

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ
ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
"МАЪНАВИЯТ ВА
МАЪРИФАТ"
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

МУНДАРИЖА

ЯНГИ АСР БЎСАҒАСИДАГИ ҲЎЛЛАР

Тарихий хотирасиз келажак йўқ 3

НАСР

ФОЗИЛ ИСКАНДАР. Шоир. Қисса 33

АББАТ ПРЕВО. Кавалер де Грий ва Манон Леско қиссаси 101

ИСМОИЛ ГАСПРАЛИ. Хотинлар ўлкаси 154

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

НАЖИБ ФОЗИЛ ҚИСАКУРАК. Ғусса 92

ЖАМОЛ КАМОЛ. Юлдузларга уланар юрак 168

ФАЛСАҒА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

ТОМАС ВУЛЬФ. Бир роман тарихи 177

АДАБИЙ ТАҢҚИД

М. ШАРАФИДДИНОВА. XX аср адабиётида абсурд ҳаёт руҳи 194

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Р. ОРЗИБЕКОВ, Г. РАҲИМОВА. Ҳазрат Хожа Аҳрор тарихи 200

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ВАСИЛИЙ ЗУБКОВ. Одамхўр император 203

Январ '99

Бош муҳаррир: **Озод Шарафиддинов**

Таҳрир ҳайъати: **Неъмат Аминов, Муҳаммадали Аҳмедов, Шароф Бошбеков, Жамолиддин Бўронов, Эркин Воҳидов, Одил Ёқубов, Неъматулла Иброҳимов, Мурод Муҳаммад Дўст, Мирпўлат Мирзо (Бош муҳаррир муовини), Абдулла Орипов, Ғайбулла Саломов, Жавлон Умарбеков, Шоир Усмонхўжаев, Рустам Шоғулумов, Файзи Шоҳисмоил (масъул котиб), Саидбек Ҳасанов.**

КЕЛГУСИ СОНДА:

**АББАТ ПРЕВО. Кавалер де Гриё ва Манон Леско қиссаси
КРИШАН ЧАНДАР. Дадар кўпригидаги болалар. Қисса.
Нобель маърузалари**

Шунингдек, хориж ва республикаимиз адабий жараёни,
маданий ва ижтимоий ҳаётига оид тадқиқотлар ва мақола-
лар билан танишасиз.

Жаҳон адабиёти 1. 1999

ИНДЕКС 828,829

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида рўйхатга олинган, № 172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Абдуҳамид ПАРДАЕВ
Рассом М. КАРПУЗАС
Техник муҳаррир В. БАРСУКОВА
Мусаҳҳиҳ Т. ОРИПОВА

Теришга берилди 2.12.1998 й. Босишга рухсат этилди 10.02.1999 й. Бичими 70×108 1/16.
Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Жами 3000 нусха. К-6810 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасининг “Ўзбекистон” нашриётида
компьютерда терилиб, ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
Тошкент — 700129. Навоий кўчаси, 30.

© Жаҳон адабиёти, 1999 й.

Тарихий хотирасиз келажак йўқ

Давра суҳбати

“Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб ўзликни англаш мумкин эмас. Тарих — халқ маънавиятининг асосидир”.

Ислом КАРИМОВ

Озод ШАРАФИДДИНОВ

ТАРИХИМИЗНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Мухтарам дўстлар!
Мен телевизор экрани орқали ҳурматли Президентимиз И.А.Каримовнинг тарихчи олимлар билан суҳбатини тинглаб ўтирар эканман, бундан тахминан қирқ йилча аввал, олис Ҳимолай тоғлари ортида содир бўлган бир воқеани эсладим. Ушанда XX асрнинг энг йирик донишмандларидан бири, етук олим ва атоқли давлат арбоби Жавоҳарлал Неру Ҳиндистон республикасининг мустақиллигига бағишланган йиғинлардан бирида сўзлаган нутқини тўлалигича тарих масалаларига бағишлаган эди. У ҳам ўз нутқида тарих илмидаги аҳволдан қониқмаганини айтган ва уни янгитдан идрок этиш зарурлигини таъкидлаган эди. Бунинг боиси шунда эдики, ўша пайтдаги тарихшунослик илми, асосан оврўполик олимлар томонидан яратилган бўлиб, уларда бутун инсоният тарихи оврўпопарастлик (евроцентризм) нуқтаи назаридан ёритилган, инсоният тарихида ҳиндларга жуда кам ўрин берилган ва бу тарихнинг ҳар саҳифасида ҳиндларга осеёликлар деб менсимай қараш яққол сезилиб турган эди. Жавоҳарлал Неру Ҳиндистон мустақиллигини мустаҳкамлашнинг энг зарур шартларидан бири сифатида, ана шу адолатсизликка барҳам бериш вазифасини танлаган эди. Шу фактни ўйлаганда бир муҳим хулосага

келмай илож йўқ: модомики, орадан шунча вақт ўтганига қарамай, юртимизнинг Президенти Ўзбекистон мустақиллигига етти йил тўлаётган кунларда тарихимизнинг долзарб масалаларига эътиборни жалб қилаётган экан, демак, бу бежиз эмас.

Ҳар қандай халқнинг мустақиллиги — кўпқиррали тушунчадир. Сиёсий мустақилликнинг ўзи билан кифояланиш мумкин эмас. Албатта, иқтисодий ислохотлар, халқ ҳаётини тўқ ва фаровон қилиш мустақилликнинг энг зарур, энг бирламчи шарти, лекин бу билангина иш битмайди. Мустақиллик мукамал бўлсин, арзимас шабадаларга йўлиққанда тутдай тўкилиб кетмасин десак, халқ маънавий жиҳатдан мустақил, руҳияти эса ҳар қандай истибодод кишанларидан мутлақо холи бўлгани маъқул. Бошқача айтганда, халқ ўзлигини таниб, тарихдаги ўз ролини тўлиқ билиб олмоғи шарт. Ахир, бизда тарихшунослик аллақачон тугал бир фан сифатида шаклланган, айниқса, мустақиллик йилларида балоғат босқичига қадам қўйган-ку. Қисқа муддат ичида буюк бобокалонимиз Амир Темур номи билан боғлиқ бир қатор илмий-тарихий асарлар яратилди. Бошқа тарихий шахслар, давлат ва маданият арбоблари тўғрисида одамлар катта қизиқиш билан кутиб олган тадқиқотлар ҳам пайдо

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

бўлди. “Зафарнома”, “Сиёсатнома” каби тарихий манбаларнинг эълон қилиниши катта воқеа бўлди. Шунингдек, Ўзбекистон тарихининг айрим давлари (масалан, хонликлар даври ёки Туркистоннинг Россия томонидан истило қилиниши) янгича тарзда талқин қилина бошлади. Давлат ва ижтимоий қурилиш Академиясида Ўзбекистоннинг янги тарихини яратиш бўйича катта ишлар бошланди ва бу ҳаракат ўзининг самараларини берапти. Ҳа, муваффақиятларимиз кўп ва улардан кўз юмиб бўлмайди. Бироқ бугун бу давр столи теварағида ўтириб, муваффақиятларимизни тан олганимиз ҳолда, асосан, ишларимиз суръатига ва сифатига ҳалақит бераётган, Президентимиз И.А.Каримов ўзининг нутқида ташвишланиб тилга олган долзарб муаммолар ҳақида бетафсилроқ гаплашсак, фойдадан ҳоли бўлмас эди. Бунинг боиси шундаки, биринчидан, адабиётшунослик ва тарих муаммолари ўртасида баъзан муайян муштарақлик бўлади: иккинчидан эса, И.А.Каримовнинг кўпгина мулоҳазалари тарих илмига бевосита алоқадор бўлмаган одамларга ҳам кучли таъсир кўрсатди ва уларни муайян фаолликка чақирди.

Албатта, тарих илмида ҳам худди адабиётшуносликдаги каби биринчи навбатда кўзга ташланиб турадиган нарса — шўро замонидаги ҳукмрон мафкуранинг огуллари билан заҳарланиш дардидир. Маълумки, ижтимоий фанлар соҳасида ҳамма нарса синфийлик нуқтаи назаридан баҳоланарди. Бунинг оқибатида бутун инсоният икки тоифага — эзилувчилар ва эзувчилар тоифасига ажратилиб ташланган, инсоният тарихи эса синфлар кураши тарихидан иборат, деб қаралиши мажбурий эди. Табиийки, бунда эзувчиларга тааллуқли нарсаларнинг ҳаммаси ёмон, эзилувчиларга тааллуқли нарсалар эса яхши деб баҳоланарди. Тарихан — бундай ёндашиш уни муқаррар тарзда камбағаллаштирар, қолиглашдан иборат қилиб қўяр, тарихни турфа хил ранглардан, бинобарин, жозибадан маҳрум этарди. Қолбуки, тарих илмининг асосий вазифаси, менинг назаримда, бу эмас. Албатта, тарихий асарда тарих манзараси ўзининг бор бўйи билан аён кўринмоғи, олим эса тарихнинг ҳамма мураккаблигини, энг муҳим фактларини, драмалари ва фожеаларини бутун ранглари ва жилолари билан гавдалантириб бермоғи керак. Лекин шу билан бирга, олим — агар у чиндан ҳам ҳақиқий олим бўлса, тарихнинг шунчаки оддийгина

мирзаси бўлиб қолиши мумкин эмас. Бундай мирза тарихий жараёни жаминики рақамлари ва саналари билан сидқидилдан қоғозга туширмаса, унинг қаламидан чиққан асар жозибадан маҳрум бўлади. Менимча, олим тарих ҳодисаларини таҳлил қилиб, идрок этиб, уларнинг замиридаги моҳиятни умумлаштириб бермоғи керак. Хўш, бунга қандай эришса бўлади? Бу нарса, албатта, тарихшуносларга кўпроқ аён. Тарих ҳақидаги илм ҳам тарихнинг ўзидай кўҳна. Минглаб тарихчилар ўтган, ўн минглаб, балки ундан ҳам ортиқ тарихий асарлар яратилган. Лекин, қизиғи шундаки, уларнинг кўпчилиги вақт синовларига дош беролмай, унутилган, айримларигина бутун ҳам яшашда давом этмоқда. Масалан, Плутархнинг кўп жилдлик қиёслама биографиялари энг яхши саргузашт асаридай завқ-шавқ билан ўқилади. Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сини ёхуд Наршахийнинг “Бухоро тарихи”ни ўқиб ҳам олам жаҳон билим ва завқ оласиз. Карамзиннинг “История Российского государства”си ёхуд Костомаровнинг асарларини бир олсангиз, қўлдан қўйингиз келмайди. Хўш, нима учун? Назаримда, бу муаллифларнинг ҳар қайсиси йирик шахс, улғ мутафаккир, етук олим. Улар тарихга ёндашар эканлар, тарих ҳақида ўз хулосалари, ўз қарашлари бўлган. Жумладан, атоқли француз тарихчиси Обимье, тарихни латифалар йиғиндиси деб ҳисоблаган ва асарларини шу нуқтаи назарга таяниб яратган. Плутарх эса, тарихни яратувчи куч — бу қудратли шахслардир деб билган ва шунинг учун ўтмишда ўтган буюк сиймоларнинг қиёфасини бўямай, ҳамма жилолари ва кирралари билан ёритиб берган. Хуллас, тарихни идрок этишидаги донолик, теранлик, холислик ва тасвирдаги санъаткорлик, қаламнинг ўткирлиги унинг ва бошқа кўпгина тарихчиларнинг асарларига доимий жозибача бахш этган. Назаримда, ҳозир кўп муаллифларнинг асарларида оташин қалб, сўнмас эҳтирос, тасвир маҳорати етарли сезилиб турмайди. Бунинг натижасида айрим асарларимизни ўқиш Тўйтепага пиёда бориб келишдек қийин бўлиб қолди. Шунини мамнуният билан таъкидлаш мумкинки, сўнгги йилларда баъзи бир тарихий асарлар пайдо бўлмоқдаки, улар китобхонга тарих ҳақида атрофлича ранг-баранг маълумот бериш билан чекланмайди, балки унга анча-мунча завқ ҳам бағишлайди. Ҳар қандай китобхон бундай асарларни мароқланиб ўқиб чи-

қади. Бундай асарлар қаторига академик Бўрибой Аҳмедовнинг “Тарихдан сабоқлар” китобини ва профессор Ҳамид Зиёевнинг “Туркистоннинг Россия томонидан истило қилиниши” деган асарини кўрсатиш мумкин. Айниқса, кейинги китоб материалга бойлиги билангина эмас, услубининг мароқли экани, муаллиф мулоҳазаларининг теранлиги билан ажралиб туради. Энг муҳими эса, бу китобларда шўро тарихшунослигидан бизга мерос бўлиб қолган мустамлакачилик мафкурасининг қолдиқларига ҳам зарба берилган. Бу, айниқса, тарихимизнинг шонли саҳифалари ва ёрқин сиймолари билан қонуний фахрланиш туйғулари кенг ифодаланганида ҳам кўринади. Лекин шу ўринда бир масалага диққатни жалб қилмаслик мумкин эмас. Бу нуқсон фақат тарихчиларга эмас, адабиётшуносларга, қолаверса, кўпгина ўзбек зиёлиларига хос бўлган бир нуқсондир. У шундан иборатки, биз у ёки бу тарихий ҳодиса ёки шахс сиймосини ёритганда, аниқ меъёрни бемаврид унутиб қўямиз-да, фақат уларни қоралаш ёхуд кўкларга кўтариб мақташ йўлига ўтиб оламиз. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Ўйлайманки, бунда тарихий шахсларни яхши ёхуд ёмон, “ўзимизники” ёхуд “бизга душман” деган мезонлардан келиб чиқиб эмас, биринчи навбатда одам сифатида, бутун инсоний табиатининг мураккаблиги билан ҳаққоний кўрсатилса яхши бўларди. Шу ўринда иккита мисол келтириб ўтмоқчиман. Маълумки, буюк рус ёзувчиси Н.В.Гоголь тарих илми билан ҳам кенг шуғулланган ва ҳатто Петербург дорилфунунида тарихдан маърузалар ўқиган. Шундай маърузалардан бирини у аббосий халифалардан бири — Маъмунга бағишлайди. Маърузада Маъмуннинг маърифатпарварлигига, ўз даврининг энг маданий кишиси бўлганига кенг ўрин берилган. Маъмун шу даражада илм-фанни яхши кўрганки, унинг олимларга ҳомийлиги, ғамхўрлиги тилларда дoston бўлган. У қайси мамлакат билан жанг қилиб, ғалаба қозонса, кўпинча хирожни тилла ёхуд қимматбаҳо дуру-жавоҳирлар билан эмас, ноёб китоблар билан олар экан. Буларнинг ҳаммаси тўғрисида завқ-шавқ билан гапирган Гоголь, айни чоқда, унинг маърифат ва маданиятга берилгани уни кўнгилчан, раҳмдил қилиб қўйганини, бу эса давлатни бошқаришга халақит берганини ва охиروқибатда халифатни мустаҳкамлаш йўлида олиб-югурган Маъмуннинг ўзи хали-

фатнинг таназзулига сабабчи бўлганини очиб беради. Натижада, Маъмун сиймоси китобхон назарида унутилмас белгилар касб этади. Ёхуд Стефан Цвейгни эслайлик. У “Мария Стюарт” деган китобида бўлажак инглиз қиролчасининг латофатини, дилбарлигини, нафислигини, майинлигини, самимиятини оғзидан бол томиб тасвирлайди. Аммо ана шу гўзаллик ва нафосатнинг тажассуми бўлган Мария Стюарт тахтга чиқиб, сиймосат оламига қадам қўйиши биланоқ бутун самимиятидан махрум бўлади-қолади, риёкорлик йўлига ўтишга мажбур бўлади. Шу каби мураккабликларни чуқур очиб бергани учун Стефан Цвейг яратган Мария Стюарт сиймоси унутилмас сиймолар қаторидан ўрин олган. Демак, тарихшунос олим ҳам ўз асарларининг муваффақиятли чиқмоғи учун, худди адиб каби илоҳий бир истеъдодга эга бўлмоғи керак. Яна бир гап: фанимизнинг давоми ҳақида қайғурадиган бўлсак, биринчи навбатда, олимлар учун зарур бўлган моддий ва бошқа замонавий шароитларни яратиб бериш зарур, токи олим зарур ишларини ташлаб, отчопарга чиқиб сақич олиб сотиш билан ўралашиб қолмасин. Муҳими, олим одамга беписанд муомала қилишга, унинг меҳнатига, асарларига менсимай қарашга чек қўйиш лозим. Тўғри, ҳар қандай олим ҳам катта-кичик хатоликларга йўл қўйиши мумкин. Бундай ҳолларда, ҳулоса чиқаришда, муносабат билдиришда ҳолислик зарур. Шу билан бирга у ёки бу тарихий ҳодиса ёки шахслар тўғрисида фақат битта ҳукмрон фикр, нуқтаназар керак деб қонун чиқариб бўлмайди. Тарихий жараён талқини, тарихий ҳодисалар тафсири ҳаммиша чинакам плюрализмга асосланмоғи керак.

Шу ўринда тарих илмининг яна бир муаммоси устида тўхталсак. Маълумки, чет элларда Туркистоннинг ҳам кўҳна тарихи, ҳам янги тарихи билан шуғуллангани хилма-хил илмий кучлар бор. Шўро йилларида, биз уларнинг асарларини ўқиб-ўқимай ёппасига ҳаммаларига “советолог”, “буржуа идеолог”, “халқаро империализм жосуси” деганга ўхшаш тавқи лаънатларни босиб ташладик. Бу тамғалар шу қадар кўп ва шу қадар ўйиб босилганки, ҳатто бутун ҳам улардан ҳадиксирашимиз ўтиб кетган эмас. Аммо хориждаги олимлар бизнинг чуввосимизга унча эътибор бермай, ўз вақтида ишларини қилаверганлар ва бутун ҳам изланишларини давом эттирмайдилар. Бунинг оқибатида ҳозирги пайт-

да хорижда Туркистон тарихининг турли муаммоларини ёритган фундаментал илмий асарлар майдонга келган. Айрим масалаларни ёритишда улар биздан анча илгарилаб ҳам кетишган. Ўтган йили Туркияда “Босмачилар” деган катта бир китоб чиқди. Унда 1917-1934 йиллар мобайнида Ўрта Осиёда, Туркистонда, Ўзбекистонда “босмачилик ҳаракати” деган ном билан маълум ва машҳур ҳаракат ўзбек халқининг миллий озодлик ҳаракати сифатида кенг таҳлил қилинган. Президентимиз И.А.Каримов Фарона сафари чоғида бу муаммони чуқур ёритиб бериш заруратини таъкидлади. Шундоқ экан, эски аразларни йиғиштириб, шундай асарларни ўзбек тилига таржима қилсак, унинг атрофида баҳслашиб, камчиликларини танқид қилиб, самарали хулосалардан фойдалансак яхши бўлмайдами? Ва умуман, йирик-йирик муаммоларни тадқиқ этишда ва ҳал

қилишда хориждаги илмий марказлар билан яқин ҳамкорликда иш олиб бориш мақсадга мувофиқ эмасми?

Мен, албатта, адабиётшунос сифатида бугунги адабиётда Ватанимиз тарихи қандай акс этаётгани масаласига ҳам тўхталмоғим керак эди. Бироқ, бусиз ҳам давра суҳбатимизни бошлаб беришга бир туртки сифатида айтган гапларим чўзилиб кетди. Бунинг учун мени маъзур тутгайсизлар. Бугунги тарих олдида турган асосий вазифаларни Президентимиз И.А.Каримов ажиб бир зукколик билан белгилаб берди. Унинг кўрсатмалари олимларимиз учун шундай қимматли дастуриламалдирки, улар ёрдамида тарихимизнинг янги-янги саҳифаларида ётган буюк қудратни мустақиллигимизнинг янада мустаҳкамланмоғи учун хизмат қилдирадиган асарлар яратилади. Шундай бир ишонч билан давра суҳбатимизни бошлашга ижозат бергайсизлар!

Бўрибой АҲМЕДОВ

ЁЛҒИЗ ОТНИНГ ЧАНГИ ЧИҚМАС

Президентимиз И.А.Каримов билан бўлиб ўтган тарихий учрашувдан кейин тарихимизни бошқатдан ёзиш ҳақида матбуотда, айниқса, радио ва телевидениеда қатор чиқишлар бўлди. Лекин кўпчилик “ундай қилиш керак, бундай қилиш керак!” дан нарига ўтолмаяпти. Аниқ режалар, дастурлар йўқ. Ҳеч ким ҳолисона ёзилиши зарур бўлган тарихни қандай яратиш йўлларини аниқ тасаввур қила олмайди. Қадимий эрон, хитой, форс, турк ва бошқа шарқ тилларида

ёзилган манбаларни ўқий оладиганлар кам. Тарих ҳақида муфассал билим ва малакага эга бўлмай туриб, ҳаққоний, ҳолис тарихни ёзиб бўлмайди. Ҳақиқий тарихчи олим, хусусан, қадимги ва ўрта аср тарихи билан шуғулланмоқчи бўлган тарихшунос ҳеч бўлмаганда уч нарсани мукамал билиши шарт: 1) Ҳар хил тилда ёзилган манбаларни яхши ўқий олиш ва уларнинг устида ишлаш билиш малакасини эгаллаш. Шарқ тиллари билан бир қаторда хорижий тилларни — немис, инглиз ва француз тилларини ҳамда лотин тилини билиш. Негаки халқимиз ва мамлакатимиз тарихига оид жуда кўп китоблар (эсдаликлар, илмий тадқиқотлар ва ҳатто расмий ҳужжатлар ва ёзишмалар)нинг шу тилларда ёзилганлари ҳам бор. 2) Манбалар ва илмий тадқиқотларда келтирилган факт, далил ва маълумотларни таҳлил қила билиш малакасига эга бўлиш. Ахир куруқ баён билан тарих ёзиб бўлмайди. Ва ниҳоят, 3) тарихий воқеаларни баён қилишда ҳолислик, яъни оқни оқ, қорани қора деб айтиш.

Хуллас, воқеа ва ҳодисалар ҳақида ҳукмрон ғоя, мавжуд ижтимоий-сиёсий шароит ва турли ҳиссиётлардан келиб чиқиб фикр юритмаслик лозим. Бир томонлама фикр юритиб ёзилган асарнинг умри қисқа бўлади.

Кўҳна тарихимизни яратиш борасидаги қолоқлик сабабларидан яна бири тарихчи олимлар орасида яқдилликнинг йўқлигидир. Орамизда кўпинча “мен

сендан кўп биламан”, деган кайфият ҳукмронлик қилади. “Мен шу институт, илмий бўлим, ёки илмий гуруҳга раҳбар қилиб қўйилган эканман, менинг айтганим бўлади” қабилда иш юритиш услуби ҳамон ҳукмрон. Фан тепасида унинг етук билимдони эмас, балки кўп ҳолларда, маъмуриятчининг туриши фан тараққиётига катта тўсиқ бўлаяпти. Битта мисол келтираман:

Ислом Абдуғаниевич ўша учрашувда тарихшунос олимларнинг диққат-эътиборини иккита долзарб илмий-сиёсий муаммога: ўзбек халқининг келиб чиқиши ва ўзбек давлатчилигининг тарихи муаммоларига қаратди. Маълумки, ўзбек халқининг келиб чиқиш масаласи билан тарихчи олимлар 40-йиллардан бери шуғулланидилар. Олтмиш йилга яқин вақтдан бери! Лекин жиддий бир илмий тадқиқот ҳанузгача яратилгани йўқ. Илмий-оммабоп мақолалар, кичик рисоалар, умумий тарзда ёзилган монографиялардан нарига ўтолмадик. Нега шундай бўлди? Бунинг асосий сабаби нимада? Асосий сабаб яқкаҳўжалик бўлиб ишлашда, ўз билганини ёзишда, “масалани ўзим ечиб шон-шўҳрат қозонаман” деган кайфиятнинг устунлигида. Ваҳоланки, бундай мураккаб илмий масалани бир киши, у ҳатто ўта билимдон ва юксак малакага эга бўлган тақдирда ҳам, ечиб беролмайди. Бу ишни бир ёқадан бош чиқариб меҳнат қилган катта жамоагина ҳал қилиши мумкин. Давлатчилик тарихини, мамлакатимиз территориясида ўтган қадимги давлатлар, масалан Хоразм давлати, Бақтрия, Кушон, Фарғона каби давлатлар тарихини манбашуно тарихчи олимларсиз, археологларсиз, мусулмон қонунчилиги (фикҳ)ни яхши билган олимларсиз ва файласуфларсиз, “Овесто”, “Сияр-ул-мулук”, “Ҳидоя”, “Темур тузуклари” ва “Дастур ул-мулук” каби асарларсиз яратиб бўлмайди. Бу муаммони ҳам бир киши ечиб беролмайди.

Халқ орасида “Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас” деган ҳикмат бор-ку! Ҳозирги тарихчиларнинг 90 фоиздан кўпроғи тил билмайди. Бундан ташқари, уларнинг аксарияти 70-80 йилларда тайёрланган кадрлар. Ҳаммамиз биламизки, ўша йиллари сифатга эмас, кўпроқ сонга эътибор берилди. Ундан ташқари, мустабид тузум кўпроқ янги тарихни ўрганиш, социализм ва коммунизмнинг шаҳдам қадамлари ҳақида ёзишни талаб қилди, ўтмиш тарихимизни, улуг аждодларимизни тар-

ғиб қилишга йўл бермади. Президенти-миз Ислом Каримов тўғри таъкидлаганидек, “улар бор куч-ғайратларини Туркистоннинг ўтмишини камситишга, бизни тарихимиздан жудо қилишга сарфладилар... Инсон учун тарихдан жудо бўлиш — ҳаётдан жудо бўлиш демакдир”. Бу — хўп ўйлаб юритилган сиёсат эди. Тарихини, авлод-аждои ва наслу-насабини билмаган халқни идора қилиш осон-да! Буни мустамлакачилар яхши билишарди.

Мен бугунги даврада айтмоқчи бўлган яна бир гап шуки, кейинги вақтда Президентимизнинг ўша тарихий учрашувдаги бир гапини нотўғри англаган баъзи саёз фикрлайдиган тарихчи ва журналистлар айрим олимларни, хусусан рус халқи орасидан чиққан йирик фан ва маданият намोёндаларини очик камсита бошладилар. Масалан, 1998 йил 25 сентябрь куни кечқурун кўрсатилган “Юзма-юз” кўрсатувида шундай бўлди. Агар хотирамдан кўтарилмаган бўлса, ўша кўрсатувда бошловчи бир журналист, бир ёзувчи ва бир тарихчи олим иштирок этишди. Тарихчи олим Бартольд ва Гумилевнинг қаторига И. Ю. Крачковский, Е. Э. Бертельс ва бошқаларнинг номини ҳам тираб қўйди. Агар иш шу тарзда давом этадиган бўлса, бора-бора ҳамма рус олимларининг номини биз тарихдан ўчириб чиқишимиз турган гап. И. Ю. Крачковский, Е. Э. Бертельс ва бошқалар жаҳон тарихи, туркология, арабшунослик ва мумтоз адабиётни ўрганиш ишига катта ҳисса қўшган олимлардир. Тўғри, ойда ҳам доғ бўлганидек, уларнинг асарларида ҳам хато ва камчиликлар бўлиши мумкин. Чунки улар ҳам ўз замоналарининг ғоялари ва зиддиятлари шароитида ижод қилганлар. Шундай бўлса-да, улар жаҳон тан олган олимлардир, уларнинг асарлари жаҳон фани хазинасидан ўрин олган. Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Улуғбек ва бошқа олимларимиз ўзларидан аввал ўтган юнон, ҳинд ва хитой олимларини, Аристотель, Платон, Евклид, Птолемей, Порфирий ва бошқаларни, уларнинг баъзи қарашларига эътирозлари бўлса-да, ҳурмат ва эҳтиром билан тилга оладилар.

Президентимиз И. Каримовнинг ўша суҳбат чоғида тарих ва тарихчилар ҳақида айтган фикр-мулоҳазалари “Мулоқот” журналининг 1998 йил 5-сонида босилди. Президент тарихимизнинг кўҳна ва қимматли манбаларидан бири бўлмиш “Овесто”нинг ҳамон атрофлича ва чуқур

Ўрганилмаётганидан ачиниб, тадқиқотчиларимиз ҳамон рус олимларининг фикр-мулоҳазаларига ёпишиб келаётганларидан қойинди. У хусусан бундай деб ёзади: “Мен билганимни айтаётиман, шундай хулоса чиқаришга мажбурман. Ажабланадиган жойи яна шундаки, тарихимиз ҳақида гап кетганда, биз ҳамон рус олимларининг тадқиқотларига таянамиз, иқтибос кўчирамиз. Бартольд ундай деган, Гумилев бундай...” Худди шу ернинг ўзида Ислом Абдуғаниевич яна бундай деб ёзади: “Мен рус олимларининг меҳнатини камситмоқчи эмасман. Лекин қачонгача биз тарихимизни бировларнинг нуқтаи назари, қаричи билан баҳолаймиз?” Бу ерда гап тадқиқотчиларимизнинг ношудлиги, кам малакалиги, бировнинг фикрига боғланиб қолганлиги, ўз фикр-хулосаларига, мулоҳазаларига эга эмаслиги ҳақида боряпти. Бошқача сўз билан айтсак, манбани ўқий олмаслиги ҳақида боряпти. Тарих, археология, шарқшунослик ва бошқа ижтимоий институтлардаги мутахассислар-

нинг бугунги талаблар даражасида фаолият кўрсатмаётганликлари ҳақида боряпти.

Ислом Абдуғаниевич яна шу ерда бир муҳим масалага диққатимизни жалб қилди. Маълумки, радио ва телевидение юксак минбар. Ундан туриб гапирганда эҳтиёт бўлиш зарур. “Муайян воқеа, шахсга муносабат билдираётганда, — деб ёзади И. А. Каримов ўша асариди, — бу фақат бир киши ёки муайян тоифадаги кишиларнинг нуқтаи назари бўлиши мумкинлигини унутмайлик. Ёмон томони шундаки, субъектив фикр юқувчан бўлади. Чуқур таҳлилу мантиққа асосланмаган бир ёқлама фикр одамларни, энг аввало тарих ўқитувчиларини чалғитади. Улар эшитганларини, ҳақиқат шу экан, деб ўқувчиларга ҳам етказишади”.

Хуллас, тарих фанида жиддий силжишга эришишимиз лозим. Юртбошимиз талаб қилаётган ҳақиқий тарихни фақат манба ва тилни яхши билган тарихчилар яратиб бера оладилар.

Ҳамид ЗИЁЕВ

ХОЛИС ВА СИДҚИДИЛДАН

Мустақиллик йилларида амалга оширилган Амир Темур фаолиятига ва давлатига бағишланган ишлар диққатга сазовордир. Бироқ кўп ишлар ҳозирги кун талабига жавоб бермайди. Натижада чоп этилган дарсликларда, китобларда ва мақолаларда тарихий воқеалар кўпроқ совет даврида шаклланган нуқтаи назардан ёритилганлиги ачинарлидир. Бу хусусда кўп мисолларни келтириш мумкин.

Бироқ бир давра суҳбатида бу масалага батафсил тўхташ имкони йўқ. Шу боис бир мисол келтираман. Маълумки, совет даврида Муқанна қўзғолони она юрт мустақиллиги ва “реакцион ислом” динига қарши қаратилган илғор кураш сифатида тасвирланган эди. Муқанна ватан қаҳрамони деб таърифланган. Ўз вақтида камина ҳам мана шу тарзда ёзганман.

Масалани бу йўналишда қўйилиши коммунистик партиянинг сиёсатига жуда мос тушганди. Ҳатто Ҳамид Олимжон “Муқанна” драмасини ёзганлиги маълум. Аслида эса, Муқаннанинг фаолияти шу ҳақда гувоҳлик берадики, у ўта шахсиятпараст ва мансабпараст бўлиб, ўзини улуғлаш ва ҳокимиятни қўлга олиш учун курашган. Машҳур тарихчи Наршаҳийнинг ёзишича, Муқанна халққа қарата шундай ташвиқот юргизган: “Мен сизларнинг ва бутун оламнинг худосиман. Мен жамоа аҳлига ўзимни Одам (Ато) суратида, кейин Нуҳ суратида, кейин Иброҳим суратида, кейин Мусо суратида, сўнг Исо суратида, кейин Муҳаммад Мустафо суратида кўрсатган зотман. Менга имон келтиринг ва билингки, подшоҳлик менга хосдир. Кимки менга имон келтирса, жаннат ўшаники, кимки менга имон келтирмаса, дўзах уники”.

Кўриниб турибдики, Муқанна шахсга сиғиниш гоёсини тарғибот қилган, унда ватан мустақиллигини тиклаш ва умуммиллат манфаатларини таъминлаш сингари олий ҳис-туйғулар йўқ. Унинг халифаликка қарши қурали негизда асосан тахтни эгаллаш ётади. У ғайритабиий гоё ва турмуш тарзини амалга ошириш учун ҳаракат қилган, холос.

Наршахийнинг кўрсатишича, Муқанна қаерда чиройли хотин-қизлар бўлса, келтириб маишат қилган. Унинг мухлислари инсон шаънига доғ туширадиган ваҳшиёна ишларни бажарганлар.

Айрим муаллифлар у ёки бу хонларнинг фаолиятини ёритишда ҳам қўпол хатоликларга йўл қўймоқда. Масалан, кейинги йилларда Қўқон хонлигининг ҳукмдори бўлган Худоёрхонга берилган баҳони олайлик. Бу хон шу даражада мансабпараст, очкўз ва пасткаш киши бўлганки, унақаси камдан-кам учрайди. Авваламбор, у осонгина чор ҳукуматининг малайига айланиб, хонликни тугатилишида асосий ўринни эгаллади. У ўз тахти ва ватанига очикдан-очик хоинлик қилди. Шунинг учун ҳам Фарғона водийсининг халқи ва ҳатто энг яқин сафдошлари кўзғолон кўтариб, уни саройдан қочишга мажбур этди.

Шундан кейин Худоёрхон Тошкентга қочиб келиб хонлик хазинасини генерал-губернатор Кауфманга топширди. Аммо айрим муаллифлар Худоёрхоннинг миллатга етказган бутун зиёни ва талафотини кўрсатиш ўрнига, уни “шонли хон” ибораси билан ижобий баҳо берадилар.

Маълумки, Бухоро, Хева ва Қўқон хонликларининг ҳукмдорлари орасида шеър ёзган ёки кутубхоналарни ташкил этган айрим кишилар топилди. Айрим муаллифлар мана шу нуқтаи назардан бу хоннинг фаолиятига ижобий баҳо берадилар. Ваҳоланки ҳукмдорларнинг биринчи вазифаси ва жамиятдаги туган ўрни сиёсат ва тараққиётни қандай амалга оширганлигида намоён бўлади. Бошқачароқ айтганда шеър ёки асар ёзиш ўз йўлига — шахсий иш, лекин ўзи ҳукмдор бўлса-ку, мамлакат куч-қудрати ва тараққиётини таъминлай олмаса, у вақтда фаолияти кўпроқ қоралашдан бошқа нарсага арзимайди.

Умуман айтганда, кейинги йилларда чоп этилган асарлар ва мақолаларда йўл қўйилган хатолар оз эмас. Шу боис юртбошимизнинг тарих фанини тубдан қайта ўрганишга қаратилган фикр-мулоҳазалари ва махсус фармони айни муддао бўлди.

Хўш, фармон асосида навбатдаги вазифалар нималардан иборат бўлади?

Авалло, В.Бартольд, А.Семёнов, А.Якубовский ва бошқа олимларнинг асирига айланмай, асарларига танқидий равишда ёндашиш зарур. Чунки уларда ўзбек давлатчилиги, фан ва маданият соҳасидаги эришган улкан ютуқларни камситишга қаратилган фикрлар мавжуд. Жумладан, В.Бартольд паниронизм гоёлари билан суғорилган фикрларни ҳам олдинга суриб, ўзбек халқининг Туркистон заминидаги тараққиётда туган ўрнини инкор этди.

А. Якубовский эса, ўзбек халқини XI-XII асрларда шаклланганлигини таъкидлаб, уни амалда милоддан аввалги ва милодий биринчи минг йиллик тарихидан четлаштириб қўйди.

Шуни унутмаслик керакки, чор ҳукумати ва Совет даврида халқимизнинг тарихи улугмиллатчилик нуқтаи назаридан ёритилган эди.

Сир эмаски, Туркистон заминида давлатнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш жараёни фақат сиёсий эмас, балки иқтисодий ва маънавий ҳаёт билан чамбарчас боғлиқдир. Шу боис, мазкур масалаларни чуқур ва атрофлича ёритиш лозим. Буларсиз давлатчилик тарихини тасаввур этиб бўлмайди. Уларнинг ўзига хос ва мос хусусиятларини белгилаш, ривожланиш ва инқирозга учраш сабабларини аниқлаш ўта фойдалидир. Совет даврида милоддан аввалги ва милодий даврнинг дастлабки асрларида қулдорлик давлатлари ташкил топганлиги ҳақидаги фикрлар ҳукм сурган эди. Аммо улар ишончли далиллар асосида исботланмаганлиги оқибатида ўша вақтлардаёқ эътироз тугдирган эди. Эндиликда бу масалани ҳам қайта кўриб чиқиб, пухта ёзилган илмий асарлар чоп этиш даркор. “Катта Хоразм”, Қангли, Кушон, Турк хоқонлиги, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, Темур ва темурийлар сингари оламга маълум ва машҳур сулолаларга бағишлаб йирик илмий асарлар яратиш шу куннинг талабидир. Зеро, 1991 йилда тикланган мустақил ўзбек давлати тасодифий ва фавқулодда ҳодиса бўлмай, унинг илдишлари қадимий давлатларга бориб тақалади. Бошқачароқ айтганда, у мазкур давлатларнинг манتيқий давоми сифатида гавдаланиб турибди.

Ҳозирда жамоа аҳлига совет давридаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг моҳияти ва йўналишини кўрсатиш жуда зарур бўлиб қолди. Чунки нафақат оддий одамлар, балки зиёлилар орасида ҳам ўша совет даврида шаклланган “қорин тўйса бас” деган туйғулар билан яшаётган кишилар йўқ эмас. Бундай тоифада-

ги одамларнинг қонига қултабиатлик шу даражада қаттиқ сингиб кетганки, мустақиллик ва озодликнинг буюк неъматлигини улар англай олмаётгилар. Бундай сиёсий онгсизлик ва кўрликдан холи этиш учун уларнинг диққатини миллий-озодлик курашлари тарихига жалб қилиш фойдадан холи эмас. Хусусан, Спитамен, Жалолiddин, Маҳмуд Торобий, Сарбадорлар бошчилигидаги озодлик курашларига оид илмий асарларни чоп этиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, 1892, 1898 ва 1916 йилларда чор Россиясининг ҳукмронлигига, сўнгра совет давлатига қарши қаратилган “босмачилик” номидаги курашлар чуқур ва атрофлича ёритилса яхши бўлар эди.

Советпараслар шуни унутмасликлар керакки, ота-боболаримиз мустақиллик ва озодлик учун жонларини ҳам, молларини ҳам фидо айлади. Бунда уларнинг қони бамисоли дарё каби оқди. Лекин озодлик ғоялари яшайверди. Агар ота-боболаримиз бизга ўхшаб “бир томчи қонсиз” мустақилликка эришганларида, қимматчилик асирига айланмай, бир бурда нон ва сув билан яшашга рози бўлар эдилар. Чунки улар озодликни ҳаётнинг рамзи сифатида жуда қадрлаганлар. Кези келганда айтишим лозимки, мақолаларимизда ва йиғилишларда совет даврида “социализм тузуми” эмас,

балки том маънодаги қулдорлик давлати ташкил топганлигини айтганимизда айрим олимларнинг ғазаби кўзиб мендан юз ўгирган эдилар. Ҳатто совет даврида мустамлакачилик ва миллий зулм ҳукм сурганлигини сўзлаганимизда бир таниқли олим жаҳл билан: “Ҳамид Зиёевич, сизларнинг фикрингиз тамомила нотўғри, агар совет давлати бўлмаганда Ўзбекистон Афғонистон сингари қолоқ мамлакат бўлиб қолар эди!” — деб хитоб қилган эди. Ўша кезде мен, наҳотки бу олим Ўзбекистон билан Афғонистон ўртасида осмон билан ерча фарқ борлигини билмасам, деб ажабланган эдим. Ҳа, бунга ақли етмади, чунки у сиёсий онг ва ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик сингари олий фазилатлардан жуда узоқ эди. Бу ҳол, аслида совет қулдорлик тузумининг маҳсули эди, холос. Бундай ҳолатни бошқа советпараслар мисолида ҳам кўриш мумкин. Хуллас, жаҳонда “ХХ аср вабоси” деб номланган совет қулдорлик давлатининг моҳияти ва даҳшатли оқибатларини ифода этувчи илмий асарлар яратиш сув билан ҳаводек зарурдир.

Умуман айтганда, юртбошимизнинг фикрлари ва фармони фақат қадимги ва ўрта асрлар даврларинигина эмас, балки ҳозирги кунгача ҳукм сурган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётни холис ва астойдил ёритишга даъват этади.

Пиримқул ҚОДИРОВ
ҚУДРАТЛИ УЧЛИК

Тарих билан адабиёт ҳамisha бири-бирига таяниб, бири-биридан куч олиб ривожланган. Президентимиз Ислоҳ Ка-

римовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” деб аталган асарларида “Тарих — халқ маънавиятининг асоси” деган ҳаққоний фикр айтилган. Халқ маънавиятининг шаклланишида эса тарих билан бирга тил ва адабиёт ҳам жуда фаол иштирок этади.

Дунё тарихига назар ташласангиз, қайси мамлакатда ягона миллий тил давлат тилига айланган бўлса ва шу тилда ҳаққоний тарихий асарлар яратилса, ўша жойда тараққиёт тадрижий тарзда ривожланиб, тезлашиб борганини кўрасиз.

Бу нуқтада зўр бир тарихий қонуният кўзга ташланади. Аждодлар яратган маънавий бойликлар ва эришган ютуқлар кейинги авлодларга тўлиқ етиб бориши учун ва улар ўзларидан олдин эгалланган марраларни қўлдан бермай, тараққиётни тадрижий равишда давом эттиришлари учун тарих, тил ва адабиёт биргаликда олдинги даврлар тажрибаси билан кейинги давр кишиларини қуролантириши керак.

Тарих билан қуролланиш ҳақидаги давлатда барча улғу аждодларимиз орзуси ўз ифодасини топади. Бундан сал кам минг йил муқаддам яратилган “Девони луғотит турк” ва “Қутадғу билик”лар умумий уйимиз бўлган Туркистонни тарих билан қуроллантиришга қаратилган буюк асарлар эди. Туркий тилли халқлар минг йил бурун ҳам тарихни ҳаққоний кўрсатиб берадиган, билим ва тафаккурнинг барча нозик қирраларини ифодалашга қодир бўлган адабий тил яратганликларини мана шу асарлар исбот этиб турибди.

Афсуски, кейинги асрларда ўзаро урушлар, босқинчилар тажовузи туркийзабон халқларнинг бирлашишига ва ягона адабий тилни давлат тили қилиб жорий этишларига имкон бермади. Аммо темурийлар даврида Алишер Навоий ва Мирзо Бобур ижодларида тарих, тил ва адабиёт қудратли учликка айланиб, янги юксакликларга кўтарилди. Мумтоз ўзбек адабий тили шу даврда шаклланади. Агар сиёсий ва иқтисодий шароит имкон берганда, бундан беш аср бурун биздаги тарих, адабиёт ва тил ягона миллий тилнинг давлат тилига айланишини таъмин этиши мумкин эди. Навоий ҳам, Ҳусайн Бойқаро ва Бобур ҳам бу йўлда жиддий ҳаракатлар қилгани тарихдан маълумдир.

Бироқ бу гал ҳам сиёсий парокандалик, кўчманчилар босқинчилиги ва диний ақидапарастлик халқимизнинг ягона миллат бўлиб шаклланишига ва она тилимизнинг давлат тилига айланишига йўл қўймади. Бора-бора учта хонликнинг тинимсиз низолари мамлакатни заифлаштириб, мустахлака зулмига гирифтор қилди.

Чоризм истилоси ва мустахлакачилик сиёсати тарихчи олим Ҳамид Зиёевнинг яқинда чиққан китобида биринчи марта жуда кўп далиллар ва ҳужжатлар билан кўрсатиб берилган. “Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш” деб аталган бу китоб истиқлол даврида тарих фанимиз қаддини тез тиклаётганидан далолат беради.

Маълумки, ўтган асрда чоризм Қрим урушида Туркиядан енгилгандан кейин, Туркистонга юриш бошлайди. Қирғинбарот урушларда бу минтақани босиб олгандан сўнг, Туркия ва унга Қрим урушида ёрдам берган Англия, Франция каби мамлакатлар олдида ўз ғалабасини кўз-кўз қилгиси келиб, янги забт этган ерларини қадимги номи билан “Туркистон ўлкаси” деб атайди. Ҳатто мумтоз

ўзбек тилида “Туркистон вилоятининг газета”сини чиқара бошлайди. Аммо чоризм бу ўлкага ном берган халқларни писанд қилгиси келмайди, уларни ўз номлари билан атамасдан, гоҳ “сарт”, гоҳ “туземец”, гоҳ “инородец” деб, менсимай қаламга олади.

“Чигатой улуси” деган ибора чингизийлар даврида уларнинг мафқурасини ифода этадиган жуғрофий тушунча тарзида жорий этилган эди. Бу ибора кейинчалик “Турон”, “Туркистон” билан алмашинди. Алишер Навоий ўзининг туркий тилли эллар шоири эканини “Туркий эллар юзидир, мингдир, барчаси менингдир” деган сатрларда таъкидлаб ўтади.

Шунга қарамай, бир қанча ғарб олимлари Алишер Навоийни “Чигатой адабиётининг вакили” деб атайдилар, унинг тилини “чигатой тили” дейдилар. Ҳолбуки, Навоий ўз она тилини ва туркий тилли халқини “Муҳокаматул луғатайн” асарида қанчалик ватанпарварлик билан ҳимоя қилганини бошқалар билмаса ҳам, бу олимлар яхши билишарди. Чингизхоннинг ўғли Чигатой эса Навоийга ҳеч ҳам қиёслаб бўлмайдиган золим ва босқинчи шахс бўлгани бутун дунёга маълум эди. Шунга қарамай ўша даврдаги ўзбек тилини “чигатой тили” деб атаганлари, Навоийдек даҳони “Чигатой адабиёти” га мансуб қилиб кўрсатганлари мустахлакачилик мафқурасига хизмат қилганини бутун очик айтиш керак.

Қарамлик даврида газак олган яна бир иллат — ўзбек миллий давлатчилиги тарихини қадимий илдиэларидан узиб ташлашга, уни Дашти Қипчоқдан келган кўчманчи султонлар ва уларнинг саркардаси Шайбонийхондан бошлашга асосланган эди. “Ўзбеклар Олтин Ўрда хони Ўзбекхондан тарқаган” деган ёлғон ақида олға сурилар эди. Аслида ўзбек деган ном Ўзбекхондан кўп асрлар олдин машҳур бўлганини жуда кўп тарихий манбалар исбот этади.

Тўғри, бугунги Ўзбекистон, авваллари Туркистон, Турон деб ҳам аталган. Мамлакатларнинг номларида асрлар давомида турли ўзгаришлар юз бериши жаҳон тажрибасида кўп учрайди. Қадимги Рим салтанати ўрнида Италия, Греция, Франция мамлакатлари пайдо бўлган. Араб халифалиги ўрнида Марокаш ва Жазоирдан тортиб, Яман, Қувайтгача ўнлаб мамлакатлар янги номлар билан дунё харитасидан ўрин олган.

Биз ҳам жаҳон тажрибасидан келиб чиқиб, Ўзбекистоннинг тарихий илдиларини мамлакатимиз ҳудудида пайдо бўлган энг қадимий давлатлар тарихидан излаб топишимиз мумкин. Бундан уч минг йиллар бурун қадимги Хоразмда барпо бўлган давлатчилигимиз бизга муқаддас китоб “Овесто”ни, Наврўз тақвими ва Наврўз анъаналарини мерос қолдирган. Бу тақвим бугун ҳам амалда, Наврўз анъаналари бугун ҳам эъзозланади. Демак, биз бугун ўша қадимги аждодларимизнинг маънавий ворисларимиз.

Муҳтарам Президентимиз тарихчилар даврасида қилган маърузаларида бизнинг келиб чиқишимизни фақат кўчманчи қабилаларга боғлиқ қилиб қўйган айрим қарашларни ҳақли равишда танқид қилдилар.

Сугориш иншоотлари ва шаҳарларимизнинг тарихи бўйича олиб борилган тадқиқотлар давлатчилигимиз асосини бундан уч минг йиллар олдин ўтроқ аҳоли яратганини кўрсатиб турибди. Самарқанд яқинидаги Афросиёб аслида Алп Эр Тўнга номидан келиб чиққани кўпчиликка маълум. Тошкентнинг икки минг йиллигини нишонладик. Пойтахтимизнинг номи ҳам унинг қадимий ўзбек шаҳри эканини кўрсатиб турибди. Сурхондарёдаги машҳур Далварзинтепа — аслида ўзбек миллати таркибига кирган далварзин қавмининг номидир. Бухородаги Минораи Калонни Алп Арслон деган баҳодиримиз саккиз юз йил бурун қурдирган. Бу асрлар давомида тарих саҳнасига бошқа сулолалар чиқди, улар орасида Алп Арслон номини ёқтирмайдиганлари бор эди. Шунинг натижасида Алп Арслон номи кўп айтилмайдиган бўлди.

Шунга ўхшаш бир ўзгариш Самарқанддаги Амир Темури мақбарасининг номида ҳам кўзга ташланади. Улуғбек бу мақбарани эъзозлаб, унинг гумбазини соф олтин билан қоплатади. Куёш чиққанда гумбаз кўзни қамаштирадиган даражада ялтирашини тарихий манбалар қайд этади. Бобур Мирзо даврида ҳам бу обида Амир Темури мақбараси деб аталган. Кейинги асрларда темурийларга рақобат кўзи билан қарайдиган сулолалар давлат тепасига келгач, бу мақбара “Гўри мир” номини олади. Айниқса, оқподшо ва большевиклар Амир Темурига ўз муносабатларини мудом мана шу совуқ “гўри” сўзи билан ифодаладилар. Бора-бора бу номга ҳаммамиз ўрганиб кетдик.

Ҳолбуки, “гўри” сўзи кўпроқ салбий маънода ишлатилади. “Гўрсўхта”, “гўрдай бўлиб юрибди”, “башараси гўрдай” деган иборалар кенг тарқалган. Тожик тилида ҳам энг ёмон қарғишлардан бирида “афтад дар гўри!” (Башаранг гўрига қўйилсин!) дейилади.

Хуллас, мазкур тарихий обидани кейинги асрларда истеъмолга киритилган “Гўри мир” сўзи билан эмас, балки аслига мос ва бугунги кун руҳига тўғри келадиган эҳтиром билан “Амир Темури мақбараси” деб атасак адолатдан бўларди.

Шоир Турди Ўзбекистон халқи тўқсон икки қабиладан таркиб топганини шеър қилиб ёзган. Шу уруеларнинг номларини нафақат эски қўлёзмаларда, балки бугунги Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида жой номлари шаклида йўл бўйларига йирик-йирик ҳарфлар билан ёзиб қўйилганини кўриш мумкин.

Тарихчилар ҳам, биз ёзувчилар ҳам, жой номларининг теран маъноларини, уларнинг келиб чиқиш сабабларини ҳали чуқур англаб етганимиз йўқ. Мана, пойтахтимиз Тошкент, бу ерда тоғу тош йўқ. Балки тошни тарошлаб қурилган мустақкам бинолар, саройлар бўлгандир. Шунинг ўзи давлатчиликнинг бир белгиси эмасми? Ёки Тошкентнинг энг қадимий маҳаллаларидан бири “Минг-ўрик” деб аталган. Ҳозир бу ерда “Минг-ўрик” деган ном билан метро бекати қуриляпти. Минг туп ўрик дарахти бор жойда, албатта, ободончилик бўлади, ўтроқ аҳоли яшайди. Бўзсув, Қорасув деб аталган улкан ариқлар ҳам минг йиллардан буён сувга тўлиб оқади. Уларнинг номлари бу ерда минг йиллардан буён қайси халқ яшаётганини яққол кўрсатиб туради.

Тарихий лингвистика ва топонимика деб аталадиган фан соҳаларидан халқимиз этногенези ва давлатчилигимизнинг тарихий илдиларини очиб, далиллаб беришда кенгроқ, чуқурроқ фойдаланишимиз керак.

Тарихни инсонлар яратишини юқорида айтдик. Тарих бағридаги маънавий бойликларни фақат қайд этибгина қолмай, балки уларни бадиий истеъдод нурига йўғрилиб, тасаввур кучи билан гавдалантириш ва ёрқин инсоний қиёфаларда қайта тирилтириб кўрсатиш адабиёт ва санъатнинг ишидир. Бу ишда Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Ойбеклардан кейин ижод этган тарихнавис адибларимиз анчагина тажриба орттирдилар. Энди шу тажрибани истеъдодли ёш адиблар ва

санъаткорлар давом эттиришлари керак. Ёрқин тарихий асарларга қаҳрамон бўладиган буюк сиймоларимиз жуда кўп. Уларнинг ҳар бири ҳали ёзилмаган роман. Дунёда шундай тараққий этган мамлакат-

лар борки, уларда тарихий роман ёки фильмларда ёритилмаган тарихий сиймо қолмаган. Ҳар бири тўғрисида бир нечтадан асарлар ёзилган. Биз эса, бу йўлда энди илк қадамларни қўймоқдамиз.

Мирсодиқ ИСҲОҚОВ

ТЕРАН ТОМИРЛАР

Замонамиз тарих фани олдига қўяётган улкан вазифаларни жамиятимиздаги тубдан янгиланиш жараёни билан боғлиқ ҳолдагина тушуниш мумкин. Халқимизнинг тафаккурида улкан ўзгаришлар рўй бермоқда. Бугун биз демократик ҳуқуқий муносабатлар доирасига кириб боряпмиз. Жамиятда мулк муносабатлари ўзгармоқда. Кечагина ўз уйдан нарини кўришдан, дунёдаги илғор ривожланиш жараёнларини билишдан, уларга эргашиш имкониятидан маҳрум, бунинг ўрнига нияти шум, шўролар тузумини шарафлаган халқимиз бутун дунёнинг энг тараққий топган мамлакатлари билан дипломатик, иқтисодий, маданий алоқалар ўрнатди. Давлатимиз минтақавий ва дунёвий кўламдаги халқаро муносабатларга салмоқли ижобий таъсир кўрсатяпти. Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистондаги ижтимоий осойишталик, сиёсий барқарорлик самарасидир. Айни шу шароитда халқимизнинг узоқ ўтмиши тажрибалари жуда асқотади. Онгимиз ва шууримизга сингдирилган бегона ғоялар хиёл бўлмаса миллий ўзлигимиз, тафаккур тарзимизни ҳам ўзгартириб юборай деди. Оқибатда ўтмишимизнинг узилиш, тарихимизни мустабид тузум ғоялари талабига мослаб бузиб талқин қилиш каби ҳоллар юзага келди. Энг ёмони, бу сохта тарихий хулосалар ҳақиқат тарзида талқин этилди. Шунга қарамай, ўтган ўн йилликлар давомида бир қатор дадил тарихий тадқиқотлар ҳам вужудга келди. Уларда тарих ва маданиятимизнинг жаҳоншумул қирраларини кўрсатишга астойдил уринишлар мавжуд эди. Лекин бундай ишлар турли ноҳақ танқидлар остига олинар, муаллифларига нисбатан тазйиқлар ўтказишар эди. Натижалар эса аён. Икки ўртада биз жаҳон тамаддунига улкан ҳисса қўшган, ўз манзилу маконида миллион йиллик тарихга эга халқимизнинг ўтмишини “катта оға” иста-

ган шаклларда “ўрганишга” маҳкум этилди. Мана бир неча мисол: 1. Қадимий тарихимиз кечган Турон — Туркистон ўлкаларида туркий тилли халқларнинг автохтонлиги тан олинмай келди. Бу масалада ҳақиқий қадимий этник, маданий-маънавий жараён билан сиёсий воқеалар тизими қориштириб юборилди. Жумладан, илдизлари милоддан аввалги минг йилликларга бориб тақалувчи туркий этнос унсурларининг Туронга хос тарихини турк хоқонлиги даври билан боғлаш одат тусига кирган эди. Ваҳоланки, Турк хоқонлиги бу ўлкада жуда тез фурсат ичида ўз ҳукмронлигини ўрнатган. Сабаби шуки, бу давлат сиёсати туркий тилли маҳаллий халқлар томонидан қўллаб-қувватланди. Демак, ўлкасига туркий тилли халқлар биринчи турк хоқонлиги даврида кириб келган, дейиш хато фикрдир. Аслида эса, биринчи турк хоқонлиги даврида Турон ўлкасида туркий тилли аҳолининг нуфузи сезиларли ўсганлиги, ижтимоий ҳаётда салмоғи ва таъсири кучайгани ҳақида гапирилса, айни ҳақиқат бўлур эди. Қолаверса, сўғд ёзуви билан битилган илк (V-VIII аср) Ўрта аср ҳужжатлари туркий ва эроний тилли аҳоли аралаш яшагани, уларнинг ижтимоий ҳаётда ҳатто қоришиб бориш

жараёни кузатилади. Бунинг яққол мисоли туркий тилли аҳоли вакили, сўғда баланд мартабали бўлган зот Уттакиннинг сўғд аёли Дугдгунча билан никоҳи ҳақидаги аҳднома матнидир. Яна шу сўғд ҳужжатларида Зарафшоннинг юқори оқимидаги Панч вилояти ҳокимлигида фрамандар (биринчи вазир, хўжалик ишлари бўйича мутасаддилик қилувчи) вазифасида юқори мансабни эгаллаб турган (708—722 йиллар) туркий қавмга мансуб киши номи учрайди.

650 йилларда Чағониён ўлкасининг (ҳозирги Сурхондарё воҳаси) ҳокими Туронтош эди. Унинг исми Туркий тилли аҳоли вакили эканини очиқ кўрсатиб турибди. Бинобарин, илк ўрта асрларда Тохаристонда туркий халқларнинг алоҳида сиёсий ва ижтимоий мавқеини илмий тадқиқотлар исботлайди.

Илк ўрта асрларда туркий тилли аҳолининг Турон ўлкасидаги ортиб борган нуфузи бугун яна бир далил билан тасдиқланмоқда: Қашқадарёнинг Яккабоғ туманидан, Фарғона водийсининг Марҳамат туманидан илк ўрта асрларга оид (6—7-асрлар) туркий ёзувли битиклар топилди. Булар қадимги туркий ёзув ёдгорликлари тарқалган ҳудудлар географиясини бевосита Ўзбекистон ҳисобига янада тўлдирди. Демак, ўлкамизда илк ўрта асрдаёқ туркий ёзув маданияти ҳам яхши ривож топган.

2. Тарихимиз талқинларини сунъийлаштириш, баъзан тўғридан-тўғри нотўғри йўлга етаклаш ҳоллари туркий тилли халқнинг антропологик қиёфасини аниқлаш билан ҳам боғлиқ эди. Хусусан, яқин вақтгача ўлкамизда туркий тилли аҳолининг ирқий қиёфаси фақат мўғулий кўринишда деган фикр ҳукмрон эди. Ҳатто машҳур антрополог олимлар миллоддан аввалги 1 минг йилликнинг иккинчи ярмида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида Ўрта Осиёда мўғул ирқига мансуб аҳоли фалон фоизни ташкил қилган, унда аввал бундай қиёфали одамлар бу ўлкада яшамаган, милодий асрлардан бошлаб бу ирқ вакиллари кўпайиб боради, демак, ўлкамизга туркий тилли аҳоли шу даврларда кириб келган, деган хулосаларни олга суришар эди. Ваҳоланки, мўғулий қиёфа тушунчасини туркий тилли қадимий ва ҳозирги аҳолига нисбатан бир хилда қўллаш туб назарий хатодир. Аввало, мўғулий қиёфа қоришиқ-

лиги асос эътибори билан туркий тилли халқларнинг айрим тармоқларигагина хослигини эътибордан қочирмаслик лозим. Жумладан, ўзбек халқи таркибида мўғулий аломатлар ҳеч қачон етакчи омил бўлмаган. Айниқса, миллоддан аввалги асрлардан бошлаб умуман туркий тилли аҳоли, хусусан ўзбек халқи этногенезини фақат мўғулий унсурлар билан боғлаб тасвирлаш ўта сунъий бир ёқла-малиқдир. Чунки ўзбек халқи қадимдан антропологик маънода Ўрта Осиёда тубдан шаклланган “Ўрта Осиё Фарғона антропологик типи”га мансубдир. Ўзбек халқи таркибидаги қипчоқ-мўғулий қиёфа унсурлари тарихан энг сўнгги даврларда юзага келган. Ҳатто бунинг ўзбек адабий тилининг шаклланиш жараёни ҳам яққол кўрсатиб турибди. Яъни бугунги ўзбек адабий тилининг асосий хусусиятлари қадимги туркий ёзма ёдгорликлардан бошлаб узлуксиз равишда келмоқда. Шу тилда “Қутадуғ билик”, Яссавийнинг ҳикматлари, Рабғузийнинг “Қиссасул анбиё”си, Атойи, Лутфий, Саккокий ғазалиёти, буюк Навоий ижодий мероси, Бобурнинг ўлмас асарлари, Абулғозий Шажаралари, Машраб, Ҳувайдо ғазаллари, Нодири, Увайсий, Амирий шеърияти, Муқимий, Фурқат, Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирийлар мероси яратилган. Шунинг ўзиёқ ўзбек халқи этник шаклланиш ҳамда этногенетик жараёнида туб ўтроқ Ўрта Осиё туркий тилли аҳолиси асосий ўрин тутишини исботлайди. Шунинг учун ўзбек халқи этник тарихида мўғулий қиёфа унсурларини ўлчов бирлиги, меъёрий аломат қилиб олишдан воз кечиш лозим.

3. Тарихимизда ҳал қилинмаган яна бир масала қадимий давлатчилигимизнинг туб илдиэлари муаммосидир. Кенг маънода бу ўлкамиздаги илк тамаддун даврларидан бошлаб узлуксиз жараён сифатида талқин қилинмоғи лозимдир. Жуда қадим замонлардан бошланувчи ишлаб чиқариш жараёни аҳоли иқтисодий таъминотини ишончли асосларга кўчирди. Бронзадан фойдаланиш меҳнат қуролларининг нисбатан юксак унумдорлигини таъминлагач, жамиятда кучли иқтисодий кўтарилиш рўй берди. Аҳоли нуфузи ошди. Қишлоқларда аҳоли зичлашаверди. Неолий давридаёқ пайдо бўлган ўтроқ ҳаёт тарзи кенг қўламли

ижтимоий-иқтисодий инфратаркибни вужудга келтирди. Бу жараён дунёнинг турли қисмларида турлича кечган. Қадимги Миср учун Нил дарёсининг сув сатҳи кўтарилиши муҳим аҳамият касб этса, Ўрта Осиё учун бу хусусият етакчи омил бўлолмади. Мисол учун жайхунликларнинг баҳор тошқинларидан фойдаланиб қилган деҳқончиликлари йиллик таъминотни қопламас эди. Демак, дарё қирғоғидаги лалми деҳқончилик тажрибаси ҳаёт синовиға дош беролмади. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё илк тамаддуни кучли ижтимоий уюшқоқлик талаб қилувчи сунъий суғориш деҳқончилиги, ўтроқ маданият йўлидан борди. Бу эса ўзига хос тарзда ўлкамиздаги илк давлатчилик бошқарув тизимини келтириб чиқарди.

Милоддан олдинги I минг йилликнинг дастлабки чорағида эса кенг маънодаги илк давлатчилик асослари шаклланди. Бу даврда атрофлари мустақкам кўрғон деворлари билан ўралган катта шаҳарлар пайдо бўлди. Бир сўз билан айтганда, воҳа ва водийларда янги урбанизация босқичи бошланди. Узунқир, Афросиёб каби ёдгорликларга ана шу даврда асос солинган. Хоразмда бу давр ёдгорликлари Жанбасқала, Тупроққала, Эллиққала кабилар бўлиб, воҳада қадимий давлатчилик ва ўртанистик жараёнга асос бўлиб хизмат қилган. Тарих фани бугун айни мана шу каби аниқ моддий маданият ва ёзма ёдгорликлар асосида ўзбек давлатчилигининг ибтидосидан то ҳозиргача ёритиб беришга сафарбардир.

Муаммо бўлиб қолаётган масалалар бу айтилганлар билан тамом бўлмайди. Улардан яна бири энг қадимий даврлар тарихий манбашунослигидир. Жумладан, “Овесто” китоби ҳақида халқимиз озмиқўпми эшитган. Кимдан сўраманг, ҳар ҳолда “Овесто” — бу қадимги зардуштийларнинг муқаддас китоби бўлган, дея олади. Лекин чин маънода “Овесто”ни биладиган, бу ноёб ва бебаҳо ёдгорликнинг аҳамиятини илмий асосларда тушунадиган одам топилиши амри маҳол. Бугунгача ўзбек тилида “Овесто” ҳақида нашр этилган ишлар асосан 1960 йиллардан кейин пайдо бўлган русча нашрлардан олинган маълумотларнинг қайта баёнидан иборатдир. Истисно сифатида Натан Маллаевнинг “Ўзбек адабиёти

тарихи” китобига кирган “Овесто” ҳақидаги бўлим ва Азиз Қаяумовнинг “Овесто”га бағишланган баъзи ишларини кўрсатиш мумкин. “Овесто”нинг тарихий манба сифатидаги мукамал тадқиқи эса ҳали яратилмаган. Хўш, сабаб? Гап шундаки, “Овесто”нинг фақат ёзув — матнда сақланган тили қадим даврлардаёқ ўлик ҳолга келган. Зардушт қоҳинлари ёд олиб, тафсир қилган парчаларгина бизгача етиб келган. “Овесто”нинг ёзуви эса, янада мураккаб муаммо бўлиб, уни ўқий оладиган мутахассислар дунёда саноқли. Шу қийинчиликлар туфайли Ўзбекистонда Овестошунослик фундаментал тадқиқотлар доирасига кирмай келган. Бугун “Овесто”ни ўз асли ёзуви ва тилида ўқиб талқин қилишга қодир илмий гуруҳ ушбу сатрлар муаллифи раҳбарлигида ЎЗР ФА тарих институтида шаклланмоқда. Хуллас, “Овесто” манбашунослигида илмий олға силжишга умид қилиш мумкин. Ҳозирги нуқтаи назар билан буни тушунтириш қийин. Ёки, “Овесто”га кўра коинотнинг яралиши ўзига хос мифологик воқеаларга эга. “Овесто” да илоҳ ва хилқатлар муносабати ҳақида фанда “Зардуштийлик дуалистик дин” қабилдаги нотўғри талқин юради. Ваҳоланки, зардуштийлик дунёдаги энг биринчи яқка худолик динидир. Буни тушунмоқ учун “Овесто” матнларини синчиқлаб ўрганиш, Зардушт ва Ахурамазда мулоқотларининг мағзини чақиш керак. Қолаверса, “Овесто”нинг ҳаётий тарихга оид қатламларини ажрата билиш ғоят муҳим. Бу ҳақда ёзилган илмий адабиётдаги маълумотлар ҳам етарли эмас. Муҳими, ундаги ривоят билан ҳақиқатни айириб олиш керак. Жамият ва инсон муносабатлари муҳим чизиқ бўлиб ўтувчи қисмлар алоҳида эътиборталабдир. Жумладан, Зардуштнинг шахси ҳақида. Бу зотни аниқ тарихий шахс, дегувчилар сони бугун кўп.

Қадимий магншунослик вазифаларидан яна бири юнон, хитой, қадимги эрон, сўғд, хоразм ва бошқа тиллардаги манбаларни қайтадан, янги асосларда тадқиқ қилишдир. Бу соҳадаги аҳвол ҳам бугунги кун талабларига жавоб бермайди. Муҳими, мавжуд ёзма манбаларни ҳолисона ўрганиш, тарихимизнинг қоронғу тубларини нур билан ёритишдир.

Неъматилла ИБРОҲИМОВ ИСТИҚЛОЛ РУҲИ

Биз ҳаётимизнинг ҳар бир жабҳасини, ҳар бир одимини истиқлол мустақиллик мезонлари билан ўлчашга, баҳолашга кўниқиб қолдик. Мустақиллик, аввало бунёдкорлик ва кенг имкониятлар давридир. Ўзбекистон Республикаси миллий давлатчилик асосларининг демократик тамойиллар негизда қайта тикланиб, ўз ҳаётичилигини етти йил давомида исботлаб, тараққиёт сари юз тутганлиги, инсон ҳуқуқларини таъминлаш бўйича қонуний тизимларнинг изчил фаолият кўрсатаётганлиги, маънавий қадриятлар, тилимиз, динимиз, маданиятимиз, урф-одатларимизга қайта ҳаёт бағишлаганлиги, ёш авлод такомиллига давлат томонидан тенги йўқ аҳамият берилаётганлиги давримизга хос бўлган хусусиятлардан нишонандир.

Истиқлолнинг шарқшунослик фани такомилли ва ривожда ҳам ўз ўрни ва аҳамияти мавжуд, чунки истиқлол руҳи шарқшунослигимизда ўз ечимини кутиб ётган ўнлаб муаммоларнинг ижобий ҳал этилиши учун катта имкониятлар яратди.

Биринчидан, бутун дунё илғор афкор оммасини ҳайратга солган ва ҳайратга солиб келаётган буюқ бобокалонларимиз Амир Темур, Имом ал-Бухорий, Аҳмад ал-Фарғоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро, Имом ат-Термизий каби ўнлаб мутафаккирларимизнинг нафақат номи, шунингдек, маънавий-илмий мероси ҳам ўз ворисларига қонуний қайтарилди. Бу буюқ аждодларимиз илмий-маънавий меросини таҳлил этиш, ўрганиш, баҳолаш жараёнига кириб бормоқдамиз.

Ўзбек халқининг умумшарқ маданияти ва илм-фани билан тарихий узвийликда ривожланган такомиллидаги мавжуд кемтикликлар барҳам топиб, мазкур маданиятлар муштараклиги ва ҳамнафаслиги қайта тикланди.

Учинчидан, буюқ аждодларимизнинг Шарқ маданияти, маънавияти, илм-фани, дунё ва мусулмон цивилизацияси такомиллига қўшган ҳиссаси, улар қолдирган маънавий-маданий ва илмий-адабий мерос қайта баҳоланмоқда, илмий муомилага киритилмоқда. Шу маънода тоталитар тузум асоратларидан халос бўлиш, “мистик”, “реакцион”, “Диний мистик” деб айбланган муаллифлар номларини оқлаш ва уларнинг асарларини яқин ўтмиш тазйиқидан қутқариш ҳам истиқлол ютуқларидандир.

Бироқ ҳозирча биз бир босқичдан, яъни уларнинг номини “оқлаш”, “қайта тиклаш” босқичидан ўтдик, холос. Асосий иш ҳали олдинда. Ота-боболаримиз маънавий-илмий меросини бугунги авлодга етказиш, авлодларнинг маънавий-руҳий алмашувидаги узилишни бартараф этиш, дунёнинг турли кутубхоналарида сақланаётган китобларимизни йиғиб келтириб нашр этиш шарқшунослар зиммасидаги муқаддас ва масъулиятли бурчдир.

Жумладан, республикамиз ҳудудида мавжуд бўлган барча кутубхоналар ва баъзи музейлар фондида сақланаётган қўлёзмаларнинг тугал қўшма каталогини тузиш, факсимили нусхаларини чоп этишни йўлга қўйиш, танқидий матнларни тайёрлаш, қўлёзмаларнинг сақланиш шароитларини яхшилаш учун махсус иншоотлар қуриш келгуси вазибаларимиздандир. Бу вазибалар биздан фидойилик, матонат ва илмий жасорат талаб этади.

Шунингдек, ёш ва навқирон республикамизнинг обрў-эътибори дунё миқёсида ўсиб бормоқда. Бу ҳол хорижий элларда давлатчилигимиз, маданиятимизга бўлган қизиқишни тобора кучайтирмоқда. Шунга мувофиқ, давр талаблари даражашида шарқшунослигимизда янги йўналишлари шакллантириш зарур. Булар бир томондан Ўзбекистон Республикасининг ютуқ ва муваффақиятларини хорижий Шарқ мамлакатларида кенг тарғиб этишга кўмак беради. Иккинчи томондан, хорижий Шарқ мамлакатларининг давлат тизими, иқтисоди, маданияти ва тарихи билан ўзбек китобхонларини таништириш имкони ортади.

Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарорини шарқшуносликнинг тарихий манбашунослик йўналишини ривожлантиришда туртки бўлди. Институти таркибида тарих факультети мавжуд. Мазкур факультет ва унинг кафедралари, жумладан, Ўрта Осиё халқлари тарихи кафедраси фаолиятини Тарих институти ис-

тиқбол режалари билан мувофиқлаштирилди. Икки институт орасида илмий-ташкилий ишлар бўйича ҳамкорлик шартномаси тузилди.

Фанлар академиясининг шарқшунослик ва Тарих институтлари етакчи олимлари манбашунослик ва Ўзбекистон давлатчилиги тарихига оид фанларни ўқитишга жалб қилинди. Махсус курслар ишлаб чиқилди. Ўқув режалари ҳамда давлат таълим стандартлари қайтадан кўриб чиқилди. Тарихчи манбашуносларга араб, форс, хитой тиллари чуқур ўргатиладиган бўлди. Ўзбек давлатчилиги тарихи, қадимий ёзувлар тарихи, этнография, этногенез ва этник тарих, Авесто ва қадимий ўзбек халқининг этник тарихи ва шаклланиши, Темур даврида Ўрта Осиё цивилизацияси ва жаҳон тарихи дарслари ўқилмоқда. Мазкур курслар бўйича ўқув қўлланмалари ва дарсликлар тайёрлаш бошлаб юборилди. Ҳозирги кунда “Ўрта Осиё халқлари ва манбашунослик” бўйича араб, форс, эски ўзбек тили ва инглиз тилини биладиган мутахассислар тайёрлаш режалаштирилмоқда.

Шу билан бирга таълимнинг баъзи йўналишлари ва мутахассислари мазмунини ўзгартириш ҳам давр талаби бўлиб қолмоқда. Жумладан, Ҳиндистон, Хитой, Яқин ва Ўрта Шарқ, араб мамлакатлари тарихи бўйича мутахассис тайёрлайдиган “Шарқшунослик — Африкашунослик” йўналиши номини “Хорижий мамлакатлар тарихи” деб ўзгартириш мақсадга мувофиқ. Шунга кўра, ўрганилаётган Шарқ ва Ғарб мамлакатлари “географияси”ни кенгайтиришга тўғри келади. Жаҳонда кечаётган чуқур интеграцион жараёнларни инобатга олган ҳолда Жанубий ва Жануби Шарқий Осиё, Ғарбий Европа, АҚШ ва Канада мамлакатлари тарихи, маданияти ва сиёсий жараёнла-

рини ўрганиш ҳам муҳим. Шунинг назарда тутилган ҳолда иқтисодиёт ва халқаро алоқалар бўйича мутахассислар тайёрлашни йўлга қўйиш керак. Шу билан бирга халқаро журналистика, политология, халқаро туризм, диншунослик каби янги иқтисосликларни очиш, халқаро иқтисодий алоқалар ва хорижий мамлакатлар иқтисоди йўналишлари бўйича олий малакали илмий кадрларни вояга етказиш ҳам келгуси вазифаларимиздан. Ҳаёт тажрибаси шуни кўрсатдики, кўпчилик ҳолларда қилинадиган ишлар яхши режалаштирилади ва аниқ белгилаб олинади. Аммо ҳаёт унга ўз аниқликларини киритиб боради. Олдимизда турган вазифалар жуда масъулиятли ва салмоқли, улар шарқшунослардан жонбозлик ва ўзликдан кечиб ишлашни талаб этади. Ўзбекистонда кекса шарқшунослар — манбашунослар ана шундай фидойи инсонлар эдилар. У. Каримов, С.А. Зимжонов, Қ. Муниров, А. Ирисов, Б. Аҳмедов ва бошқа табарруқ олимларнинг хизматлари ибратлидир. Ҳозирги кунда биз Навоий бобомиз таъкидлаганидек, уларнинг “панжасига панжа ура олади-ган” ёшларни тарбиялашимиз лозим. Бу ўта шарафли ва масъулиятли, яъни шарқшунослик фанида авлодлар алмашувини таъминловчи вазифадир.

Юқорида қайд этилган вазифаларни амалга ошириш бир йилни эмас, бир неча ўн йиллик қамровини талаб этади. Шу боис, бу ишларни аниққаса қўлёзмалар қўшма каталогларини чиқариш факсимили нусхаларини ва таржималарини амалга ошириб, нашр этиш фаолиятига чет эллик ҳомийларни жалб этиш фойдадан холи бўлмас эди. Албатта, мазкур вазифаларни бажариш учун расмий йўналтирувчи марказ тузиш, барча мутасадди ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш зарур.

Нажмиддин КОМИЛОВ

МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ

Тарих — халқимизнинг шажараси, наслу насабимизнинг муқаддас илдизидир. Бу буюк шажарани ҳаққоний ва тегран ўрганмасдан туриб, миллий ўзликни англаб бўлмайди. Миллий тараққиёт ҳақида сўз бораркан, ўзбек давлатчилиги тарихини энг қадимги даврлардан бошлаб, бугунги давргача ўрганиб, йирик бир тадқиқот яратиш, ўзбек халқи-

нинг этник таркиби ва шаклланиши жараёнини гадқиқ этиш, Ўзбекистоннинг тарихдаги мавқеи ва ўрнини белгилаб олиш олдимизда турган асосий вазифа эканини унутмаслик керак.

Бу улкан ишни амалга ошириш учун бизда куч борми?

Мендан олдин сўзга чиққанлар бу ҳақда хийла ташвиш билан гапирдилар. Академик Б.Аҳмедов фикрига қўшиламан.

Ўзбекистон ФА тарих институти Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан қайта қурилди. Ходимлари аттестациядан ўтказилди. Бу, умуман олганда, оқилона тадбир. Асосий кучлар шу ерга жамланса, ёмон бўлмас эди. Бироқ, ҳозирча бу институтнинг имкониятлари кам. Тарих институти базасида, манбашунослик кенг йўлга қўйилишига кўзим етмайди. Ваҳоланки, Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида бу соҳада анча тажриба тўпланган. Айтмоқчиманки, тарихчилар, манбашуносларни бир марказга жамлаш лозим. Ачинарлиси шуки, ёшларни тадқиқот ишларига, айниқса манбаларни ўрганишга жалб қилиш жуда қийин кечмоқда. Назаримда, бу ишни жонлантириш учун олий ўқув юрларида манбашунослик илмини махсус ўқитиш, манбашунослик бўлимлари, кафедралари ишларини ривожлантириш керак бўлса, бунга алоҳида давлат эътиборини қаратиб, қўшимча маблағлар ажратиш керак. Чунки араб, форс тилларини, қадимий ёзувларни билладиган одамлар тобора камайиб, ноёб бўлиб бормоқда. Илгари замонлар мадрасаларда бу илм махсус ўқитиларди. Ҳозирги хориждаги шарқшунослик марказларида ҳам шундай қилинади.

Буни шундан ҳам билса бўладики, 60-йилларнинг ўрталарига қадар бизда мадраса таълимини олган бир қатор юксак даражада саводхон мўйсафидлар (чунончи, А.Расулов, М.Юнусов, Қ.Муҳиддинов, А.Носиров каби) қўлёзма фондларида ишлардилар, улар кўпгина қимматли манбаларни ҳозирги ёзувга кўчирдилар, тасниф этдилар, таржима қилдилар.

Назаримда манбашуносликни чинакамига қайта йўлга қўймоқчи бўлсак, мадраса таълими анъаналарини тиклашимиз, Абдулла Носиров каби билимдон, фидойи олимларни тарбиялаш учун зарур, янги илмий муҳит яратишимиз лозим.

Албатта, биз Н.Гумилев, В.Бартольд, А.Семёнов, Е. Бертельс каби шарқшунос-

ликка ҳисса қўшган рус олимларининг ишини буткул инкор қилиш тарафдори эмасмиз. Мен Бўриной аканинг фикрига қўшиламан. Лекин фақат шу олимларгагина эргashiш, уларнинг ишларидан кўчириб “иш” яратиш одатидан воз кечиш керак. Катта олимларни ҳурмат қилиш яхши, аммо ўз тарихимизга фақат шуларнинг кўзи билан қараймизми?

Тарихга чинакам, ҳаққоний муносабатнинг бирдан-бир мезони — бу унга фидойи фарзанд бўлиб ёндашиш, уни тилга киритиб, бугунги авлодга етказишдир.

Қолаверса, ўзимиз учун ўз тарихимизни қайта тиклаш, балки Ўзбекистоннинг жаҳон тарихидаги ўрнини муносиб белгилаш учун ҳам курашмоқдир. Мен бу гапни шарқшунос олимлар ишига танқидий муносабат маъносида ҳам, ўзимизда чоп этилаётган “Жаҳон тарихи” мавзусидаги китобларга диққатни қаратиш маъносида ҳам айтаяпман.

Мен иккита дарсликни ўқиб чиқдим: бири Е.Агибалова, Г.Донской, Т.Салимовларнинг 7-синф учун ёзилган “Жаҳон тарихи” (V—VII асрлар), иккинчиси, Г.Ҳидоятлов ёзган “Жаҳон тарихи” (XX асрнинг 1-ярми) дарсликлари. Бу ҳар икки китобда ҳам Ўзбекистонга, ўзбек халқининг маданиятига калондимоғлик ва беписандлик билан қараш акс этган, эски коммунистик андоза, эски тушунчалар таъсири сезилиб туради.

Масалан, 7-синф дарслигини varaқлар эканмиз, Европа халқлари ҳақида гап кетганда жўшиб гапирилади, уларнинг қахрамонлари кўқларга кўтарилиб мақталади. Аммо ўзимизнинг миллий қахрамонларга келганда, уларни шунчаки бирикки сағрада куруқ қайд этишдан нарига ўтилмайди (Дарслик 1995 йилда нашр бўлган). Тўғри, мактабда “Ўзбекистон тарихи” алоҳида дарс сифатида ўтилади. Лекин шунга қарамай, дейлик Жанна Д’Арк, Робин Гудга беш-олти саҳифа ажратиш, уларнинг бутун қахрамонлиги ҳикоя қилинганда, нега энди Жалолиддин Мангуберди, Темурмалик, Муқанна, Абумуслимлар тилга олинмаслиги керак? Ахир мўғул истилоси ҳақида китобда махсус деб бор-ку? Бошқа боблар хусусида ҳам, бундай камчиликлардан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Хуллас, тарихни бўй-басти билан тиклашга жидду жаҳд қилишимиз керак экан, бунга Ўзбекистоннинг барча пешқадам зиёлилари бош қўшиши лозим деб ўйлайман. Айниқса энг қадимги ва ўрта

асрлар тарихини ўрганиш ночор аҳволда. Фақат воқеалар тарихининг ўзи эмас, балки адабиёт ва санъат тарихи, фалсафа ва ижтимоий фикрлар тарихини ҳам янгидан ёзиш пайти келди. Бунга яхлит бир улкан иш деб қаралиши керак: ижтимоий фикрлар, давлатчилик анъаналари, девон тузиш ва бошқарув тизимини ўрганмай, давлатчилик тарихини ёритиш қийин. Давлатчилик тарихи эса сулола-

Дилором АЛИМОВА

МАСЪУЛИЯТЛИ ВАЗИФА

Ўзбекистон чинакам мустақилликка эришган ҳозирги даврда кўп асрлик тарихимизнинг барча бошқичларини соф илмийлик, ҳолислик, тарихий ҳақиқат нуқтаи назаридан теран тадқиқ этиш учун қулай имкониятлар туғилди. Кўплаб тарихчиларимиз бугунги кундаёқ ана шу мураккаб, ниҳоятда масъулиятли ишни архив материаллари ва бошқа манбаларни синчиклаб тадқиқ этиш орқали бошлаб юборишган. Бундай саъй-ҳаракатлар натижаси ўлароқ, эндиликда, айтиш мумкинки, Ўзбекистоннинг ўрта аср тарихини, хусусан Амир Темур ва темурийлар даври, мустамлакачилик даври ҳамда совет даврида Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиш тарихини ўрганиш учун асос яратилди.

Бироқ мамлакатимиз тарих фани ва бошқа ижтимоий фанлар доирасида, хусусан методология ишлари соҳасида ўз ечимини кутаётган талайгина муаммолар йиғилиб қолди. Шунини таъкидлаш жоизки, тарих илмининг умумий ва кенг қўламдаги муаммолари билан методолог ва социологлар жиддий шуғулланишла-

лар тарихи, уларнинг ўзаро боғлиқлиги, давлатларнинг гуллаши ва сўниши сабаблари, ислом маърифати ва мафкураси, халқ яратган маданиятининг тадрижий ривожини, шаҳарлар, пойтахтлар, цивилизациялар тарихи ва ҳоказоларни ўз ичига олади. Уйлайманки, ҳозирги авлод, яъни бизнинг зиммамизга тушган вазифалар ниҳоят улкан, аммо бажарилиши мумкин бўлган шарафли ишдир.

ри керак, деган фикр онгимизга ўрнашиб қолган. Сирасини айтганда, Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришуви, миллий ўзликни англашнинг қайта туғилиши билан юзга келган янги шароитларда тарих соҳасидаги тадқиқотларнинг янги йўллари ишлаб чиқмай туриб, бу фанни муваффақиятли ривожлантириш мумкин эмас. Биз узоқ йиллар мутлақо асоссиз равишда тарихни ўрганишга фақат табақалаш асосида ёндашдик, ваҳоланки, жаҳон фани юзлаб усуллардан фойдаланмоқда (мантиқий, тарихий, дедукциявий, баёний ва ҳоказо).

Эндиликда шахснинг тарихдаги ролини қайта кўриб чиқиш масаласи юзга келди. Уни инкор этиш, “умумлашмаларга” ва аксинча, ёзув йўсинида алоҳида бўлакчаларга бўлишга ружу қўйиш бизни кўпгина самарали усуллардан, аввало мактуб, кундаликлар, шахсий архивлардан фойдаланиб, долзарб муаммоларни ўрганишдан маҳрум этган эди. Бугунги кунда қанча тарихчи бўлса, шунча усул мавжуд.

Дарвоқе, аспирант ва докторларнинг, айниқса олий ўқув юрларида, илмий ишлари суст йўлга қўйилганлигини айтиб ўтиш жоиз. Бунда олий ўқув юрлари кафедралари тарихий тадқиқотлар йирик республика илмий маркази — ЎзРФА Тарих институти билан мустаҳкам алоқани йўлга қўйиши керак.

Атамашунослик масалалари ҳам муҳим муаммолар жумласига қиради. Бу борада ҳам ниҳоятда хилма-хиллик кўзга ташланади. Айрим эски атамалар чуқур қайта мулоҳаза қилиб кўришни тақозо этади: Масалан, “феодал тузум”, “феодал давлат”, “буржуа”, “майда буржуа” ва ҳоказо. Хўш, биз бугун уларга қандай маъно беришимиз керак? Илгари “Ўрта Осиё” деб юритилган минтақани ифодалаш учун ҳануз мақбул ном топилгани йўқ. Ҳозир Марказий Осиё атамасини қўлаб ётибмиз, аммо у географик жиҳатдан биз назарда тутаётгандан кўра катта ҳудудни эгаллашини ҳисобга оли-

шимиз даркор. Хуллас, бу масалада етти ўлчаб бир кесмоқ лозим. Ҳиссиётларга берилиб кетиб, ҳолисликка зиён етказмайлик.

Маълумки, Ўзбекистондаги ислохотлар мамлакатимизнинг хусусиятлари ва маънавий қадриятларимизни ҳисобга олган ҳолда олиб борилмоқда. Ижтимоий фанлар, шу жумладан, тарих фани соҳасида ҳам шундай йўл тутиш мантиқан тўғри бўлур эди. Тарих методологиясига доир жаҳонда яратилган салмоқли тажрибаларни синчиклаб ўрганиш зарур. Шу ўринда ақалли француз тадқиқотчилари Марк Блок (“Тарих апологияси”) ва Люсьен Февр (“Тарих учун жанглар”), немис Карл Ясперс (“Тарихнинг мазмун ва вазифаси”), америкалик Питерим Сорокин (“Инсон, цивилизация, жамият”), испан Хосе Ортега-и-Гассет (“Омма кўзғолони”), япон Ф. Фукуяма (“Тарих интиҳоси”), инглизлар М.А.Барт (“Тарих фанининг категория ва усуллари”), Арнольд Жозеф Тойнби (“Тарихни англаш”) ва бошқа кўплаб олимларнинг асарларини тилга олса бўлади. Шубҳасиз, бу рўйхатни кўпгина шарқ муаллифлари асарлари билан яна давом эттириш мумкин. Жаҳон тарих фанининг ривожланишида шарқ мутафаккирларининг алоҳида ўрни, катта ҳиссаси бор. Уларни чуқур ўрганиш бугунги давр талабидир. Мана шу масалалардан келиб чиқиб, қуйидагиларни айтиш жонз: Ўзбекистон тарихини мустақил давлат тарихи сифатида кўриш учун унга дунёвий жараёнлар билан бир бутунликда қарашимиз зарур. Бунинг учун эса тадқиқотчилар, хусусан диссертантлар олдида чет эл тарихшунослигини албатта билиш ва ундан фойдаланиш талабини қўйишимиз керак. Бирон-бир муаммонинг талқини фақат мамлакатимизда чоп этилган адабиётларгагина асосланиб қолмаслиги даркор. Бинобарин, фақат ички эмас, балки ташқи манбалардан (масалан, архивлар), тақдир тақозоси билан чет элга кетган воқеаларнинг бевосита иштирокчиларининг хотираларидан ҳам фойдаланиш зарур. Ҳам маҳаллий, ҳам чет эл манба ва адабиётларини билиш тадқиқотчининг ҳолис хулосалар чиқаришига кўмак беради. Бу қиёсий таҳлил йўлидир.

Жаҳон тарихшунослигида қабул қилинган, лекин ҳали бизда деярли ҳеч ким қўлламаётган яна бир усул — миқдор усулидир. Кўпинча мамлакатимиз тарихчиларининг тадқиқотлари, таъбир

жоиз бўлса, статистик маълумотларга тўлиб кетади, бироқ ана шу миқдор кўрсаткичларидан назарий хулоса чиқариш уларнинг ҳаёлига ҳам келмайди. Ахир бу кўрсаткичлар ижтимоий хулосаларнинг зарурий белгиларидан-ку.

Гарчи янги бўлмаса-да, яна бир муҳим масалани айтиб ўтай: тарих шахслар билан таъминланган бўлиши керак. Зеро, халқ орасидан чиққан арбоблар, етакчилар тарихни яратади ёки қолаверса, унга кучли таъсир кўрсатади.

Манбашунослик соҳаси ҳам ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. “Манбалар устида ишлаш усуллари” тушунчаси бизда, сирасини айтганда, ҳали йўқ. Талабалар ва айниқса аспирантлар таҳсили учун махсус, мажбурий қўлланма яратишни ҳам кечиктириб бўлмайди. Бу борада дастлаб, манбашунослик методологияси ва методикасини ишлаб чиқадиган мутахассислар гуруҳини ташкил этиш зарур. Зеро, назарий умумлашма ва хулосаларнинг ишончилиги кўп жиҳатдан манбага тўғри ёндошувга боғлиқ бўлади.

Замонавий тарихчи Ўзбекистон тарихига жаҳон тарихининг бир бўлаги сифатида қарамоғи ва ўзга мамлакатлар тарихини ўрганишга ҳам ўз ҳиссасини қўшмоғи лозим. Ҳозирги вақтда деярли ҳар бир мамлакатда Ўзбекистон ва Ўрта Осиёдаги бошқа республикалар тарихини ўрганиш марказлари мавжуд. Бизда шарқ мамлакатлари тарихи билан шуғулланувчи ЎЗР ФА Шарқшунослик институтидан бошқа ерда бундай марказлар йўқ.

Ваҳоланки, ЎЗР ФА Тарих институти ҳам Ўзбекистон тарихи билангина чекланиб қолмаслиги керак. Унинг таркибида шарқ ва ғарб тилларини биладиган, айрим хорижий мамлакатлар тарихини ўрганишга ихтисослашган мутахассислар ишлайдиган умумий тарих бўлими ташкил этилиши мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Ҳозирги вақтда тарихчилар биринчи навбатда нимани ёзишлари ва нашр этиришлари кераклиги ҳам муҳим муаммодир. Бугунги кунда Республика Президенти тарихчилар олдида қўйган давлатчилик тарихи масалаларини кенг ёритиш зарур. Бу мавзунда чуқур ёритиш учун Ўзбекистон худудида давлатлар пайдо бўлган вақтдан бошлаб ҳозирги кунгача кечган жараёнларни қайта ўрганиш керак бўлади. Навбатдаги муҳим масала этногенезга боғлиқ. Ўзбек элати, халқи,

миллатининг келиб чиқиш тарихи ва ривожланиш жараёнини тарихий жараёнлар билан боғлаб ўрганиш лозим. Бу энк мавзунга тадқиқ қилиш учун илмий истеъмолга киритилган манбаларни қайтадан ўқиш ва ўрганиш билан бирга совет даврида ман этилган, лекин давлатчилик тарихимизни ёритишга кўмак берадиган ҳужжатларни фанга киритиш зарур. Ҳали ўқилмаган бундай манбалар сони ниҳоятда кўп. Улар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Жадидлар ва истиқлолчилик ҳаракатлари тарихи ҳам эътиборга лойиқ.

Бу муаммонинг адабиётшунослар томонидан ёритилиши бағоят зарур ва фойдалидир, лекин умумий ҳолатда жадидлар фаолиятидаги маърифатпарварлик соҳасини ажратиб кўрсатилишининг ўзи мутлақо етарли эмас. Жадидлар фаолияти Ўзбекистон тарихида фавқуллодда ҳодиса — у ҳам маданиятимизнинг уйғониши, ҳам сиёсий миллий-озодлик ҳаракатидир.

Бу масаланинг долзарблиги шундаки, XV асрда қадим Турон юртида Шарқ ренессанси Улуғбек ва Навоийлар номи билан боғлиқ бўлган эди. Навбатдаги уйғониш — жамиятни ва мамлакатни қолоқликдан чиқаришга уриниш айнан жадидлар ҳаракатининг маҳсулидир.

Ислол таълимоти ва тарихини ўрганишда ҳам изчиллик етишмайди (унинг баъзи муаммоларига доир айрим тадқиқотларгина мавжуд). Унинг Ўрта Осиё йўналишини, ат-Термизий, Имом Бухорий каби бошқа буюк мусулмон олимлари меросини, совет тузуми даврида Ўрта Осиё халқларининг даҳрийлашув тарихини чуқур тадқиқ этиш зарур, зеро,

бу келгуси авлодлар учун ўрнак бўлгусидир.

Ниҳоят, ҳамкорликда “Туркийлар тарихи”ни яратиш ва нашр этиш хусусида ўйлаш керак. Машҳур рус тарихчилари С.М.Соловьев, В.О.Ключевский, гарчи кўп миллатли Россия ва славян халқлари тарихини ёритиш жараёнида “рус тарихи”, “рус тарихи курси” атамаларини қўллаб келишган. Хўш, нега энди биз Ўрта Осиё ва умуман бутун Туркий олам халқларининг тарихий-этниқ бирлиги туфайли салмоқли асосга эга бўла туриб, туркий халқлар тарихини, бошқача айтганда, туркийлар цивилизацияси тарихини ёза олмаимиз? Бу масала халқаро аҳамиятга молик. Шу боисдан ЮНЕСКО олти жилдик “Ўрта Осиё цивилизациялари тарихи”ни нашр этиш ҳақида қарор қабул қилди. Ана шу мақсадни амалга ошириш учун Халқаро илмий кўмита ташкил этилдики, унга кўпгина мамлакатлар, шу жумладан, Ўзбекистондан вакиллар кирган.

Албатта, ҳозирги даврда ҳам Ўрта Осиё, ҳам узоқ хориз мамлакатлар олимлари билан ҳамкорликни кучайтириш зарурати етилди. Шу жиҳатдан АҚШ, Германия, Франция, Англия ва Япониядаги Ўрта Осиё тадқиқот марказлари билан узоқ муддатли алоқалар ўрнатиш ва ҳамкорликдаги лойиҳалар ишлаб чиқариш имкониятлари мавжуд. Бугунги кунда айрим тадқиқотчилар чет элдаги Ўрта Осиё тарихи бўйича мутахассислар билан мустақкам шахсий алоқалар ўрнатганлар. Бундай шахсий ҳамкорликдан илмий-тадқиқот жамоалари ва маърифий ташкилотлар даражасидаги алоқаларга ўтиш вақти келди.

Муҳаммад АЛИ

ВОРИСЛИК ТУЙҒУСИ

Она тарихимиз чиндан ҳам мукамал, кам-кўстсиз, тўлақонли, том маънодаги тарих. Ҳар бири дунёнинг фахри бўлишга арзирлик улуғ аллома боболаримиз, шан-шукуҳли шаҳарларимиз, буюк давлатларимиз бу тарихнинг мазмун-мундарижасини ташкил этади. Биз она тупроғимизда ҳукм сурган давлатларнинг қонуний ворисларимиз. Бугун ана шу ворислик, ворисийлик туйғусини чин дилдан ҳис эта олаяпмизми, йўқми — мени ана шу муаммо кўп ўйлантиради. Назаримда, биз ҳали ўша ҳақиқий ворис-

лик туйғусини қалбимизга жойлаб улғуролмадик.

Ворислик туйғуси, ворислик — шу тупроқ соҳибининг, фарзандининг ҳаққи-ҳуққи. Шу сабабдан гарчи минг йил олдин бирон жожа юз берган бўлса ҳам, айтайлик, бирон минора кулаб тушган бўлса, уни ҳар сафар эслаганда вориснинг юраги ачишиб туради. Ҳа, ўша минора унинг тарихи, мулки, ҳаёти, шавкати эди-да. Бу табиий ҳолат. Озодликка чиққунимизга қадар тарихимиз шундай талқин қилиниб келиндики, у ҳақдаги тасаввурларни кўриб хижолат тортиб кетасан киши. Жаҳонга довуқ солган давлатларимиз ўртасида гўё тадрижий боғлиқлик йўқдек, ҳар бир давлат гўё ўзича ҳукм сурган, гўё ўзларини аввал ўтган сулолалар вориси деб билишмаган... Устига-устак, биз — авлодларнинг сулолалар, давлатларни “ижобий”, “салбий”га ажратиб, айримлари бизга маъқул, мана буларни бизга тўғри келмайди, деб нотанти хулосалар чиқаришларимиз ортиқча эди, албатта.

Тарихимизнинг яхлитлигига эришмак ташвиши ва ворисийлик туйғусини тарбия этиш ҳаракати, аслида моҳиятан бир нарса, бир-бирига узвий боғлиқ муаммолардир. Ворисийлик ва яхлитлик талабини биз умуман Ватан фани, маданияти ва адабиётига ҳам кўймоғимиз керак. Зотан шу жиҳатлар бирлашувидан Тарих яралади. Бир нарса. Муҳаммад ал-Хоразмий ва Аҳмад ал-Фарғонийлар илмий меросини ўрганар эканмиз, биз даставвал диққатни уларнинг жаҳон фанига қўшган ҳиссаларига қаратишга ўрганиб қолганмиз, аниқроғи, шундай қараш рағбатлантириб ҳам келинди. Бу бир жиҳатдан тўғри. Аммо иккинчи жиҳатдан, уларнинг ўз Ватанлари, ўз эли, миллати фанида тутган ўринларини белгилашни унутамиз. Улуғ алломаларнинг илмий кашфиётлари, тадқиқотлари ҳам гўё барчаси ўз ҳолича, аввалги анъаналарга суюнмаган ҳолда, юз бергандек, бир-бирларига ҳеч боғлиқликлари йўқдек туюлади. Ана шу таснифий ва тадрижий алоқалар бўртиб турмаганидан Ватанимиз фанининг яхлитлиги ва қурчлиги бутун кўрки билан намоён бўлмайди. Буларнинг бари боболаримиз меросларига ворисийлик туйғуси нуқтаи назардан қарай олмаганимиздан келиб чиқади. Мисол учун, Ватан фанида илми нумум бағоят тараққий топган. Муҳаммад ал-Хоразмийнинг “Зижи ал-Маъмуний”, Аҳмад ал-Фарғонийнинг “Китоб ал-ҳаракат ас-самовия ва жавомеъ илм ан-ну-

жум”, Абурайҳон Берунийнинг “Қонуни Маъсудий”, Мирзо Улуғбекнинг “Зижи Кўрагоний” асарлари ҳар бири бир олам. Бу асарлар ёзилиши ўртасида асрлар ўтган бўлса-да, ички узвий боғлиқликлар жуда кўп, ана шу алоқаларни тадқиқ этиш орқали ўзбек халқи фанини, бу фан тадрижий ривожини, камолани жаҳонга кўз-кўз этиш мумкин. Улар бир заминда туғилган, бир халқ фани, маданиятини ривожлантирган, охиросида жаҳон фанини юксак чўққиларга олиб чиққанлар. Улар орасидаги ворисийлик боғиқларини аниқласак, фанимизнинг, демакки, тарихимизнинг қадимийлигини, бекиёс қудрати-ю шаншуқунини англаб етган бўламиз. Таъкидлаб ўтиш жоизки, кейинги пайтларда бўлиб ўтган ва нишонланган муборак саналар бу йўлдаги жиддий қўйилган қадамлардир. Мен бу ерда Имом ал-Бухорий, Аҳмад ал-Фарғоний, Нажмиддин Кубро, Маҳмуд аз-Замахшарий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби алломалар таваллуд қилган тантаналарини назарда тутмоқдаман.

Маълумки, тарихимизда бир сулола ўрнини бошқа сулола олган, улар ўртасида муҳорабалар бўлиб турган. Шунга кўра уларни бир-бирларига душман, деб қараб келдик, тарихий зарурат шундоқ бўлган эди, албатта. Масалан, темурийлардан сўнг шайбонийлар даврон тахтига миндилар. Аммо бу билан темурийлар даврига қизиқиш сусаймади ва бу қизиқиш ҳозиргача ҳам давом этиб келмоқда. Умуман, Амир Темур Кўрагондан сўнг яшаган кўп сулолалар вакиллари, гарчи темурийларга бевосита таалуқли бўлмасалар-да, ўзларини руҳан Ҳазрат Соҳибқирон ишларининг давомчиси деб билар эдилар. Бу уларда ворисийлик туйғуси кучли эканлигидандир. Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома”си яратилгандан сал кам юз йилча кейин, шайбоний Кўчкунчихон (1410-1529) ушбу солнома ни ўзбек тилига таржима қилишга фармон беради. Бундоқ қараганда, “Зафарнома”нинг шайбонийларга ҳеч алоқаси йўқ. Лекин ўша ворислик туйғуси Кўчкунчихонга қувват берди ва шайбонийлар вакили сазъ-ҳаракати билан темурийлар тарихини ёритган асар салоҳиятли таржимон Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али ал-Бухорий қаламида ўзбек тилида намоён бўлди. Дарвоқе, “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти ушбу китобни гўзал бир йўсинда чоп этди, уни олимлар Ашраф Аҳмад билан Ҳайдарбек Бобобековлар нашрга тайёрладилар.

Совет тарихшунослигида шундай бир қараш ҳам бор эди, унга қўра, Ватанимиз тупроғида яшаб ўтган аждодларимиз тилларининг кўпчилиги шарқий Эрон тиллари гуруҳига киради, деган тушунча йиллар давомида қулоқларга қуйиб келинди. Бу қарашларни тубдан қайта кўриб чиқиш керак. Маълумки, хоразмий тили буюк бобомиз Абурайҳон Берунийнинг, шунингдек, Муҳаммад ал-Хоразмийнинг ҳам она тилидир. Хоразмий тилини тап тортмай Эрон тиллари гуруҳига киритган совет олимлари улкан алломанинг ўз она тили ва форс, араб тиллари ҳақида ёзиб кетган фикрларидан очиқчасига кўз юмган ҳолда иш юритганлар. Албатта, Абу Райҳон Берунийнинг, улкан қомусий олимнинг сўзларига ишонмаслик шаккоклик бўлур эди. Мана, буюк бобомиз унинг она тилини Эрон тиллари гуруҳига киритган совет олимларига нима деб жавоб беради. Алломанинг “Сайдана” асари дебочасида ўқиймиз: “Ҳар бир халқ ўз шева-сини чиройли ҳисоблайди. Мен ўзимга қараб тўн бичаётирман: менинг учун тугма тил шундоқ тилки, агар унда бирор илм абадийлаштирилса, у илм, туя уйнинг тарновида ёки зирофа зовурда ўзини қандай бегона сезса, ўзини шундоқ ёт сезган бўларди. Сўнгра мен араб ва форс тилларига ўтдим, уларнинг ҳар би-

рида мен келгиндимап, уларни машаққат билан эгаллаган одамман (таъкид бизники — М. А.), аммо форсча мақтовдан қўра, менинг қалбимга арабча ҳақорат ёқимлироқдир. Сўзларимнинг ҳаққонийлигини билиш учун форс тилига ўтирилган бирор илмий китобга кўз ташлаш кифоя: унинг жилоси барҳам топган, маъноси хира тортиб, ранги ўчган, оқибатда, ундан фойда йўқ, чунки бу шева фақат хусравона қиссалар ва кечалари айтиландиган эртақлар учунгина ярайди...” Бу сўзлар кишини қаттиқ ўйлантириб қўйиши керак. Тилларимиз, умуман, тарихимиз ҳақида фикр юритишда, унга баҳс беришда даставвал ўз боболаримиз ёзиб қолдирган манбаларга суянишимиз даркор бўлади.

Абурайҳон Беруний умуман тарихга баҳо берар экан, “Қонуни Маъсудий” асарида шундай ёзади: “Тарих — эра, бир миллат ёки бир қанча миллат орасидаги машҳур вақтдир”. Бу “машҳур вақт” узлуксиз давом этганидек, бизнинг она тарихимиз ҳам давомий ва яхлит ҳолда ўрганилиши лозим, шундагина биз улуг тарих ворислари эканлигимизни юрак-юракдан ҳис қила оламиз. Бунинг учун қалбларимиз, онгимизда ворислик туйғуси вояга етиши керак, ворислик туйғусини вояга етказиш эса улкан тарихий тарбия воситасида юзага келади.

Фуллом КАРИМОВ

МАНБАШУНОСЛИК МУАММОЛАРИ

Ҳозирги даврда тарихчи олимлар олдига Ватанимиз тарихини янги тдан ҳолисона ва илмий асосда яратиш вазифаси қўйилган экан, жуда кўп муҳим тарихий воқеаларнинг қайта баҳоланиши ўз-ўзидан аён дид. Турон улқаси тарихининг турли даврларида ниҳоятда мураккаб ҳодисалар рўй берганки, баъзан уларнинг асл моҳиятини англаш тадқиқотчилар учун катта қийинчилик тугдиради. Йирик мутахассислар ҳам бундай масалалар юзасидан бир-бирлариникига зид фикр-мулоҳазалар билдиришлари мумкин. Мана бугун шундай воқеалардан бири, Муқанна қўзғолонининг тилга олиниши, устозларимизнинг мунозараларига сабаб бўлди. Тарих манбаларини кўздан кечирсак, Муқанна қўзғолонига турлича муносабат билан ёндашиш ҳоллари бўлганини кўраимиз. Ўзинчи асрда яша-

ган тарихчи Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асаридаги мазкур қўзғолон ҳақидаги маълумотлар кўпчиликка яхши маълумдир. Дарҳақиқат, ушбу тарихий манба оқ кийимлилар қўзғолони ҳақида жуда кўп аниқ маълумотлар беради. Шу билан бирга, Наршахий қўзғолонни ва унинг раҳбари фаолиятини қаттиқ

қоралайди. Муқаннани худолик даъвосини қилганликда айблайди. Аммо бошқа баъзи тарихий манбаларда бундан фарқ қиладиган, ҳатто бутунлай қарама-қарши маълумотлар ҳам мавжуд. Бу ҳол тадқиқотчиларни Ватанимиз ўтмишидаги ушбу йирик тарихий воқеани ўша даврдаги ниҳоятда мураккаб диний ва сиёсий вазиятни ҳисобга олган ҳолда, атрофлича ўрганишга ундайди. Тарихчи Табарий (839-923) Муқанна руҳларнинг кўчиб ўтиши (таносухи арвоҳ)ни тарғиб қилгани ҳақида маълумот беради. Х асрда яшаган муаллиф Балъамий эса Муқаннани “Туркистон ва Фарғона подшоҳи” (“Малики Туркистон ва Фарғона”) деб атайди. Чунончи, Балъамийнинг “Таржимаи тарихи Табарий” асарида Муқанна қароргоҳида бўлган араб элчисининг сўзлари келтирилган. Таслим бўлиш талаби билан келган элчи, ўзи эътироф этишича, барибир мени ўлдиршади, деб ўйлаб хаёлан ҳаёт билан видолашади. Аммо Муқанна, гарчанд унинг шартини қабул этмаса-да, яхши муомала қилиб, зиён-заҳматсиз кузатиб қўйишни буюради. Ушбу мисол ҳам оқ кийимлилар йўлбошчисининг олийҳиммат шахс бўлганидан далолат беради. Х асрда яшаган қомусчи олим Абу Абдуллоҳ Котиб Хоразмийнинг “Мафотиҳ ул-улум” (“Илмларнинг қалитлари”) китобининг “Калом илми” бобининг иккинчи фаслида исломдаги фирқаларнинг рўйхати келтирилган. Жами элликдан ошиқ фирқалардан бири “Оқ кийимлилар фирқаси” деб номланган ва унга шундай таъриф берилган: “Оқ кийимлилар ал-Муқанна Ҳошим ибн Ҳақим Марвазийга эргашган кишилардир. Қора либос кийган Аббосийлар давлати тарафдорларига муҳолифат юзасидан оқ либос кийишгани учун уларни шу ном билан аташган”. Шу тариқа Котиб Хоразмий асарида Абу Ҳанифа, Аҳмад Ҳанбал, Ҳасан Басрий каби мўътабар имомлар қаторида Муқанна ҳам исломдаги алоҳида бир фирқанинг асосчиси сифатида кўрсатилган! Буюк олим фирқаларни санаб ўтар экан, улардан бирортасини ажратиб кўрсатмайди ёки бирини устун қўйиб, бошқасини қораламайди. Уларнинг исломда мавжудлигини қайд этади, холос.

Юқоридаги тарихчилардан ташқари, Муқанна кўзғолони ҳақида Абу Райҳон Беруний, Абусаид Гардизий, Яъқубий, Шахристоний, Абулфараж Яҳудий каби муаллифлар ҳам муҳим маълумотларни баён этишган. Аммо бу ерда буларнинг барчасига тўхталиб ўтишнинг иложи йўқ.

Оқ кийимлилар кўзғолонининг моҳирлигини ўрганишга ёрдам берадиган далиллардан бири Муқанна томонидан зарб қилинган ва ҳозирча ягона нусхада топилган мис тангадир. Ушбу тангани самарқандлик таниқли тангашунос олим Б. Д. Кочнев аниқлаб, у ҳақда илмий мақола эълон қилди. Тангадаги ёзувларда Оллоҳ номи зикр қилинган бўлиб, у Абу Муслим волийси (ноиб) Ҳошим (яъни Муқанна) томонидан зарб қилдирилгани таъкидланган. Агар Муқанна ҳақидаги мавжуд ёзма манбалар оқ кийимлилар кўзғолони содир бўлган пайтдан камида икки-уч аср кечроқ даврга оид бўлса, мазкур танга айна ўша замоннинг шоҳидидир. Шундай экан, баъзи тарихий манбаларда “мусулмонлар оқ кийимлиларга қарши жанг қилдилар”, деб ёзилгани учун, демак оқ кийимлилар сафида мусулмонлар бўлмаган экан-да, деб ўйласак, янглиш хулоса чиқарган бўламиз. Манбашунослик фани ҳар қандай манбадаги маълумотларни танқидий назардан ўтказиб, унга эҳтиёткорона ёндошишни талаб қилади. Қадимги Бухоро ҳукмдорлари сулоласига мансуб бухорхудот Бунёд ибн Тағшоданинг мусулмон бўлишига қарамай Муқанна тарафдорларини зимдан қўллаб-қувватлагани кўзғолонининг ҳақиқий озодлик кураши бўлганига ёрқин далиллардан биридир. Кўзғолон сардорлари исмлари орасида мусулмонларга хос бўлган номларнинг борлиги унинг оддий иштирокчилари сафида ҳам мусулмонлар оз бўлмаганини кўрсатади. Чунки, моҳият эътибори билан кўзғолон исломга эмас, балки истилочилар истибодига қарши кўтарилган эди. Узоқ давом этган бу қонли курашнинг чуқур сабаблари бўлган, албатта. Истилочиларнинг хирожни вақтида тўламаган деҳқон ва хунармандларга тамға босишгача боришгани зулмининг энг юқори даражага етгани далилларидан биридир. Қолаверса, Муқанна бошчилигидаги кўзғолон қутилмаган ва ягона ҳодиса эмас эди. VIII асрдаги Мовароуннаҳр тарихини ажнабий босқинчиларга қарши кураш ва деярли узлуксиз давом этган кўзғолонлар тарихи десак, асло муболаға бўлмайди. Оқ кийимлилар кўзғолони булардан энг йириги ва энг кўламлиси бўлиб, бир неча йиллар давомида бутун халифаликни ларзага солиб турди ва шубҳасиз, Мовароуннаҳрнинг истиқлолга чиқиш жараёнини тезлаштирди.

Жуда кўп ўрта асрлар муаллифларининг Муқанна кўзғолони ҳақида ёзиш-

гани, ҳатто Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону лугот ут-турк” асарида Муқанна шаҳри “Инчканд” ҳақида маълумот берилгани бу воқеа барча даврларда маълум ва машҳур бўлганидан далолат беради. Муқанна қўзғолони жаҳон тарихида ўрта асрларда илк содир бўлган ва иштирокчилари номи энг кўп сақланиб қолган халқ ҳаракати десак, асло муболага бўлмайди. Қўзғолоннинг бош раҳнамоси Муқаннадан ташқари Ҳорижа, Боғий, Ҳашвий, Найза, Фирдак, Кулортагин, Сўғдиён, Каёки Ғузий, Жамҳур, Ҳаждон, Ҳаким каби кўплаб сардорларнинг номлари тарихий манбаларда мавжуддир. Ҳар бир ном ортида бундан ўн икки аср бурун Турон ўлкаси истиқлоли учун ўз жонини фидо қилган қаҳрамон аждодимиз хотираси турибди.

Камина бир манбашунос сифатида Ватанимиз тарихига оид манбаларни наشرга тайёрлаш муаммолари ҳақида тўхталиб ўтишни истардим. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтига Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёмалар институти ҳам қўшилгач, мазкур илм даргоҳида қўлёмалар сони қарийб бир ярим барабарга ортди. Институт хазинаси, шубҳасиз, жаҳондаги энг олдинги ўринлардан бирида туради. Нодир манбаларни наشرга тайёрлаш ишлари ҳозирда кам сонли мутахассислар томонидан амалга оширилмоқда. Араб ва форс тилларидаги манбаларни таржима қилиб наشرга тайёрлаш анча узоқ муддатни талаб қилиши маълумдир. Аммо қўлёмалар хазинасида ўтмишда ўзбек тилида ёзилган ёки бошқа тиллардан ўтирилган муҳим тарихий асарлар ҳам бисёрдир. Бу ҳол аждодларимизнинг тарихий билимларга бўлган чанқоқлик ва эҳтиёжи, тарихий асарларни ўз она тилида ўқиш истаги кучли бўлганидан да-

лолат беради. Мисол сифатида айтадиган бўлсак, хазинада машҳур муаррихлардан Мирхонднинг етти жилдик “Равзат ус-сафо”, Ибн ал-Асирнинг ўн икки жилдлик “Ал-Комил фи-т-тарих”, Рашидиддиннинг “Жомеъ ут-таворих”, Табарийнинг “Тарих ар-русул вал-л-мулк”, Мирзо Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ”, Камолиддин Биноийнинг “Шайбонийнома” асарларининг ўзбекча таржималари мавжуд ва уларнинг аксарияти XIX асрда ўтирилган. Юқоридаги асарлар нашри тарихчилар учун бой ашёлар беришидан ташқари, ўзбек тилининг лугат бойлиги ва таржима тарихини ўрганувчи мутахассислар тадқиқотлари учун ҳам манба бўла олади.

Шуниси борки, эски ўзбек тилидаги асл ёки таржима асарларни тушуниш қийин, уларда арабий ва форсий иборалар кўп ишлатилган, деган зорланишлар учраб туради. Аммо XIX асрда ёки XX аср бошида она тилимизда битилган асарларни яхши тушунмаслик, бу бизнинг камчилигимиздир ва ҳар бир зиёли ушбу камчиликни тузатишга саъй-ҳаракат қилиши лозим. Аслида 80-100 йил олдинги ва ҳозирги ўзбек адабий тили ўртасидаги катта фарқ сунъий равишда, яъни шўро даврида халқимизнинг ўз маънавий меросидан ажратиб қўйилгани натижасида юзага келди. Чўлпон, Фитрат, Ойбек каби адиблар умрибоқий асарлар ярата олишганининг сирларидан бири, назаримизда, улар ўтмиш маънавий меросимизни жуда яхши билганлигидир. Сўнгги даврда улар янглиг улкан сиймолар адабиётда пайдо бўлмаётгани сабабларидан бири ҳам, аслида аксар адибларнинг аждодларимиздан мерос қолган маънавий бойликлардан жуда кам баҳраманд бўлаётгани билан изоҳланса тўғри бўлади.

Нурёғди ТОШЕВ

МАТН ВА ТАРЖИМА

Бугунги давра суҳбатида тарихимизни манбалар асосида чуқур, холисона ўрганиш, олинган натижалар билан халқимизни замон талабларига жавоб бера оладиган дарслик ҳамда қўлланмалар яратиш ва ҳоказо масалаларга урғу берилиб, биринчи даражали вазифа сифатида қаралмоқда. Булар борасида анча ишлар қилинди: илгари тақиқланган қатор мавзулар ўрганилди, тарихимиз

• ЖАҲОН АДАБИЁТИ

баробарида кўнглимизни тўлдирувчи янги-янги номлар очилди, бурундан-да номлари маълум сиймолар янги қиёфада намён бўлмоқдалар.

Аммо, қилиниши лозим бўлган ишлар ҳали жуда кўп, бажарилган ишларнинг ҳаммасини ҳам кўнгилдагидек деб бўлмайди. Мен шу муаммолар билан боғлиқ бир масала хусусида ўз фикр-мулоҳазаларим билан ўртоқлашмоқчи эдим. Бу профессионализм масаласи. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароити профессионализмни хуш кўради, уни зарурий ҳолга айлантиради, рағбатлантиради.

Жумладан, тарих фани ҳам энгилелпи фаолият майдони эмас. Бу соҳада катта билим ва малака, профессионал ёндашув талаб этилади.

Бир мисол келтирамиз. Тарихни ўрганиш, унга баҳо беришнинг асосий мезонларидан бири холисоналик. Бироқ, амалда кўпгина тадқиқотчиларнинг ишларида айни шу нарса етишмайди. Бу борада истак-хоҳиш, интилишнинг ўзи етарли эмас. Бунинг учун ҳар бир давр ва халққа хос урф-одат диний эътиқод қадриятни, қолаверса, бутун инсоният тарихи учун умумий бўлган қонуниятларни, жамият тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучларини билиш, тарихни ҳис қила олиш лозим.

Бу масаланинг яна бир мураккаб ва нозик жиҳати шундаки, ҳар бир юз йилликнинг ўзига хос хусусиятлари, бошқа асрлардан фарқли томонлари бор.

Ёхуд манбалар масаласини олайлик. Тарихни илмий, ҳаққоний ёритиш учун маълумотларни маъбадан олиш, ҳатто уни ўқий билиш кифоя қилмайди. Ўрга-

нилаётган мавзуга доир манбаларни қидириб топиш ва уларнинг бирламчиларини танлаб олиш (эвристика)нинг ўзи қанча билим ва меҳнат талаб қилади! Манбани таржима қилиш билан боғлиқ қийинчиликлардан ташқари, таржима қилинган маъбадан фойдаланишнинг ўз нозикликлари бор. Мисол учун, А. Якубовский Маҳмуд Торобий кўзголни ёритилган бир маъбадаги битта сўзни (“хилофат”) нотўғри тушуниб таржима қилганлиги орқасида “Маҳмуд Торобий ўзини халифа деб эълон қилди”, деган янглиш фикр ҳалигача китобдан-китобга кўчиб юради. Бизда эса афсуски, маъбадан-маъбадан умуман хабари йўқ кишиларнинг маъба таржимаси билан шуғулланаётган ҳоллари учраб турибди. Ҳолбуки, маъбадаги ҳар бир маълумотга ишониб, кўр-кўрона эргашиб бўлмайди. Уларга танқидий қараш, ростини ёлғондан, тўғриси нотўғрисида ажрата билиш лозимки, буни маълум тайёргарликсиз амалга ошириш мушкул. Қолаверса, дарсликлар яратиш ишининг оқсаётгани ҳам ҳар ким ўзи билган соҳа билан шуғулланмаётганлигидан бўлса керак.

Хуллас, журналистлар ёки бошқа соҳа вакилларининг тарих фанига аралашилари ва аксинча, тарихчиларнинг педагог-методистлар ишини қилишлари каби ҳолларга чек қўйиш, ҳар томонлама билимли, етук тарихчи-мутахассислар тайёрлаш, борларини эса, моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш лозим. Йирик олимлар ва ёш тарихчилар иштирокидаги бундай суҳбатлар ҳам кони фойда деб ўйлайман.

Карим НОРМАТОВ

ҲАҚҚОНИЙЛИК ТАМОЙИЛИ

Ҳар бир уруғ-аймоқ, улус, элат ва халқнинг ўз уй-жойи, остонаси, Ватани бўлганми? Ёки улар бир умрга, ўша антик даврдан, сўнгги ўн минг йилликлар оралиғида кўчманчи бўлиб яшаб келишганми? Кўҳна тарих гувоҳлик беради: қаерда ўтроқ халқ муқим яшаб қолган бўлса, ўша ер обод бўлган, энг аввало деҳқончилик маданияти ривожланган, истиқболли келажак уфқлари кўрина бошлаган. Дарвоқе, “Овесто”да “Олам гўзаллиги деҳқондан, кимки ерга уруғ

қадабди, у одамийликка иймон келтиради, ягона шу йўлгина ҳақиқат бўлиб қолгани саробдир”, дейилади. Кўриниб турибдики, деҳқончилик — ўтроқликни, ўтроқлик — тараққиётни, тараққиёт — бошқарувни, у эса давлатчиликни юзага келтирган.

Президент Ислом Каримов тарихчи олимлар ва жамоат арбоблари билан учрашувда: “Хоразм давлати тарихини биз 2700 йиллик тарих деб биламиз... Энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз “Овесто”нинг яратилганлигига 3000 йил бўляпти. Бу нодир китоб бундан ўттиз аср муқаддам икки дарё оралигида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий, тарихий меросидир”, дея унинг ўтроқ халқ даҳоси эканлигини илмий-тарихий асослайди.

Хўш, “Овесто” илоҳий асарми ёки тарихий-фалсафий обидами, деган савол туғилади. Бунга жавоб бериш учун бу муқаддас китобда зардуштийлик динининг асосий ақидалари баён этилганлигини таъкидлаш зарур. Зардушт (баъзи манбаларда Зардўст) тарихий шахс бўлганлиги айтилади. Зардуштийлик Мовароуннаҳрдаги илгариги диний тасаввурлар ва мажусий диний эътиқодларни авлиё Зардушт томонидан ислоҳ қилиниши оқиба-тида юзага келган. Зардушт милодгача 589-512 йилларда яшаб ижод этган илоҳиётчи, файласуф, табиатшунос ва шоир. Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” ва Табарийнинг “Тарихи Табарий” асарларида Зардуштнинг таржимаи ҳоли ҳақида қимматли маълумотлар бор. Табарийнинг кўрсатишича, у Сафид Туман деган кишининг фарзандидир. Зардушт қадимий Эрон подшоҳларидан Монуҷеҳр авлодларига ҳам туташади. Сўнгги маълумотларга қараганда, Зардушт асли туркий қавмларга мансуб бўлиб, Туркманистонга қарашли Марв вилоятида таваллуд топган.

Исломшунос олим, профессор Муталиб Усмонов ҳам бу фикрни маъқуллаб: “Зороастризм зардуштийлик дини, баъзан “форсизм” деб аталадиган бу дин эрамиздан илгариги минг йилликнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёда вужудга келган ва шу ердан Эронга ва Яқин шарқнинг айрим ноҳияларига тарқалган”, — деб ёзади.

Зардуштнинг диний ислоҳотини тушуниш учун ўша даврдаги Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи ва сиёсий вазиятига ҳам ўтроқ халқ томони-

дан бу дин қандай қабул қилинганига эътибор бериш керак. Гап шундаки, даврамизда таъкидланганидек, Мовароуннаҳр иқлимининг нисбатан мўътадиллиги, жуғрофий икки катта қитъа ўртасида жойлашганлиги сабабли, савдо-сотиқнинг кучайиши бу ерда суғоришга асосланган деҳқончилик эртaroқ вужудга келишига сабаб бўлган. Айни чоғда ҳунармандчилик, овчилик ҳам ривожланган. Бу ҳудудда йилқичиликнинг ривожланиши, айниқса Фарғона водийсида қорабайир отлар боқиш кенг кўлам олиши ҳам ижтимоий ҳаётда катта роль ўйнади. Унинг устига мис ва кўрғошин конларига бой Олтойнинг яқинлиги темирчилик, мисгарлик ривожига асос солди.

Зардушт яшаган асрда ўтроқ халқ турмуши афзаллиги яққол намоён бўлган, аммо унга қабилалар ўртасидаги қирғинбарот урушлар раҳна солаётган эди, урушлар кўпинча ҳар бир уруғ, қабил ва элатнинг ўз “худо”ларига кўплаб қурбонликлар қилиш одатлари замирида ҳам юзага келарди. Ўз даврининг қоҳинлари, сеҳргарлари ва мўътабар қариялари билан кенг мунозара олиб борган Зардушт юқоридаги одатларни бартараф этиш ва халқларга тинч меҳнат билан шуғулланиш имконини яратиш учун “кўпхудочилик” эътиқодларига барҳам бериб, якка худого топинишни тарғиб этиш зарур деб биларди.

Бу муқаддас китоб Эрон ва Ўрта Осиё халқларининг қадимий маданияти, тарихини ўрганиш учун асосий манба ҳисобланади.

Бу ўлкада ўша йиллари Бақтрия, Эрон, Хоразм, Сўғдиёна, Довон (Паркан), Шош-Илок давлатлари гуркираб ўсганлиги тўғрисида “Овесто” қимматли маълумотлар беради.

Китоб муаллифи ҳам асли Турон фарзанди. Фирдавсийнинг таъкидлашига кўра, шоҳ Виштасп фармонига биноан Зардушт 1200 бобдан иборат пандномани олтин тахтачаларга ёзиб, шоҳ оташкадасига топширган. Кейинчалик у 12 минг ҳўкиз терисига битилган. Македониялик Искандар Шарқни забт этганда бу нодир нусхани Элладага элтиб, керакли жойларини таржима қилдирган, қолганини ёндириб юборган. Ёдномининг бошқа бир қисми эса ислом дини кириб келиши (674-715 йиллар) вақтида йўқ қилинган. Асарнинг бизгача етиб келган қисми 8300 мисрадан иборатдир. “Овесто” афсоналари, тантанали қўшиқлари узоқ йиллар мобайнида Турон

халқлари томонидан ўқилиб, ёддан айтиб келинган. “Овесто” тили Сўғд ва Бақтрия тилига яқин, юнон ёзуви билан парфия ёзувининг ислоҳ қилинган шаклида ёзилгандир. Хулоса қилиб айтганда, ўша давр тиллари негизида турк қавмлари тили, жумладан, ўзбек тилининг асоси ётади.

Икки дарё оралиғи Мовароуннаҳр сарҳадларига Эрондан Аҳмонийлар, Юнонистондан Александр Македонский, Арабистондан Қутайба, Мўғулистондан Чингизхон, Россиядан Черняевлар бостириб келди. Лекин халқ қадимий анъаналари, ички куч-қудратига таяниб, мадад олиб, ўзлигини сақлаб қолди. У маърифатга, буюк маданиятга интилди, урф-одатларини ҳар қандай шароитда муқаддас деб билди. Зеро, ўзлиги, ўз қадр-қимматини халқимиз билган. Йўлбошчимиз ҳам, “ўзбек том маънода бунёдкордир. Унга бировнинг ери керак эмас. Мабодо кўлига қурол олгудек бўлса, фақат ўзини ҳимоя қилиш учунгина олади”, деганларида халқимиз ҳамиша ва ҳар доим босқинчиларга қарши мардона курашгани — миллий мустақилликка эришиши учун бор куч-қудратини аямаганлигини назарда тутган эди. Истиклолга ча солиқ шўро тарихчилари ўзбек номи XVI асрда пайдо бўлган, деган бўҳтонни, ғайриилмий хулосани сингдириб, жаҳон жамоатчилигини чалғитдилар. Аслида, Самарқандда, Тошкенту Фарғонада, Бухорою Хивада, Чағониёну Кешда ўзга сайёралардан келган одамлар яшамагандир?

Ёки яна бир нарсага эътиборингизни қаратмоқчи эдим. Подшо Россияси даврида қарам ва муте бўлиб яшадик. Маҳаллий халқ 1873 йиллардан Шўро инкилобигача ўз озодлиги ва эрки учун қат-

тиқ курашди. Шўро даврида эса маҳаллий аҳолини “совет халқи”га айланттиришга уриниш бўлди, миллатни поймол қилиб, насл-насабини йўқ қилишга ҳаракат қилинди, “руслаштириш” ва “советлаштириш” жуда тезкорлик билан давом этди.

Туркистон босқини ташкилотчиларидан бири Скобелев ўз подшоҳига шундай мактуб йўллаган. Мазмуни: “Маҳаллий халқ биз ўйлагандан кўра маданиятли экан. Уларни бўйсундириш қийин... Бу халқнинг ўтмишда яратилган барча осори-атиқаларини, масжиду мадрасаларини, диний китобларини ер билан яксон қилибгина, уларнинг маънавиятини сўндирибгина ўз қанотимиз остига олишимиз мумкин”.

Худого минг қатла шукрки, бу ёвуз ниятни амалга ошира олмадилар. Президентимиз алоҳида таъкидлаганидек, “маҳаллий аҳоли катта куч, кўчманчилар, босқинчилар келиб кетаверади, лекин халқ боқий қолади, унинг маданияти абадий яшайди”.

Рус генерали ўта беписандлик билан камситган маданиятимиз сарчашмаларини яратишга кўплаб ўтроқ этник гуруҳлар (уруғ-аймоқлар), эл-элатлар ўз муносиб улушларини қўшганлар. Бу табиий ҳол. Жаҳон тарихи, маданияти тараққиётидан аёнки, ҳеч қачон, ҳеч қаерда фақат битта миллатга мансуб маданият тараққий қилмаган. Кўп миллатли мамлакатимиз бунинг ёрқин мисолидир. Йўлбошчимиз жуда ўринли хулосани айтадилар: “Мадомики, ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуролантиришимиз керак”.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

ҲАҚИҚАТ КЎЗГУСИ

Давра суҳбатимизда тилга олинган туркий халқларнинг автохтонлиги ва ўзбек халқининг этногенези, тилининг қадимийлиги масаласига ўз муносабатимни билдириб ўтмоқчиман. Бу муҳим муаммо хусусида кўпдан бери турли баҳс-мунозаралар бўлаётгани, ҳар хил қарашлар, нуқтаи-назарлар илгари сурилгани маълум. Олимларнинг бир гуруҳи бугунги Ўзбекистон — қадимги Турон ўлкасида туркий халқлар азалдан

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

28

яшаб келаётганини таъкидлайдилар. Бошқа бир гуруҳи эса бу фикрга қарши чиқиб, “мазкур ҳудудда яшаган қадимги элатлар эроний қабиалар бўлган, туркийлар эса “келгинди халқ”, улар мелодий даврининг бошларида Ўрта Осиёга кириб келганлар” деган фикрни исботлашга уринадилар. Бу баҳс-тортишувлар асрлар оша тўхтамасдан давом этиб келмоқда. Айтиш мумкин, буюк тилшунос Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит турк” асарини ёзишда айнан шу хилдаги мунозараларга чек қўйиш, туркий тилнинг қадимийлиги ва бойлигини, жаҳон тиллари орасида ўзига хос нуфузга эгаллигини амалда кўрсатиш ниятида қалам сурган, шу катта ният уни илҳомлантирган. Унинг “араб тили билан икки улоқчи от сингари тенг пойга қилиб ўзи бораётган турк тилини тўлиқроқ ёритиш...” хусусидаги мулоҳазалари, айниқса эътиборга лойиқдир. Ёки ҳазрат Алишер Навоийнинг “Муҳокамат-ул луғатайн” асарини эслайлик. Шоир уни ҳаётининг сўнгги йилларида ёзган. Кекса адиб умри бўйи йиққан билимлари, тўплаган катта адабий-бадий тажрибаларига таянган ҳолда яна бир катта тарихий хизматга бел боғлайди. Ўз она тили — туркий тилнинг ҳеч қайси тилдан, жумладан, форс тилидан кам эмаслигини, аксинча, жуда кўп жиҳатларига кўра ундан устун туришини юзлаб мисоллар асосида исботлаб беради. Навоийнинг бу асари туркий тилни ва айни замонда, туркий халқларни камситишга уринувчиларга берилган энг муносиб жавоб ҳисобланади.

Шарқ ва Ғарб манбаларида туркий халқларнинг қадимийлигига доир кўплаб далиллар мавжуд. Шунга қарамай, айниқса шўро даври олимлари собиқ марказнинг хайрихоҳлиги ва тинимсиз рағбатлантириши, ҳатто очиқдан-очиқ тазйиқи туфайли турли-туман сохта назариялар ўйлаб топдилар, зўр бериб халқимиз тарихини сохталаштирдилар. Қадимги Туркистон тарихини маълум даражада тўғри ёритган икки жилдлик улкан тадқиқот 2-жаҳон урушидан кейинги йилларда Тошкентда босилиб чиққан эди. У “Ўзбекистон халқлари тарихи” деб номланади. Қаранг, номнинг ўзида ҳам бағри кенглик, холислик бор. Сабаби, кўҳна маданиятимизни яратишда шу ҳудудда яшаган бошқа халқларнинг

ҳам хизмати борки, муаллифлар бунга тўғри урғу берганлар. Китобда гарчи ўзбек халқининг этногенези масаласи холислик билан атрофлича баён этилмаганига қарамай, қадимги даврлар, феодализм тарихи, айниқса Рус империясининг Шарқдаги босқинчилиқ сиёсати кенг ва ҳаққоний кўрсатилган. Мазкур тадқиқотдаги йўналишлар кейинги ишларда изчил давом этирилиши ва янги далиллар, ҳужжатлар асосида чуқурлаштирилиб, ривожлантирилиши керак эди. Афсуски, бундай бўлмади. Аксинча, кейинги нашрларда (улар, албатта бошқа олимлар томонидан ёзилган) кўпгина қарашлар ўзгартирилди, асосий урғу XIX асрнинг 2-ярми, яъни Чор босқинидан кейинги воқеалар талқинига қаратилди, “Россия Ўрта Осиёга маданият олиб келгани”, бу истило натижалари “маҳаллий халқлар тақдирида прогрессив роль ўйнагани” завқ-шавқ билан, илҳом билан таърифланди. (Ҳатто мустақилликка эришиб, тарих ҳақиқатини очиқ-ойдин айтиш имкониятига эга бўлганимиздан кейин ҳам мазкур соҳани бошқаришга мутасадди этилган академик (қадимшунос олим) “Ўзбекистон овози” газетасида ўтказилган давра баҳсида: “Чор Россияси ўлкамизни босиб олганми ёки ихтиёрий қўшилиш рўй берганми — буни ҳали чуқур ўрганишимиз керак, — хулоса чиқаришга шошилмайлик”, — деб иддао қилган эди (Чор зулмига қарши қаратилган ҳар қандай ҳаракат — Андижондаги Дукчи эшон қўзғолони-ю жадидлар фаолияти — ҳаммаси битта қарич билан ўлчанди ва “реакцион” деб баҳоланди. Табиийки, биз тилга олаётган мавзу — ўзбекларнинг келиб чиқиш тарихи, бу китоблардан муносиб жой олмай қолди. Умуман, тил масаласи чуқур ёритилмагани мазкур “тарих”ларнинг энг жиддий нуқсонларидан ҳисобланади. Суҳбатимизда тўғри таъкидланаётганидек, халқ тарихини тил тарихисиз мукамал кўрсатиб бўлмайди.

Юқорида биздаги биринчи йирик тадқиқот “Ўзбекистон халқлари тарихи” деб номланганлигини айтиб ўтдик. Қўшни республикаларда эса бошқа йўналиш ҳукм сурди. Кейинчалик номдор академик бўлиб етишган тожик олими Бобожон Ғафуров қирқинчи йилларнинг охири ва эллигинчи йилларнинг бошларида “Тожик халқининг қисқача тарихи” ва

“Тожикистон халқининг чет эл босқинчиларига қарши кураши” номли рисолалар чиқарди. Кейинчалик бу мавзунини чуқурлаштириб, “Тожикистон халқининг тарихи” номли монография ёзди. Бу китобларнинг номи-ку, майли ўз йўли билан, аммо унда Туркистон тарихи бошдан-оёқ фақат битта халқнинг мулк тарзида талқин қилинди, ҳамма масалалар тожикистоннинг тараққиёт босқичлари нуқтаи-назаридан ёритилди. Оқибатда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида рўй берган тарихий жараёнларда ўзбек халқи иштирок этмагандек, уларга дахли йўқдек таассурот юзага келди. Табиийки, бу монографияда қадимда яшаган барча қабилалар “эроний тилларнинг Шарқий Эрон тармоғида сўзлашувчи” халқлар сифатида, туркий қавмлар эса янги эронинг VI асрида кириб келган “келгинди”лар тарзида тақдим этилди. Афсуски, моҳият-этибори билан хато бўлган, Туркистон ҳудудида ҳар доим асосий роль ўйнаб келган етакчи халқнинг тарихини сохталаштиришга, инкор қилишга қаратилган мазкур тадқиқотга нисбатан ўзбек олимлари расман биронта танқидий фикр билдирганлари йўқ. Яқин халқларни бири-бирига қарши қўйиб, орага низо, адоват уруғларини сочиш орқали ҳукм юритиш собиқ марказ сиёсатининг асосини ташкил қилар эди. Уларнинг шовинистик манфаатларига мос келгани туфайли юқоридаги монография қисқа муддат ичида Москвада уч марта қайта чоп этилди. Ҳолбуки, ана шу нашрлардан биттасини бевосита Ўзбекистон тарихига бағишлаш бемалол мумкин эди.

Олим бу соҳадаги ишларини умумлаштириб, 1972 йилда “Тожикилар” номли йирик монографиясини эълон қилди. Унда ҳам бошдан-оёқ юқоридаги фикрлар, ҳукм-хулосалар етакчилик қилади.

Биргина мисол келтириш билан чекланамиз. Олим қадимги Кангюй давлати ҳақида гапирар экан, “Кангюйларнинг келиб чиқиши хусусида олимлар орасида турли мунозаралар мавжуд, — деб ёзди. — Улар туркларга мансуб деган нуқтаи-назарлар бор. Бошқалар кангюйлар тохар тилида сўзлашганлар, дейишади. Ҳолбуки, улар эроний тилли халқлар бўлиб, сирдарё сақларининг авлодлари ва меросхўрларидир”. Муаллиф ана шу тарзда қатъий хулоса чиқаради, аммо фикр-

ларини исботлаш учун биронта далил ёки ҳужжат келтириб ўтирмайди. Фанда эса кангюйлар туркий халқларга мансуб эканлиги аллақачон исботланган. Хитой манбаларида Кань ёки Кангюйлар ғарбда, Самарқанд атрофларида қадимдан яшаганлари таъкидланади. Шу асосда “Самарқан”, “Тошкан” номларидаги кан (қан) кўшимчаси маъносини идрок қилиб қўриш мумкин. Шундан кейин анча йилларгача Москвада нашр этилган тарихга доир тадқиқотларда шу хато йўналиш ривожлантириб борилди. Айниқса, “Ўзбек адабиёти” номли дарслик-қўлланма ёзган фольклорчи олим, профессор Х. Г. Кўрўғли мазкур қарашларни ҳимоя қилишда ўзига хос “рекорд” қўйди. У ҳам тўғридан-тўғри туркий халқларни “келгиндилар” деб атайди. Улар эрамизнинг IV асридан бошлаб Ўрта Осиё ҳудудига кириб келган деб ҳисоблайди.

Х. Г. Кўрўғлининг хато қарашларини ёзувчи Шукур Холмирзаев билан биргаликда ёзилган “Билиб ёзган яхши...” номли мақоламизда кўрсатиб ўтган эдик (“Шарқ юлдузи” журнали, 1977 йил, 2-сон). Орадан уч йил ўтгач, “Тулистон” журналида (1981 йил, 2-сон) эълон қилинган “Мерос ва замон” мақоламида академик Б. Фафуров китоби ҳақидаги қарашларимизни айтишга журъат этдик. Очигини айтганда, адабий-илмий жамоатчилик чиқишларимизни маъқуллаб қарши олганига қарамай, тарихчи, тилшунос олимларимиз сукут сақладилар ва негадир бу фикрларни ривожлантириш йўлидан бормадилар. Оқибатда Х. Г. Кўрўғли “Ўрта Осиё, Эрон ва Озарбойжон халқлари эпосининг ўзаро алоқалари” (Москва, 1983) номли навбатдаги йирик тадқиқотида юқоридаги мулоҳазаларини яна намойишкорона такрорлади. У Кавказ халқлари ҳақида гапирганда ҳам бу ҳудудда “келгинди турклар” фақат эрамизнинг IV асридагина пайдо бўлган деган фикрда қатъий туради. Қизиғи шундаки, муаллиф ўз китобида Помпоний Меланинг Шимолий Кавказда I асрда овчилик билан шуғулланган “қандайдир туғсае” ҳақида гапирганини, қадимги грузин йилномачиси Искандар Зулқарнайн замонида яшаган “бунтурклар”ни тилга олганини, Л. М. Меликсетбек бу сўз “хун” ва “турк” этник

номларидан ясалган деб таъкидлаганини қайд этади. Аммо бу далиллар олимни асло қаноатлантормайди. Унингча, туркий халқлар Озарбойжонда фақат IV асрда пайдо бўлганлар. Тамом-вассалом! Олим, Хитой тарихчиси Сима-Цян (бу ном ҳам Си-Ма-цян тарзида бузиб берилган) ҳамда юнон тарихчиси Страбонларнинг “Фарғонадан Парфиягача чўзилган худудда яшаган аҳоли бир-бирини яхши тушунадилар”, деган сўзларини эроний халқларгагина нисбат бериб, далил сифатида келтиради. Ҳурматли олим оддий бир ҳақиқатни: Фарғонадан Озарбойжонгача худудда яшаётган туркий халқлар — ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар, уйғурлар, қорақалпоқлар, қирғизлар, озарбойжонлар ҳозир ҳам бир-бирини яхши тушунишларини кўрмаётганлиги кишини ажаблантиради.

Бошқа ён қўшниларимиз эса қадимги тарих ва тил муаммоларини муштарак ўрганиш жиҳатидан анча илгарилаб кетганлар. Татар ёзувчиси ва олими Нурихон Фаттоҳ “Йироқ асрлар овози” номли улкан тадқиқотида (“Қозон ўтлари” журнали, 1976 йил, 9, 10, 11-сонлар) сак, массагет, скиф ва бошқа ўнлаб қадимий қабилалар туркий тилда гаплашганини исботлаб берганига йигирма йилдан ошди.

Дикқатга сазовор жойи шундаки, муаллиф тарихнинг отаси ҳисобланмиш Геродот асарида келтирилган скиф худоларининг номи туркий сўзлардан иборат эканини зукколик билан очиб беради. Масалан, юнонларнинг бош худоси Зевс ва унинг хотини маъбуда Герага тенг келадиган скиф худолари Папай ва Али деб аталади. Н. Фаттоҳ бу сўзлар қаърига туркий “бобой” (ота) ва она (татарча “аби”, “апай”) сўзлари жо этилганини кўра олади.

Мифологияга кўра, Зевс чақмоқ, момақалди роқ худоси ҳамдир. Чуваш тилида чақмоқ “папай” дейилади. Паҳлавон Геракл Скифияга келган пайтида боши одам, танаси илон бўлган Гелон исми қизга дуч келади. Гелон — илон экани туркий тилдан хабардор кишига кундек равшан.

Бошқа бир татар олими Аброр Каримуллин “Америка хиндилари ва қадимги туркийлар” номли тадқиқотида туркий тил илдизларига янада теран назар

ташлайди. (Бу асар журналимизда ўтган йили босилиб чиқди.) Аслида бундай тадқиқотлар аввалдан мавжуд. Масалан, С. П. Толстов “Қадимги Хоразм маданиятини излаб” (1949) китобида шумер тилидаги дингир, ой, дағ, дош, гуч, гун каби кўплаб сўзлар туркий тилдаги тангри, ой, тоғ, тош, уч, ўн сўзларига айнан мос келишини таъкидлаган эди. Қозоқ шоири Ў. Сулаймонов ҳам “Аз и Я” китобида 400 га яқин шундай сўзларни келтиради. Йирик тилшунос олим К. М. Мусаев “Туркий тиллар лексикологияси” (Москва, 1984) номли монографиясида туркий тиллар билан жаҳондаги бошқа йирик тилларни қиёслади. Жумладан, у дравид тиллари билан туркий тиллар бундан 4000 йил илгари ўзаро алоқада бўлиб, бир-бирига таъсир кўрсатганини исботлаб беради.

Бу мисолларни эринмай келтиришимдан мақсад, туркий халқларнинг автохтонлиги, яъни мазкур худудда қадимдан яшаб келганлиги осмондан олинган қуруқ сўз эмас, айна ҳақиқат эканини яна бир карра таъкидлашдир. Фақат олимларимиз дадил изланишлардан чўчимаслиги, бугун жаҳонда яратилаётган янги тадқиқотлар билан ҳамнафас яшамоғи лозим. Баъзан биргина сўз бағрига бутун тарих яширинган бўлади, фақат уни тўғри идрок қилишда, мағзини чақишда гап кўп. Айтайлик, юнон тарихчилари Амударёни “Окс” ёки “Оксус” дейишган. “Девону луғотит турк”ни ўқиган киши юнонлар “Ўкуз” — дарё сўзини ўз талаффузига мослаб ўзгартириб олганлигини осонликча илғайди. Ёки кушан подшоҳларининг тангаларида ҳукмрон, шоҳ маъносида “ябғу” сўзи учрайди. Ябғу — туркий сўз. Биргина ана шу сўзнинг ўзиёқ кушонларнинг қайси халққа мансублигини очиқ-ойдин кўрсатиб турибди. Бугунги кунга келиб бу аён ҳақиқатдан кўз юмиш, тарихни сохталаштиришдан кимга наф бор?

Умуман, Туркистон тарихини ҳар томонга тортқиламасдан, парчаламасдан, яхлит ҳолда ўрганишимиз керак. Яқинда тожик биродарларимиз “Александр Македонский ва тожик давлатчилиги” мавзуида халқаро симпозиум ўтказишга тайёргарлик кўришаётганини эшитиб қолдим. Бу жуда яхши ният. Аммо нима учун “тожик давлатчилиги” алоҳида аж-

ратиби олинаяпти? Искандар Зулқарнайн истилосига қарши Ўрта Осиёдаги барча халқлар яқдиллик билан курашган эди-ку! Кейинчалик “Юнон-Бақтрия давлати” деб номланган мамлакат таркибига бугунги ўзбек, туркман, қозоқ ва бошқа халқлар ҳам кирган-ку! “Девону луғотит турк”да бу хусусда ибратли бир лавҳа мавжуд. Искандар Амударёдан ўтгач, саҳройи қабилалардан бирига дуч келади. Уларнинг келишган қадди-қоматини кўрган фотиҳ қойил қолиб “турк монанд” (яъни туркка ўхшаш) дейди. Туркманларнинг номи шундан келиб чиққан эмиш. Буни-ку бир афсона дейлик. Аммо туркман ва бошқа халқларнинг Искандар қўшини билан тўқнашганини ким инкор қила олади? Демак, юқоридаги симпо-

зиум мавзуини кенг доирада олган маъқул эди.

Икки оғиз малакали тарихчи ва шарқшуносларни тайёрлаш хусусида. Бу соҳа мутахассислари тарих, фалсафа, дин тарихи, ҳуқуқ, сиёсат, хорижий тиллар қаторида ўз она тили ва адабиётини ҳам яхши билиши зарур. Акс ҳолда у кутилган даражадаги етук зиёли бўла олмайди. Ҳозирги таълим тизимида тарихчига она тили ва адабиёти кўнгилдагидек ўргатилмайди ёки аксинча, бўлажак адабиётчи ва тилшуносга тарих номигагина ўқитилади. Оқибатда кемтиклик пайдо бўлади. Буни тўлдириш учун адабиётчи ёки тарихчи кейинчалик мустақил изланишга мажбур. Бу масалани ҳам жиддий ўйлаб кўриш зарур.

Фозил ИСКАНДАР

Ш о и р

Қисса

ҲАММАГА МАШҲУР ВА ҲЕЧ КИМГА БЎЙ БЕРМАС

Юрий Сергеевич Волков романтик шоир бўлиб, ҳақиқатан ҳам ёрқин истеъдод соҳиби эди. Бироқ унинг шеърларини кам босишарди, қирқ бешга кирган бўлса-да, ҳали унинг бирорта китоби нашр қилинмаганди. Гап саодатманд Брежневнинг саодатли замонлари ҳақида бормоқда. Юрий Сергеевичнинг раҳбарлар жигига тегадиган бедаво феъли бор эди. Унинг овози ҳам, шеърлари ҳам, ташқи кўриниши ҳам уларнинг гашини кўзгарди.

Дастлаб овози ҳақида. Маълумки, оvsарларга одатда карлар билан муомала қилингандек баланд овозда мурожаат қилинади. Зеро шоиримиз ҳам ихтиёрсиз равишда бу дунё оvsар дунё, у билан фақат бақриб гаплашиш керак, деган хулосага келган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Унинг овози момақалдиروқни эслатарди. Ҳатто дастурхон устидаги суҳбатларда ҳам инқилоб замонларининг нотикларига ўхшаб ашаддий тусда бор овози билан гапирарди. Мабодо дўстлари танбеҳ бергудек бўлишса, у ўзига нисбатан бирмунча истеҳзо билан ёшлигида сўнги акмеист-шоир қўлида таҳсил кўрганлигини рўқач қиларди. Устозининг қулоғи шу қадар оғир бўлган эмишки, ҳар доим унга бақриб мурожаат қилишга тўғри келган. Бақриб гапириш одати унга ўша вақтдан қолган.

Ресторанларда шеър ўқиётган пайтларида, шеърни асосан у шунақа жойларда ўқирди, дарҳол ресторан оғаси пайдо бўлар ва буни жанжал деб ўйлаб, уни нимадан чиққанини суриштира бошларди. Шоиримиз у келгунича шеърини ўқиб бўлса агар. Аммо ўқиётган бўлсами, ресторан бошлиғи ҳар қанча талвасага тушмасин, шоиримиз шеърини поёнига етказмагунча ўқишда давом этаверарди. Унинг гулдуррак овози ва алпқомат ташқи кўриниши нотаниш одамларда катта таассурот қолдирарди.

Кунлардан бир кун ёзнинг иссиғида иккаламиз бегона бир ресторанда ўтирардик.

— Официант! — қичқирди у. — Муз солинган виски!

Официант унинг бундоқ ботиниб муомала қилишидан довдираб қолиб:

— Узр, ҳали музни келтиришмади, — деди.

*Русчадан
Мирпўлат
МИРЗО
таржимаси.*

Таниқли шоир ва ёзувчи Фозил Искандар 1929 йилда туғилган. У абхаз миллатига мансуб бўлиб, рус тилида ижод қилади. У “Тоғ сўқмоқлари” (1957), “Яшил ёмғир” (1960), “Тўпрок тонги” (1966) каби шеърый мажмуалар муаллифидир. “Гераклнинг ўн учинчи жасорати” (1966) ҳикоялар тўплами билан ёзувчи сифатида шуҳрат қозонди. Ёзувчининг “Чегемлик Сандро” романи ва “Чик ҳикояси” қиссаси унинг ижодида алоҳида ўрин эгаллайди. Адибнинг ушбу “Шоир” қиссаси ўтган йили “Новый мир” журналининг 4-сонида эълон қилинган.

Унинг шеърлари адабий маҳкамаларни шўравий ҳам, аксилшўравий ҳам эмаслиги билан хуноб қиларди. Улар шундай руҳда битилгандики, ижтимоий ҳаёт нафаси уларда мутлақо сезилмасди ва ҳукуматга манзур қилиш учун бирон-бир мисрасини ўчириб ёки таҳрир қилай десанг, қалам теккизишга қусурли сатр топилмай — бош қотгандан қотарди.

Айни чоғда шоиримиз воқеликдан мутлақ йироқ, илоҳий чечак ҳам эмасдики, буларнинг барини маъзур гута қолсанг. Ва айни чоғда унинг шеърлари бемисл қувват билан йўғрилган бўлиб, макону даврнинг жамики кўринишларини, ўзи қадамбақадан кезган бепоён Россия сарҳадлари гўзаллигини, ҳали қадами етмаган Европа мамлакатларига хос бўлган ҳаёсийлик аломатларини ҳам ўзида мутжасман қилган эди. Бундан ташқари мазкур шеърларда дунёга машхур сигареталар, ичимликлар, меҳмонхоналар, шаҳарлар номлари учрарди. Шунингдек, у бамисоли миллионер жўраси билан кемада Ўрта ер денгизи узра тансиқ шаробдан қиттак-қиттак қилган ҳолда сузиб юргандек — ундаги беҳисоб оролларни таърифлар, айни чоғда аёллар атирупаларию шунга даҳлдор икир-чикирларни ҳам сира эътиборидан соқит қилмасди.

Тилини айтмайсизми! Унда адабиётчилару киссавурларнинг, босмаҳона ишчиларию астраханлик балиқчиларнинг, роҳиблару физикларнинг иборалари, рус нутқи уммонига улоқтирилган ва унинг мавжларига эркин кўшилиб, дарҳол ўрусона жилвалар касб этган туркча, украинча каломлар қанчадан-қанча! Ҳа, унинг тили бой эди, бироқ у сохта калималарга тоқат қилолмасди. Маяковскийни у севги лирикасининг улуг шоири ҳисоблар, лекин унинг сўз яратиши бобида гап кетса, афтини бужмайтирарди. Унинг бу борадаги беҳад олифтарчилигини ҳазм қилолмасди. Маяковскийнинг жами яратган сўзлари орасидан фақат биттагина — “жир битган” иборасини тан оларди.

Жир битган малайдек — шўр тахта узра...

— Бу ибора жуда ўринли, — дерди у. — Бунда шоир хизматкорнинг тахта каравотда узоқ ётганлигини ёрқин беролган. Лекин бошқа томондан олиб қарасак, ундаги ноқисликни пайқаймиз, зеро қайси боён ўз хизматкорини узоқ ҳордиқ чиқаришига изн бериб кўяркан? Обломовни истисно қилганда.

Унга қандай муносабатда бўлиш борасида раҳбарларнинг мутлақ боши қотганди. Айни пайтда у энг ўжар ҳукмфармолару қайсар муҳолифлар билан бир хилда эркин муомала қиларди. Россиянинг азалий улугворлиги унинг учун ёт эмасди ва ҳукмфармолар унда бу улугворликни энг шимариб устувор қилмоқ лозим деган фикрнинг дарҳол пишиб етилишига илҳақ эдилар. Бироқ у эса ҳали-вери энг шимарай демасди, чунки у Россиянинг улугворлигини маданиятдан айро ҳолда идрок қилолмасди.

Муҳолифлар ҳам айнан бу борада янглишардилар. Унинг шеърларида ғарб унсурлари бисёрлигини кўришиб, у яқин орада ғарбга муккасидан кетади ва ашаддий муҳолифга айланади, дея ўзларича ҳисоб қилардилар. Бироқ бу ҳам содир бўлмади.

У эътиқоди борасидаги шубҳа-гумонларга жавоб сифатида умуман босилиши мумкин бўлмаган қуйидаги ҳазил эпиграммани ёзди:

Кунгабоқар кузатар офтобни.
Мойчечак кунбоқарни кузатар.
Мен эса мойчечакка қарайман нуқул.
Мени кузатади цензура доим.

Ниҳоят унинг шеърлари қўлёзмасини бир нашриётда таниқли танқидчига — таниқли ҳам гапми? — аксилшўравий чистонларни ечиш борасидаги беназир устаси фарангга беришди! У шоиримиз шеърларини узоқ вақт ўрганиб, ниҳоят кенг кўламли тақриз ёзди ва, энг ажабланарлиси, бу тақризни у таҳририятга почта орқали жўнатди. У ҳеч қачон бундоқ қилмаганди. Одатда у ўзининг таъбиру талқинларини шахсан ўзи келтириб берар, беҳато топқирлиги билан таҳририятдагиларни қойил қолдириб ҳузурланишга ҳумор эди.

Бу гал нашриёт ходимлари унинг тақризи хат ҳолида келганлигидан ҳайратланишга улгурмай туриб, унинг мазмунидан лол қолдилар.

Такриз муаллифи қуйидагиларни баён қилганди: шеърларнинг чуқур таҳлили шуни кўрсатдики, уларда аксилшўравий руҳ, шубҳасиз, мавжуд, бироқ у шу қадар томир ёйиб кетганки, матндан мутлоқ узилиб, мустақил макон қозонган, лекин бу мустақил макон қаердалиги фақат муаллифгагина аён.

Танг қолган таҳририят танқидчи билан телефон орқали боғланишга уринган ва тузук-қуруқ жавоб олиш ўрнига, унинг хотинининг, эримни руҳий хасталар касалхонасига олиб кетишди, деган дод-войини эшитишган, холос.

— Қанақа шеърни такризга бергандиларинг?! — чинқирарди у. — Эримга етказилган меҳнат жароҳати учун жарима тўламай кўрларинг-чи, устларингдан судга арз қиламан!

Ҳақиқатан ҳам танқидчи шуурида шеърлар матн мазмуни ва тағлама мазмуни ўзаро шу қадар узил-кесил айролик ҳосил қилганки, бу ҳодиса унда эртами-кечми бари бир содир бўлиши муқаррар эди. У ҳафта ўтгач, ётган касалхонасидан шойи қалам билан гулқоғозга битилган қисқа хатни жўнатишга муваффақ бўлди. Унда таҳририятга, КГБни жалб этган ҳолда, яширин мазмунни қидириш учун муаллифнинг Москвадаги хонадонини ва туғилган юрти Астраҳандаги қариндош-уруғлари хонадонларини тафтиш қилиш тавсия этилганди. Танқидчининг фикрича, икки нуқтадаги тафтиш бир вақтда амалга оширилсагина, — бунда фақат Москва вақти назарда тутилмоқда, Астраҳан вақти эмас, — муваффақиятни таъминлаш мумкин. Акс ҳолда ҳаммаси барбод бўлиши муқаррар.

— Мен ўн аёл ва битта танқидчини ақдан оздирганман! — дея қарилларди бу борада бизнинг шоир.

— Ярмини де! — гап қотарди унга дўстлари қаҳ-қаҳ отиб.

— Сизнингча, беш аёл ва ярим танқидчини десам ҳақиқатга яқин келадими? — гувиллаб дерди дўстимиз.

Нашриёт раҳбарлари энди уни шўро ҳукуматига қарши деб кўкрагидан итармасалар ҳам, бари бир китоблари ҳамон эълон қилинмасди. Биринчидан, бу маломатни унга ёпиштириб бўлмасди — зеро, у шўро ҳукуматини ҳеч қачон зоҳиран инкор этмаганди, қолаверса, кундан-кун оддий сабабга кўра, яъни қамашни бас қилганликлари учун, гарчи китобларини босишга ҳали киришмасалар-да, кўпайиб бораётган аксилшўравий ижодкорлар сафига уни ҳеч нарсадан-нарсга йўқ қўшиб юбориш сиёсий жиҳатдан калтабинлик бўлур эди.

Шунга кўра, бошлиқларнинг кўзи тушган унинг шеърлари қўлэмасига “қўллаш керак” деган дудмал кўрсатмалар чекиларди. Мана, ўн йиллар давомида уни шу тахлит “қўллаб” келишди.

Шуниси қизиқ эдики, бошлиқлар кўзига тушмаган пайтларида у ҳақда кўпроқ қайғуриларди. У бир томондан улкан, алпқомат туюлса-да, син солиб қаралса, ичи пўк қўриларди. Бошқа томондан куюқ қора қошлари остидаги лўливаш кўзлари ёниб турардики, бу кўзлар чиндан лўлиникими, дея адабиёт мутасаддилари кўп азият чекиб бош қотирардилар.

Унинг ўзи менинг рус қонимда лўли қони ҳам бор дея бот-бот мақтанган. У Дмитрий Кедриннинг ушбу сатрлар билан якунланувчи шеърини такрорлашни яхши кўрарди:

Қадим лўлиларнинг бугунги наслин
Тарк этган ўша илк жозоба — олов,
Момоларимиздан ўтган олов чин,
Баъзан ёноқларда товланар лов-лов.

Йўқ, шоиримизнинг кўзларида ўша илк жозоба — олов ҳали бутунлай сўнмаганди! Раҳбарларнинг ватанпарварлик туйғуси эса бошқа нарсани ифода қиларди: рус халқига лўливаш нигоҳли ичи пўк баҳодирнинг кераги йўқ. Айрим ғайрати тошган ватанпарварлар, сохта лўли кўзлар рус халқининг яҳудийлар томонидан навбатдаги алданишидан бошқа нарса эмас, деган қарорга келишиб, туғилган юрти — Астраҳанга, у ёқда архивларни ўрганиб, унинг асл келиб чиқишини аниқлаш учун кичик текширув гуруҳини жўнатишди. Бундан ташқари мутасаддилар гуруҳга унинг қариндошлари бурунларига алоҳида эътибор қаратишни маслаҳат бердилар. Вакиллар ўз вазифаларини осон адо этиш учун ишни аввал бурундан бошлашиб, муваффақиятсизликка учрадилар: бурунлар умуман йўқ экан. Қўшнилари унинг ай-

тишича, илгари унинг қариндошлари яшаган уйда ҳеч ким қолмаган бўлиб, ҳамма ҳар ёққа тарқаб кетган, уларнинг биттаси ҳатто Москвада истиқомат қилиб, шеърлар ёзаркан.

— У ҳақида биламиз, — сиполик билан тасдиқлашди гуруҳ аъзолари.

Қариндошларнинг бурунлари ҳақида тўғридан-тўғри сўрашга уялишиб, улар азбаройи қизиқувчанликларини намоёиш қилароқ тарқаб кетганлардан биронтасининг сурати, айниқса ёнбош томондан тушганларидан қолмаганмикан, дея суриштиришди. Қўшнилар нимагадир бу гапдан қаттиқ ранжишди.

— Ҳеч қанақа сурат-пурат йўқ! — жавоб беришди улар ва жаҳл билан қўшиб қўйишди: — Айниқса ёнбош томонидан тушганидан!

Бироқ вакиллар архивдан аниқлашларича, шоиримиз дворянлар наслидан бўлиб, унинг ўн тўққизинчи асрдаги бобокалони чиндан ҳам лўли аёлга уйланган экан.

— Вакиллар уни рус зодагони дейишмоқда, — уҳ тортиб бошлари қотди жўнатганларнинг. — Агарда уларни ора йўлда яҳудийлар сотиб олишмаган бўлса.

Ўша шўролар ҳукумати давридаёқ фуқароларнинг синфий келиб чиқишларини ўрганиш жараёнида большевиклар сафининг бирмунча заифлашгани кўзга ташланиб қолиб, айни чоғда уларнинг табақавий келиб чиқишларига ҳам қизиқиш кучайди ва шунинг баробарида аслзодаларга мансуб бўлишлик урф тусини олди. Кўплар ўзларини дворянликка урдилар.

Айрим соддадил одамлар немислар ўзларининг қилган номаъқулликларидан ёқа ушлаб, қатли ордан тасодифан жон сақлаб қололган яҳудийларга ҳозир нафақа тўлаётганликлари сингари қирилиб кетган синфга тааллуқли айрим омон қолганларга Россия ҳам нафақа тўлайди, деб умид қилган бўлсалар, ажаб эмас. Лекин бу ҳимматни кутаётганларнинг ниҳоят тоқатлари тоқ бўлди. Бироқ улар ҳали-ҳануз шундан умидворлар.

— Аслзодалигинг ҳақида нега шу чоққача индамагансан? — сўрашди ундан ҳукм-фармолар.

— Шунини яхши билиб қўйинг, аслзодалар демократлар бўлган, — шоир таънаомуз саволга бу жавоби ила уларни тагин гангитди. Бир томондан, унинг демократлар сафига ўзини қўшиши ғашини кўзғатса, иккинчи томондан, бизнинг демократларнинг зоти аслзодаларга мансуб бўлмаганлиги, яъни уларнинг сохта, қалбаки эканликлари нечундир дилга ёқимли эди.

Унда сўзларни ўйнатиб юбориш хислати бор эди. Чунончи яҳудиёна жўшқин ғайратга эга, бир йилда яҳудийларга қарши иккита асар эълон қилишнинг уддасидан чиққан сафсатабоз романнависга шундай лақаб таққанди у:

— Жўжақаллалари вулқоннинг ўзи.

Унинг бу иборасини адабий давралар илиб кетишди. Айрим қитмирларнинг айтишларича, Астраханга текширув гуруҳини айнан шу романнавис ўз ҳисобидан жўнатганмиш.

Шоиримиз қашшоқлигига қарамай, доим пўрим кийинарди. Нашриётлардан бирининг янги директори уни ўз кабинетида илк бор кўриб, уст-боши башанглигидан уни барқ ураётган шўро ёзувчиси сифатида қабул қилган ва унинг пўрим либоси остидаги алпқомат вужуди қаршисида қимтиниб, ўзини катта раҳбарларга яқинлигини зоҳир қилишга уринган. Бироқ кейин унинг илк китоби нашри хусусида сарсон юрганлигини билиб, ниҳоятда дарғазаб бўлган.

У раҳбарлар кабинетига ташриф қилганида момақалдироқдай овозини баралла қўйиб гапира бошлар, бошлиқ шунда унинг далли салоҳияти кабинетни иккаласига жуда тор қилиб қўйганлигини сезар, бу зотга қўйиб берса, уни ўз кабинетидан сиқиб чиқариши мумкинлигини пайқаб қоларди. Табиийки, бу бошлиқман деганга ёқмас, шунинг учун дарҳол бақир-чақир қилиб, уни хонасидан ҳайдаб чиқариш ҳаракатига тушиб қоларди.

— Сал ўзингни қўлга олишга ўрган, шундагина бирор нарсага эришасан, — деди унга яккаю ягона хайрихоҳ муҳаррир, ҳолбуки ўзи йигирма йилдан буён унинг биринчи тўпламини у ёқдан-бу ёққа оширар, сўнгги топширгани унинг бешинчи мажмуаси бўлса-да, ҳали ҳам бошловчи шоирлар қўлёмалари орасида ётарди.

Адабиётда у шу тахлит ҳаммага машҳур ва ҳеч кимга бўй бермай яшарди. Бинобарин, худди момиқ уммонда сузолмай қолган музёра кемага ўхшарди. Унинг шеърини китоблари узра галати бир қисмат қанот ёзганди.

Бир муддат Ёзувчилар уюшмасида бирмунча инсофли, диёнатли котиб пайдо бўлди. Унга ишонардилар, эътироф қилардилар, зеро ундаги диёнат ичкиликка ялпи ружу қўйган халқнинг посангисини ушлаб турарди. У шоиримизга китобининг чиқарилишида ёрдам бериш учун руҳан ҳомийлик кўрсата бошлади. У чиндан ҳам маданиятли, зиёли киши бўлиб, шоиримиз шеърларида ҳеч бир аксилшўравий туйғулар, ҳеч бир қалтис сазъ-ҳаракат йўқлигига имони комил эди.

Уларни бир-бирларига шеъриятга ва шаробга бўлган муҳаббат боғлаганди. У шоиримиз билан отамлашиб ўтириб, унинг теша тегмаган гапларини йиғиб борар, яъни шу ернинг ўзида уларнинг чанг-ғуборини артиб хаёли ғаладонига ташларди. Шоиримизнинг кирои суҳбатдош эканлигини таъкидлаш ортиқча. Ёзувчилар уюшмаси котиби унинг билан бир ресторанда ўтириб, бу ерга танда қўйган нашриёт раҳбарларини шоирнинг ўз одамимиз эканлигига кўниктирар, ҳамма қусур унинг шеърларидаги ўзига хосликка бемаъни тақризчиларнинг кўникишолмаётганлигида эканлигини таъкидларди. Барча ишлар силлиқ кечди, шоиримиз китоби ниҳоят нашриёт режасига киритилди, унга олдиндан қалам ҳақининг бир қисми ҳам тўланди.

Бироқ, кунлардан бир кун Уюшма котиби Ёзувчилар ресторанида катта даврада ўтирарди. Соатига бир дақиқа тикилиб, ўрнидан кўзгаларкан, деди:

— Мен ҳайъатга боришим керак.

Олдинда Ёзувчиларнинг катта йиғини бор эди. Ва кутилмаганда шоиримиз (ким унинг тилини қичитдийкин!) баланд овозда қофия қилди:

— Ақл қани бошлайсан қатга! Шундоқ деб у кетди ҳайъатга.

Ҳамма хаҳолади, шулар қаторида ҳазил қилинган котиб ҳам кулди. Бироқ у шунда бу қофияни юрагига олган экан. Оқибатда дўстлик шу билан барҳам топибгина қолмай, шоиримизнинг китоби сирли равишда нашриёт режасидан учиб ҳам кетди. Тўғри, олдиндан олинган бир қисм қалам ҳақининг қайтарилишини ҳеч ким талаб қилмади, талаб қилишганда ҳам у бера қолмасди.

— Тупурдим бу маданиятнинг эски матоҳлари дўкони директорига, — деди кейинчалик мазкур котиб ҳақида шоиримиз.

Бир тўпори, бироқ жуда сермахсул адиб ҳақида у шундоқ деганди:

— Уни зудлик билан Гиннеснинг рекордлар китобига киритиш керак! Ниҳоятда ноёб ёзувчи! Ҳаётда биринчи ўқиган китоби ўзининг илк китоби бўлган!

Айтилган гапнинг шабадаси, албатта, сермахсул адибга етиб борган. Ва у узоқ ўйлаб, шундоқ жавоб қилган:

“Майли, у мени Гиннеснинг рекордлар китобига киритишнинг ташвишини чека қолсин. Мен бу ерда унинг китоблари тақдири “ғамини ейман”.

Афтидан, бошқалар қатори у ҳам анча-мунча жон койитган, шекилли.

Шоиримизнинг китоби сира босмахона остонасини кўрмади.

Дарвоқе, Уюшманинг ўша раҳмдил котибига қадар ҳам шоиримизда ўз китобини чоп эттиришга катта имкониятлар бўлганлигини айтишни унутибман. Бу — Хрущевни хиёнаткорона олиб ташлаб, Брежневни қўйишган даврлар эди. Тўраларнинг яқин орада Сталиннинг оқланишига бўлган ишончлари бежиз эмасди. Бу ҳақда улар бир-бирларига мароқ билан, тўлиб-тошиб шивирлашишарди. Бундай мароқланишдан оддий одамлар ҳам бебаҳра эмасдилар. Бироқ бизнинг шоиримиз мутлоқ гофил эди.

Хрущевнинг санъаткорлар ва ёзувчиларга қарши омиларча чиқишлари авж олган пайтда, унинг ер тепиниб уларга ўшқирганлари, уни ишдан олиб ташлашгандан кейин ҳам мудом ҳамманинг қулоғида эди, шу боис ўлароқ жавоб сифатида Ёзувчилар уюшмаси таваккал қилиб шоиримизни қўллаб-қувватлади ва унинг китобини нашрга тавсия этди. Бу билан, биз ер тепинмаймиз, бақирмаймиз, балки истейдодларни излаб топамиз ва юзага чиқарамиз, демоқчи бўлдилар.

Хрущев билан эса аслида бундоқ бўлганди. Хрущевнинг дўстлари унга қарши мансабдорлар табақаси томонидан хуфиёна тайёрланаётган “Оёқ учигаги ҳужум” деб номланган тўнтаришдан хабардор топадилар, қуйидагича чорани зудлик билан кўришни тавсия қиладилар: Қизил майдонга беш-олти зиёлини ҳеч иккиланмай осии керак, беш-олтитаси етади, ортиги ортиқчалик қилади, ана шунда тўралар табақаси аҳдидан қайтишга мажбур бўлади. Ғарб шов-шув кўтармаслиги учун эса осилган зиёлилارни кўнгиллиллар сифатида расмийлаштириш керак.

Гўл, содда Хрущев бунинг ўрнига ер тепиниб, санъаткор ва шоирларга ўшқирар, бор қаҳру ғазабини сочар, лекин айна чоғда, бу дўқ-пўписаларим сизларга

эмас, амалдору амалдорчаларга тааллуқли, сизлар эса чўчиманглар, фақат сиртдан қўрққан кўрининглар, холос, демоқчи бўларди.

Буни қаранг — қўрққан кўрининглар эмиш! Ҳолбуки, шу аснода кимдир беш-олти одамни осишармиш деган миш-мишни тарқатди.

— Бундан кўпини осишмайди! — кўтаринки руҳ билан таъкидларди у. — Хрушчев бақир-чақир қилади, оёқларини тапиллатади, кейин эса беш-олти зиёлини осади, холос.

— Хусусан кимларни осишаркан? — бадийи зиёлилар вакиллари бу хабарни топиб келган одамни сўроққа тутишди.

— Айнан шу маълум эмас-да, — жавоб берди у.

Нима қилмоқ керак? Агар сенинг ўзингни осишларини билсанг эди, Хрушчевнинг бу субутсиз хуружларига қарши мардонавор чиқсанг бўларди. Бироқ ҳеч ким ҳеч нарсани аниқ билмасди. Санъат одамлари доим асабий бўлганликлари учун силлиқ қилиб айтсак, дафъатан ўзларини йўқотиб қўйдилар. Тўралар табақаси ҳақида эса мутлоқ бундоқ деб бўлмасди, чунки улар Хрушчевнинг депсинишлари, бақир-чақирларини эшитиб: — Нима қилибди! Нима бўпти! Депсинса депсинаверсин! Биз эса жазавага тушмаймиз! — дея ўзаро минғирлаб ўтирадиганлардан эмасдилар.

Шу боисдан ҳам натижа шундоқ бўлиб чиқди. Агар Хрушчев ҳовлиқмай, жўяликкина қилиб Қизил Майдонда (айнан унда бўлиши шарт ҳам эмас!) зиёлиларнинг беш-олтитасини осганида, йўқ, ортиғи ортиқчалик қилади, тўралар табақасининг ҳуши дарҳол ўзига келиб қолган бўларди. Ва шунда улар оёқ учларида ҳужумга ўтиш ўрнига, шак-шубҳасиз, ҳар ёққа питраб, пилдирпис бўлиб кетишарди. Энди бу ҳақда гапиришнинг ҳожати йўқ. Биз умуман бошқа нарса тўғрисида гапирмоқчимиз! Бизга бу ишларнинг сира дахли йўқ.

Биз шоиримиз ҳақида гапирмоқчимиз. Дастлаб уни эстонларда синаб кўрмоқчи бўлдилар. Ёзувчилар уюшмаси Таллинда москвалик шоирлар ижодий кечасини ташкил қилишди. Халқлар дўстлигини мустаҳкамлаш учун. Одатдагидек, бизнинг йўқсиллар давлатимиз, ҳамма эски қадриятларни тарих ғаладонига улоқтирмаймиз деган ленинча шоирни ўзларича истифода этишиб, бу тадбир-маросимда тожирларча меҳмоннавозликни қойилмақом намоиш этдилар. Ва, ҳар доимгидек, унга ҳам шоирлардан кўра бошлиқлар кўпроқ ташриф буюрдилар.

Якунловчи кеча мухлислар билан тўлиб-тошган театрда кечди. Шоиримиз унда улкан муваффақият қозонди. Ҳаётида биринчи марта унинг овози бинонинг салоҳиятига жуда мос тушди.

У Россия ҳақида, Европа ҳақида шеърлар ўқиди. Фаройиб туйғуларга йўғрилган фаройиб шеърлар, афтидан, улар Ўрта ер денгизи оролларига бағишланганди, ҳаммага жуда манзур бўлди. Мухлислар эса Москвада ўтириб Европа гўзалликларидан бемисл лаззатланиш имкони борлигидан, шунинг баробарида, Магаданнинг шимолӣ тепаликлари манзараларига рўпара бўлмаслик бахтига эга эканликларидан ҳайрату ҳаяжонга йўғрилдилар.

Эътироф этиш керакки, бу учрашув ҳақида ёзган маҳаллий матбуотнинг мутаассиб нашрлари Совет Иттифоқи шунақа йўллар билан илиқ ороллارни забт этишга замин ҳозирламоқда, деган хулосани изҳор этдилар. Бироқ булар озчиликни ташкил қиларди. Мухлисларнинг асосий қисми унинг шеърларини Кремлдаги тўғри йўналишнинг ғалабаси сифатида қабул қилдилар. Илиқ ороллар эса халқаро муносабатлар юмшаб бораётганлигининг ёрқин рамзи эди.

Шоиримизнинг катта муваффақияти москвалик раҳбарларнинг ҳам кўнглига жуда маъқул келди. Билиб қўйсинларки, иддао ҳам қилдилар ўзларича, Европа маданияти бизга асло бегона бўлмаган, зеро қарам шўрвани биз ҳам қошиқ билан тановул қиламиз. Шоиримиз уларга шунчалик ёқиб қолдики, уни улар таниқли эстон шоириникида уюштирилаётган тантанали зиёфатга ўзлари билан олиб кетишди. Қолган ҳамма шоирлар меҳмонхонада қолиб, кечки тамадди ва ичкиликни ўз ёнларидан қилдилар.

Таниқли эстон шоири меҳмонларни уйига бошлаб кетаётиб, у театр яқинида истиқомат қиларди, ўткир мутойиба қилди. Бу мутойибадан ҳатто москвалик раҳбарлар ҳам энг катта бошлиқдан ўтиб тушмаган ҳолда хахоладилар.

Эстон шоири россияликлар гидрокига мос тушадиган бамайлихотири оҳангда деди:

— Эстонлар эси паст халқ. Улар кўчадаги ахлатларни йиғиштиришга шўролар тугаганидан кейин киришишмоқчи.

Ҳазил, албатта, икки маъноли қилиб айтилди, лекин унинг оҳанги шундай бўлдики, шўролар ҳокимияти ҳеч қачон тугамайди деган тушунча англашилди. Раҳбарлар шунинг учун ҳам хахоладилар.

Аммо, биз бугун шунинг гувоҳи бўлиб турибмизки, шўролар ҳокимияти ҳақиқатда тугаб бўлди. Бундан чиқадики, эстонлар кўрсатган сабр-тоқатлари билан жуда ҳам эси паст халқ эмас экан. Айни чоғда айтиш керакки, кўчалардаги ахлатлар уюми ошса ошиб боряпти, камаймаган.

Агар маҳаллий миллатнинг ўзига хос удумлари ишнинг пачавасини чиқармаганда бари гўзал яқунланган бўларди. Айни чоғда бу удумдан нафақат раҳбарият, ҳатто ҳамма нарсани сув қилиб ичиб юборган шоир ҳам воқиф эмас эди. Одат бўйича, Таллиннинг ўзига тўқ хонадонларида кечки таом дастлаб ошхонада бериларкан, ичкилиги билан. Ундан кейин бошқа хонага ўтиларкан, бунда меҳмонлар фақат ўткир шароб билан сийланаркан, ҳеч қанақа газаксиз. Бу эстонча меҳмоннавозлик саналаркан.

Бироқ бу расм-русумни бизникилардан биронтаси билмасди. Биринчи дастурхонда ўтириларкан, кейинги дастурхондаги шаробхўрликни ҳисобга олиб, улар ичиш меъёрини сақлашлари лозим эди. Лекин бу ҳақда ҳеч ким олдиндан огоҳлантирилмаган. Оқибатда раҳбарлар майдонга бир марта чиқиш ҳуқуқига эга бўлган тош кўтарувчига ўшаб саъи-ҳаракат кўрсатдилар.

Шундоқ қилиб, меҳмонларни кейинги хонага олиб ўтишиб, иккинчи дастурхонга ўтқизишганда улар шу қадар маст эдиларки, ўзларини ниҳоятда ҳушёр санай бошладилар. Ва ҳамма қадаҳларни оқ қилишга киришдилар. Бунинг устига кимдир асқотадиган тахминни ўртага ташлади: гаройиб маҳаллий одатларга кўра, олдинда — учинчи хонада яна бир дастурхон бўлиб, унда ичкиликсиз нуқул газакларнинг ўзи тортилармиш. Шу сабабдан, барча учинчи дастурхон ҳисобига ҳам тўйиб ичиш тадорикига тушди.

— Ҳар бир дастурхонга биттадан хона мўлжалланган бўлса, жами нечта хонаси борикин? — ҳайрон қолиб бир-бирларига дейишарди москвалик меҳмонлар.

Маълумки, шароб вақтнинг ўтишини тезлаштиради. Ва бизнинг бошлиқлар бир-бирларини самимият билан туртишиб, яқин орада Сталиннинг оқланиши ҳақида тансиқ бир гурунгни бошладилар. Улар, афтидан, эстонлар Сталинни қаттиқ соғиниб қолишган деган тушунчада бўлсалар керакки, ўз суҳбатлари орқали меҳмоннавозликка миннатдорчилик билдирмоқчи ва уларни руҳан тетиклантирмоқчи бўлдилар. Бироқ мезбонлар ва бошқа болтиқбўйилик меҳмонлар қовоғи осилгандан осилиб борарди. Сиёсатдан йироқ шоиримиз эса бу аснода жим туролмади.

— Демак унда Сталиннинг Йигирманчи съездда қораланиши Хрушчевнинг қаллоблиги экан-да? — ҳар доимгидек ғашни кўзғовчи донишмандлик руҳида баланд овоз билан сўради у.

— Йўқ, бунда қаллоблик йўқ эди, — жавоб қилди бош раҳбар, шоиримизга қараб. Лекин нигоҳи билан, шахсан Хрушчев, албатта, қаллоб бўлган деган фикрни қувватлаган ҳолда. Айни чоғда унинг ушбу нигоҳида эстонлар ҳузурда бу ҳақда уларнинг сиёсий ноетукликлари боисдан сўз очиб бўлмайди деган маъно ҳам мужассам эди. Не тонгки, шоиримиз бу сермаъно нигоҳдан ҳеч балони уқмади. У фақат унинг сўзларини илиб олди.

— Бундан чиқдики, унда Сталиннинг оқланиши қаллоблик экан-да? — сўради у мантиқ кетидан қувиб, лекин диалектикага зид чиққан ҳолда. Энди унинг овози баттар ғашга тегиб, ундаги донишмандона руҳ янада кучайганди.

Кўринг энди томошани! Бошлиқлар тутақиб кетишди!

— Тирмизак! Овсар! Астраханлик мулла! Қулоқвачча!

— Сен ўртоқ Сталиннинг хизматлари ҳақида нималарни биласан ўзи, кипрлик олифта?! — ғазаби жунбушга келиб бақирди бошлиқлардан бири, астраханлик мулла кипрлик олифта билан сира уйқаш келмаслиги ҳақида мутлоқ унутиб.

Бўлди тўполон! Бўлди жанжал! Бошлиқлар ғазабларини сидқидилдан сочиб унга бақирдилар, айни чоғда бу ғазабнинг бошқаларда қай даражада эканлигини билиб олмоқ мақсадида бир-бирларига қараб қўйишни ҳам унутмасдилар. Шу сабабдан бу борада уларнинг биронтаси заррача сустлашмади.

Эстонлар ва қолган болтиқбўйиликлар миқ этмай қулоқ солиб ўтиришар, гўё бу билан славян халқлари ўртасидаги ўзаро баҳс йўсинини ўрганардилар. Улар, афтидан, бу баҳслар ҳамманинг бир бўлиб битта одамга ёпишиши асосида кечаркан, деган хулосада эдилар.

Бир пайт бошлиқлар ўринларидан қалқиб туришиб, суворийлар жангдан сўнг қиличларини қинларига шитоб тикқандек ҳаммаси бир вақтнинг ўзида қўлларини тўнлари енгларига дарғазаб суқдилар. Улар ўзлари ўйлаб чиқарган учинчи дастурхондан намоийшкоруна воз кечишиб, йўлга тушдилар. Ҳамма меҳмонхонага ошиқарди, шўрлик шоиримиз ҳам бошини қуйи солиб, уларнинг орқасидан эргашди.

Бизнинг шоир билан бир хонада истиқомат қилаётган энг кичкина бошлиқ кутилмаганда, шоиримизнинг димоғидан, заҳарланган ҳавода ортиқ нафас ололмайман деб ўз ўрнидан қатъий равишда воз кечди. Бироқ меҳмонхонанинг тирбандлиги туфайли ва балким, тун ярмида противогаз топиб келтириш мушкуллиги сабабидан, унга таваккал қилишни ва ўз каравотини эгаллашни тавсия қилдилар. Лекин тун бўйи у ўрнидан бот-бот қалқиб туриб кетиб, нималарнидир алаҳлаб гапирди ва уйғонмаган қўйи тушида ҳам асло ғазаби шаштини пасайтирмади. У пайтларда кўплар сидқидилдан ғазаб сочишни жуда уддаларди, лекин — қаҳру нафратни тушда ҳам намоён этиш камдан-кам учрайдиган ҳодиса эди. Буларнинг сирини ўрганишни, келинг, келажак руҳшуносларга қўйиб берайлик.

Мазкур жанжалдан сўнг шоиримизнинг китоби нашр этилиши мумкинлиги борасидаги барча умидлар тўла-тўқис чиппакка чиқди. Бошқа оғирроқ жазо қўлланмаганлигининг сабаби, Сталиннинг ҳақиқатан ҳам оқланмаганлиги бўлди. Айтишларича, бу ҳақда Европа мамлакатлари компартиялари раҳбарлари кескин мурожаатлар қилишган экан.

— Сталиннинг оқланишини мен тўхтатганман! — дея кейинчалик кўкрагига уриб юрди шоиримиз. Унинг сўзларига қараганда, бу жанжал ғарб матбуотида чиқиб кетган, оқибатда Кремль оқланиш содир бўлмаслиги ҳақида сўз беришга мажбур бўлган, зотан Россиянинг аксарият истеъдодли қисми бунга қарши ҳам эди. Қани унга гап топиб беринг-чи!

...Э, хуллас, унинг ҳаётини шарҳлайвериш жонимга тегиб кетди. Энди унинг ўзига сўз бераман. Ўйлайманки, бу борада унинг олдида ҳеч ким ип эшолмайди.

ҚИШКИ МАККАИЛАР

Ёшлигимда, биласанми, мени таниш-билишчилик орқали марказий ёшлар газетасига ишга жойлаштириб қўйишди. Шу шарт биланки, ҳуда-беҳуда пачакилашмаслигим керак. Ярим йил давомида ўз қалам ҳақимга ичиб, ортиқча ғалвалардан кечиб яшадим. Асосан чет эллик муаллифлар китобларига тақризлар ёзар, муштарийлардан келган хатларга жавоблар қайтарардим.

Мен дастлаб енгиб ўтолмаган бирдан-бир қийинчилик — бу хатвозлик бўлиб, бундан ҳам қийини графоманлар — ёзиш касалига учраганлар билан мулоқот эди. Бунақа одамлар қайсар ва омади юришмаган қавм саналади. Мен уларнинг шеърлари ёки ҳикояларидаги ўнглаб бўлмас камчиликларга енгил кўрсатмалар бериб ва келгуси ижодий ишларига муваффақиятлар тилаб хат жўнатдим дегунча, улар менинг танқидимга қарши катта танқидий баёнотлар ёзишиб, бу баёнотларни тўғридан-тўғри бош муҳаррир номига йўллашарди. Бош муҳаррир эса, улар билан таниша туриб, тинчини бузгиси келмаганиданми хат эгаси томонига ўтиб оларди-да, менга ёш муаллифларга яхшироқ муносабатда бўлиш ҳақида панд-насиҳатлар қиларди.

Улар шахсий мулоқотда янада ўжар эдилар, сени чеккароқдаги бирор хилватнишин кабобхўрликка таклиф қилиб кўндиришолмаса, дарҳол комсомол Марказий Кўмитаси ёки Цекага қадар арз қиламан деб дўқ-пўписаларини бошлардилар. Даҳшат.

Улардан биттаси мени ўшанақа кабобхўрликка илинтирди ва узоқ вақт роса таъзимимни едим. У ҳикоялар машқ қиларди, мен анча марта кўришиб, ҳикояларини эълон қилса бўладиган савияга етказишга уриндим. Лекин ҳали бунга муваффақ бўлолмагандим. Айтиш жоизки, у амалий ишларга устаси фаранг эди, етарлича пул топар ва ўшандаёқ шахсий машинасига эга эди.

Кабобхўрликка изн берганлигимнинг сабаби — иккимиз ҳам бир манзилда — Москва чеккасидаги битта районда яшардик. Кўришишга қулай эди.

— Ўзинг билан газетадагилардан яна биронтасини ҳам олгин, — саҳийлик билан таклиф қилди у, — чақчақлашиб ўтираимиз.

Мен бу жойга, ёш муаллиф ташкил қилган хилватнишин кабобхўрликка бўлим бошлиғини таклиф қилдим.

— Ҳай-ҳай, эсингни еб қўйганмисан! — қўлларини силкиб эътироз билдирди у. — Мен бормайман. Кейин ундан қутулолмайсан, ёпишиб олади... Сенга ҳам бу кабобдан тотмасликни маслаҳат бераман!

Бироқ мен тотдим. Ҳали-ҳануз ҳамкасбимнинг донишмандлигига, келажакни кўра билишлигига тан бераман, бўлмаса ёшда мендан унчалик катта ҳам эмасди.

Белгиланган куни муаллиф сихга терилган этлару ароқларни ғамлаган ҳолда машинасида етиб келди. У билан ўз шеърларини қўшиқ қилиб айтадиган хонанда ҳам бирга эди. Биз гулхан ёқиб, кабобларни пишира бошладик. Кейин қиттак-қиттак қилиниб, димланган гўшдан газак қилдик, хонанда қўшиқларини эшитдик. У нафақат қобилиятли, балки жуда маданиятли ҳам экан. Шунда мен уни муаллифим билан яқинлаштирган нарса нима экан деб ўйлаб қолдим, зеро муаллифимда худди ана шу маданият етишмасди, чунки нуқул дод-вой қилаверганидан ундаги бу туйғу ўрнини кўрслик-ўжарлик эгаллаганди. Наҳотки уларни бирдан-бир боғлаган нарса ичкилик бўлса? Хулласи калом, биз яхши ўтирдик.

Муаллифимнинг ўша ҳикоясидан кейин менга янгилари ёғилиб кетди ва, назаримда, уларнинг ҳар бирида нимадир бордек туюлар, мен бу кўзга чалинмас истеъдод шарпасини топиш ниятида тагин уларга шўнғирдим, бироқ биронтасини эълон эттириш мумкин бўлган савияга сира етказолмасдим. Кейин у келишини бас қилди, лекин юрагида менга нисбатан кек сақлаган экан. У, афтидан, мен ҳикояни қўллаб ўтказганим билан таҳририятимизнинг бошқа ходимлари бари бир уни тутиб қолишларини тушунмасди. Мен эса уни ортиқ оворан сарсон қилмай деб, асарларини ўзим қўлига қайтариб берар ва шунинг асносида унинг тобора кучайиб борувчи қаҳрини ўзимга қарата бошлагандим. Бироқ буни у пайтлар англаб етмаганман.

Йиллар кетидан йиллар ўтди! Янги давр келиб, чор тарафда эрк кўнғироқлари янгради. Айтиш керакки, китобларимни Россияда ва чет элларда боса бошладилар. Энди мен аввалгидек фақат тор давраларнинггина шоири эмасдим.

Бир куни кутилмаганда мен аллақачон унутиб юборган ўша муаллиф сочлари чиройли оқарган ҳолда ва янгигина олинган машинада келиб, ўзининг биринчи китобини совға қилди. Айни чоғда у менга машина боғичида ётган ажойиб гуржи шаробидан бирғалиқда ичишни таклиф қилди, агар ҳеч иложи бўлмаса, бир неча шишасини совғага қолдириб кетажагини айтди.

Илми ғайб! Қандайдир илоҳий куч мени тутиб қолди! Балки бу ўшанда хайрлашишдан олдин жиндак баҳслашиб қолганимизнинг эсимга тушганидан ёки унинг гаплашишида янгича, қандайдир сирлилик касб этганидан эди. Мен унга атайлаб ёлғон гапирдим. Ичишни ташлаганман, дедим ва у биронта ҳам шишасини қолдирмасдан ўзининг ярақлаган машинасига хоксорона ўтирди-да, жўнаб қолди. Сўзимнинг давомидан сенда ўз шароблари билан у мени заҳарламоқчи бўлмадимкин, деган фикр тугилиши мумкин. Бу фикр мендан ҳам кечган. Аниқ айтаманки: йўқ! У биринчи таклифини ҳаялламай қилди — бирга ичайлик, деди. У ҳолда мен заҳарланиб, ҳикояларини ўқишга улгурмай қолган бўлардим. Бунга эса у асло тоқат қилолмаган бўларди. Бундан ташқари, у шишаларни менга шундоққина қолдирганида, у жўнаши билан мен шаробга эмас, ҳикояни ўқишга киришишимга унинг дилида ҳеч қандай комил ишонч ёки кафолат йўқ эди.

Ҳозир қанақа ёзаётганикин, деган хаёлда мен дарҳол энг етук асардан бошлай қолай деб, китобнинг охиридаги ҳикояни ўқишга тутиндим.

Ё, раббий! Бу ҳикоя ўша хилватнишин шаробхўрлик ҳақида бўлиб, у ўзини йирик солномачи қабилида тутган ҳолда ҳаммани — биринчи навбатда мени, исмма-исм тилга олганди. Ҳикояда солномачиликнинг бундан бошқа унсури йўқ эди.

У мени ҳикояда энг далли шахс ва ўта маккор одам сифатида қаламга олади. Мен унда, унча-мунча жойда эмас, балки марказий рўзномада ишлашини, бир дақиқа бўлсин таъкидлашни унутмайдиган таҳририят тўраси сифатида тасвирланаман. Айни чоғда у менга жуда бемаъни ёлғонни тақайди: мен нуқул машҳур шоир тиззасида катта бўлганман деб мақтанармишман ва, унингча, болаларга бағишланган илк шеърларимни ҳам унинг тиззасида ўтириб ёзганмишман. Ҳазилни қаранг!

Аслида мен у шоирни билиш у ёқда турсин, ҳатто кўрмаган ҳам эдим. У аллақачон дунёдан ўтиб кетганди. Табиийки, мен ўзимни оқлаш учун унинг қариндош-уруғларига мурожаат қилиб, марҳумнинг бақувват тиззасида, ахир мен кичкиналли-

гимда бақалоқ бўлганман-да, ҳеч қачон ўтирмаганлигим ҳақида улардан тилхат ололмайман-ку.

Қаттиқ гашимни қўзғатган яна бир нарса — менга кавказликларга хос қилиқни ёпиштиргани бўлди. Гўё дастурхон устида теша тегмаган сўз айтилса, уни айтган киши кафтига ҳар гал завқим тошиб кафтимни урармишман. Ҳақиқатда эса бу қилиқни мен асло ҳазм қилолмайман, лекин ҳикояда кимнингдир кафтига тўхтовсиз шақиллатиб ураверарканман. Кимнинг бўларди, албатта, унинг кафтига-да. Икки кун давомида мен унинг кафтини қавартириб юборибман ва бу вақт мобайнида у қўлига сира қалам ушлолмабди. Ўқимишли одамлар гўрига тош қалаш эмасми бу! Биргина жумлада ўз шарафига битилган беҳисоб ҳамд-сано! Бир томондан, бетўхтов жарангловчи теша тегмаган сўзлар (шақ! шақ! шақ!) иккинчи томондан, ҳақиқий ижодкорларга хос зоҳидона умр: ҳар бир кунни ёзмасдан ўтказмаслик. Ўша икки кундан ташқари — ҳар бир кунни.

Албатта, онда-сонда яхши қўшиқдан кейин хонанданинг кафти ҳам четда қолмаган.

Ҳикоянинг давоми бўлиб ўтган воқеаларнинг саёзгина тасвирга асосланган вас-васа жунбушидан иборат эди. У қабобга олов ёққанида менга намойишкорона тусда, буни у пайтда сезмаганман, фанер парчасини тутқазганди. У билан чўғни елпигандим, ўзи эса яқин-атрофдан шох-шаббалар териб келганди. Олов даммини ушлаб туриш учун, эҳтимол, ҳеч нарса топа олмай, унда ўша зорманда фанерни ташлаганман. Бўлиши мумкин. Инкор қилмайман.

Ҳикоянинг шу жойида у менга куракда турмайдиган бўҳтонлар ёғдиради. Буни қарангки, ўша пачоқ фанер унга суюкли онаси томонидан юборилган — шунчаки эмас, юборилган! Ўн йил давомида унга узоқ ўлкадан келиб турадиган посилканинг қопқоғи экан! Ўн йил давомида волидаси унга биргина ана шу қутининг ўзида ўша биргина қопқоғи билан қуруқ мевалар юбориб турганмиш. Айни чоғда у ҳам ўша қутидагина эмас, балки ўша қопқоқ остида, фақат уни тескари ўтириб, яъни унга йироқ ўлка манзилини ёзиб, онажонига кўп бор консервалар жўнатган эмиш. Шунинг учун ҳам мазкур қутининг мазкур фанер қопқоғи онаси билан ўрталаридаги меҳр-оқибат рамзи сифатида унга дунёдаги ҳамма нарсадан, ҳатто қимматбаҳо машинасидан ҳам азиз эмиш! Ўз-ўзидан савол туғилади, мазкур қутининг мазкур қопқоғи сен учун шу қадар азиз экан, нега унда қабоб оловини елпиш учун бу ёқларга келтириб юрибсан? Ундан кўра уйингдаги супургингни олволганинда, олов гуриллаброқ ёнармиди! Бу ёғини эшит, ўлиб қоласан!

Афтидан, бу қопқоқни мен шунчаки тасодифан ўтга ташламаган эканман, зинҳор тасодифан! Уни чет элдан доимий равишда олиб турадиган посилкамнинг қопқоғи деб ўйлаганмишман. Посилкани олганда ҳам Москвадаги хонадонимга эмас. Балки КГБ шаҳардаги сингари синчиклаб текширмайдиган районга, яъни онам яшайдиган жой номига олар эканман. Ўшанда мен қопқоқда битилган таниш почта бўлими индексини кўриб, у ёғини — унинг онасининг товуқ изи қилиб ёзилган хатини чет элликнинг хати деб ўйлаб ўқиб ўтирмаган эмишман. У бешафқатларча онасининг хатини “товуқ изи” га қиёслар экан, бу унинг волидасига бўлган меҳр-муҳаббати билан сира қовушмасди. Шу ўринда бир неча жавобсиз саволлар туғилади. Нимага у бунчалар, оловни қопқоқнинг унинг хўроз изи қилиб битилган хати товланиб турган томонини эмас, онасининг товуқ изи қилиб битилган хати муҳрланган томонини ўзимга қаратиб елпиганлигимни ишонч билан таъкидлайди? Нимага мени посилкалар билан таъминлаб турадиган сирли чет элликнинг хатига онасининг — мен адаштириб юборадиган даражадаги товуқ изи хатига бунчалар ўхшаш эканлигига ишончи комил унинг? Бошқа саволлар ҳам бор эди. Унутибман.

Ақддан озиш мумкин. Мен зинҳор ҳаётимда чет элдан посилка олган эмасман! Умуман ҳеч қаердан посилка олган эмасман! Чет элдан посилка олиш ҳатто ўша ғалати замонларда ҳам жиноят ҳисобланмаган. Бироқ матндан англашиладики: менинг сиёсатдан йироқ шоир бўлишим жуда жўн иш эмиш, яъни ҳориж доим ғамимни еб турганмиш. Бошқа томондан ёндашилса, бунга тамомила зид фикрни кўрамиз. Зеро қаёқдан туғилди экан менда зудлик билан қопқоқни ёқиш керак деган бу ваҳимаю кўрқув! Нима, посилкада шўрога қарши китоблар бўлганми ё наркотик моддаларми?!

Дейлик, узоқ изланишларим натижасида КГБ паришонхотирлиги туфайли (хо! хо!) синчиклаб текширмайдиган почта бўлимини топган бўлсам, унда нега бу қоп-

қоқни ўзим билан бирга олиб юрибман. Умуман нима мақсадда уни сақлаётган бўламан? Хати товуқ изиникига ўхшаш чет эллик ҳамтовоғимга Москвадан консервалар жўнатмаганман-ку — муаллимга ўхшаб дарҳол қопқоқни ағдара солиб?

Боринги, кабоб таратаётган анвойи ислардан бошим айланиб, ҳар қандай хавфу хатарни, эҳтиётсизлиқни унутган бўлишим мумкин. Айтмоқчи, у қаёқдан олган ҳозир Россияда кабоб оловини фақат посилкалар қопқоғи билан елпийдилар деган гапни? Саволлар — минглаб! Дарвоқе, мен оловни посилка қопқоғи билан ичкилик бошланмасидан олдин елпигандим-ку. Агар мени қўрқитиб юборган почта индексига эътибор берганимда, давомини ҳам — унинг онасининг хати товуқ изига ўхшаганлигига қарамасдан, бамайлихотир ўқиган бўлардим. Бу алжирашмонанд руҳий кечинмалар ҳақиқатга жиндак яқин келса эди, алам қилмасди! Қолаверса, буларнинг барини мени ичиб олганидан содир этди деса ҳам гўрга эди. Афсуски, йўқ!

Дарвоқе, у бу ҳикоясини нега китобнинг энг охирига жойлаштиради экан? Ўйлашимча, мен унинг турфа жузъий ҳикояларини ўқиб, роса ҳолдан тойган маҳалим — худди ана шу лаҳза у менга ханжарини санчмоқчи бўлган!

Мен китоб нашри маълумотларини кўздан кечирдим. Тамомила ғалати — қандайдир нашриётнинг номи, унақалар ҳозир минглаб, лекин буниси ҳақида эшитмаган эканман. Ундаги ғалати қайдлар эътиборимни тортди. Биринчидан, китоб муаллиф томонидан нашр этилган экан, иккинчидан, адади 5000 донагина (худого шукур!), учинчидан, бадиий асар учун ҳеч ким эшитмаган огоҳлантириш: китобнинг сотилиши тақиқланади!

Китобнинг сотилиши тақиқланар экан, унда нимага нашр этдингиз? Китоб муқовасига чиройли ҳарфлар билан мурожаатнома ёзилган ва унда ўқувчиларга китоб ҳақида фикр-мулоҳазаларини ёзиб юборишлари сўралган. Китоб сотилиши тақиқланган бўлса, яна қанақа китобхонлар ҳақида гап кетиши мумкин. Афтидан, муаллифнинг ўзи жами нашрни сотиб олиб, алоҳида сараланган ўқувчиларга бирма-бир жўнатган бўлса, ажаб эмас.

Менга унинг ўзи тақдим қилди ва агар менинг эътирофим қачонлардир матбуот юзини кўриб қолса, шунинг ўзи чиройли ҳарфлар битилган мурожаатномага ўқувчи фикр-мулоҳазаси бўлади.

Ҳикояни ўқиб чиққач, газабим шундай жунбуш қилдики, дастлаб нашриётни ҳам, муаллифни ҳам бу бўҳтонлар учун судга бермоқчи бўлдим. Аммо, унинг нияти — ҳар қанақа йўл билан шухрат топиш, ном қозониш-ку, ахир, бу ўринда унга суд жанжали ҳам қўл келиши мумкин. Дейлик, мен чет элдан бирон-бир посилка олган бўлсам, у ҳақида қайдлар почтанинг қаердадир қолиши керак-ку! Юқоридаги сабабларга кўра унинг исмини тилга олмайди, зеро бу ҳам унинг фойдасига бўлиши, шубҳасиз. Ҳар қандай жанжал!

Аслида КГБ уни тухмат учун судга бериши керак эди. Гўёки бу идора Москвага келаётган посилкаларга ҳамма диққат-эътиборни қаратади-ю, район почта бўлимларига келаётганларига панжа орасидан қарайди.

Хўш, бу машмашалар қандай сабабларга кўра юз берди ўзи? Пул, пул, пул! Ҳозирги кунда пул ҳамма нарсага қодир сиёсат ўрнини босмоқда.

Мен чалғиб кетиб, кўнглимни ҳам бўшатиб олдим. Лекин бу сенга сабоқ бўлсин. Биладан, келажаги умидбахш ёшларга ҳаддан ортиқ парвонасан. Эсингда тут, улар ўч олишга ҳали улгурмаган бўлсалар, сендан-да эртами-кеч ўч оладилар. Ёш муаллиф — келажакка умид эмас, яхши қўлёмалар бериши керак.

Ўзимнинг газетадаги ёшлик даврларимга қайтаман. Тинмай ёзарлар мени буткул бурчакка қисиб қўйганидан кейин, ниҳоят вазият йўл топишга мажбур қилди.

“Сизнинг шеърларингиз гениал шеърлар, уни фақат келгуси асрадилар тушунишади”, дер эдим ёки шундоқ жавоб ёзардим қўлимга тушган навбатдаги қўлёммага. Шундан сўнг бундай қўлёмма эгалари вақ-вақ этардилар-у, унлари ўчарди. Эсимда, улар орасидан фақат биттаси, у ҳам жуда боодоблик билан, газетада чиқиш учун яна бир карра уринганди.

“Шу асрда ҳам ўзимни бир синасам бўлмасмикин?” — мулоимлик билан сўраганиди у мактубида.

“Афсуски, иложи йўқ, — дея жавоб ёздим мен, — бу аср учун шеърларингиз ҳаддан ташқари гениаллик қилади”.

Сўнг у бутунлай ўчди, жуда бўлмаганда шу аср мобайнида индамайди-ку. Бироқ бир куни мени бош муҳаррир чақириб олиб, деди:

— Жойлардаги мухбирларимиз комсомол ишларини жуда саёз, зерикарли ёритишмоқда. Сизнинг эса услубингиз яхши, қаламингиз энгил. Вологда вилоятига сафарга отланинг. Сиз учун катта, ўзига тўқ қишлоқни танлаб қўйдик. Унда комсомол ҳаёти қандай кечаётганлиги ҳақида ёзиб келасиз. Айни чоғда хўжалик ишларини ҳам ёритиб ўтишингиз мумкин. Асосан маккажўхориларга эътиборни қаратинг, ҳозирги кунда улар дала маликалари ҳисобланади! Бу — қишлоқ хўжалигидаги инқилоб! Комсомол ҳаётини ёритишга чинакам шоир бел боғласа, қанақа мақолалар яратилиши мумкинлигини ўзимизнинг танбал мухбирларга бир исботлаб қўясиз!

Мен ёш эдим, муҳарриримизнинг шоирлигимга берган баҳосидан тўлқинланиб кетдим. Ваҳолонки, у шу вақтга қадар биронта шеъримнинг босилишига изн бермаганди.

— Ҳозир буни қабул қилиша олмайди, — дерди у шеърларимни қайтараркан, кейинги аср ҳақидаги ақидага рўпара қилиб. Йўқ, у мени келгуси асрга ҳавола қилиш ниятида эмасди, буни ўзим тўқидим.

Шундоқ қилиб, мен ҳақиқатан ҳам катта, ўзига тўқ қишлоққа илк бор қадам ранжида қилдим. Ҳар бир уйда сув қувури ва электр чироқлари. Мен хўжалик бошқаруви раиси ҳузурига бордим. У атрофида тўпланган бригадирларга тинмай бақирган қўйи мени эшитди, кейин эса деди:

— Кутубхонага кириг. Кутубхоначи қизимиз комсомол ташкилоти котиби. Кейин олдимга келасиз. Сизга далаларни кўрсатаман.

Мен клуб ичида кутубхонага кирдим. Кутубхоначи ёш, ориқ, хунуккина қиз экан. Хунуклиги сабаб камгап, индамас бўлиб қолган, шекилли.

Менинг комсомол ҳаётига оид ҳамма жўшқин, тетиклантирувчи саволларимга у чўкибгина инкор ишораси билан жавоб берарди. На марксизмни ўрганиш бўйича тўғарақлар, на Хрушчев ваъда қилган коммунизм борасидаги жонли баҳслар, на бадий ҳаваскорлигу рақс дасталари бор, ҳеч қанақа адабий кечалар ҳам ўтказилмаган. Ҳеч нарса йўқ, вассалом.

Теварақда фақат китоблар. Жим, сокин кутубхонада иккимизгина ўтирибмиз. Мен уввало комсомол ҳаёти ҳақида ундан бирон нарса ундиришга ҳаракат қилман, у эса менинг ортиқча жонбозлигимдан хижолат чеккандек, кўзларини ерга тикиб, оҳистагина жавоб беради.

— Йўқ.

Унинг бу жавобларига озгина бўлсин ёлғон ёки ўзини оқлаш нияти аралашмаганди. Бу тарздаги самимий ҳимоя унга нисбатан раҳм ҳиссини уйғотарди. Атрофимиз-китоблар, сукунат ва иккаламиз. У шунчалар хунук эдики, кўнглимда у билан ётиш ва уни гўзаллаштириб юбориш ҳисси хуруж қиларди! Бу, албатта, рўёбга чиқмайдиган иш эди! Файришуурий шаҳват! Шу фикр миямди ярқ этди.

— Клубларингда нима ўтказилади ўзи? — сўрадим мен, жонбозлик қилаверганим билан ҳеч гап чиқмаслигига кўзим етиб.

— Кино ва танчалар, — шивирлади у, ниҳоят менинг шунча саъй ҳаракатларимга битта арзирли жавоб қайтарганидан ғалати энтикиб.

— Умуман кутубхонангизга комсомоллар киришадими? — сўрадим яна, саволларим пойинтар-сойинтар туолса ҳам.

— Жуда кам, — деди у паст овозда анча жимликдан сўнг, афтидан, ўқувчиларни бир-бир ёдидан ўткарди, шекилли. — Китобни асосан агрономимиз ва ўқитувчилар олишади.

Ё худо, бу қиз бунчалар ғамгин, серғусса бўлмаса! Унинг аҳволини кўриб бағримга босгим, эркалагим келди. Олдинда эса эшитганларим асосида ўткир танқидий мақола ёзиш вазифаси турар, бу мақолада асосан унинг фаолияти танқид қилиниши керак эди.

Мен нима қиларимни билмай, колхоз раисига йўлиқдим. Кейин билишимча, унинг лақаби Чапай бўлиб, ҳаммага қаҳру ғазабини сочгани билан, аслида ёмон одам эмас экан.

У мени машинасига ўтқазиб, яшнаб турган бугдойзорлар ёнидан олиб ўтди. Кейин биз улкан, уфққа қадар туташиб кетган макказор далага келдик. Августнинг ўрталари бўлишига қарамасдан, ундаги жўхори ниҳоллари ердан бир қарич, айрим жойларда нари борса икки қарич кўтарилган эди. Улардан сўта кутиш бамисоли уч

яшар қизалоқдан бола кутишдек гап эди. Бизнинг Астраханда эса мен ҳали жўхори мавсуми келмай туриб ҳам, бақувват, учларида супургичлари хуррам силкиниб турган ва бир нечта сўта боғлаган пояларни кўрардим.

— Бизга энг яхши ерларингга макка экасанлар, деб буйруқ беришган, — дерди раис Чапайга ўхшаб бақириб ва гўё бу билан Хрушчевга иддао қиларди. — Бошим қотиб қолди, буни ўриб олсамми ёки қор тушгунча молларга едириб юборсамми? Қай бири арзон тушаркин?

Кейин у менга молхонани, товуқ фермасини ва колхознинг бошқа корхоналарини кўрсатди. Айтганча, биз товуқ фермага яқинлашганимизда йўлакда писта чақиб турган ўн чоғли хотин:

— Кампирлар, Чапай келди, — дея қичқиршиб, ўзларини бино ичига уришди.

Шундан сўнг қандайдир ошхонага кирдик, унда бошланган пешин тамаддисиз сезилмаган ҳолда кечкисига уланиб кетди. Раис Хрушчевни сўккан кўйи хўжаликни бойишига йўл бермаган ва бермаётган маккажўхоридан тинмай шикоят қиларди. Унинг ўз самимиетини сидқидилдан зоҳир қилиб, олдимда энг юқори бошлиқнинг шаънига айтган сўзларини эшитиб, ғоят таъсирландим ва шу нарсага амин бўлдимки, одамлар марказдан қанча йироқ бўлишса, шунча самимий бўлишар экан.

Алламаҳалда у мени тунайдиган жойимга олиб кетди. Биз қандайдир кўримсизгина кулба олдида машинадан тушдик. Мен бўлажак мақоламда раис яшайдиган уйнинг ўта жайдарилгини алоҳида урғу билан қоғозга тушираман, деб кўнглимга туғиб кўйдим. Бироқ у эшикни тақиллатаркан, кутилмаганда уни ўша кутубхоначи қиз очди.

— Наташа, меҳмонни қабул қилиб ол! — баралла овоз билан деди ва унинг мушқулини осон қилгандек қўшиб кўйди: — Кечки тамаддини мен билан бирга қилган!

У хайрлашди ва бизлар шинам, ўрисча печкали бўм-бўш кулбага кирдик. Унда кимдир ухлаётган экан, мен уни сезмабман. Дастурхон атрофида биз яна у ёқ-бу ёқдан гаплашдик, унинг ҳаётига оид қисқа маълумотларимга яна қандайдир инстинтутда ўқиши ҳам қўшилди. Немис тилини ўрганаётган экан. Унга жуда раҳмим келтиб кетди. Вологда вилоятининг қоқ ўртасида немис тилига бало борми?

Ниҳоят, андуҳ торта-торта у менга ўрин солди, ўзининг ҳам ўрнини тўшади. Албатта, шу хонанинг ўзида, яна қаерда ҳам бўлиши мумкин. Чироқлар ўчди ва биз ухлашга тутиндик.

Мен унга бениҳоя ачиндим, бунинг устига ҳали бу қишлоқда комсомол ишларининг бутунлай ўлда-жўлда эканлигини беаёв танқид қилувчи мақола ҳам ёзишим керак. Унда барча нуқсонларнинг гуноҳкори мана шу нозиккина, хунук, ҳимоясиз қиз танқид қилиниши керак.

Мен бир неча бор хаёлан, мавжуд сув қувури ва электр чироқларидан узилган ҳолда, комсомол ҳаётининг гўзал, ибратли лавҳаларини чизгим келди. Бироқ бунга эришолмаслигимни англардим. Пичоққа илинадиган бирон нарса йўқ эди. Буларнинг ҳаммасини хаёлдан ўтказиб, чуқур уҳ тортдим.

У, афтидан, менинг оғир хўрсинганимни ўзича англади. Кутилмаганда ўриндан оҳиста туриб, менинг каравотимга яқинлашди. У ўйиндан ҳайдалган ва унга тағин ўзи қайтиб келган хафагазак (жуда хафа!) болага ўхшарди, менга ғамгин деди:

— Нарироқ сурилинг!

Мен сурилдим ва у ёнимга ётди. Унинг хоксор баданини кучдим. Раҳмим келатгани, аъзои баданимни ҳовур чулғади.

Қоронғида мен унинг гўзаллашиб кетганини сездим. Бир тўшақда гаплашиб ётдик, энди унинг овози ёқимли, мулойим тус олганди. Андуҳдан асар ҳам йўқ эди. Биз ҳатто у ўқишни тугатганидан кейин олдимга боришига қадар гаплашиб олдик. Ҳаяжон зўридан менга ўз овозим ғалати туюла бошлаганди. У ҳам эс-ҳушини йўқотиб, мени огоҳлантиришни унутибди.

Билсам, печка устида ётган унинг бувиси экан. Бирдан у ёқдан қаттиқ йиғига йўғрилиб бораётган оғир хўрсиниш, ихраш эшитилди. Уят ва даҳшатдан қотиб қолдим.

— Менинг неварам жалаб, менинг неварам жалаб! — эшитиларди кампирнинг йиғиси орасидан.

— Бўлди, бас қилинг, бас қилинг, бувижон! — қичқирди Наташа ва ўзининг ўрнига ўтиб ётди.

Кампир аста-секин жим бўлди. Мен на ўлик, на тирик эдим! Эрталаб унинг кўзларига қандоқ қарайман! Ҳозир кетай десам, ёмғир ёғаяпти, бунинг устига, қаёққа ҳам борардим? Ухламайман, деб ўйладим мен, эрталаб улар уйғонгунлари қадар жўнаб қоламан. Тонггача киприк қоқмаслигим ҳақида қатъий қарорга келганлигим тўфайли ҳам шу ондаёқ кўзим юмилибди. Бироқ ҳақиқатан тонгда уйғондим. Оҳиста ўрнимдан турдим, кийиндим ва ногоҳ кўзим дастурхонда турган бир кружка сут ва нон бўлагига тунди. Кечқурун унда бу нарсалар йўқ эди. Демак, Наташа барвақт турган ва мен унинг бувиси билан юзлашолмаслигимни билиб, нонушталлигимни қолдирган. Раҳмат, ажойиб зукко қиз, сендан бошқа ким ҳам менинг ғамимни еган бўларди? Мен тунда кечган гапдан кейин бу уйда нон ейишим, сут ичишим уят, деган қарорга келдим. Бироқ шундоқ эса-да, шахт билан кружкани кўтардим-да, бўшатиб, нонни ўзим билан олиб, кўчада кавшаб кетдим.

Москвага қандоқ етиб борганим тўғрисида гапириб ўтирмайман. Айниқса тунда содир бўлган воқеадан кейин қишлоқ комсомоли фаолияти ҳақидаги аччиқ ҳақиқатни ёзишга сира қўлим бормасди. Бироқ ачиган ярим ҳақиқатнинг ҳам менга қизиғи йўқ эди. Шунда мени фақат юксак илҳомга йўғрилган хаёлотгина қутқариб қолишини англаб етдим.

Хуллас калом, ёздим! Электр нурларидан Москвадек чароғон, кўчаларида тунда игна ахтарсанг ҳам топиладиган (қизиқ, уларни нега ташлашдийкин, ким ва нима учун?) бу қишлоқда ҳаёт ниҳоятда ажойиб ва гўзал, деб ёздим. Ҳамма ерда, шунингдек, ферманинг автомат-суғоргичларида ҳам зилол қувур сувлари тўлиб, оқиб турибди. Адабиёт тўрагаида иштирок этадиган шу ерлик қизлар камина мухбирингиздан кутилмаганда Пушкиннинг куйидаги сатрлари ҳақида сўраб қолишди:

Кўшиқ айтгин менга, тонг пайти сувга
Чиққан қиз каби...

Улар хоҳлашиб савол бердилар:

— Бу қанақаси? Тонг пайти қиз сувнинг устига чиқа оладими?

Биламан, бу ҳазил эди. Ҳазил бўлганда ҳам жуда нозик ҳазил.

Мен бу саволга хушқол бош қотириб турганимда бир нарсадан ҳайратланганимни эшитсангиз эди: уларнинг биронтаси ҳам “обкаш” сўзининг маъносини тушунишмас экан, ҳаммаси жўрликда уни чет эл сўзи дейишади. Тўғри жавобини фақат битта чол айтди. Кечиринг, бувижон, тилимга шу келиб қолди, балки сиз ҳам бунга тўғри жавоб айтган бўлардингиз, бироқ мен бу ҳақда ёзмадим.

Кампир олдидаги гуноҳим мени бетоқат қилар, у мудом мақоламга илҳақ бўлаверарди. Мен эса бунга изн бермас, шунинг учун ҳам кўнглимдаги ғашликни сира тарқата олмасдим.

Колхоз далалари гуллаб-яшнарди, деб ёзардим мен. Поёни кўринмас макказорлар эса чинакам жунгли эди, бирон-бир суворий отини эллаб ичкари киритолса, у боши қадар кўринмай кетарди, лекин от кирармикин? Кечиринг, бувижон!

Мен ҳар бир макка пояси беш, олти, етти сўтани бағрига босиб олган, деб ёзардим. Тағин, айрим макка поялари ҳосилнинг бу залворини тутиб туролмасдан беҳос қийшай бошладилар, лекин уларнинг қулашига атрофда бўй чўзган биродар маккаларнинг бақувват поялари сира йўл қўймадилар, деб ёзардим.

Бу жўхоризорлар жунглиси қишлоқдаги (худого шукурки) ўткинчи бахтсизликка сабаб бўлди. Унда ўн икки яшар бола адашиб қолиб, уйига қайтишга йўл тополмабди. Уни фақат бешинчи кун деганда район милицияси ходимлари исковуч итлари билан қидириб топишибди. Макказор жунглига кириб бориш олдидан итга боланинг сеvimли китоби Островскийнинг “Пўлат қандай тобланди”сини искатишибди. Ит ҳид олиб, болани шу макказор ичидан топибди. У ўшанда жўхорининг юксак пояси тагида ширингина ухлаб ётган экан. Бола ярми ейилган сўтани, у шу қадар катта экан, кучоқлаганча ётганмиш. Кейин билсак, тўрт кун давомида у фақат сутли макка билан овқатланибди, ошқозонига эса бало ҳам урмабди.

Аниқланишча, бола сўталарни қайириш асносида жўхорининг бақувват поясига ўрмалаб чиқибди. Шунингдек, у хоҳлаган тақдирида ҳам сўталарга етиш учун пояни эга олмаган бўлар экан.

Қолаверса, бола ўзининг нажотсиз аҳволига қарамасдан, жоҳилликка бориб, дала маликасини тупроққа беланишига йўл қўймаган бўларкан. Бунда у балоғатга етма-

ганлиги сабабли эмас, ҳазил қистириб ўтдим, балки дала маликасига азбаройи хурмати туфайли қабиҳ иш қилмаган. Бироқ муҳаррир бу ҳазилни, айримлар монархияга нисбатан пинҳоний эҳтиром сифатида (боланинг эҳтиромими ёки) қабул қилишлари мумкин, деган ўйга бориб, олиб ташлади.

Болани топишди, бироқ бу саргузаштсиз кечгани йўқ. Яъни ит болани уйғотиб юбормаслик учун унинг қўлидан ярми ейилган сўтани тумшуги билан олиб, ширин иштаҳа билан паққос туширибди ва ҳатто ўртасидаги ўзагини суякка ўхшатиб ғажиб ўйнабди.

Мен оч қолган итларнинг макка ғажишларини эшитгандим. Албатта, бу жануб томонларда юз берган. Шундан сўнг у юксакдаги улкан сўталарга қараб, болани уйғотиб юбормаслик учун оҳиста улиб, милиционерлардан яна битта сўта узиб беришларини сўрабди. Милиционерлар итнинг истагини дарҳол англашиб, уни яна битта сўта билан меҳмон қилишибди. У буни ҳам шундоқ иштаҳа билан паққос тушириб, ўзақларини қарсиллатиб чайнабди. Кейин қорни тўйгандан тўйиб, бола ёнида гингшиганча, уни кўриқлашим учун қолдиришлари шубҳасиз, деб ўйлаб ва бу ўзига ёқиб кетганидан узала тушибди. Бироқ милиционерлар унинг бу ерда қолиш учун қилаётган айёрлигини пайқашиб, жилмайишибди-да, уни бола билан бирга кўтариб олишибди. Энди қайтиш йўлини топиш керак! Кечиринг, бувижон, мен ўрмай боғлайдиганларнинг биринчиси эмасман!

Буларнинг бари камми эди! Шу қишлоқлик агроном маккажўхорининг янги — қишки навини ўйлаб топди ва у далаларнинг ярмини эгаллади. Қишки маккаилар шамолларда чайқалар экан, ҳар бири кўзга жуда чайир, бақувват бўлиб кўринарди.

Бу ердагилар колхознинг сеvimли раисини жасур, ҳужумкорона раҳбарлик хислатлари туфайли Гражданлар урушининг машҳур қаҳрамони Чапаев номи билан атайдилар.

Қишлоқнинг маданий ҳаётига оид ишларни маҳаллий комсомол ташкилоти котибаси Наташа Богданова ҳормай-толмай бошқаради. Унинг номи ҳамманинг тилида! У беҳад банд бўлишига қарамасдан, Чет тиллар институтида сиртдан ўқишга ҳам улгуради! Камина мухбирингиз, қишлоқда немисча гапларни эшитиб бир зум ўзини Олмонияда эмасмикинман дея ҳис этди. Кейин билсак, бунинг мўъжизалик сирини йўқ экан!

Наташа ўзи институтда немис тилини сиртдан ўқиш билан бирга, қишлоқда бу тилни ўрганиш бўйича тўғарак ташкил қилди. Ҳозир ундаги ўнга яқин комсомол ёшлар немис тилини шариллатиб гапирадиган бўлишган.

Унинг раҳбарлигида рус халқ кўшиқларини ижро этадиган ажойиб хор ҳам ташкил этилган. Шунингдек, рақс тўғараклари ҳам мавжуд бўлиб, улар асосан, испанча рақсларни ижро этадилар. Лекин бу дегани генерал Франкога нисбатан муросали муносабат дегани эмас. Кечиринг, кечиринг, бувижон, агар кечиролсангиз!

Ҳаммасидан ҳам! Қишлоқда фалсафани ўрганиш бўйича комсомол тўғараги ишлаб турибди. Бизнинг кўз олдимизда клубда Энгельс “Анти-Дюринг”нинг тарафдорлари ва Маркс “Фалсафа қашшоқлиги”нинг тарафдорлари ўртасида қизгин баҳс ўтказилди. Айни чоғда бу баҳс баҳслашувчи томонларнинг бир-бирларини инкор этишларини эмас, балки ҳар жиҳатдан бир-бирларини фикран бойитганликларини билдирарди.

Наташа Богданова ҳаммасидан бурун қишлоқ кутубхоначиси саналади. Ҳар доим кутубхона очилиши билан китобларни бир-бирларига алмаштириш учун келган комсомоллар дарҳол сафга тизиладилар. Улар вақтни зое кетказмаслик мақсадида, навбатга тизилган кўйи ўқиб чиққан китоблари ҳақида жонли фикр алмашувни бошлаб юбордилар. Ҳар қандай ҳолатда, ҳар қандай шароитда ҳақиқатни айтишимиз керак, зеро ҳақиқат ҳамма нарсадан устувордир! Яна шуни эътироф қилишимиз керакки, ҳаммадан кўп китобни қишлоқда ўқитувчилар ва шу ерлик агроном мутолаа қилади. Зотан агроном ушбу мутолаалари натижасида маккажўхорининг дунёда кулоқ эшитмаган янги — қишки навини кашф этди. Ҳа, қишлоқда комсомоллар ибрат олса арзийдиган шахслар бор!

Камина мухбирингиз қишлоқдан жўнаб кетаётганда ҳамманинг меҳрини қозонган Чапай лақабли раис, Москвага борганимда шахсан унинг номидан маккажўхори учун Хрушчевга миннатдорчилигини етказиб қўйишимни сўради. О, чапаевча соддадиллик! У газетанинг оддий ходимига ўртоқ Хрушчев билан кўришиш оппосон деб ўйлайди, шекилли. Бироқ газета орқали, албатта, унинг миннатдорчили-

гини етказиб қўямиз. О, кечиринг, алвидо, бувижон, бу ёғига нима ёзганларим эсимда йўқ!

Муҳаррир оққа кўчирилган мақоламни ўз кабинетига олиб кириб кетиб, бир соатдан кейин мени ҳузурига чақирди. Мақоланинг қойилмақом ёзилганлиги уни бир оз эсанкиратган, чамамда. У, Хрушчев мени унинг ўрнига қўйиб қўяди деган хавотирга бориб, қўрқиб кетган бўлса ҳам, ажаб эмас. Шунақа ажойиб замонлар эди. Бироқ мақоламни бўлмайдиганга чиқариш унинг учун баттар хавфлироқ эди.

— У ёқда комсомоллар чиндан ҳам Энгельснинг “Анти-Дюринг”ини мутолаа қилишарканми? — эҳтиёткорлигидан тутилиб-тутилиб сўради мендан у. Қишлоқдаги комсомоллар Маркснинг “Фалсафа қашшоқлиги”ни ўқишаётганлиги ҳақида негадир у гумонга бормади.

— Балки, Энгельснинг “Табиат диалектикаси” билан адаштириб юбораётгандирман, — парвосизгина жавоб қилдим мен, — лекин бундай бўлиши эҳтимолдан йироқ.

— Қишлоқ агрономи ажойиб кашфиёт қилибди! — деди у, эътироз қилиб бўлмайдиган тафсилотларга қувониб ўта бошларкан. — Бунинг моҳиятини англаш керак! Қишки маккаилар! Гап орамизда қолсин-у, айрим районларда маккажўхорининг ривожланиш суръати жуда ёмон. Келажак, эҳтимол қишки маккаиларникидир! Сени айнан ўша қишлоққа юбориб, демак мен ҳам адашмаган эканман. Мақола — шу сонга кетади! Чикқач, албатта, ҳурмат тахтасига илинади, сен эса энг катта қалам ҳаққини оласан!

Айнан шундай бўлди. Ўн кун давомида мени ҳар ёқдан табриклашди. Мен буюк кашфиёт очдим: коммунизм алоҳида қишлоқ миқёсида ғалаба қилди! Ҳатто раиснинг лақаби ҳам буни тасдиқлаб турарди. Чапаевчасига қилинган шиддатли ҳужум — ва коммунизм забт этилди! Балки кимлардир бу ғалаба хусусида шубҳа-гумонларга борган бўлиши мумкин, бироқ бу ҳақда бировга гуллаши мумкин эмасди, оқибати вой бўларди.

Кутилмаганда муҳаррирга комсомол Марказий Кўмитасидан кўнғироқ қилишди. Унга яқин кунларда ёшлар иши тажрибаларини ўрганиш учун ГДРдан немис делегацияси бораётганлигини айтишди. Мақола уларда кўчириб босилибди.

— Биз у ёққа ўз ходимимизни жўнатдик, — дейишди Марказий Кўмитадан, — электр, сув қувурлари ва печка устидан тушмайдиган бувиси бор Наташа Богдановадан ташқари, ҳамма нарса уйдирма экан. Бироқ муаллифни жазоламайсиз. Мақола қишлоқ комсомолларини илҳомлантирувчи ажойиб руҳда ёзилган. Модомики қогозда ифодасини топган экан, ҳаётда ҳам ифодасини топа олади!

Немис делегациясини ўзимиз амаллаймиз. Чет тиллари институтидан ўнта комсомолни жўнатмоқдамиз. Уларга шаддод, чиройли аспирант қиз бошчилик қилади ва у ўзини немислар ташриф буюрган чоғида қишлоқ комсомоли етакчиси қилиб кўрсатади. Наташа Богданова бунинг уддасидан чиқолмайди — ҳаддан ташқари лалайган қиз. Аспирант унинг уйида яшайди. Наташа эса уни йўқлаб келган узоқ қариндоши бўлиб туради.

Фалсафа факультетидан ўнта талабани жўнатмоқдамиз. Халқ қўшиқларини ижро этувчи санъаткорларни, испанча рақс усулларидан хабардор раққос ва раққосаларни юборяпмиз.

... Ҳаммаси деярли ажойиб ўтди! Фақат икки марта англашилмовчилик содир бўлиб, бироқ улар шу жойнинг ўзида бартараф қилинди. Шаддот, чиройли аспирант қиз немисчани шу қадар сув қилиб ичиб юборган эканки, унинг Берлин лаҳжасидаги талаффузини кўриб, немислар ҳайратдан ёқа ушладилар:

— Офарин! Офарин!

Улар бу қалбаки талаба қизни Берлин пропискасидан сирли равишда ўчган немис деган гумонга бордилар. Бироқ немис таржимон аёли орқали уларга, унинг русчага ҳам булбулигўлигини таъкидлашиб, агар у немис қизи бўлганида русчани бу қадар ўзлаштириши мумкин бўлмасди деган тушунчани амаллаб ўқтирилди. Немисларнинг кўнгиллари жойига тушгандек бўлди, аммо кутилмаганда улар маккажўхори жунглисини бир кўриш хоҳишлари борлигини билдириб қолдилар.

Ҳар қалай, бизникилар олдиндан бу илтимос чорасини ўйлаб қўйгандилар. Улар, минг афсуски, бу жунглилар аллақачон ўриб олинганди, бироқ бунинг ўрнига қишки маккаилар экилган улкан пайкалларни кўрсатишимиз мумкин, деган гапни қилдилар. Ва улар қишки маккаилар экилган далаларни айланар эканлар, жўхори ни-

қолларининг кўркам ривожидан жуда мамнун бўдилар. Уларга бизникилар бўла-жак ҳосилдан исталганча уруғлик дон ваъда қилдилар, бироқ улар дарҳол кенгаши-шиб, ГДРнинг иқлимий шароити буни кўтармаслигини айтиб, таклифни рад қилиш-ди. Хоҳишинглар йўқ бўлса, нима ҳам дердик, зоримиз бор, зўримиз йўқ, бизнинг ишимиз — таклиф қилиш!

Кечқурун одамлар билан тўла клубда москвалик санъаткорлар концерт бериш-ди. Немислар уларнинг қишлоқ ҳаваскорлар дастасининг вакиллари эканликлари-га заррача шубҳа-гумон қилмадилар.

Қишлоқ одамлари санъаткорларни оёққа қалқиб олқишлашди. Ёшлар эса улар-га басма-бас қоғоз қушларни учирадилар.

Немислар умуман ўчиб қолдилар:

— Ҳар кимники ўзига —ой кўринар кўзига!..

Кейинги кун улар Чапайни ҳамлетона ўйларга толдириб, жўнаб кетдилар: мит-ти, пак-пакана ниҳолларни ўриб олган яхшими ёки уларга молларни кўйиб юбор-ган маъқулми?

Ҳаммаси кўнгилдагидек эди. Бироқ буни қарангки, ўзаро суҳбатда, кимнинг ҳам хаёлига келибди, — Вальтер Ульбрихтми, ишқилиб ўша пайтдаги раҳбарлардан бири, — Хрушчевга менинг мақолам ва немис делегацияси ҳақида гапириб бериб-ди. Хрушчев ўз ёрдамчиларидан бирига ўша мақолани топишни ва овоз чиқариб ўқиб беришни буюрибди. Ва бу унга жуда ёқиб тушибди. Эҳтимол, у ўша вақтларда сарой ўйинларидан қаттиқ чарчаган ҳам бўлса керак.

— Ўша болакайга ўхшаб, жўхори жунглилари орасида йўқолиб кетгим келяп-ти, — дебди у. — Кетдик ўша ёққа!

Ёрдамчилар саросимада қолдилар. Улар муҳаррирга кўнғироқ қилишибди. Му-ҳаррирнинг ранги кув оқариб, немисларга қилинган рўкачни қилиб, бу жунглилар аллақачонлар ўриб олинганини айтибди. Аслида улардан ҳаётда асар ҳам бўлмаган.

— Қанақаси — бўлмаган? — жиғибийрон бўлишди ёрдамчилар.

— Муҳбиримиз чалкаштириб юборган, — дейди муҳаррир, — бўлган, бироқ у қишқи маккаилар эди.

Хрушчев ёрдамчилари унинг маккаўжорига чексиз муҳаббатидан чўчишиб, жунгли ва бола ҳақидаги бор ҳақиқатдан оғиз очишмаган. Бироқ қишлоқ хўжалиги ишлари режасига кўра жунгли аллақачон ўриб олинганлиги, ҳозир эса қишқи мак-каилар билан танишиш мумкинлигини айтишади.

— У ёққа Лисенко бошчилигида делегация юборилсин, — дарҳол буюради Хруш-чев, — бориб жўхориларнинг қишга чидамлилигини ўрганиб келсин.

Бу буйруқ ҳаракатга келганигача, яъни Лисенко бошчилигидаги вакиллар са-фарга отлангунлари қадар, Чапай ўзига муносиб бўлмаган ҳамлетона ўй-хаёлларга бир зумда барҳам берди. У макка далаларига молларни ҳайдаб юборди ва икки ҳафта ўтмасидан жонворлар жимит ниҳолларни қиртишлаб ташладилар.

— Қани қишқи маккаиларингиз? — сўради Лисенко Чапайдан. Чапай тутатиб кетди.

— Нима, немисмисан?

— Йўқ, немис эмасман, — жавоб берди Лисенко, — бироқ қани ўша қишқи маккаиларингиз?

— Қишқи маккаилар нима қилади бу ерда? — тўнғиллади Чапай. — Уни май ойида экидик, у лаънати эса августда тиззагача ҳам кўтарилмади! Қишқи макка-илар эмиш! Мен бунга сиёсат учун, немисларга керак бўлган деб ўйласам!..

— Бизда қишқи маккаилар бўлмаган бўлиши мумкин, — хотима ясади Лисенко ва баланд руҳда деди. — Бироқ бўлади, мен уни яратаман!

Шундоқ дея Лисенко гуруҳи қайтиб кетди. Хрушчев қишқи маккаилар ҳам ёл-ғон, уйдирма эканлигини эшитгач, қаттиқ дарғазаб бўлди.

— Нималар бўляпти ўзи: қаёққа қарама — ёлғон, уйдирма! — газабини сочди у. — Ақалли жўхори жунглисида адашиб қолган бола ҳаётда бордир?

— Бор, — тасдиқлашди буткул юрак олдириб қўйган ёрдамчилар, — бироқ уни топиш керак.

— Уни топиш шарт эмас, — буюрди Хрушчев, — у келгуси йил ҳам жўхори жунглиларида адашиб қолсин, уни излагани ўзим бораман. Падарига лаънат бу давлат ишларини, умуман ўша жунглиларда қолиб ҳам кетарман. Қишқи маккаи-ларни эса сизларга Лисенко яратиб беради!

Мени ўшанда таҳририятдан Хрушчевнинг юрак олдирган ёрдамчилари сўзи билан ҳайдашдими ёки ҳамма нарса босди-босди бўлгандан кейин муҳаррирнинг ўзи даф қилишга қарор қилдими, аниқ билмайман.

— Менга қара, Юра, — деди у мени чақириб. — Ризқингни энди бошқа жойлардан изла. Қишки маккаилар гоёси учун эса — раҳмат!

Мен ишдан бўшаб кетдим, кейин бу гоё қанчалик ривож топдийкин, хабарим бўлмади. Ҳар қалай, ўшандан кейин ё Лисенко ўлди, ё Хрушчевни ишдан олиб ташлашди.

— Наташа билан қайта учрашмадингми? — сўрадим мен.

— Йўқ, — деди у ғамгин, — ўшанда шошилишда унга манзилимни қолдирмабман, у эса бўлиб ўтган машамалардан кейин таҳририятга хат йўллашга, афтидан, уялган. Бироқ бувисининг йиғиси ҳали ҳам юрагимдан кетган эмас. Кечиринг, бувижон, нариги дунёга кетган бўлсангиз ҳам кечиринг!

ҚУТҚАРИЛГАН ҚУТҚАРАДИ

Баъзан у шеърият ҳақида теша тегмаган фикрларни айтарди. Кунлардан бир кун, барча шоирлар туғма ёки зеҳни ўткирларга бўлинадилар, деганди. Туғма шоирлар зеҳни ўткир шоирлардан шуниси билан фарқ қиладиларки, улар ўзларининг барча шеърларини яхлит поэтик руҳдан яратадилар.

Зеҳни ўткирлари эса шу жиҳатдан ажралиб турадиларки, уларнинг яхши шеърлари — бошқа шоирлар шеърлари мусиқасининг давоми, бўш шеърлари эса тамомила ўзга туйғулардан иборат бўлади.

Зеҳни ўткир шоирларда яхши шеърлар туғма шоирликдан кўп бўлиши мумкин, лекин бу бари бир масаланинг моҳиятини ўзгартирмайди.

Эътибор қилинг, янги фикр: яхши ва бўш шеърлардаги яхлитлик ўзига хосликнинг аломатидир, зеро бу ерда фарқ руҳ яхлитлиги туфайли эмас, балки ижодий кувват турфалигидир.

Мен ҳеч қачон бунақа фикрни эшитмаган эдим. Албатта, у ўзини ўзига хос шоирлар сафига киритарди. У, бўш шеърлари ҳам яхши шеърлари каби яхлит руҳ маҳсули эканлигини кўрсатиш учун ўзида бўш шеърлар борлигини ҳам тан оларди.

— Шундай шоирлар борки, — деганди у бир гал, — уларнинг фикри шеърларининг мусиқаси замирида ўз ифодасини топади. Верлен, Блок, Есенин шундай шоирлар жумласидан. Улар шеърларини ширакайф ҳолда ҳам ёзишлари мумкин. Шеър мусиқаси уларга сархуш ҳолатларида ҳатто яққолроқ эшитилади. Бироқ Пушкин, Тютчев, Ахматова ёки олайлик, мен кабилар, — дерди у ясама камтарлик туйғусидан холи, — ширакайф ҳолда ёза олмайдилар. Бизлар фикр шоирларимиз, бизларда мусиқа ҳар ҳолда фикрга бўйсунган ҳолда келади.

У сархуш ҳолда шеър ёзолмаслигига афсусланмоқдами ёки бундан ғурурланмоқдами, мутлақо мубҳам эди. Бироқ иккинчи томондан, шунча шаробнинг самарасиз кетаётгани ҳам бор! Зеро шеърини мусиқа кўйида ичаётганлигини рўқач қилиб, бундан кўпроқ ҳам ичиш мумкин!

У хоч тақиб юрар ва ўзини насроний шоир деб санарди. Бироқ шеърларининг насроний ақидалар қолипига сиғиши даргумон эди. Унинг “Кечирилмаган алам ҳақида қисса” номли довул янглиғ шиддаткор шеъри бор эди. Ундаги ҳар бир банд кўйидаги сатрлар билан яқунланарди:

Кечирилган алам — алам эмас, йўқ,
У гар алам бўлса, кечирилмагай!

Яхшиямки, бизнинг ҳукмфармолар бу сатрларнинг маънисини уқа билмаганлар. Зеро улардаги фикр тимсоллари хусусан Қадим Аҳдга бевосита дахлдор эди. Ёшлар бу шеърни севиб ўқирди.

У минглаб шеърларни ёд биларди. Бир куни дўстлар билан ресторанда эдик, ногоҳ у кириб келди ва ёнимизга келиб ўтирди. У бизга бир пайтлар умуман нота-ниш бўлган Мандельштамнинг бешта шеърини ўқиб қолди. Шеърларни ўқиш асносида у бор ароқларимизни ичиб битирди. Даврамизда ёлғиз аёл ҳам бор эди, у Мандельштамнинг шеърларидан ва шоиримизнинг ўқиш усулидан қаттиқ таъсирланиб, ҳаяжонга тушди.

У шеърларни ўқиб бўлгач ва ҳамма ароқни тинчитгач, афтидан, энди бу даврада ана шу аёлдан бошқа ҳеч бир қизиги қолмади, деган қарорга келди ва мухлисаси кўнглида чайқалиб турган ҳаяжон тўкилиб кетмаслиги учун унинг қўлидан оҳиста тутиб, у билан биргаликда айнан ресторан оғаси қорасини кўрсатган паллада даврандан чиқиб кетди. Биз эса севимли шоиримиз ортидан термилганча қолдик. Шундан кейин ҳам дунёда шеърятни бу қадар қадрлайдиган бошқа мамлакат бор деб кўринг-чи! Бошқа унақа мамлакат йўқ!

Ўзининг ижоди моҳияти ҳақида у шундоқ дерди:

— Шеърда шиддат бўлсин, ғояга берилмаслик керак! Шеър шиддати ўқувчи қалбига шижоат олиб киради. Ундан кейин у ҳаётда ўз йўлини топиб олаверади! Уйимга кел, сенга инкор қилиб бўлмас бир ҳақиқат далилини кўрсатаман.

Ҳаялламай бордим. Ўша пайтлар у Тверь бульваригадаги коммунал хонадонларда яшарди. Сўққабаш эди. Охирги хотини кетган, янгиси ҳали келмаганди. У менга бир ўқувчидан келган хатни кўрсатди. Мактуб эгаси — ёш йигит яқин дўстлари билан бизнес қилмоқчи бўлганлиги ҳақида ёзганди. Бироқ дўстлари уни алдаб кетишибди, у ҳеч вақосиз қолибди. У дўстларининг бу хиёнатидан шу қадар эзилибдики, ҳаётдан кетишга қарор қилибди. Турли дорихоналардан уйку дорисидан сотиб олиб, бир кечада ҳаммасини ичмоқчи ва хиёнатга тўла бу шафқатсиз дунёни тарк этмоқчи бўлибди. Уйку дорисини ичадиган оқшом ётишдан олдин “Литгазета”ни бир бор кўздан кечиришга тутинибди. Шунда у бизнинг шоиримиз шеърларини ўқиб қолибди. Кўринг мўъжизани! Уларни ўқиб бўлиб, яна бир неча бор такрор ўқиб, ўзи ҳам сезмаган ҳолда, йўқ, яшайман ва сира тушкунликка берилмайман, деган хулосага келибди. Хатда шоирдан миннатдорлигини айтиб, таҳририятдан уни муаллифга етказишларини сўрабди.

Мен хатни ўқиб, конвертни қўлимга олдим. У Шимолий Қозоғистон томонлардан жўнатилганди. Яширмайман, мен ундаги почта муҳрига ҳам эътибор қилдим.

— Илми ғайб! — баланд овозда деди менга ёниб турган кўзларини тикиб. — Хатни мен қаттиқ руҳий изтироб домида юрган пайтимда олдим. Тушкунлик тазйиқидан қутулиш мақсадида севимли китобим — Булгаковнинг “Уста ва Маргарита”сини қайта ўқиб чиқдим. У ҳам ёрдам бермади. Мен уни бирон марта лабимга табассум қўндирмасдан ўқидим. Энг кулгили саҳифалар — Мушукнинг қандилга осилиб олгани саҳнасини ўқирканман, ўйладим: назарий жиҳатдан кулгили, аслида жуда жўн. Мен ёлғиз эдим. Хотинларимнинг баридан қутулгандим. Шеърларим камдан-кам эълон қилинар, китобим эса, қирқ етти ёшни уриб қўйган бўлсам-да, босилишидан умид йўқ эди. Бир умр итнинг орқа оёғи бўлиб келдим. Эҳтимол, мен ростдан ноҳақдирман, эҳтимол умуман бошқача услубда ёзишим керакдир? Бошқача усулга — энди кеч, лекин қон томирга тиг тортишга эса сира кеч эмас! Зинадан тушаётиб, почта қутисига қарадим — “Литгазета” дан ҳурмат билан жўнатилган мана шу хат турган экан.

Мен бир инсонни ҳаётга қайтардим, у эса — мени! Қутқарилган қутқаради! Мен яшаган умримни оқладим, ёш йигит ҳаётини сақлаб қолдим, у эса мени сақлаб қолди, демак у ҳам яшаган умрини оқлади! Энг муҳими, мен ҳақ эканман — демак фақат шу тахлит яшаш керак! Шеърга шиддат лозим, унга ғоянинг зарурати йўқ! Мен ҳаётга қайтдим! Китобсиз ҳам бир кунимни кўраман! Мен бир инсонни қутқардим, қолган бутун ҳаётим ёнимга қолди!

— Сен унга жавоб ёздингми? — сўрадим мен.

— Жавобнинг нима ҳолати бор? — гувилаб деди у. — Мен уни қутқариб қолдим, у эса — мени. Орамиз очиқ!

Унга нима ҳам дейсан? Чамамда, содир бўлган воқеанинг руҳидан — қутқарувчининг қутқарилганга хати тарзидан уялган у.

ЁНЛАМА РУҲСОП

— Мен сенга ҳаётимдаги энг ноёб бир воқеани гапириб бераман, — деди у кунлардан бир куни ресторанда иккимиз бирга ўтирган чоғимизда. — Бу воқеа менинг шахсий ҳаётимга таъсирини ўтказди. Ёшлигимда, шунингдек, ҳозир ҳам менинг аёллар билан танишишим осон кечарди. Бир куни кинонинг охирги сеансига чипта олдим. Чет эл киноси эди.

Залга киришим билан мени бирдан алланечук ҳаяжон чулғади. Мен йигирма уч ёшда эдим! Бу ёшда барча йигитлар каби — ягона, бетакрор муҳаббат ҳақида орзу қилардим. Шунда бутун қалбим, бутун борлигим билан менга бир умр садоқатли ёр бўладиган қизни ҳозир шу ернинг ўзида учратажагимни ҳис эта бошладим! Уйлама, тагин ичиб олибди деб, мутлақо хушёр эдим. Бу учрашув айнан шу дақиқаларнинг ўзида содир бўлади, дея юрагимда бемисл ҳаяжон ва ўзимга бўлган бениҳоя ишонч-ни туярдим.

Мен ҳар томонга энтикиб аланглаб, қизларнинг юзларига қараганча қаторлар орасидан ўтар, бироқ сира дилимни орзиқтирган маликани учратмасдим. Улар мутлақо у эмасди! Айни чоғда бу учрашув муқаррар шу ерда, айни шу дақиқаларда содир бўлади дея ҳаяжонланар ва бу ишончимда қатъий эдим.

Мен жойимни топиб ўтирдим. Қиздан эса ҳамон дарак йўқ. Нима бўлдийкин? Қаерда у? Шу дақиқа ёнидаги икки ўрин бўш турганини пайқадим. Томошабинлар аллақачон ўз жойларини эгаллашган. Чироқ ўчди. Фильм бошланди. Бироқ қани мен кутаётган қиз? У келиши керак! Беш дақиқа ҳам ўтдики, ҳамон ундан дарак йўқ.

Бир пайт қоронғиликда менинг ёнимдаги жойга кимдир туртиниб-суртиниб келаётганини пайқадим. Ўтирди! Қиз! Мен ним қоронғиликда унинг ёндан кўри-нишини кузатаман. О, унинг бурнининг қирраси жиндак тепага туртган, қиррадор устки лаби қалам билан чизилгандек эди! Юрагим тўхтаб қолаёзди. Кўз ўнгимда ғоят назокатли, ғоят нафис рухсор! Ё худо, ё раббий! На ўликман, на тирик! Мени олдиндан энтиқтирган учрашув рўёбга чиқди! Мана, бир умрлик бахтим ёнгинамда!

Мен ўзимни худди кино кўраётгандек тутардим, аслида ҳеч нарсани кўрмас, эшитмас, фақат ўқтин-ўқтин унинг ёндан кўринган рухсорига кўз қиримни таш-лардим. Вақт ўтиб борар, мен эса негадир у билан танишмоққа шошилмасдим. Кино тугагач, ҳаммаси ўз-ўзидан амалга ошади, деган комил ишончда эдим. Муҳи-ми — сезгиларим алдамади-ку, қизнинг ўзи келди-ку, ахир.

Фильм охирлаб борарди. Чироқ ёнди. Нима бўлди дегин! У билан танишиш у ёқда турсин, менда ақали у томонга қарашга ҳам журъат топилмади! Бамисоли ойкезар сингари чиқиш эшиги томон судралдим, шошмасдан, гўё қисмат ортда қолиб кетгудек бўлса, етиб олиши учун имкон бераётгандек, имиллаб одимлардим. Судралиб борарканман, кўнглимни телбаларча ишонч — бизни бари бир қандайдир куч таништиради, деган умид тарк этмасди. Иккимизни ҳам биладиган биронта чақириб қолиб, мени унга таништирадигандек ёки унинг ўзи олдимга келиб, вақт кеч бўлиб қолганлиги сабабли, уйигача кузатиб қўйишимни илтимос қиладигандек туюлаверди. Айниқса бир-биримиз билан кўришмасдан, иккимиз икки ёққа кетиб қолишимиз мумкин эмаслигига мутлоқ ишончим комил эди!

Бироқ томошабинлар тарқаб бўлишди. Хувиллаб қолган кинотеатрда бир ўзим турардим. Қиз эса, гўё ҳеч қачон бўлмагандек ғойиб бўлганди. Мен уни ҳатто ёруғ-да кўролмай қолдим. Ҳамон нечундир унинг қайтишига ва танишиб олишимизга умид боғлаган ҳолда кинотеатр олдида бир соатга яқин шўппайиб турдим. Афсус-ки, мўъжиза содир бўлмади. У бир умрга ғойиб бўлди ва мен уйим томон судралиб йўлга тушдим.

Кечаси ухламадим, журъатсизлигим учун ўзимни койидим. Кейин ярим йил давомида, уни учратиб қолармиканман деган умид билан ўша кинотеатрга, энг охириги сеансга бориб юрдим. Имкони бўлган пайтлар мен чиптани ўша аввалги ўрнимга олардим, лекин буларнинг бари самарасиз бўлди. Охири мен умидимдан воз кеч-дим, ҳаётим тагин ўз изига тушди. Бироқ кўз юмдим дегунча тагин ўша фаришта мисол чеҳранинг ёнлама рухсорини кўрардим.

Бўлиб ўтган воқеани минг марталаб таҳлил қилдим. Мени тақдир нафақат у қиз билан учраштиришга ноил этган, балки юрагимга бениҳоя ҳаяжонлар солиб, бу ҳақда аввалдан огоҳ қилганди. У ҳолда нега ўша тақдир менга чироқ ёнган пайти у томонга бир марта қараш учун куч ато этмади? Ёки у мени — ҳаракатингни ўзинг қил деб синадимикин? Тортинчоқликни йиғиштириб у билан танишиб ол, йўқса бир умр бахтдан қуруқ қоласан дедимикин? Мен ўз гуноҳимнинг фалсафасини англамоқ истар, лекин сира тагига етолмасдим.

Ҳаёт эса давом этарди. Мен, ўзинг биласан, бир неча бор уйландим ва ҳар гал қандайдир сабабларга кўра ажрашдим. Баъзан менга собиқ хотинларимни ўша ёнидан кўринган фаришта рухсор ҳайдаб юборгандек туюлади. Шоирлик қисматим

ҳам аянчли эди, бироқ ўзимнинг ҳақиқий шоирлигимга ишонардим ва бу ишонч мени ҳаёт тўлқинларида тутиб турарди.

Ўшандан бери йигирма беш йил ўтди. Мен ўша вақтлар ёлғиз яшардим. Ярим тунда уйга бир даврадан чиқиб қайтаётгандим. Албатта, ҳароратим жойида эди. Ногоҳ кўзим троллейбус бекати ёнида юзини рўмолча билан беркитиб, йиғлаб ўтирган жувонга тушиб қолди. У бирдан рўмолчасини кўзидан оларкан, ёнимда унинг сочлари силкинишини ҳис этдим! Ва мен унда айнан Унинг ёндан кўринган рухсорини кўрдим! Бу ўша! Лекин бу чиндан ҳам рўй бериши мумкинми?! Орадан йигирма беш йил ўтиб кетган бўлса-ю, ёнимда у ўша ёшида йиғлаб ўтирса! Эсим оғиб қолди! Йўқ, ҳушимни йиғиштирдим! Бу — унинг қизи! Қисмат менга: “Мана, сенга иккинчи имконни ҳам яратдим — қизи билан кўришиб турибсан! Невараси қадар эса умринг етмайди!” дея шивирлагандек бўлди.

Мен унинг ёнига бориб, дўрилдоқ овозим билан чўчитиб юбормаслик учун шивирлаб гапирдим:

— Яхши қиз, нимага йиғлаяпсиз? Балки сизга бирон-бир ёрдам даркордир?

У менга ишонч билан боқди. Кўз ёшларини артган қўйи дуруст оиладаги дуруст кишига эрга текканини, лекин у тузалмас майхўр бўлиб чиққанини, ҳозир нима қиларини билмай боши қотиб қолганини гапириб берди. Мана бугун ҳам тунда тўполон кўтариб, уйда ароқ йўқлиги учун уни калтаклаб, ичкиликка жўнатибди ва агар топиб келмасанг, ўлдирман, дебди.

— Ҳозир ароқни қаердан топаман, тунги бир бўлса! — деди у ва яна аччиқ-аччиқ йиғлай бошлади.

— Мен билан юра қолинг бўлмаса, — дея мурожаат қилдим, — мен шоирман. Сизга бир шиша ароқни топиб берарман, уни эрингизга элтасиз. Бироқ у жуда бераҳм, дарди бедаво бўлса, меникида қолишингиз мумкин. Сизга ҳеч ким тегмайди. Мен эса сизнинг фақат ёнлама рухсорингиз соясини ўпаман!

— Ёнлама рухсор — нимаси! — хўрсиниб деди у, кейин ўйлаб туриб рози бўлди. — Бироқ қаерга ҳам борардим...

Биз троллейбусга ўтириб, ярим соатдан сўнг менинг хонадоним остонасига етиб келдик. Зўр ҳаяжон чулғаб олганди мени! Бутун умр давомида қилинган орзунинг рўёбга чиқиш арафасидаги ҳаяжон эди бу! Дастлаб мен, калитни йўқотиб қўйган бўлмай деган талвасага тушдим. Лекин калитни чўнтагимдан чиқардим ва шармандали ҳол мана энди содир бўлади — ҳаяжондан эшикни очолмайман! — деган ўйга бордим. Ҳақиқатан ҳам шундоқ бўлди! Калит тешикка тикилгандан сўнг айланмай қолди, мен уни ҳаргиз бурамоқчи бўлар, лекин қўлим қарахт қотганидан эплай олмасдим. Мен, бир лаҳзадан сўнг ўлиб қоламан, деб ўйладим.

— Менга беринг-чи, — деди у ва қўлимдан калитни олиб, хотиржам эшикни очди.

— Бу илоҳий аломат, — дедим мен, — энди бу сизнинг уйингиз. Гарчи у кошона бўлмаса ҳам, сиз учун бу ерда ҳамиша муҳаббат бисёр бўлғай!

— Фаройиб! — деди у, остонадан ўтаркан менга кулиб қараб.

Ёмғирпўшини ечгач, унинг қад-қомати келишган, сал тўлароқ, мафтункор аёл эканлигини билдим. Мен унга ёрдамга етиб улгурмай, худди қачонлардир бу ерда бўлгандек, дарҳол илгични ўзи топди.

Мен музлатгич эшигини очиб, бир шиша ароқни олдим-да, унга узатдим. Бу билан, ҳар қанча ҳаяжонланмай, ҳалол ва мард туриб, берган сўзимнинг устидан чиқаётганлигимни унга намоёйиш қилмоқчи бўлдим.

— Биласизми, — деди у шишани қўлига оларкан, жилмайиб, — сиз жуда ажойиб ва галати одам экансиз. Менга ёқингиз. Келинг, яхшиси, бу ароқни иккимиз танишганимиз шарафига ича қолайлик. Эрим ҳозир чўчқадек ухлаб ётибди. Уйга эртага бора қоламан, ҳали у уйғонмаган вақтда.

Вужудимдан сархуш бир тўлқин югуриб ўтди. Илҳомим жўшиб, қушдек енгил тортдим. Уни столга таклиф этиб, жамики заҳирамдан таом тайёрладим. Тунги тамадди бошланди. Мен унга биринчи қадаҳни тўлдирмай қуйдим, бироқ у мен билан тенгма-тенг ичишмоқчи эканлигини айтиб қолди. Бу мени бир оз ажаблантирди, кейин майхўр эри ўргатган бўлса керак, деган ўйга бордим! Биз бутун шишани ичиб тугатдик.

Мен уни ён томондан кўриб ўтириш учун биқинига ўтдим, кейин уни тиззамга олдим ва эҳтирос билан ўпа бошладим. У оғушимда бамисоли тар мевадек етила

бошлади! Унинг исми Жюльетта эканлигини эшитиб, мен яна бир бор ҳаяжонга тушдим. Бу, менинг ёшлиқда эришолмаган муҳаббатимнинг ниҳоят рўёбга чиқажига қисмат томонидан яна бир ишора эди!

— Мен сизни бир умр кутдим, — гулдирдим, уни ўпаркан.

— Бир умр деганингиз ошиб тушди-ку, — деди у ҳаяжон ичра ловиллаб. — Ана шундоқ! Кучин! Эркаланг!

Албатта, мен унинг сўзлари жайдари эканлигини пайқадим. Бу мени ҳатто тўлқинлантирди. Шўрлик бу ҳаётда майхўр эридан ортиқ ниманиям кўрибди, дея ўйладим. Мен унинг маънавий тарбияси билан шуғулланаман, уни олмосдек ярқиратиб юбораман! Энди бу менинг асосий вазифам бўлади, шеърлар бир оз орқага сурилса сурилар.

Биз тунни қизгин ўтказдик: мен — қариб бораётган Ромео, у эса ҳали ёш Жюльетта эди. Мен унинг аъзои баданидан бўсалар олардим, у эса менга беҳисоб саховат кўрсатарди. Мен унга ёнлама ётишни илтимос қилар, у эса жилмайганча илтимосларимга бўйсунарди. Тонга яқин — қовушган пайтимизда мен уни ухлаб қолди шекилли, дея ўйладим ва тин олдим.

— Тўхтаманг, нега тўхтаб қолдингиз, ҳаммасини билиб ётибман, — кўзларини юмган кўйи ногаҳон шивирлади у.

Мен унинг шаҳватомуз сўзидан қотиб қолдим. Ўз бахтимга шубҳа қилиб, унинг ёнлама рухсорига назар солдим. У ёнимда эди. Мен секин ўрнимдан турдим. Ювиниб бўлгач, кийиндим, нонушта тайёрладим. Сўнг унинг ҳар икки томон рухсоридан ўпиб уйғотдим. У ҳам, кўзларини очиб жилмаяркан, мени кўчди.

Биз нонуштага ўтирдик. У марваридгул янглиғ фусункор эди. Тантиқларча бошини силкитиб, мени куйдириш учун чеҳрасини гоҳ у томондан, гоҳ бу томондан намойиш қиларкан, нонуштанинг баҳридан ўтиб юборишимга оз қолди. Унга қиттак-қиттак олишни таклиф қилдим. У рад қилмади.

Биз, майхўр эрининг онаси уларникига келиб яшашга кўнмагунга қадар, унинг шу ерга келиб туришига келишдик. Менга унинг бениҳоя раҳмдиллиги, яъни ўша майхўр эрини қаровсиз қолдиришга ботинолмаётганлиги қаттиқ таъсир қилди. У сумкасидан ён дафтар олиб, менинг телефонимни ёзиб олди.

Мен ҳар қачонгидан ҳам бахтиёр эдим! Зеро қисматни қувиб етган, унинг думига осилиб олиб, йигирма беш йилдан кейин уни ўзимга қаратгандим! Менинг ундан онаси ҳақида, отаси ҳақида жуда сўрагим келди, бироқ бу уятли, истиҳолали эди: ахир, у — уларнинг фарзанди, мен эса у билан айш-ишратдаман. Ҳечқурмаса, унинг отасидан киноомуз оҳангда шу чоққача бегона аёл билан яшаётганлигидан ҳеч бир гуноҳ ҳис этганми ёки йўқлигини сўрамоқчи эдим.

У ёмғирпўшини кийгач, остонадан ўтар чоғида бари бир юрагим титраб сўрадим:

— Онанг ҳаётми?

— Ҳа, худога шужур.

— Қачонлардир мени таништирасанми?

— Албатта, агар бу ёқларга келса.

— Қаерда ўзи? — негадир овозим сустлашиб сўрадим. Мен ниманидир туйгандим.

— Қанақаси — қаерда? — ҳайрон бўлди у. — Қозонда. Мен сизга у ёқданлигимни айтмаганмидим?

— У ҳаминша Қозонда яшаганми? — сўрадим, руҳим тобора мени тарк этаётганини ҳис этиб.

— Ҳамиша. Нимаиди?

— У ҳеч қачон Москвада яшамаганми?

— Москвада ҳатто бирон марта ҳам бўлган эмас! Нимаиди?!

Руҳим мени буткул тарк этди.

— Ҳеч нарса, — жавоб бердим мен. Аёл кишига айтиш учун ҳеч гап қолмаганда шундоқ жавоб билан қутулишади. — Кўнгироқ қилиб туринг.

Шундоқ қилиб, у кетди. Демак, у унинг қизи эмас экан! Демак, унинг ёнлама рухсорининг ҳам энди менга сира ҳожати қолмади! Қалбимнинг қанотлари қайрилганди. Кечаси айтган сўзларини эсладим ва унинг бу дағаллигини унутиш ҳолатида эмаслигини ҳис этдим. Мен ўзим доим дағаллик қиламан, лекин аёлларнинг дағаллигини кечиролмайдиганлар хилиданман.

Ҳозир эсимга тушди, биз ичишган ва ўпишган оқшом деворда осилиб турган катта ойна олдига келиб, бор бўйини ойнага соларкан, у кибр билан деганди:

— Бунақа оёқлар билан хор бўлмайсан!

Ажаб, нега бу тубанликдан мени ҳеч нарса тутиб қололмади! Чунки у шу сўзни айтган палла менга ён рухсори билан кўриниб турарди ва мен сеҳрланган кўйи унинг сўзларига эътибор қилмаганман.

Ногоҳ унинг саёқ аёл эканлигини, ўз-ўзидан равшанки, қачонлардир кинода учратганим аёлга ҳеч бир алоқаси йўқлигини англадим. Бироқ бу мунис, ғуссанок ёнлама рухсор... Лаънати! Унга қадар мен зинҳор фоҳиша хотинга яқин йўламагандим...

— Мен ўз хотинларимга ҳам ҳеч қачон хиёнат қилмаганман, — кўшиб кўйди кимгадир иддао қилган оҳангда.

— Шунча хотинли бўла туриб, уларни кетма-кет алмаштириб, рост, ҳеч кимга хиёнат қилмагансан, — атайлаб жиғига тегдим.

— Дарвоқе, сен қачондир аёлга қўл кўтарганмисан? — кутилмаганда сўради у.

— Эслай олмайман, — дедим мен.

— Буни эсламай бўларканми? — таажжубланди у. — Мен бирон марта ҳам қўл кўтармаганман!

— Эркакка-чи? — сўрадим мен.

— Эркакка ҳам! — деди у.

— У ҳолда сенинг аёлга бир марта ҳам қўл кўтармасдан топган мавқеингга путур кетмайдими? — дедим мен. — Сенинг ақиданг икки оёқлиларни урмаслик, шекилли?

— Тўрт оёқлиларни мутлақо! — кировий ҳозиржавоблик билан деди у ва ҳикоясини давом эттирди. — Ушандан кейин у менга бир ой давомида қўнғироқ қилди, мен эса бағдлигимни рўкач қилиб, қўпол гап айтмасдан, учрашишдан бош тортиб юрдим. Охир-оқибат у менинг кўришишни хоҳламаётганимни англаб етди ва трубкага туйқусдан шундоқ деди:

— Кейин қаттиқ пушаймон қиласиз.

Мен унинг сўзларига аҳамият бермадим. Ва бир куни кимдир қўнғироқ қилиб қолди. Совуқ эркак овози мендан сўради:

— Шоир, сенмисан бу?

— Ҳа, — дедим мен.

— Жульеткага унинг беш минг баксисини қайтариб бер, — дўқ билан буйруқ қилди у. — Акс ҳолда бешта ўқ оласан.

— Ақлдан озиб қолибсан, — бақирдим мен. — Қанақа бакслар, қанақа пуллар! У менга ҳеч қанақа пул қолдирган эмас! Бошқа қўнғироқ қила кўрма!

Афтидан, мен ўзимнинг йўғон овозим билан уни бир дақиқа гангитиб кўйдим.

— Эй сен, мени эшит, — бирмунча вақт индамай туриб деди у, — мен жиддий одамман. Сенга ўшаган лаққи эмасман. У менга ёлғон сўзламайди, ёлғон сўзласа уни ўлдирарман, буни у яхши билади. Хуллас, бир ҳафтадан кейин беш минг бакс қўлимда бўлсин. Уддасидан чиқмасанг, икки ҳафтадан кейин етти мингга чиқади. Бемаънигарчилик қилсанг — ажалинг тайин!

Дарвоқе, бутун мамлакатга ҳукмрон бир нарсани пайқаган эдимки, ҳамма партия ходимлари уларга қандай мурожаат этма ёки бирон илтимос қилма, дарҳол “сен”-лай бошларди. Бу жинойтчи ҳам мени “сен”лашдан бошлади. Биласанми, уларнинг бу борадаги умумий жиҳати нимада акс этади? Ҳаммани ўзларидан бир табақа паст деб ҳисоблашлари ва буни дарҳол таъкидлаш истагида кўринади.

Мен гангиб қолдим. Ўринларни қайтадан йиғиб, каравот тагини қарадим, бу пуллар беҳосдан тушиб қолган бўлиши мумкин, деб ўйладим. Бироқ уларни ҳеч қаердан тополмадим.

Овозидан пайқадимки, бу одам ҳазиллашмаяпти. Беш минг доллар! Нима қилиш керак? Мен жинойтчиларнинг танобини фақат обрўли жинойтчилар орқали тортиш мумкинлигини аввалдан билардим. Барча бизнес билан шуғулланувчиларнинг фақат шу йўлни тутишлари ҳам илгаридан маълум эди.

Менинг замонавий кўшиқлар ижро этадиган яхши танишим бор эди, унга бир вақтлар кўшиқ учун шеърлар ёзиб бергандим. Унинг жинойтчилар олами билан алоқаси борлигини билардим. Мен унинг ҳузурига бориб, ҳамма гапни айтиб тўкиб солдим.

— Сенда унинг телефони борми? — сўради у.
 — Ҳамма бало шундаки, йўқ.
 — Ёрдам беришга ҳаракат қиламан, — умидлантирди у мени. — Яқин кунларда кўнғироғимни кут.

Икки кундан сўнг тонгда у кўнғироқ қилди.

— Қандингни ур, — трубкадан қичқирди у менга, — қандингни ур. Бугун сен зўр бир одам билан танишасан. Типратикон лақабли қонундаги ўғри. Бугун соат учда у сени ўзининг ойналари қорайтирилган қора “мерседеси” да кутади... — У Москванинг бош универмагларидан бирини тилга олди. — У ерда иши бор. Бироқ сен учун у ярим соат вақтини ажратади.

Шундоқ қилиб, мен соат учга айтилган универмаг олдига келиб, қаттиқ ҳаяжонланган кўйи машиналарга қарай бошладим. Ҳақиқатан ҳам роппа-роса соат учда ойналари қорайтирилган қора “мерседес” келди. Тўхтади. Мен унга яқин бордим. Ойнани тақиллатишга журъат қилмасимдан эшигининг ўзи очилди ва ундан овоз эшитилди:

— Шоирмисан?

— Ҳа.

— Ўтир.

Мен машина эгаси олдидаги ўриндиққа ўтирдим. У замонавий кийинган бўлиб, ўттизлар атрофида эди. Яхши қиртишланган бошида сочи ҳақиқатан ҳам типратиконга ўхшаб турарди.

— Хонанда менга айтди, — ўзининг ташрифини тушунтириб деди, — сен давлатга ишламайдиган шоир экансан. Ҳурмат қиламан. Ҳаммасини гапириб бер, қандай бўлган бўлса шундоқ, ҳеч бир нарсани яширма.

Мен унга ҳамма бўлган воқеани гапириб бердим. Жульеттага қадар бўлган ишқий кечинмаларим ҳақида оғиз очмадим, албатта. Бир пайт ҳикоям давомида қарасам, унинг боши кўкрагига осилган, кўзлари юмук ҳолда, ҳатто енгилгина хуррак ҳам торгарди. Гапиришдан тўхтадим. Мен дардларимни кимга гапиряпман ўзи? У ҳолдан тойган, ухлаб қолган кўринди.

— Гапир, гапиравер, ҳаммасини эшитяпман, — кутилмаганда деди у кўзларини очмасдан.

Мен Жульеттанинг кечаси айтган сўзларини эсладим. Воқеаларнинг сирли равишда уйқашлиги ҳодисаси менинг бутун ҳаётимни таъқиб этиб келди, ўйладим мен ва ҳикоямни давом эттирдим. Ва кутилмаганда мўъжиза содир бўлди! Ҳақиқатан ҳам у ҳаммасини эшитаётган экан, худди қирғий тумшуғи билан чўқигандек қилиб, аниқ саволлар бера бошлади.

— У сеникида бир кеча тунадими? — сўради у эснаб.

— Ҳа, фақат бир кеча.

— Тушунарли, — деди қатъият билан, — ҳеч қанақа пойнак бир кеча бирга бўлган эркакникида пулини қолдирмайди.

Мен ҳикоямда давом этдим.

— Яшайдиган уйинг ҳашаматлими? — зум ўтмай сўради у мендан.

— Қанақа ҳашамат? — дедим мен. — Бор бисотим — бузук машинкаю китоблар, холос. Замонавий радио ускуналарнинг биронтасиям йўқ. Улардан нафратланаман.

— Эҳтимол, улар сендан нафратланар? — кутилмаганда қатъий аниқлик киритди у.

— Бизлар бир-биримиздан нафратланамиз, — дедим мен мурсогага келиб.

— Мана бу бошқа гап, — маъқуллади у. — Демак, аёл айғоқчи эмас. Бироқ унга нима керак бўлдийкин ўзи?

Мен гапимда давом этдим. Унинг боши яна кўкрагига осилиб тушди.

— Йўқ, — деди у бир неча дақиқадан сўнг. — Сен мендан ниманидир сир тутяпсан. Унга севги изҳор қилмаганмидинг?

— Ҳа, шундоқ бўлганди, — тасдиқладим ёнлама рухсорга доир сирли можаролардан унга сўз очмай.

— Энди ҳаммаси аён, — деди у. — Фоҳишалар кўнгил учун ўзларига жазман илаштиришни хуш кўрадилар. Сен, у тунаб қолгани учун пул сўрамаганидан дарҳол ҳушёр тортишинг керак эди. Сени ҳамишалик эрмагимга айланттирдим деб, у ўзича

ишонган. Кейин учрашувдан бош тортаётганини кўриб, ўч олмоқчи бўлган. Сенга қўнғироқ қилган эркакка мана шу телефон номерини бериб қўй.

У номерни айтди.

— Эслаб қолдингми?

— Албатта, эсламай бўларканми? Бу сенинг номерингми? — сўрадим мен. Бу саволим унга малол келиб, ажаблантирди.

— Ҳақиқатан ҳам ландовур экансан, — кулди у. — Менинг телефоним бунинг ортидаги иккита телефондан кейин. Бироқ бу телефон орқали у мен билан боғланиди, мен унга бир оғиз сўз айтаман.

Шу пайт у ўтирган томон ойнасини кимдир тақиллатди. У бир сонияда қалқиб, вужудини таранг шиддатга айлантирди. Ланжлигидан асар ҳам қолмади! Йиртқичона сергаклик! У ойнани туширди.

— Амаки, пулдан беринг!

Кутилмаганда у тажанглашди.

— Бориб ишла! — у шундай силтаб гапирдики, бола ўзини илкис орқага ташлади. Ойнадан бошини чиқаришга эринмасдан у овозининг борича бақирди. — Ўғирлик қил!!!

У, ишла, деганда нимани назарда тутганини тушунтирмоқчи бўлди, шекилли.

Белгиланган куни совуқ овоз қўнғироқ қилди. Унга қулоқ осдим.

— Баксларни ҳозир берасанми ёки яна бир ҳафта яшамоқчимсан? Эсингда тут: учинчи қўнғироқ бўлмайди, учинчи қўнғироқ нариги дунёдан бўлади.

— Мен типратикон билан учрашдим, — дедим мен атайлаб вазмин овозда. — Унга ҳаммасини гапирдим. У телефонини берди ва сенинг қўнғироқ қилишингни айтди. Ёзиб ол!

Трубкага оғир сукунат чўкди.

— Типратиконни сен қаёқдан биласан? — сўради у, овозини дафъатан жўнлаштириб.

— Танишмиз, — дедим мен. — Унинг ойналари қорайтирилган “мерседеси”да сайр қилдим. Жульетта воқеасини йўл-йўлакай сўйлаб бердим... Хўш, телефонни ёзиб оласанми?

— Типратиконни безовта қилмаймиз, — жавоб берди у дўстона оҳангда. — Кечир, жўра. Англашилмовчилик юз берибди. Бу довдир ширакайфлиги сабабли, пулни қаерда қолдирганини ўзи ҳам билмайди...

— Фақат уни ўлдирма, — дедим мен.

— Соғин сигирни ким ҳам ўлдирарди, — дея трубкани қўйди.

Кейинроқ менга жонсарақ хонанда дўстим бу воқеанинг айрим тафсилотларини гапириб берди. Буларни у сал кам Жульетта тилидан эшитишга муваффақ бўлибди.

У бир йилга яқин йирик озарбойжон савдогари билан дон олишибди. Худди ўша мен учрашган тун у ўзининг ишқий эҳтироси билан унинг силласини қуритган экан. Учинчи мартадан кейин у ўз бурчини ўтаган кекса савдогар сифатида хотиржам уйқуга кетибди, бироқ навбатдаги ташна хоҳиш-истаклар уни ухлашга қўймабди. Шунда мулойимгина феълли савдогар портлаб кетибди.

— Нима, мени бу нарсани чўнтагида олиб юради деб ўйлайсанми?! — қичқирди у, инсон вужудига нисбатан чўнтак бениҳоя имконларга қодирлигини фалсафий нуқтаи назардан таъкидлаган бўлиб. Шундан кейин унга бир-икки бор тасир-тусур шапалоқ тортиб, уйдан ҳайдаб чиқарибди. Тўғри, ёмғирпўшини кийиб олгунича тоқат қилибди.

Мен уни ўшанда кўрганим — кўчага қувилиб, троллейбус бекати ёнида йиглаб турган ҳолати экан. Бу ёгини суриштирсанг, ҳар қалай меникида илгарироқ уйқуга кетса ҳам бўлавераркан.

— Алқисса, менга айт-чи, нега айрим саёқ хотинлар ёнлама кўринишдан фаришта чехрали бўлишади?

— Чунки асл фаришта чехраларнинг ёнлама рухсорига мафтун бўлиб, уларга эришолмай қолганлар уларни шунақалар билан чалкаштириб юрадилар, — жавоб бердим мен.

— Менинг энди сиғинадиган нарсам йўқ, — деди у жунбушда.

— Нима учун? — унга таскин беришга уриндим. — Ахир, ўша илк кўрган қизингнинг ёнлама рухсори хаёлингга мудом бокира-ку. Ўшанга сиғин!

— Менинг ҳеч кимга ишончим қолмади. Худойим, ўзинг кечир, — инжиқлик билан деркан у, қўшиб қўйди. — У ҳолда нега сўнгги сеансга ёлғиз ўзи келган?..

— Кинотеатр тўламиди? — сўрадим мен. — Эслай оласанми?

— Ҳа, — деди у, — яхши эслайман! Фақат менинг ёнимдаги иккита жой бўш эди.

— Бу сен ҳис этган мўъжизани яна бир карра тасдиқлайди, — дедим унинг гапидан келиб чиқиб. — Қизнинг кинога ўз йигити билан келиши муқаррар бўлган, лекин мўъжиза таъсири остида сенинг ёнингга ёлғиз ўзи келган.

— Яна мен гуноҳқорманми?! — тагин жунбушга кирди у.

— Йўқ, — унга таскин беришга ҳаракат қилдим, — мўъжиза коинотдаги қандайдир сабабларга кўра содир бўлмаган.

— Жами бу тафсилотлар юзасидан, — ўч оҳангида деди у, — менда қадимги Мисрнинг энг гўзал ёнлама рухсор соҳиббаси Нефертити ҳақида шеърлар туғиляпти. Айнан у билан боғлиқ-да, аслида, ҳаммаси! У ҳаммаси учун жавоб беради! Мана, шеърнинг илк мисралари:

Нефертити фоҳишамиди,
Тўғрисини айтинг сиз энди!

— Ана, ёз шуни, — маслаҳат бердим унга.

Овозим оҳангидаги нимадир ёқмади, шекилли. Балки унинг гапини оппа-осон қўллаётганим сабабидан бўлса керак, у мени ўз ички фожиасини бари бир теран англамади деган қарорга келди.

— Жуда қаттиқ гашимни келтирадиган нарса, — туйқусдан деди у, — тубан салтанатнинг ўзгаларга бокира кўринадиган одамларидир. Улар худди оқ упа суртган занжиларга ўхшайдилар.

Ҳар қалай, бу сўз қайси тоифадагиларга тааллуқли эканлиги борасида аниқлик талаб қилиш сира жоиз эмасди. Балки у ўзича қандайдир хаёлларга боргандир.

БАҒИШЛОВ

Бир куни у билан кўришиб қолдим — ё раббий, у ҳам барча қатори паст овозда, ҳатто зўрга эшитиладиган қилиб гапирарди.

— Нима бўлди сенга?!

— Биласанми, — деди хириллаб, — мен бир ажойиб соҳибжамолга уйландим. У шеърларимни журналда ўқиб қолиб, ўзи мени топди, шеърларим бирам ёқибди! Бироқ у ёшликдаги устозимга ўхшаб, деярли қар. Ҳамиша мендан шеърлар ўқиб беришимни талаб қилади. Бироқ аёлларга хос бўлган тантиқлиги туфайли у қулоғига эшитиш асбобини тақишни сира хоҳламайди. Илми ғайб! Устозим билан кечган тарихнинг такрорланишини қара! Бу менинг унга бир умр боғланиб қолажамгимга олдиндан ишорадир. Лекин дунёдан кўз юмсам, адабий меросим билан фақат угина шуғулланиши мумкин. Мана, унга бағишлаган илк шеърларим.

Унинг ҳўнграб айтган изҳори
Ортга силтаб отди жувонни,
Қайтиб тагин оғушда ёнди,
Сочларини ёйиб юбориб.

Боқар кўкдан Тангри виқорли.
Эҳтиросдан қораяр эман,
Йиғлайди тол тансиқ бахтидан,
Сочларини ёйиб юбориб,
Кўзи жиққа ёш.

Бахтидан кўзи жиққа ёш толни табриклаймиз! Ҳа, ташқаридан доим дағал кўринадиган шоиримиз аслида жуда зукко қалбга эга эди. У беш марта уйланган, ҳар гал у хотинларидан эмас, балки хотинлари ундан кетиб қолишарди. Зеро у ўзидек бе-

назир зотдан уларни жудо қилишга журъат қилолмасди. Ҳақиқатда эса бу зукко қалбининг пухта бир ҳийласи эди.

Агар у хотини билан ортиқча яшаш мумкин эмаслигини ҳис эта бошласа ёки бошқа аёлни севиб қолган бўлса, тинимсиз ичар, хонада оғир қадамлар ташлаб туни бўйи ўз шеърларини овоз чиқариб ўқигани-ўқиган эди.

Охир-оқибат кулоғи батанг бўлган хотин чидай олмай кетиб қолар, лекин кетишдан олдин ўзига бағишланган шеърларни, баъзан бошқа аёлга бағишланганларини ҳам ўзиники қилиб, битта қўймай йиғиштирарди.

Мен уникида тасодифан, чамамда, тўртинчи хотини кетаётган пайтда бўлишимга тўғри келди. У ўша пайтлар Химкида икки хонали квартирада истиқомат қиларди. У мени жиддий таклиф қилди ва унингча, менинг боришимга қадар хотини кетиб бўлиши, шундан сўнг бу гурбатли воқеани нишонлаб иккимиз ичишимиз керак эди. Бироқ хотини кета қолмас, у эса асабийлашарди. Қўшни хонадан уларнинг бақир-чақир овозлари эшитиларди.

— Ахир, бу шеърлар Люськага бағишланган, — гувилларди у, — қаёққа олиб кетяпсан? Унга нима дейман!

— Яна қанақа Люська! — чийилларди хотини. — Ичаверганингдан миянг суулиб кетибди! Ахир, уларни менинг боримда ёзгансан-ку, мол!

— Бари бир улар Люськага бағишланган, — шаштидан тушгиси келмасди унинг. — Нима дейман унга, билиб қолса агар?

— Люська билан ўзим ҳисоб-китоб қиламан! — қичқирди хотини. — Қаққайиб турмай, менга такси чақир!

Шуниси қизик эдики, ҳамма хотинлари уни умуман тушуниб бўлмас, ғалати санашса-да, лекин бир нарсада — унинг бетакрор истеъдод соҳиби эканлиги бора-сида яқдил эдилар. Шу боисдан бўлса керак, уларнинг ҳар бирига дорилбақога риҳлат қилишдан олдин унинг ўзларига бағишланган шеърларидан ғамлаб олиш муҳим эди. Тарк этилган хотинлар, тўғрироғи, ундан кетиб қолган аёллар у ёки бу шеър хусусида тинимсиз жанг олиб борардилар, зеро бир-бирларини бағишловларни ноҳақ ўзлаштириб олишда айблардилар.

Баъзан улар бу борада уни ҳолдан тойдириб, бетўхтов кўнғироқлар қила бошлашар, у эса боши берк кўчадан чиқишга йўл тополмай қолган пайтларида бошқа янги бағишловлар ёзар ва уларни қаердадир қоғозлар орасида қолиб кетган экан дея, кўнғироқ қилган хотинга тақдим этарди. Шундан кейин ҳам миннатдор бўлмаган собиқ хотин дерди:

— Исқирт! Қоғозларингни қайтадан бир титиб кўр, тағин биронтаси топилиб қолар!

Сўнги даврларга келиб, шоиримиз китобининг нашри муқаррар бўлиб қолган пайтлар унинг собиқ хотинлари уяси бузилган арилардек тўзғиб қолишди. Улар тағин уни жон-ҳолига қўймай, ўзларига бағишланган шеърларни қайтадан тақсим қилиш мақсадида ва бу борада ҳар бири ўз фойдасини кўзлаган ҳолда тинмай кўнғироқ қила бошладилар.

Бу машмашаларда қисман унинг ўзи ҳам айбдор эди. Бу шеърлар рақамларини чалкаштириб юборганидан эмас, балки хотинлари рақамини адаштириб юборганидан эди. Тўғри, хотинлари рақамини у ҳақиқатан ҳам чалкаштириб қўярди. Бироқ шеърларга ҳеч қанақа бағишловлар қайд этмас, шунингдек, уларнинг остига нафақат ёзилган кунларини, балки йилларини ҳам кўрсатмасди.

— Қайси асрлиги шундоқ ҳам маълум, — дерди у полвонларга хос бағри кенглик билан. — Қолган ҳаммаси жузъий нарса.

Бағишловлар ҳисоб-китоби унинг навбатдаги хотини билан ажралишаётган пайдан бошланди. Бу ҳеч бир бисот бўлмаган ҳолатдаги мулкни ўзига хос тақсимлаш жараёни эди.

Хусусан, бир куни менинг олдимда унинг собиқ хотинларидан бири кўнғироқ қилиб, қандайдир шеърлар устида талашиб қолганидан у портлаб, трубкага бақирди:

— Агар бас қилмасаларинг, китобдаги ҳамма бағишловларни Кар фойдасига ҳал қилишга мажбур бўламан!

Бироқ улар нафақат тинчий дердилар, балки ўжарликларига бориб ва унинг паришонхотирлигидан фойдаланиб, сўнги хотинига бағишланган шеърларни ҳам улар биздан қолган шароит заминида ёзилган дея ўзлаштиришга уринардилар.

Бу энди янги — қайта қуриш даври бўлиб, унинг илгарилар маънавият ақидалари юзасидан ман қилинган ишқий-лирик шеърлари эълон этила бошланган пайт эди.

Кейинги содир бўлган воқеалар уларнинг сурбетларча даъво қилишлари туфайли ва ёки, эҳтимол, унинг шоирона хаёлпарастлиги оқибати бўлса, ажаб эмас.

У сўнгги хотинига бағишланган бир туркум ажойиб шеърлар яратди. Уларда баъзан пинҳона, баъзан сезиларли оҳангда унинг карлигига астойдил ишоралар қилинганди. Ушбу шеърларга унинг собиқ хотинлари сира даъво қилолмас эдилар.

Мазкур шеърларда маҳорат ва юмор, айрим ҳолларда ғуссага йўғрилган кулги юксак санъат даражасига кўтарилганди. Нечундир “Кар мамлакатда кар хотин билан” шеъри ҳамманинг тилига тушди. Шеър ажойиб эди, бироқ унинг ўқувчи қалбига тамомила бошқа жиҳати билан маъкул келганлиги ҳақида ўйлаганмисиз ҳеч? Зеро баъзилар бу шеърни ўқиб, ўзларича мамнуният билан:

“Ҳар ҳолда менинг хотиним кар эмас”, — деган бўлсалар ҳам ажаб эмас.

Яна айтаман, шеър ҳақиқатан ажойиб эди. Лекин ўта маҳорат билан ёзилган бошқа шеърларида, у Пастернакдан бир сатр олар ва уни ўзининг сатри билан чўқиштирарди. Кўпчилик ўқувчилар эса буни пайқамасди ҳам. У Пастернакнинг “Кар хозонрезги мавсуми” шеъридан биринчи сатрни қайд этади. У шеърини, хусусан, ана шу сатрдан бошлайди ва бунга ўзининг тиниш белгиларини дадил киритади:

Кар, хозонрезги мавсуми...

Эшитяпсанми — йиғлар хазонлар?

Бу йўналишдаги барча шеърлар Пастернакка ишқий-истеҳзо жўрлик усулида битилган бўлиб, бамисоли бунда скрипка фортепьянони бошқарар, гоҳида улар бир-бирларига ниҳоятда маҳзун пардаларда сингишиб кетар, гоҳида сатрлар шамширлардек кескин тўқнашганда ғўзал муросага келган бўлардилар.

Янги туркум шеърларидаги истеҳзою ҳазил-мутойибалар заминида ҳақиқий ишққа нисбатан шу қадар майин самимият яширинган эдики, сўнгги хотин юрагида ўзининг туғма нуқси таъкидларига ажаб кўникаш пайдо бўлди, зеро у айнан шу нуқсонни туфайли хазонлар йиғлашини эмас, шоир қалбини ҳаммадан кўра кўпроқ эшиттаётганлигини ҳис эта бошлади. Хазонлар йиғласа йиғлайвермайдими! Ҳар қалай, олдинги хотинларнинг бир оз уни ўчгандай бўлди. Ҳолатдан ана шу йўл билан чиқиб кетди. Шеърятда ҳар бир янги тўсиқни бартараф қила билиш — эрк ва маҳоратнинг яна бир бор (минг бор бўлса ҳам кам!) намоишидир!

Сўнгги хотин, ишқилиб, кўз тегмасин, мана, олти йилдирки, у билан яшаяпти, ҳеч бир ёққа кетиш ниятида ҳам эмас. Ғаламис кимсалар, уни акмеист-устози сингари карлигини таъкидлашиб, масхара қилмоқчи бўлардилар.

— Қачондир у акмеист-устоз ҳақиқатан яшаб ўтган бўлса бордир, — дер эди бадбин кимсалар.

Ҳа, дарвоқе, бир нарсани — унга овози бор қудрати билан қайтганлигини ва уни кейин сира тарк этмаганлигини айтишни унутаёзбман.

Шундоқ қилиб мен уни сўнгги хотини билан консерваториядаги концерт олди-дан учратдим. У ҳақиқатан ҳам жозибали аёл эди, бироқ мени шоиримизнинг у билан концертга ташриф буюрганлиги, бунинг устига, таъкидлаганимиздек, аёлларга хос тантиқлиги туфайли унинг эшитиш асбобини сира тақмаслиги ғоят ажаблангирди.

Биз суҳбатлашарканмиз, вожаб, менга унинг хотини бамисоли ҳамма гапимизни эшитиб тургандек туюлди. Унинг исми Ася эди.

— Нега сен уни эшитмайди деб гапириб ва ёзиб юрардинг? — хахолодим мен. — У ҳаммасини бинойидек эшитиб турибди-ку!

— У менга нуқул тухмат қилади, — кулиб (мана, аёл зукколиги!) тушунтирди унинг хотини. — Тўғри, эшитишим сал оғирлашган. У тентак эса тушунмайдики, оилавий бахтимиз замини худди шунда! Кар эмишман! Уни Тулада туриб эшитганман-ку!

— Биринчидан, — жигибийрон бўлди Юра, сира хижолат чекмай, — унутмаки, сен ҳам менга ўхшаган бақироқсан! Иккинчидан, унинг сирғаларига боқ! Улар Италиядан келтирилган энг янги эшитиш асбобларидир. Уни бизга бир италиялик дип-

ломат, Сицилияни кўрмай туриб, уни ҳамма итальян шоирларидан кўра қойилмақом қилиб мадҳ этганим туфайли ҳада қилди!

Унинг хотини яна кулди.

— Индамай эшитаверасиз уни, — деди у, — аслида булар онамдан қолган зираклар!

— Нима қипти, Сицилия ҳақида айтганларим ҳам уйдирмами? — тумтайди шоиримиз.

— Йўқ, Сицилия ҳақидагилари рост, — жиддий тасдиқлади хотини. — Ўша дипломат менга унинг Сицилияга бағишланган шеърларини мақтади. Лекин ҳадага келганда, жиндак қурумсоқлиги панд берди.

Концерт ажойиб якунланди. Шоиримиз пианиночини табриклаш учун мухлислар сафига туришга сира эринмади.

— Мен эмас, ҳатто хотиним ҳам қаттиқ таъсирланди, — деди гувиллаб, улкан қўллари билан ўзига ўхшаган улкан қоматли пианиночини кучаркан. Бироқ аксига олиб, шу пайт яқинроқда шоирни илгаридан биладиган бир қитмир турган экан.

— Унга қулоқ солманг, — деди у пианиночига, шоир кетгандан кейин, — унинг хотини мутлақо эшитмайди. Бу борада у бутун бир туркум ҳам ёзган.

— Қанақасига эшитмайди? — гангиб қолди пианиночи.

— Гаранг-да! — лўнда тушунтирди қитмир одам.

Бироқ пианиночида юмор туйғуси кучли экан.

— Эшитмайдиган мухлис — мусиқачи учун энг ноёб зафар тимсоли! — деди у хахолаб.

Шоиримиз шеърлардан ташқари, китоблардан ва ҳаётдан олинган кўп нарсаларни ҳам биларди. У сиёсатдан бўлак ҳамма мавзуларда гаплашишни ёқтирарди. Сиёсатга бўлган муносабатини шундай тушунтирганди:

— Мен машғум бир минг тўққиз юз қирқ тўққизинчи йилда туғилдим. Ўша йил Сталин ўзининг безори ўғли Васянинг тарбиясидан қўлини ювиб қўлтиғига ургач, бутун мамлакатни тарбиялашга ва у орқали Васяни тартибга қақришга қарор қилди. Бунинг учун у ярим мамлакатни Сибирга жўнатиб, бурчакка турғизди. Бироқ бу Васяга заррача қор қилмади. Зотан биров бировни тарбиялаши шарт эмас. Ҳар ким ўзини ўзи тарбиялайди. Сиёсатдонлар ҳамиша инсоният тарбияси билан шуғуланмоқчи бўладилар, лекин ўзларининг тарбиясиз эканликларини айни чоғда унутиб қўядилар.

У ҳамма нарса ҳақида кўп билганидек, сиёсат бобида ҳам кўп нарса биларди. Фақат бу борада гапиришни хуш кўрмасди, шунингдек, сиёсатни шеърларига умуман яқин йўлатмасди. Унинг бемисл ҳофиза қуввати билан фақат ўзининг бемисл тасаввур қудратигина баҳс бойлаша оларди.

— Юра ҳамма нарсани билади, лекин юзаки билади, — дўстлардан бири у ҳақда шундай сўз қотганди.

Мен бу борада ўз муносабатимни қайд этиб, бу кесатиқ-мутойибаниннг ўзи юзаки эканлигини таъкидлаб ўтишим зарур. Гап шундаки, шоиримиз ҳаёт ҳодисаларини поэтик ҳодисалар сингари умумлаштириб ифода этарди. У дунёни мукамал поэзия ҳолида кўришни хоҳларди.

Дўстимиз китобини йигирма йилдан бери чоп қилмаган ношир унинг қандайдир мунажжимлик таҳлилларига кўра Люцифернинг туғишган жияни бўлиб чиқди. Башоратга кўра, шоиримизнинг китобини чоп этиш ношир учун муқаррар ўлим эди. Аммо бу борада шу нарса аён эдики, ношир ўзининг Люцифернинг туғишган жияни эканлигини билмасди. Лекин шоиримизни китоби нашр этилса, бу унинг учун муқаррар ўлим эканлигини у шууран ҳис этарди. Ким ҳам ўзининг ўлимига ихтиёрий равишда пешво борарди.

Унинг сўзларида яширинган теран истеҳзони кўплар пайқайвермасди. Буни баъзан ўзи ҳам пайқамасди.

Бир куни уни бир официант роса чув туширди. Шоиримиз мағрурлиги боис унга чурқ этмади. Бироқ у чуқур мулоҳазалардан кейин инкор қилиб бўлмас шундай хулосани зоҳир этди; у официант аслида официант эмас, балки буюртма билан одам ўлдирадиган хуфиёна киллер. Асосий даромад манбаларини кўздан сир тутиш учунгина ресторанда ишлаб юрибди. Унинг бу талқини айрим зиёли мижозларга шундай кучли таъсир қилдики, улар официантнинг ҳисоб ёзилган варақасига умуман боқмай қўйдилар. Официант эса бундан яйраб палак отиб, ўзининг яширинча

киллер эканлиги ҳақида кўнгилларда умуман гумонга ўрин қолдирмасликка эришди. Шоирнинг айтишича, официант ҳатто чекистларни ҳам ўйнатган. Улар узоқ вақт унинг ишини кузатиб, ўзларича шундай сохта хулосага келганлар: мижозларни доим шиладиган официант киллер бўлиши мумкин эмас. Бу ўринда шоиримиз ҳаёт ҳодисаларини умумлаштирар экан, зерикарли ҳаёт тарзи билан курашга чоғланган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Зеро зерикиш туйғусини бўрттиришнинг ўзи ҳам зерикишга қарши кураш усулларидан биридир.

ЭЗГУЛИК БИРЛАМЧИ, ЧУНКИ АТИРГУЛ ЧИРОЙЛИДИР

Дарвоқе, у адабиёт ва ҳаёт ҳақида кўп нарсаларни айтганди. Уларнинг айримларини мен ёзиб олдим, айримлари ёдимга муҳрланди.

Ажабки, шу чоққача инжилчиларнинг қай бирлари истеъдодлироқ эканликларини аниқлаш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган. Эҳтимол, бу тўғри ҳамдир, зеро барчаси Исога муҳаббатда тенгдирлар.

Мен ёзаётган пайтимда шеърни тугатмасдан туриб бирдан ўлиб қолишдан қўрқаман, — бу шеърнинг ҳақиқий шеър бўлиб чиқишидан аломатдир.

— Мени сира енгилтак шоир деб бўлмайди, — гулдираб деди бир кун у, сўзнинг иккала мазмунига ҳам шама қилиб. — Ахир, мен шеър устида сатрлар вужудим салмоғини касб этмагунлари қадар ишлайман. Ана шундагина у маромига етади.

— Менинг ақидамга кўра, — дерди у, — шеърга ҳеч қанақа ғоянинг кераги йўқ, унга шиддат лозим! Агар инсоният ҳалокатлардан омон ўтса, бу ақида, шубҳасиз, умумбашарийлик касб этади. Менинг бор ҳаётим — ана шунга бахшида. Сен таъкидлаганингдек, умрим мазмуни шунда мужассам. Пушкин бу ҳақда билган. У, поэзия жиндек телбароқ бўлиши керак, деганида, бунда шеърнинг фикрдан эмас, ғоядан йироқ бўлиши зарурлигини таъкидлаган. Булар бир-биридан истисно нарсалар.

Икки юз йилдан кейин одамлар компьютерлар ва шунга ўхшаш ғайринисоний нарсаларни йўқ қилиб, ўзларининг кайфиятларини кўтариш учун менинг йўналишимдаги шоирлар мутолаасини одат қиладилар. Зеро бизлар ҳозирги кунда ичиш ва хурсандчилик қилиш учун давраларга йиғилганимиз сингари. Юраги касал одам ўшанда чўнтагида валидол эмас, балки миясида Пушкин шеърларини олиб юради. Юрак санча бошладими, таққа тўхтаб, унинг уришларини лаб қимирлатиб санаш ўрнига, Пушкиннинг “Аёз ҳамда офтоб — бир ажойиб кун! Наҳот уйқудасан, ҳали ҳам, дўстим?” шеърини ўқиш раб бўлиб ўқий бошлайди.

Қарабсанки, шеърни ўқиш давомида юрак ҳам маромига тушиб қолади. Дарвоқе, Пушкин ҳақида мана бунақа ҳазил шеърим бор эди:

Хабаркаш фаришта Худога деди:
— Қарагин Пушкинга, ё Раббий, не ҳол,
Тегишар ҳаммага — сиққандан ҳадди,
Тегишар сенга ҳам ҳатто бемалол.

Худо ҳеч бир жавоб айтмай олди тин,
Шундоқ сўзни деса бўларди бироқ:
— Биламан Русдаги ҳаммани, лекин
Кимни севиб бўлар ундан яхшироқ?

— Қизиқ бир кузатиш, — гувиллаб деди у, — Пушкиннинг романтик қаҳрамонлари: Сильвио, Германи, шунингдек Лермонтовнинг фаталисти ҳам — барчасининг келиб чиқиши Европага бориб тақаларкан. Нега шунақа? Россия ўша вақтда мустаҳкам, консерватив мамлакат эди. Декабристлар — инқилоб даракчилари. Етуқ рус кишисининг дунёқараши ўша заминга асосланган эди. Европа инқилоблардан қаттиқ чарчаган ва эзилган эди.

Одамлар Россияга, яъни осойишта, мўтадил мамлакатга муҳожиротга кела бошладилар. Ҳозир одамларимиз Фарбга шу фароғат боис жўнамоқдалар. Пушкинга Сильвио ва Гарманн характерлари рус одамлари учун унчалик ишонтирарли эмас-дек туюлганлиги сабабидан ҳам уларнинг келиб чиқиши чет эллик қилиб кўрсатилган.

Тасаввур қиласизми! Ўттиз йил ўтмаёқ Достоевскийда рус кишиси энг зиддиятли ва мураккаб вазиятларга тайёр шахсларга айланади ва бу мавжуд ҳақиқатни акс эттиради. Бу ҳақда мунаққидларимиз ўйлаб кўрсалар ёмон бўлмасди! Лекин уларга нима ҳам дердинг, мени — тип-тирик одамни ҳалига қадар пайқамайдилар-ку!

Шоирнинг, дерди у, ижоддаги чапдастлиги яшашда ноқобиллигидандир. Қувватнинг сақланиш қонуни. Бу ҳақиқатни узил-кесил тан олмақ керак. Буни кўп шоирлар инкор этиб, беҳуда уринганлар.

Маяковский бу азалий қарама-қаршилиқни бартараф этиш учун қаттиқ курашган. У ҳаётда ҳам, ижодда ҳам чапдаст бўлмоқликни хоҳлаган. У ҳатто кибр билан ёзганди: “Шоир, ҳаётда ҳам чапдаст бўлгин, бас!”

Пировард-натижада у ижоддаги муваффақиятига путур етказди ва ҳаётини ҳам ўнглай олмади. Ва шунда умри мазмунини йўқотиб, ўзини ўзи отди.

Албатта, хотин, ака ёки дўст шоирни ҳаёт дўзахлари аро Вергилий сингари етаклаб юрса, яхши. Лекин уларни қайдан топиш мумкин? Бу фақат — омаддан.

Ажойиб шеър — бу совуқдан юзлари қизарган ва хонага кираркан сенинг бўйинингга ўзини отган болақайдир!

Санъаткор қанчалик истеъдодли бўлса, ўзи тасвирлаётган тимсолни шунчалик ёрқинроқ кўради. Шу сабабдан ҳам у қораламалар устида ўртамиёна ижодкорга нисбатан кўпроқ ишлайди, зеро у ёзаётган нарсасини тасаввурида кўриб турган тимсол даражасига кўтариш учун тинмай интилади.

Ўртамиёна ижодкор қўлёзмалари устида катта истеъдод ишлаганчалик меҳнат қилолмайди, зеро у тасаввуридаги образни хира кўради, шунинг учун ҳам уни айнан кўрганчалик хира яратади. Агар у катта меҳнат эвазига юксак натижага эришмоқчи бўлсами, у қўлга киритган озгина муваффақиятига ҳам путур етказиб қўйиши мумкин. У ўз идеалини ёрқин кўролмайди ва шу боисдан меҳнатни қаерга ва қандай сарфлашни билмайди.

Болалик хотиралари. Астрахань. Мана дарахт соясида амаким олиб берган ирис қандларни сиқимимга олганча ўтирибман. Қандай мазза! Жондан яхши кўрганим ирис қандлар!

Бироқ уларни кўп еганимдан тишим оғрийди ва бу оғриқ қанднинг мазасига барҳам беради. Мен қаттиқ оғриқни биринчи қандни сўриб бўлиб, иккинчисини оғзимга солаётганимда сезаман. Шунинг учун биттасини сўриб бўлгач, иккинчисини тезроқ оғзимга солишга ҳаракат қиламан. Мен қанд мазасига уланиб кетувчи сусайган оғриқ ва уни дарҳол тўхтатувчи, — бунинг учун оғзимга баъзан иккита қандни бирдан ташлайман, — маза орасида қандайдир сирли боғлиқлик кўраман. Бироқ бу сирли боғлиқлик асли нималигини қанча уринсам ҳам англаёлмайман. Ўшанда олти ёшда эдим.

Афтидан, донишмандликка лаёқат айрим одамларда мусиқа қобилияти сингари табиатдан берилган бўлади.

Ақл тиним билмас. Жиддий, жангари —
Қинғирликка қарши ўт очар ҳар чоқ.
Унинг хатолари, галабалари —
Солиштириб кўрсанг, теппа-тенг бироқ.

Донишмандликда-чи — мўтадил идрок,
Ҳар битта нарсага чекавермас ғам.
Жонсарак, безовта қалбни кўрган чоқ
Жилмайиб дейди у: “Ошиқма кўп ҳам!”

Мурғак, уч яшар қизалоқни, деб гапириб берганди у, боғчага беришибди.

— Хўш, сенга ёқдими боғча? — сўрашибди ундан кечкурун.

— Йўқ, ёқмади, ёқмади, — жавоб берибди қизалоқ.

— Ахир, унда қанча болалар, қанча ўйинчоқлар бор эди! — ажабланиб дейишибди ота-онаси.

Қизалоқ ўйланиб туриб, дебди:

— Уйимиз ёруғроқ!

Гарчи у табиий ёруғлик ҳақида гапирган бўлса ҳам, жуда муҳим нарсани айтган. Биз уйнинг қароғонлиги бола дилига қанчалик таъсир қилиши ҳақида сира ўйлаб кўрганмизми? Алалхусус, хира ёруғлик дилни қоронғулаштиради. Россия, иқлимига кўра, ҳаммиша ёруғликка ташна бўлган. Мана, нима сабабдан ҳам унга ёрқин нур сочувчи шеърят керак.

Золим ҳукмдорга қотил шарпаси сира тинчлик бермайди. Теварак қанчалик тинчсокин бўлса, муҳолифлар иддаолари қанчалик кам бўлса, сукунат шунчалик шубҳали туюла бошлайди. Қўрқув туфайли вужудга келган сукунат даҳшатини золим ҳукмдор ўзига тайёрланаётган фитна ваҳми сифатида қабул қилади. Теварак-атроф қанчалик осойишта бўлса, қотил шарпаси унинг олдида яққолроқ кўрина бошлайди. Охир-оқибат бу шарпа тоқатни тоқ қилади.

Шунда золим ҳукмдор, гўёки кўпдан етилиб келаётган фитнани ўз қўллари билан маҳв этишга, бартараф қилишга киришади. Жонли, иссиқ ҳиқилдоқларни бармоқлари билан эзаркан, унга сира томоғидан тутқазмаётган, тоқатини тоқ қилиб юборган машъум шарпадан халос бўла бошлайди. Унинг бармоқлари остида тирик ҳиқилдоқлар қанчалар кўп қисирлаб маҳв бўлса, шарпа шунчалар хиралашиб боради. Шарпадан муқаррар халос бўлишликнинг бу машъум имкони уни тирик одамларни тобора кўпроқ бўғишга илҳомлантиради. У жонли одамларни, майли ошиғич судлар орқали бўлсин, қанчалик кўп бўлса, шарпа унинг кўз олдидан шунча тез йўқола бошлайди.

Ва ниҳоят, мамлакатга, тарихга, уни чорлаётган кучларга суянган ҳолда юзлаб ёки юз минглаб одамларни қатл қилиб, дафъатан шарпа йўқолганини яйраб ҳис этади.

Ана шундагина у қатл тегирмонини тўхтатади. Шарпанинг ғойиб бўлишини у етилиб келаётган фитнанинг ўз вақтида олди олинганининг натижаси деб қабул қилади. Ва у бир қанча вақт мўътадил ҳаёт билан, хуш-хандон, беташвиш яшайди. Теварак-атрофига жимжит сукунат чўккан, муҳолифат томонидан пашша учганчалик акс-садо эшитилмайди.

Бироқ мазкур сукунатнинг ниҳоятда теранлиги вақт ўтиши билан шубҳали туюла бошлайди. Ва кечалари яна қотилнинг шарпаси пайдо бўлади. Золим ҳукмдор тагин уйқуси қочиб, азоблар комида қолади, ҳар тун тонгга борибгина кўзи илинади. Ана шунда яна аввалги кунларини кўмсайди: кечагина хуш-хандон, беташвиш эдим-ку, нега тагин шарпа безовта қила бошлади?..

Шу аснода у темир мантиқ асосида ўз саволига ўзи жавоб топади: фитнани туғилмасиданоқ фош қилиб, фитначиларни таг-туғи билан йўқ қилгандим, шу сабабдан ҳам у қорасини кўрсатмаганди. Шу боисдан мен яйраб, хотиржам яшадим ва шунинг учун ҳам қотил рўёси безовта қилмади.

Энди эса у тагин пайдо бўлди. Ана, хобхонасининг бурчагида чайқалиб турибди. Нима сабабдан? Нима сабабданлиги аниқ. Менинг ўта сезгир шуурим айтиб турибдики, аввалги галдагига ўхшаб, яна фитначилар ғимирлаб қолишди. Шарпа эса кечалар уйқу бермай, бемисл азоблар комига ота бошлайди ва бу қотил рўёсини бўғиб ташлашнинг имкони бўлмагач, қўллар жонли ҳиқилдоқлар томон чўзилади. Қатл тегирмони такрор ишга тушади.

Жонли ҳиқилдоқлар қисирлаб маҳв бўла бораркан, шарпа тобора хиралашади, беҳисоб иссиқ томоқлар қисир-қисир синиб нафас олишдан тўхтагандан кейингина у батамом кўздан йўқолади. Ва ажойиб кунларнинг бирида золим ҳукмдор яна хотиржам тин олади, жони ором топади ва фитнани ўз вақтида даф этолганлигига яна бир карра дилида шукрона айтади.

Маълум муддатдан кейин яна ҳаммаси такрорланади. Ва бу жараён ҳукмдорнинг яқинларидан бири фитнага қарши янги кураш ҳидини сезиб ва унинг қурбони бўлиб

кетишликдан қўрқиб зolim жонига ҳақиқатан ҳам суиқасд қилгунича ёки ҳукмдор ўз ажали билан ўлгунича давом этаверади.

У шу қадар паришонхотир эдики, хотинининг уйдан кетиб қолганини ҳам пайкамади. Бир неча кундан кейин хотини бунни сезиб, орияти туфайли изига қайтибди. У ўзининг кетиб қолганлигини эри сезмаслиги мумкинлигини ҳазм қилолмабди.

- Нима, ойингникига кетувдингми? — сўради у, унинг қайтганини кўриб.
- Ойим аллақачон ўтиб кетган-ку, — жавоб берди у, ўзини зўрға босиб.
- Кечир, азизам, — гангиб қолди у, — қаттиқ чарчаганман...

Тагин ишга муккасидан кетди. Хотини эса бу сафар қайтмас бўлиб жўнади, у бунни яна пайқамай қолди. Эртасига у хотинининг аввалги сафар кетганлигини эслаб, ўзича мушоҳада қилди; модомики онасиникига бормаган экан, демак у қаердадир бўлган. Лекин қаерда?

У бу ҳақда хотинининг ўзидан сўрамоқчи бўлди. Қараса, у уйда тагин йўқ. Онасиникига кетган, шекилли, ўйлади у, унинг онаси дунёдан ўтиб кетганлигини тагин унутиб. У анча илгари дунёдан ўтганди.

Цветаева жуда топиб айтган, Пушкиннинг Наталье Николаевнага уйланиши — тўлиб-тошган қалбнинг бўшлиққа интилиши, деганида. Унинг бу фикрини ривожлантириш ҳам мумкин. Пушкин дўстларини ҳамиша ажаблантириб, ичи бўм-бўш одамлар билан мулоқотда бўлишни хуш кўрган. Унинг руҳий қувват билан тўлиб-тошганлиги бу қувватнинг ортиқчасини чиқариб юборишни тақозо қилган, акс ҳолда у портлаб кетиши мумкин эди. Дўстлари бунни тушунмасдилар. Аслида бун Пушкиннинг ўзи ҳам англаб етмаган.

Майхўрликка аввало ҳаммадан ҳам руҳан соғлом кишилар дучор бўладилар. Улар узоқ вақт наҳорликка ичишнинг даҳшатини ҳис этмайдилар. Кейин, албатта, асаблар чарчагач, майни рад этишга қурблари етмайди ва майхўрга айланадилар. Мен, бахтим бор эканки, ўзимни биринчи босқичда тўхтатганман.

“Қон — жон” қабилдаги сийқа қофиялар ўзларининг сийқалиги учун эмас, балки сатрларда сийқа мазмунларни жо этганлиги учун бачкана, эътибордан пастдир. Агар шоир ўша сийқа қофиялардан фойдаланиб, сатрларни янги фикр билан нурлантира олса, биз шоирнинг шижоатидан юрагимизда янги завоқ туямиз ва айни чоғда сийқа қофиялар ўз-ўзидан янгилиниб, ўзининг сийқа фикрига истеҳзо билан кўз қисгандек бўладилар.

- Бизда турмуш оғир эди, — деди у, дўзахга тушаркан ўрнашиб олиб.
- Сен қайси сайёрадансан, биродар? — сўрашди ундан дўзахдагилар.
- Ер сайёрасидан, — жавоб берди у. — Бизда коинотда ҳаёт йўқ деб юришарди.
- ... Ҳақиқатан ҳам агар у дунё бор бўлса, Коинотда ҳаёт мавжуд ёки мавжуд эмаслигини фақат шу ёқда биламиз. Худо шу қадар майдакаш эмаски, турли сайёраларда яшаганлар учун алоҳидадан жаннат, алоҳидадан дўзах яратса.

Маст киши маймун турган қафасга таёқча тиқиб, уни туртди. Маймун чийиллади.

- Қизиқ, бу билан у нима демоқчи бўлди? — ҳайрон сўз қотди маст.
- У бу билан одам ҳали маймундан ўтгани йўқ, демоқчи бўлди, — тушунтирдим мен.
- Ўтиб кетади, қаёққа ҳам борарди, ўтиб кетади, — доҳиёна таскин берди маст.

Уйқусизлик — уйқуга муносабатнинг йўқолиши, шунингдек ҳали яшалмаган ёки яшаб ўтилган кунларнинг тархашлигидир. Уйқусизликдан қўрқув уйқусизликни келтириб чиқаради. Шуур айқаш-уйқаш бўлиб кетганида, яъни эндигина мизғий бошлаганинда — бирдан нимадир туртки беради-ю, миянг ёришади. Бу туртки қаердан ўзи? Ақлинг билан бошқарилмайдиган уйқуда мужассамдир. Жим, жим, дея вужудингга ором бериш ўрнига — у бақиради: у ухляпти! — ва сен чўчиб тушиб, уйғониб кетасан.

Баъзан шундай бўладики, керакли сўзни эслайман деб, уввало хаёлингга келтиролмайсан. Хотирангни таранглаштирасан, бари бир ёдингга тушмайди. Бор-е, деб қўл силтаб, тамомила бошқа нарсалар ҳақида ўйлай бошлайсан ва кутилмаганда ахтарган сўзинг хотирангга ўзи қалқиб чиқади. Демак, сен истаган сўзни ахтариш жараёни сенинг ихтиёридан ташқари ҳам кечибди-да? Лекин унга бу танаффус нима учун керак бўлди экан? Ёки ортиқча жиддийлик боланинг тафаккурини тўмтоқлаштирганидек, жушқин саъй-ҳаракатинг хотирангни қоқилтирдимикан? Қизиқ, илм бу борада нима дер экан?

Нима гап ўзи? Мамлакатда ишлар қанчалик ортга кета бошласа, бу одам шунча хуш-хандон тортиб, қулочини кенг отади, ўзига ишончи ортиб боради. Ёки унинг даромади ортаётганмикин? Йўқ. Балки унинг шахсий ҳаётига мазмун кира бошлагандир — у бойроқ бўла бошлагандир? Қандай бемаъни бўлса, шундайлигича қолган. Афтидан, гап бошқа ёқда: ташқи ҳаёт қанчалик издан чиқиб айниб борса, бу унинг ички дунёсига шунчалик мос туша бошлайди. Ташқаридаги тубан ҳаёт унинг ички тубанлиги билан ҳамоҳанглашади, бундан унинг кайфияти кўтарилади. Даҳшатли туш: у хахолаб уйимга кириб келаётганмиш ва мен ҳамма нарса тугаб битганлигини англамишман. Худо кўрсатмасин!

Замонавий Прометейнинг шикоят:

— Менинг жигаримни чўқишаётгани сира алам қилмайди. Аламли жиҳати шундаки, жигаримни бургутлар эмас, тўтилар чўқимоқдалар. Зевс замонида ҳамма нарсада улугворлик бор эди.

Метро йўлагига музлар эримоқда эди. Ҳамма ёқ сирпанчиқ. Менинг олдимда келаётган йигит тойиб кетиб, мувозанатини тиклаш учун ичкиликлар солинган сумкасини боши узра бемисл абжирлик билан кўтариб, узоқ вақт чайқалиб турди. Унинг ўзини ўнглаб олиши эмас, тойиб йиқилса ҳам сумкасини омон сақлаб қолмоқлиги муҳимлиги жуда аён кўзга ташланиб турарди. Ниҳоят мен уни тутиб қолиб, мувозанатини тиклаб олишига ёрдам бердим.

— Жаранглашига қараганда, шишалар синмади, шекилли? — дедим мен.

— Синмади! — деди қувончини сиғдиролмамай йигит ва метрога кириб кетди.

Озод одам — бу бошқанинг эркини қадрлайдиган ва шунинг учун ўзини бемалол чеклай оладиган одам. Хусусан, ўзини бемалол чеклай билиш озодликнинг кўзга ташланадиган аломатидир. Озодликни фақат истаганча истеъфода этиладиган нарса деб тушуниш “Мен сахийман. Ўзимни роса сийлаб меҳмон қилдим”, дейиш билан баробардир.

“Байрон ва Чехов” деган мақола ёзиш ниятидаман. Байрон — жасорат куйчиси, лекин у — фақат томошабинлар кўзича ва фақат улар учун ўзини намоён этади. Чехов назокатли ва теран ички жасоратга эга ёзувчи. Байрон — зоҳиран қаҳрамон, ботинан — содда ва жўн. Чехов — зоҳиран жўн, бироқ ботинан кўп қиррали ва кўзга тушмайдиган қаҳрамон.

Унга бир ошнаси ғалати воқеани гапириб берибди, у эса менга сўзлаб берди. Воқеа бундоқ бўлибди.

Ёшликдаги ўртоғимнинг уйига ўз ўғлим — сўқимдек йигит билан меҳмонга келдим. Дастурхон устида ўтириб қиттак-қиттак қиларканмиз, ўртоғим шу қийин замонда ўғли унга пул билан узлуксиз ёрдам бераётганлиги ҳақида тўлқинланиб гапирди. Унинг ҳикояси давомида ўғлимнинг менга қаратилган таъна-дашномларга тўла нигоҳига тўқнаш кела бошладим. Нима гап ўзи? Дастлаб тушунмадим, кейин англаб етдим.

Мендан доим пул эланиб юрадиган ўғлимнинг фикру шуурида ҳамма нарса эврилиб, остин-устин бўлибди! У ўзини ота, мени эса ўғил деб тасаввур қила бошлабди. Унинг жунбушга тўла, лекин сукутли таъна-дашномлари қуйидагича эди: кўра-япсизми, бола отасига қандай ёрдам берапти экан? Сиз-чи? Уялмайсиз ҳам-а?

У дилидаги худбинликнинг ҳавода муаллақ доира ясаб, эврилиб олганлигини ўзи ҳам пайқамасди.

Ўқувчи кўнғироқ қилди:

- Шеърларингизни журналда ўқидим! Менга жуда ёқди!
- Раҳмат!
- Мен уйингизга бориб, сиз билан танишсам дегандим.
- Сиз улардан ҳеч бир нарсани тушунмабсиз, чамамда!
- Нега тушунмас эканман! Ҳаммасини тушундим!
- Унда қаердан — сиздаги бу сурбетлик? — дегим келди, лекин индамадим.

Туш кўрдим, даҳшатли туш. Унда Астрахань яқинидаги қадрдон денгизни кўрибман. Денгиз қирғоқдан икки юз одимлар чамаси чекиниб кетган экан, туби яланғочланиб, ундан ўткир, ёвуз қоялар туртиб чиқиб турарди. Ахир, мен болалигимда шу ерда чўмилардим, унга юзлаб марта шўнғиганман ва ҳеч қачон ҳеч қанақа қояларни кўрмагандим. Тушимда юрагимга қадрдон денгизимнинг асл ҳолатини умр бўйи билмаганлигимдан аччиқ ва ваҳимали туйғулар тўлганди. Яйдоқ ўткир, шиллиқ босган қоялар қандайдир мубҳам кулфат даракчиларига ўхшаб туюларди. Ҳар қалай, бу туш менинг халққа бўлган ортиқча ишончимни юзимга солгандек бўлди. Ҳар қандай халққа.

Анкета маълумоти. Ишончли одам, виждони билан шубҳали ёлғиз бўлгани кузатилмаган.

Бу қандай инсон ўзи! Унинг боши атрофида чироқ теграсида айланган парвоналардек айланардик!

Баъзан одамни ширакайфлигида яхши билиб оласан. Бу уни яхши тушуна бошлаганингдан эмас, балки унинг яхши ниқоблана олмаётганлигидандир.

Тинимсиз ҳаракат қилмоқ, дунёга тинимсиз суркалмоқ керак, токи бу суркалишлардан фикр учқунлари пайдо бўлсин, кейин эса бу учқунларни алангага айлантириш учун сукунат ва ёлғизлик даркор.

Бу одам ўз фожиасини шу қадар теран қаҳрамонлик билан бошидан ўткардики, бу қаҳрамонликни кўплар пайқамай қолди. Ва ҳамма, бу одам ниҳоятда лоқайд одам деган қарорга келди.

Биз инсониятнинг икки тарихини — антик ҳамда насроний тарихини биламиз. Антик тарих улкан маданият ютуқларига эга эди, лекин дунёвий уйғунликка эришолмай ҳаммасини бой берди. Насроний маданият ҳам беқиёс муваффақият ва тараққиётга эришди, бироқ дунёвий уйғунликни қўлга кирита олмай, афтидан ўзининг интиҳосига яқинлашиб келмоқда. Илми ғайб ва спорт қонунларига кўра, ишончим комил — инсониятга учинчи бор ҳам тарих яратиш имкони берилади. Бироқ бу сўнгги имкон бўлади. Агар инсоният бу гал ҳам зарур дунёвий уйғунликка эриша олмаса, қўрқаманки, у тоабад ҳаёт аталмиш майдондан четлаштирилади.

Одам оғир касал бўлмаса, “агар ўлсам...” деган сўз унга ярашмайди. Унда бошқалар мангу яшайдиганларга ўхшаб қолади.

Даҳонинг тутиб бўлмас, айти чоғда ёрқин аломатларидан бири, наҳотки у ҳақиқатан ҳам яшаган, деган ажабланишдир. Бунга яққол мисол — Осип Мандельштам. Наҳотки у яшаган? Шу сабабли даҳо ҳаётлигида камдан-кам тан олинади. Унинг тириклиги бунга халал беради. Агар жаҳолат ва ҳасадни истисно қилсак ҳам, теран, аммо мажҳул савол қолади: тирик туриб нега жаннат кўшиқларини куйлайди? Уларни қайдан билади? Демак, кўшиқлар жаннат кўшиқлари эмас, уларга тақлиддир. Унинг ўлгандан кейин тан олиними осон, зеро у энди ростакамига жаннатда туриб куйлаётгандек бўлади.

Офтоб чиқиб турган аёзли кун. Токчалардаги китоблар қуёш нурида турли рангларда порлаб кетдилар. Фикрлар товланиши товланаётган қуёшга рўбарў эди. Кўнғилга қувонч оқди!

Бирорта буюк санъаткор у ё бу шеърида, ёки насрий саҳифаларида бўлсин, илҳом тарк этган паллаларни яшира олмайди. Илҳомсиз ижодни яшириш мумкин эмас.

Ҳақиқий ўқувчи у китобни ўқиб тугатган ўқувчи эмас, балки унга тагин қайтган ўқувчилар. Бунинг учун эса китоб ҳақиқий бўлиши керак. Мумтоз адабиёт — китобнинг битмас-туганмас сеҳридир.

Ёшлиқда ўзини каттароқ ҳис этиш учун ичадилар. Кексалиқда эса ўзини ёш ҳис қилиш учун ичадилар.

Лев Толстой ва Федор Достоевский, гарчи бир даврда яшаб, ҳаммадан юксалган бўлсалар-да, бир-бири билан дўстлашиши мумкинлигини тасаввур қилиб бўлмайди. Уларнинг дўстлашувини тасаввур қилиш — иккита ҳаракатдаги вулқоннинг, ҳаракатлана туриб, умумжаҳон сукунати шартлари ҳақида келишганликларини тасаввур қилиш билан баробар.

Хлебниковни — даҳо шоир дейишади. Мен бунга шубҳа қиламан. Хлебниковда ажойиб сатрлар бор. Баъзан бандлар ҳам учрайди. Аммо унда бирорта тугалланган ажойиб шеър йўқ. Нима сабабдан шундоқ? У шеърларида эҳтиросли тугал мазмун ярата олмайди. Шеър — зарб демақдир! Унинг садоси дафъатан янграб, секин-аста сўна бошлайди. Ёки кўпинча унда маълум бир кайфият мужассамланиб боради ва сўнги сатрларда портлайди. Хлебниковда — униси ҳам, буниси ҳам йўқ. Бу ундаги номукаммалликнинг оқибатидир. Ундаги гўзал сатрлар ҳамиша тасодифий сўзлар оқимиға қўшилиб, тасодифий ўринларда учрайди. Бироқ “Йиртқич” — бетакроп ва ажойиб! Бунда йиртқич қафаси, шоирни ўзини ҳар ёққа уришиға йўл қўймасдан, шакл вазифасини ўтаган.

Баъзан узоқ давом этган ичкиликдан сўнг куюнчакликнинг бу пўк қояси нураб кетадиган аҳволға келарди. Унга ҳеч қанақасига ёрдам бериб бўлмасди. Бундай ҳолларда унга ҳамиша илҳом ёрдамға етиб келарди. Бу палла унда бир-бир ярим ой давом этарди ва у бундай пайтлар ичкиликка нисбатан нафрат туяра, бир томчи ҳам оғзига олмасди.

Бундай пайтларда у кучли, руҳан тиниқ, чапдаст қиёфаға кирарди. Бир куни уни ана шундай қиёфада учратдим.

— Рус шеърятига илк муҳаббат бобидаги энг гўзал шеърни ёздим, — кичқирди у. — Агар гапим чин бўлмаса, худо номи билан қасам ичаман, уни йиртаман-у, улоқтираман!

Ва менга шеърини ўқиб берди.

ИЛК МУҲАББАТ ҲАҚИДА БАЛЛАДА

Оламшумул ишни бажариб
Ё зўр қўшиқ тугатганинг он,
Ё кундалик юмушдан ҳориб,
Ўриндиққа чўкканинг замон,

Қўлин ташлаб елканга ўлим,
Тортади у жавобға тайин.
— Тўхта, — дейман мен хуноб бўлиб, —
Чилимимни чекиб олайин.

Эгилар у тагин кифтимга,
Кўпни кўрган сартарошға хос.
Шивирладим шунда: — Севгимга
Бир сония термилдим, холос.

Термилдим-у — кўрмадим қайтиб,
Наҳот шу кам бўлса, худойим!

Талабаға имтиҳон пайти
Бир кун етмай қолар-ку доим.

Кутубхона ичра иккимиз,
Қўзларимиз боқар китобға.
Юракларда ҳаяжон тигиз,
Зарурмикин илм шу тобда?

Тугар узун кун ҳам ниҳоят,
Тун қаъриға сингади вужуд.
Дил берганинг севар-у гоят,
Лек изҳорин айлайди унут.

Дил берганинг тушида зинҳор
Ухламасдан йигирмайди ип.
Бамисоли самодан хушҳол
Қўл силкийди менга жилмайиб.

Қўз ёшига арзирми ҳислар,
Ярақлайди ханжар беҳуда.
Лекин кўнгил ишонмоқ истар
Борлигига маҳшарнинг жуда.

Тириклик бу — ўйламоқ сўнгра,
Мавжуд ташвиш кутмайди мутлоқ.
Тўлиб турса ҳаёт огизга
Қийиндир у ҳақда сўз айтмоқ.

Қутб тунн чўмди борлиққа,
Вақтинг мўлди сенинг, қутбчи.
Фикринг билан ёғдулар сочки,
Ойдин бўлсин зулматнинг ичи.

Қутб тунн чўмди борлиққа,
Келин-куёв кутган тун маҳтал, —
Насиб этар қалбга зориққан —
Узоқ севиш ҳамда муфассал.

Нима бизга ўзи Катта ер,
Катта алам, хафачилик, ранж?
Айромасмиз биз бежиз, ахир,
Дурангдир биз ўйнаган шатранж.

Бизни уфқда қолган уй томон
Чорламайди энди ҳеч туйғу.
Фақат ўғлим термилар гирён
Баҳр ортидан — кўзида қайғу!

Дунёда бахт йўқдир, азизим,
Шундоқ дейди юрак энтиккан
Ва талаба — пахмоқ, оташин
Жар солади хуфия битикдан.

Қутубхона ичра иккимиз,
Хотирага бериламиз жим.
Юракларда ҳаяжон тигиз,
Туғёнларда маҳкам тур, ўғлим!

Агар санъаткор ўз асарининг бениҳоя мукамаллигига интиломас ва бу мукамаллик билан дунёда диёнатнинг кучайиши ҳамда уни асраб қолувчи кучлар уйғонишига ичдан умид қилмас, демак у санъаткор эмас!

Меҳмонхонадаман. Уйку дорисини ичиш учун қўлимни узатаётганимда бехос тегиб кетиб, тумбочка устидаги биллур стаканни туртиб юбордим. Оддий стакан ё бутун қоларди, ё бир неча бўлақларга бўлинарди. Бу стакан эса чил-чил синиб, юзлаб майда бўлақларга бўлиниб кетди. Гўё чил-чил синиш гоёсини у ўзида қувониб асраб юргандек ва ушбу дақиқани энтикиб кутгандек эди. Илми ғайб бу, лекин у, ҳар қалай, шунақа ашёдан яратилганди.

Дафъатан мен тараққий топган муҳитимиз ҳам шунақа шаффоф, омонат эканлигини, кичкинагина туртки билан хушхон жаранглаб, минглаб бўлақларга парчаланиб кетиши мумкинлигини ҳис этдим. Зеро у шунақа ашёдан яратилган.

Поэзиянинг мукамал пухталиги барча ёзувчилардан кўра Лев Толстойда акс этган. Санъатда мана нимани бениҳоя кучайтириш керак.

Мен рангтасвирда саводсизман, фақат йирик асарларни тушунаман.

Мана, унинг онаси вафот қилган йили ёзган шеъри. Бутун йилни у ёлғизликда ўтказди. Буни унинг ўзи айтди.

Ҳеч нарсадан чекмам оҳ,
Талофат сўзидан ҳам.
Келурман туғёнга гоҳ,
Қоғозларим титган дам.

Чўчимасман мен зинҳор
Ортса ҳам қисмат зарби.
Умримдаги юк-залвор
Синдирди кўприкларни.

Чайқалмам энди асло,
Чўнг заминда олдим тин.
Йўқотиб қўйдим ҳатто
Йўқотишлар рўйхатин.

Беҳилар хушбўй бирам,
Гўдакларда — ширин уй.
Одамларни эслайман,
Бунчалар хушомадгўй.

Ястанар уфқлар майин,
Ҳаммаси қадрдон, соз.
Учиб борар елдайин
Унда бошсиз чавандоз.

Қувиб уни сарба-сар,
Майлига, учрасин уқ —
Рубарў чиқар лашкар,
Биронтасин боши йўқ.

Сен дейсан: — Сароб, қара,
Сезмасе наҳот, юрак?
Мен дейман: — Бу манзара
Ёки ундан бир бўлак.

Хуллас, бари бесамар.
Қоронғидир йўл, манзил,
Зеро хонам хувиллар,
Ёлғизликдан хундир дил.

Арава турар ҳорғин,
Қамчи ҳам солмас ваҳм.
Ҳар кимнинг ихтиёри —
Ситамгарлик ё раҳм.

Ҳеч нарсдан қўрқаман мен,
Юрак гап тортмас асло.

Ор қилгум илон захрин
Сўриб ташлашдан ҳатто.

Дилга урэн сололмас
Сахро турқи-турбаги.
Деворимда муқаддас —
Турар онам сурати.

Кифтлари унинг эзгу,
Вужудим қўмсар минбаъд, —
Тутиб турар мени у
Меҳри билан беминнат.

Туяман қўлин ҳар он,
Дуодадир эрта-кеч,
Ушлаб турару ҳамон,
Йўлатмас ўзига ҳеч.

Менга илҳом келган пайтда, ичкиликни тўхтатиб, бир ой ёки бир ярим ой шеърлар устида ишлайман. Бундай вақтда ҳатто ичкилик ҳақида ўйлаш ҳам кўнглимни айнитади. Қалбимдаги бор нарсани қоғозга тўкиб бўламан-у, лекин илҳомим давом этаверади. Шунда ақлдан озиб қолишим мумкин деган хаёлга ҳам бораман. Ва илҳомим оловини ичкилик билан ўчиришга киришаман. Шу тарзда илҳом мени ортиқча ичкиликдан асрайди, ичкилик эса ортиқча илҳом туғёнларидан қутқаради. Ишқилиб, бу ишим гуноҳ эмасмикин? Зеро илҳом — илоҳиятдан-ку. Лекин ўзимни оқлайдиган томони — Пушкин ҳам ақлдан озиб қолишдан қўрққан.

Замонлар янги энди, Қрим бозорида тарвуз сотаётган киши олдига икки йигит келди. Улар майка ва калта шимда бўлиб, қайнаб-тошган мускулларини ўйнатиб, ўзларига тарвуз танлай бошлашди. Мен ҳаммасини қўриб, эшитиб турардим, лекин ўз хаёлларим билан банд эдим.

Сотувчининг ранги ўчиб, у йўлда уринган тарвузлар уюмига ишора қилди.

— Мана, шунчаси чиқитга чикди, — деди у нимададир ўзини оқламоқчи бўлгандай.

Йигитлар тарвузларни танлаб бўлишганди. Сотувчи уларнинг бирига қандайдир пуллар узатди. Мен — қайтим деб ўйладим.

— Нима дейман, агар бошқалар келишса? — сотувчи уларга юзланди.

— Эдик бу ерда бўлди деб айт, — деди улардан бири ва йўлига кетишди.

Мен шунда ҳам ҳеч нарсанинг фаҳмига бормадим. Биз тарвуз харид қилиб, уйга йўл олдик.

— Рекэтчилар бунчалар сурлашиб кетмаса, — деди хотиним қайтаётганимизда.

Ана шундагина мен ўзим шоҳиди бўлган манзаранинг моҳиятини англадим. Бу оддий кундалик ишга айлангани айниқса ҳайратга солди. Куппа-кундуз куни бозорда қароқчилик содир бўлди. Сотувчининг юзида бундан ҳимоя йўқлигига ва бўлмаслигига аминлик акс этарди.

Ижод уйи боғида машинани физиллатиб ўтиб қоладилар. Илгари бундайларга бу ерга кириш ман қилинарди. Улардан бири, оз бўлмаса, мени уриб кетай деди. Машина эгаси машинани тўхтатиб, ойнадан бошини чиқариб, ресторан томонга ишора қилганча меҳмоннавозлик билан деди:

— Соат саккизга кечки таомга таклиф қиламан. Ҳамроҳингиз билан биргаликда, у сизга ким бўлишини билмайман.

Сўнг йўлида давом этди.

Унинг мен хотиним билан кетаётганлигимни англамаганлиги юзимга ҳақорат қамчисидек урилди. Гўё ресторанга борсак, у унинг кимлигини англашиб қўяди. Ўҳ, итдан тарқаган, итвачча!

Ўша куни чўмилиш соҳилига чиққандик. Менинг ўнг томонимга — ўн қадамлар нарига иккитаси келиб жойлашди: ўрта ёшлардаги эркак ва ёшгина аёл. Наҳорликка ичишган шекилли, ахён-ахёнда шампань шаробини навбатма-навбат шишаси билан кўтаришарди. Жувон соҳилда чўмилаётганларнинг кўплигини, айниқса бо-

лалар ва ўсмирлар борлигидан уялмаган ҳолда сийнабандсиз, биргина турсида эди. Унинг кўзлари дўмбоқ, қаттиққина кўкраклари сингари икки ёққа сузилиб турарди. Айтиш мумкинки, у тўртга қўз билан соҳилни кузатарди.

— Кечкурун ресторанга бормаймиз, — мулойимлик билан деди эркак, шишадан шампанни симираркан, — қирғоқда ўтириб кабохўрлик қиламиз...

— Йўқ, борамиз! — унинг сўзини кесди аёл, эркак миқ этмай қолди. Жувоннинг сузилган кўзлари ва сузилган кўкраклари соҳилни кузатишда давом этди.

Ҳамма одамлар турфа йўллар билан ҳузур-ҳаловатга интиладилар. Айрим истисно ҳоллардагина одам ҳузур-ҳаловатдан нафратланади, лекин айтиш чоғда у худди ана шу нафрати билан ҳузур туяди.

Бироқ, айтмайлик, бир одам оддий шу ҳаётда Инжилни ўқиган пайтида фароғат туяди, бошқа эса бир қадах ароқни отиб олиб, газагига шўр бодрингни карсиллатиб чайнаб роҳатланади. Албатта, биринчи одамнинг ҳузур-ҳаловати баҳоси иккинчисиникидан қимматлидир. Бироқ иккинчи одамнинг ҳузур-ҳаловатига ҳам жуда жўн назар билан қарамаслик керак. Баъзида у биринчига шундай дейишга ҳақли:

— Қўй Инжилни! Биз билан қиттак-қиттак қилиб, мана бу шўр бодрингдан газак қил! Нима, хоҳламайсанми? Умуман-а? Сира ҳам-а?! Ҳеч қачон?! Ҳар қанақа вазиятда ҳам?! Унда Инжилни ўқиганинг ҳам бир пул!

Бу мураккаб масала, лекин мен бари бир санъаткор етук паллага кирганида қайғули оҳангларга ружу қўймаслиги керак, деб ҳисоблайман. Ёш иқтидорсиз шоирларни умуман ўқимайман. Кексайиб бораётган иқтидорли шоирларни кўпроқ ўқийман ва таажжубга туша бошлайман: касаллар палатада мотам маршини чалаётгандек худди. Албатта, ҳар бир тирик одам ўлимга оид ҳамма нарсаларни шафқатсиз равишда билишга интилиши керак, фақат йўқлик сари рихлатнинг ҳасрату нолишларисиз. Бу оҳанглар баъзан ўзимда аён бериб қолади. Ҳар ҳолда бу оҳанглар энг олий маънода ноҳозидир.

Тарихда учрайдиган ҳодиса — у ёки бу яхши санъаткорни тириклигида эътироф қилмайдилар, ўлганидан кейин тан оладилар. Бироқ ҳеч қачон ва ҳеч қаерда содир бўлмаганки, у ёки бу санъаткор ўз шоҳ асарини тириклигида эмас, ўлимидан кейин яратган бўлсин. Бинобарин, барча улғу ишлар шу ёруғ дунёда, яъни санъаткорнинг ўзи кутилмаган паллада бағрини тарк этган шу ҳаётда рўёбга чиқади, айтиш чоғда ҳаёт давом этаверади. Ўша — шоҳ асар яратилган ҳаёт.

Тан олинишнинг бу ўринда қанчалик аҳамияти бор? Агар санъаткор ўзини тан олдириш қайғуси билан банд бўлганида эди, айрим ҳолларда бунга эришарди ҳам, лекин айтиш бир вақтнинг ўзида, шубҳасизки, у шоҳ асар ярата билмасди. Бу борада илк туртки танилишни жон-дилдан хоҳлаш туйғуси ҳам бўлиши мумкин. Аммо чинакам асар санъаткор иш жараёнида бадиий ҳақиқатга амал қилишдан бошқа жамики куюнишларни унутган чоғидагина тугал рўёбга чиқади. Зеро бетакрор санъат асарларида бизнинг эътирофимизда мутлақ бепарволик ҳисси мавжудлигини ҳис этиш мумкин. Бизнинг тан олишимизнинг нечоғлиқ аҳамиятсизлиги бўртиб кўришиб турганлигига қараб ҳам шоҳ асар қайси асарлигини осон аниқлай оламиз. Ана шу ҳолларда инсон қўли мўъжизакор табиат иқтидорини касб этади: гўзал дарахт, юксак тоғлар, баҳайбат уммон бизнинг таҳсинларимизга мутлақ лоқайд эмасми?

Россия кишиси (миллатидан қатъий назар) тентак бўлганлиги учун тентак эмас, балки ақлни ҳурмат қилмаганлиги учун тентакдир.

Рус кишиси ахлоқий туйғулари билан кучли, айтиш чоғда ахлоқ қонунларига амал қилиш борасида заифдир. Унинг юксак ахлоқий туйғулари ахлоқ борасидаги қонунсизликларга рўбарў келингандаги даҳшат оқибатида туғилган бўлса, ажаб эмас. Булар нимага олиб келди? Буюк адабиётга ва ожиз давлатчиликка.

Бродский ўзининг Нобель мукофоти олиш чоғидаги сўзлаган нутқида ажойиб фикрлар билан бир қаторда жуда жўн гапни айтади. У, маънавият олами ахлоқий оламдан илгари пайдо бўлган, дейди. Унингча, бола дастлаб дунёнинг гўзаллигини танийди.

Ҳаммаси аксинча. Илк бор гўдак қўлчалари билан онага интиларкан, у меҳрга талпинади. Бу шундоқ ҳам аён. Мана шу меҳр манбаи унга кейинчалик гўзаллик манбаи бўлиб кўриниши мумкин.

Ҳамма биладиган латифа. Оломон ичида онасини йўқотиб қўйган гўдак атрофидагиларга унинг асосий белгиси — ҳаммадан чиройлилигини айтади.

Бу ўринда мазкур ҳодиса билан мен таъкидлаётган фикр орасида ҳеч қандай зиддият йўқ. Зеро ақли тўлишиб қолган бола англайдик, агар у онасини “энг эзгу” деб таърифласа, уни ҳеч ким тушунмайди. У бу белгининг кўзга ташланмас эканлигини тушунади. Ва у онасини, унингча, кўзга ташланадиган белги билан, “энг чиройли” дея атайди.

Эзгуликнинг бирламчилиги тилнинг ўзида мужассам: эзгу, олижаноб, яъни яхши, ундан ҳам аниқроғи — чиройли.

Кейинчалик одам онгида ахлоқ ва гўзаллик тушунчасининг бир-биридан ажраб кетганлиги инсоннинг фожиавий тубанлашуви аломати бўлди.

Бироқ эндиликда ҳам маънан соғлом одам илонда олачипорликни кўриб, унда гўзалликни ҳис этмайди, балки илон танасидаги жимжимадор чизиқларга нисбатан қаттиқ сесканиш туяди. У илоннинг танаси гўзаллигини ниқобланган ёвузлик деб қабул қилади.

Кўзлар унинг гўзаллигини кўриб тургандек, бироқ қалб уни шундоқлигича қабул қилишдан бош тортади. Ва одам қалб кўзи билан илонни ёвуз нарсага айлантиради: гўзалликни ахлоқ даражасига туширади.

Эзгулик — бирламчи, шунинг учун ҳам атиргул чиройлидир. Эзгулик бирламчи бўлмаганда эди, биз атиргулнинг чиройини англаб етмаган бўлардик. Гўзаллик — ахлоқ фарзанди. Баъзан ота-онасига қарши бош кўтарадиган фарзанд у.

Маяковский феъл-атворига кўра ўйин ишқибози эди. У ҳаётида ҳамма ўйинларни ўйнаб чиққанди. Зеро унга табиат ато этган фожейи шуури залворини ўйин чалғитиб турган.

Инқилобдан кейин у “Социализм қурилиши” ўйинига кўшилди. Табиатдан берилган улкан, афсуски, фақат табиатдангина берилган ақли билан бу одамларга қандоқ ишонди экан?

Маяковскийнинг маълумоти ҳақида. Россиянинг етакчи шоирларини у жуда яхши билган. Унинг насрни ўқиганлигига қаттиқ шубҳа қиламан. Хунук бир ҳолат. Маяковский соқолини олмоқда, Брик эса унга бу пайт кимнидир ўқиб турибди. Унинг саводини оширмоқда.

Большевикларга инсоний қиёфа бахш этувчи сабаблар орасида биз тез-тез энг муҳимини эсдан чиқарамиз. Бу барча буржуа мамлакатларининг буюк жинояти — шу чоққача қулоқ эшитмаган миллионлаб қурбонлар сабабчиси бўлган Биринчи жаҳон урушидир. Бу жиноятда большевикларнинг сира айби йўқ эди ва бўлмаганди ҳам. Ва улар бундай жиноятлар бизнинг давримизда содир бўлиши мумкин эмас, деб ишонтирдилар.

У эҳтиросли ўйинчи монанд уларга ишонган эди, зеро бу ўйинга унинг ҳаёти тикилганди. У Ленинни ақл бовар қилмас даражада улуғлаган бўлса-да, ўйлайманки, ундан бирон нарса ўқимаган. Айтайлик, у Лениннинг суратини қўлига олиб, икки соат тикилиб ўтирган, лекин ўзининг қизғин миждозига кўра, уни астойдил ўқиган бўлиши гумон. Демак у Ленинни чеккага суриб кўяркан, ўзига нима дейиши мумкин эди? Шундоқ деган бўларди: у шу қадар доҳиёнаки, мендек бир оми одамга жуда ғайритабиий туюляпти. Уни ўқиш керак эмас, унга ишониш керак!

Ва у ишонди. Қандоқ ҳам ишонмасин, гаровга ўз ҳаётини тикиб қўйганидан кейин!

Мен социализмнинг сўнгги қули бўламан, деди у ўзига ва илҳоми жўш урган қулдек социализмга хизмат қилди. Тубанликка эврилган ифтихор. Аммо у ўттизинчи йилда социализмнинг буткул барбод қилинганлигига амин бўлди.

Сен социализмнинг сўнгги қули эдинг, энди партиянинг биринчи дастёри бўласан, дея шивирлади унга Қисмат.

— Йўқ! — бақирди у жавобан. — Мен ҳалол ўйинчиман!

Сўнг ўзини ўзи отди.

О, агар кимдир ўз вақтида унга собит ишонч билан шу сўзларни деганида эди:

— Шоир! Ҳйин ишқибози! Қанақа Ҳйин Ҳйнасанг Ҳйна, фақат давлат билан зинҳор-базинҳор Ҳйинга киришма! Бу Ҳйинда сен ёмон ютқазасан!

Айтишга осон! Россияда давлат билан Пушкин ва Достоевскийлар Ҳйинга киришишганди. Давлат ҳамиша ақлан заиф эди, шундоқ экан, нега улуғ тафаккур соҳиблари, Ватанга муҳаббати буюк кишилар Ҳз ақлларини давлат билан баҳам кўрмасинлар? Аини чоғда уларнинг идроклари ниҳоятда эҳтиёткорликка ҳам чақирган — жуда ичкарилаб кетишликдан сақлаган.

Улар Ҳйнатардилар, у эса Ҳйнади. Социализм мунофиқ, субутсиз бўлиб чиқди, у бунинг шоҳиди бўлароқ Ҳзини Ҳзи отди. Бу Ҳйинни у бошлаган бўлса ҳам бошқа гап эди.

У Ҳз феъл-атворининг маълум жиҳатлари билан большевикларга мос тушди:

— Янчиб ташлаш керак!

Гуноҳ озмунча эмасди.

Бироқ у, большевикларга азал-азалдан Ҳз феъл-атворидаги бошқа жиҳатлар ёт эканлигини пайқамади:

— Аяш керак!

Ундаги аяш, ачиниш туйғуси камдан-кам одамда учрарди, зеро ёзмаганмиди: от йиқилди, мункиб кетди от... Йиқилган Ҳзи эди. Мункиб кетди.

Давлат таназзулининг руҳий аломати шунда кўринади: мамлакатнинг ўртамиёна фуқароси Ҳзини ҳукуматдан ақллироқ санай бошлайди.

Худопарастлик қанча кучайса, полиция шунча камаяди.

Фикр бу — ёруғлик олиб кирадиган нарса. Қоронғилик тарқатадиган фикр эса шунчалар гализки, бу чироқни ёққанзимздан кейин уй қоронғилашди, дегандек гап.

Чироқ нима Ҳзи? Шундай ҳол шоирларда тез-тез содир бўлиб туради: нимадир миямда ғимирлаб қолди — ёзишга шошилдим. Нимадир ғимирлаган бўлса-ю, лекин у ёруғлик бахш этмаса, уни ёзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Ҳар қанақа ўткир мулоҳаза агар ёрқинлик бахш этмаса, фикр бўлолмайди. Ҳеч бир шахмат комбинацияси, агар унда рақибнинг жавоб юришлари ҳисобга олинмаган бўлса, чиройли бўлолмайди. Йигирманчи асрда декадентча сўзамолликни фикр ўрнида қабул қила бошлаганлар.

“Унинг кўзларига қандоқ қарайман?” — ҳозирча дунём ана шу жумла мағзида сақланиб турибди. Аммоки шайтон кулоққа шивирлай бошлайди: “Ундоқ бўлса, ҳаммасини телефон орқали гапир — унинг кўзларига қарашингга тўғри келмайди”.

Сабр-тоқатли одамлар сингари — ҳамма нарсага чидаб келган халқлар қаттиқ портлайдилар. Руҳий мантиқ жиҳатидан бу жуда табиийдир.

Иқтидор қобилиятдан нимаси билан фарқ қилади?

Ҳар қандай иқтидор Ҳзининг ҳар бир ишига бутун қалби билан киришади, ҳолбуки энг қобилиятли одамнинг ҳам ишида қалбга эҳтиёж сезилмайди.

Аҳоли — собиқ халқ.

Олдинда жумбоқли сиёсий вазият вужудга келса, энг аҳмоқона гумонга боргин: сен ҳақ бўлиб чиқасан.

Болалар ва чолларни сидқидилдан ҳурмат қиламан. Зеро, фақат жисмонан суяниб бўлмайдиганларга руҳан суяниш мумкин.

Ақлли одам тентак одамдан аҳмоқона гапларни гапирмаслиги билан фарқланмайди, балки камроқ гапириши билан фарқланади.

Худога имон келтирди-да — тракторига ўлтирди!

Бироқ рус кишиси Худога ишонаркан, тракторчини тўхтатади ва унинг имонли ёки имонсиз эканлигини суриштира бошлайди. Бу ҳол тракторчи тракторини

ўчириши, ундан тушиши ва иккаласи сояроққа ўтиб, ўртадаги ароқ шоҳидлигида муаммони ҳал этиш билан яқунланади. Лекин пировардида шуни аниқлаш қийин бўладики, биринчи кишига Худо муҳиммиди ёки қиттак-қиттак отиш учун улфатми?

БОШСИЗ СУВОРИЙ АЁЛЛАР ВА ЁВВОЙИ ОТ

У ниманинг эвазига яшарди? Машилкада илмий-оммабоп фильмлар сценарийсини шақиллатиб ёзиб, шуларнинг қалам ҳақи эвазига яшашга мослашди у. Бундан ташқари, асосийси шу бўлса ҳам ажаб эмас, тайёр фильмларни қутига солиб Москва Адабиётни тарғиб қилиш бюроси орқали мамлакат бўйлаб юрар, клубларда чиқишлар қиларди. Аввал бир-бирига ўхшаб кетадиган фильмларни кўрсатар, кейин ҳе йўқ-бе йўқ, ўзининг шеърларини ўқиб кетарди. Чекка қишлоқлардаги аҳоли буни фильмга шарҳ бўлса керак, деб қабул қиларди. Айни чоғда у томошабинларга шеър билан биргаликда саҳнадан ҳарорат ва самимият ҳам ёғдирар ва улар ўз қалбларида уйғонган мунавварликдан тетиклана бошлардилар. Фильмлардаги керагидан ортиқча тушунарлилик шеърлардаги айрим мубҳамликлар билан посангини ушлаб турарди.

Бундай учрашувга у, сафар пулини ҳисобламаганда, ўн олти сўм оларди. Бу пул, албатта, кам эди, лекин у учрашувларнинг сонини кўпайтиришга эришиб, ўзининг сафарини айтарли даражада фаровонлаштирарди.

Мана бу воқеани у ўзининг бошловчи кинематографистлик ҳаётидан сўзлаб берган.

Мен бир неча йил давомида илмий-оммабоп фильмлар сценарийсини битта режиссёр учун ёзиб юрдим. Сценарийни тугатиб, жамики ташвишлардан мосуво бўлардим, юқори раҳбар тўсиқлардан олиб ўтиш учун нимаики иш зарур бўлса, ҳаммасини ўша режиссёрнинг ўзи қиларди. Бу менга жуда маъқул эди.

Тўғри, у ҳамиша муаллифдошликни талаб қилиб туриб олар, ўз-ўзидан равшанки, қалам ҳақини ҳам тенг бўлишардик. Мен шунисига ҳам шукрона қилардим, чунки ҳеч қачон раҳбариятнинг кўзига кўринмасдим. Зеро менинг улар олдида пайдо бўлишим уларни лавозимлари борасида ташвиш ва хавотирга солиб кўярди. Айтганимдек, ҳамма ишни режиссёрнинг ўзи бошларди.

Биз Ижод уйига йўлланма олдик. У ҳамиша бу ердан икки хоналик энг яхши номерни эгаллар, чунки ҳар гал янги маҳбубаси билан келарди. Унинг жон-дили — роҳат-фароғат эди.

Мен доим одми хонага жойлашардим. Икки ҳафта ичида баъзан иккита сценарийни дўндириб ташлардим. Бунда, албатта, у муаллифдошлиги учун қўшган бир ёки икки саҳифали ўтлаб кетилган нарсаларни ашаддий суръатда олиб ташлашимга тўғри келарди.

Мен нима ҳақида ёзмай, у ўзи томонидан қоралаши лозим бўлган алжирашдан иборат саҳифаларига, албатта, шаҳватли унсурларни киритишга уринар эди. Чунончи, у менинг дельфинлар ҳаётига бағишланган сценарийимга ёзган қўшимча саҳифасида на қишлоқ, на шаҳарлигини таъкидламаган ҳолда ёз саратонида ярим яланғоч аёл ярим очилган лаблари-ла енгил ҳаракат билан юмшоқ асфальтда чиройли туфлиси пошналари изини қолдириб дельфинарий томон бораётганлигини тасвирлайди. Қизиқ, ошuftа бадандек юмшаган асфальтдан туфлиси пошналарини суғураркан, ўзининг енгил-елпи хатти-ҳаракатини у қандоқ сақлаб қола билдийкин?

— Сен дельфинсан, — дедим мен унга, саҳифани саватга ташларкан, — сенинг ярим яланғоч, ўткир пошналар маҳбубанг дельфинарий томон кетмоқда, лекин, не ажабки, шу кетишда у тўғри сенинг ҳашаматли хонанга кириб келади.

У саватга ташланган яроқсиз саҳифасига заррача ачинмай, аксинча муаллифдошлик ҳуқуқини қозониб бўлгандек ўз хонасига йўл оларкан, кўнгли тўқ ҳолда жилмайди. У кун давомида диванда ястаниб ётиб, олди-қочди романларни ўқир, албатта, бундай ҳолларда парижонлиги туфайли очилганча қолган романни маҳбубаси тагидан олишни унутар, бинобарин, мазкур саҳифада бўғишга интилаётган бегуноҳ воқеа иштирокчисига эмас, умуман шу асар муаллифининг ўзига ҳам беихтиёр ачинмасдан иложи йўқ эди!

Шунга қарамасдан, тўкин дастурхон атрофида у ниҳоятда сертакаллуф ва сертакаллум бўларди. Ундаги инсоний нутқнинг бошдан қўлга бергунча шу қадар ғализлашиши мумкинлигига одамнинг ишонгиси келмасди, айна чоғда бошдан тилга ўтаётганда эса ўзининг мафтункор жимжималари ва оҳорини сақлай оларди.

Уни Георгий Георгиевич дейишарди. У мовий кўз, ҳамма ҳавас қиладиган славян қиёфасига эга яҳудий эди. Унда нафақат славян қиёфаси, балки энди тўлиша бошлаб, сочлари чиройли оқарган эллик ёшлардаги зодагон-бойвачча таровати ҳам мужассам эди. Бизни яқиндан билмаган одамлар таом маҳали кўришганимизда уни пулдор ўрислардан, мени эса, кўзларимнинг қоралигига кўра, унинг хизматини қилиб юрган яҳудий деб ўйлашарди.

Унинг ўйнашлари ҳаминша ўрис аёллари эди. Бу менинг сира гашимга тегмасди, бироқ у ҳар сафар бу борада ниманидир тушунтирмақчи бўлар, бу узрини бир неча бор такрорлар, лекин ҳар гал аввалда айтганларини эсдан чиқарган алфозда сўзларди.

— Мен ўзимни нима ҳам қила олардим, — дерди у, елкасини илкис учириб, — мен ишқда антисемит — яҳудий севмасман.

Бизнинг Ижод уйида сўнгги марта бўлишимиз эди бу. У билан янги маҳбубаси — новча, келишган, оқ юзли жувон бирга эди. Ва жувон ундан бутун бир бош ва ярим бўйин баланд эди. У маҳбубасига бош кўтариб қараркан, гўё кўп йиллар парваришлаб, ўзи ўйлаганидек бўй чўзира олган ниҳолига тикилгандек, гурур билан разм соларди. Жувон эса ҳаминша менга тагдор жилмаяр, гўё назокат билан, ўзининг бўй жиҳатидан кўпроқ менга тўғри келишига шаъма қиларди. Одамлар учаламизни бирга кўришганида отаси билан бирга юрган ёш келин-куёв дея ўйлашлари турган гап эди. Баъзан шундоқ ўйлашарди ҳам.

Мана, мен деярли икки ҳафтаки, ўз хонамда тер тўкиб иккинчи сценарийни тутатмоқдаман. У эса ҳашаматли хонада диван узра ястаниб, дам олди-қочди романлар ўқиш билан, дам маҳбубасининг кўнглини овлаш билан банд. Диван худуди доирасида фаоллик кўрсатадиган шунақа Обломов эди у. Шу икки ҳафта давомида бирон марта ҳам очиқ ҳавога сайрга чиққани йўқ. Баъзан менга у, ўз фильмларини ҳам диванни суратга олиш майдонига чиқариб, унинг устида оладигандек кўрилади.

Ҳар оқшом кечки таомдан кейин биз унинг хонасида қиттак-қиттак қилиб ўтиришга одатлангандик. У бундай кезлар доим очилиб кетар, ўткир мутойибалар қиларди. Унинг маҳбубаси эса, у ҳар қанча ўткир сўзлилиқ қилмасин, менга тагдор жилмайиб: “биз ҳар қанақа мутойибасиз ҳам хуш-хандон бўла билардик!” — дер эди гўё. Лекин мен ўзимни жиддий тутар, унинг чегарадан ўтишига йўл қўймасдим. Дарвоқе, ушбу нозик ва чигал туйғуларнинг сабаби нимадан эди ўзи? Бу — майхўр ва ишратпарастнинг шеърларимни зукколик билан тушунганлигида ва мен ҳам унинг бу хислатини қадрлаганимдан эди, чамамда.

Бир куни у менинг хонамга оқшом пайти отилиб кирди ва ҳазилга мутлақ бегона йилдирим нигоҳини тўшагим узра қадади, гўё бу нигоҳи билан каравот тагига чаққон юмалаб кириб кетиши мумкин бўлган аёлни тутиб қолмоқчидек эди.

— Людани кўрмадингми?! — сўради у мендан ташвишланиб ва гумонсираб.

Мен жувоннинг бир неча бор букланиб каравот тагига юмалаб кираётганлигини ўзимча тасаввур қилиб, оз бўлмаса хахолаб юборай дедим.

— Қаёққа йўқолди у? — сўрадим мен.

— Билмасам, — деди у, — мен диванда мизғиб қолибман. Уйғонсам — йўқ. Нариги хонада бўлса керак, деб ўйладим. Чақирдим — овоз бермади. Бизнинг бу ерда сендан бошқа яқин танишимиз йўқ. У қаёққа ғойиб бўлиши мумкин?

Ўзини гўё хаёлга гарқ бўлган кўрсатиб, ҳожатхона эшигини очди ва ичкарига қаради.

— Балки сайрга чиққандир? — тахмин қилдим мен.

— Кетдик — ахтарамиз, — жонланди у, — кеч кириб қолди. Безорилар тегажоқлик қилиши мумкин.

У хонасига бориб, кийиниб қайтди. Мен ҳам кийиндим ва бизлар ташқарига чиқдик. Кузнинг салқин шабадаси пальтонинг устидан билина бошлади. Биз бир соат давомида Ижод уйи атрофида сандирақлаб юрдик, у ҳеч қаерда йўқ эди.

— Жиндак жиқиллашиб олувдик, — бирдан эслаб қолиб деди у, — балки шундан аразлаб, шаҳарга кетиб қолдимикин?

— Ундоқ бўлса, қўнғироқ қил, — дедим мен.

— Телефони йўқ, — кескин жавоб берди. — Бир ўзим қандоқ ётаман энди!

Тасаввурга сиғмайдиган зот! Унинг сўзига қараганда, йиғирма ёшидан бери бир кеча ҳам бир ўзи ётмаган. Бу узлуксиз меҳнати учун ҳақ тўлашганидами! Менинг хотинимга бўлган садоқатим унга тушуниб бўлмас астраханча ёввойликлигича қолди. Бироқ уни жиндак бу шаҳиддан туширган нарсаси — танишлигимиз мобайнида мен аввалги хотиним билан ажрашиб, янгисига уйланишга улгурганим бўлди.

Биз тағин бир соат давомида катта йўлни ўзимизники қилиб олиб, уни ахтардик. У онда-сонда ўтаётган йўловчиларга яқин бориб, улардан, тасодифан новча, келишган оқ юзли жувон сизларга учрамадими, дея сўрарди. Йўқ, новча, келишган, оқ юзли жувонни ҳеч ким кўрмаганди.

— Ҳа, у шаҳарга кетиб қолган, — ҳар гал янада ишончлироқ дерди у. — Худого шукур, бунда безорилар унга тирғалишмабди. Улар новча, оқ юзли жувонларга тоқат қилишолмайди. Бунақа зотлар уларнинг гашини келтиради.

Бироқ биз уни излашда давом этдик. Мен жувонни ахтаришимиз давомида унинг бориб нукул аёлларга мурожаат қилаётганини пайқадим. У ҳар учраган аёлдан, новча, келишган оқ юзли жувонни кўрмадингизми, дея сўрар, мен эса бундай пайтлар ўзимни четга олиб турардим. Кейин у эркаклардан сўрашни умуман бас қилди, афтидан, у бирон эркак бунақа аёлни учратса, бирон ёққа судраклаши тайин деган хулосага келганди, шекилли. Агар эркак уни бирон ёққа судракламаган экан, демак уни учратмаган. Кейин мен унинг аёллардан, новча, келишган, оқ юзли жувонни кўрган-кўрмаганликларини суриштираётган чоғида гап олиш учун вақтни тобора чўзаётганлигини пайқадим.

Ва ниҳоят, унинг ўрта бўй аёл билан, у ҳам оқ юзли эди, анча гапга тушиб — илакишиб қолганлигини кўрдим. Бир пайт у чўнтагидан бир сиқим пул олиб, уни кўча чироғи ёруғида санади-да, ўша оқ юзли аёлга узатди. У пулларни сумкачасига яширди. Мен айнан мўъжаз, тўлагина, оқ юзли аёлдан новча, келишган, оқ юзли жувон тўғрисида олинган ахборотнинг қиммати ҳақида ҳайратланарканман, шу асно у ахборот берган аёлнинг қўлидан тутиб, олдимга келди.

— Ҳа, — деди у, — Люда менга аччиқ қилиб, шаҳарга кетворган. Бироқ биз энди вақтимизни мана бу жонон қиз билан ўтказамиз. Кетдик уйга тезроқ! Ичиш керак! Совқотиб кетдик! Мен ижодқорман, аёлсиз — ёлғиз яшолмайман!

Бунақа одамлар ўзини ижодкор ҳисобласа, мен ақлдан озиб қолай дейман! Лекин, на чора, нукул шунақа одамлар ўзларини ижодқорман деб таништирадилар! Новча, келишган, оқ юзли жувонни ахтаришимиз шунақа гаройиб яқун билан ниҳояланди. Қаранг-а, ижодкор эмиш!

Ниҳоятда чакқонлик билан чиройли дастурхон тузади у, музлатгичдан бир шиша ароқ олди. Ва биз кечки таом устида қиттак-қиттак қила бошладик. Георгий Георгиевич ҳар доимги янги маҳбуба васлига эришган дамларидагидек, гул-гул очилганди. У тинимсиз мутойиба қилар, бу мўъжаз дўндиқча эса тўхтовсиз қиқирларди. Мен ҳам хандон-хушхонликдан четда эмас эдим, чунки у чиндан ҳам жуда хушчақчақ ва зукко ҳазилкашга айланганди.

Бир пайт кутилмаганда иккинчи хонанинг эшиги очилиб, уй либосида Люда чиқиб келди. Ё худо! Ҳамма лол қотди. Георгий Георгиевич оғзини ярим очганча қолди, унда охиригача айтиб улгурилмаган мутойиба эшилиб-буралган ҳолича ярим кўринишда қотганди.

— Намунча шовқин-сурон кўтармасаларинг! — деди Люда эснаб. — Бироз мизғиб қолибман.

— Мен сени излаб чақирганимни наҳотки пайқамадинг? — ниҳоят тилга кирди Георгий Георгиевич.

— Демак, яхши чақирмагансан, — деди Люда дастурхонга яқин ўтираркан, аини чоғда нотаниш қизга разм солди.

Яна давранинг гули ўзлигига қайтди!

— Сен ухлаб ётганингда, дўстимизнинг мана бу таниш қизи келиб қолди, — деди у, мени стол тагидан туртиб. — Биз бу воқеани нишонлашга қарор қилдик. У эртага жўнаб кетади!

Люда, сирғалари лаълини қаҳрли товлантириб, менга истехзоли жилмаяркан, наҳотки шу пакана учун менинг чорловчи табассумларимга ройиш бермаган бўлсанг, деган бўлди гуё.

Дўндиқча ҳам шу лаҳза менга қаради. Воқеанинг ғалати ривожини унга дарҳол аён бўлмай, эндигина етиб борганди! У менга бир қур назар солди-да, ёввойи завқ билан хахолади. Георгий Георгиевич у бу хахолаши билан Людада бирон шубҳа уйғотиб қўймасайди, деб қўриқиб кетди.

— Танечка, нега бунақа куляпсиз? — бирмунча танбеҳомуз юзланди унга. — Бу ерда ҳеч бир кулгили ҳодиса бўлгани йўқ.

— Мен дўстим Юрани кўрмаганимдан буён у анча ўсибди! — деди у ўзини кулгудан босолмай ва менга қараб тагин хахолай бошлади.

Ўтирганлар менинг “танишимни” чиндан ҳам ҳазилкаш эканлигига иқдор бўлишди, айна чоғда унинг кулгусидан мутелик оҳангини ҳам илғаш мумкин эди. Георгий Георгиевич, биз учаламиз Людани Ижод уйи теварак-атрофида қанчалар изиллаб ахтарганимизни ва ҳар хил безорилар унга тирғилиши мумкинлигидан юрак ҳовучлаганлигимизни сўзлаб бердик.

Демак, у уйғонган пайтида Людага кўзи тушмаган ва уни бир неча бор ахтариб-чақирган, ёнидаги хонадан жавоб бўлмагач, ташқарига (менинг олдимга!) чиқиб кетди деб ўйлаб, иккинчи хонани очиб ҳам кўрмай, уни излашга тушган.

Георгий Георгиевич хурсандчилигидан яна бир шиша ароқни очди. Мен ҳам ичкиликка зўр бердим, чунки олдинда ёт аёл билан илк дафъа бир хонада тунашим ва унга хотинимга хиёнат қилолмаслигимни исботлашим масаласи турарди.

Одамларга, ҳаммасидан ҳам хотинингга хиёнат қилолмаслигини уқтиришинг қийин бўларкан. Шу аснода сени ҳатто ўз хотинига қаттиқ вафодорлар ҳам, гарчи улар ўз садоқатлари борасидаги иқдор-чиқирлардан оғиз очишни сира ўзларига эп кўришмаса-да, ёмон кўриб қоларкан.

Мен дурустгина кайф қилдим ва соат иккиларда дўндиқча иккаламиз кийимларимизни қўлтиқлаб, менинг хонамга тушдик.

Георгий Георгиевич эса Людани узил-кесил чалғита олганлигини англаб, ўзига катта ишонч пайдо қилди. Айна чоғда у мени қандайдир ақидага ёпишиб олиб, хотинига хиёнат қилмаслигимнинг қанчалар ростлигини билмоқ ниятида, бу кеча қачондир ичган онтим чўққисидан қулашимни ҳаприқиш билан кутарди.

— Ҳаракатингни қил, — шивирлади у, бизни эшиккача кузатаркан, — ҳаммасига тўланган!

Хонага кириб бўлиб, сайроқи дўндиқча учун диванга жой тўшаётганимда, у ҳайрон бўлиб сўради:

— Нима, биз алоҳида-алоҳида ётамизми?

— Ҳа, — дедим мен, кўряпсиз-ку, шунақа бўлиб қолди. — Қаранг, Люда кетмаган экан... Мен эса ҳаммиша хотинимга садоқатлиман.

— Ҳамиша-я? — танг қолди у.

— Уйланган давримда, — тушунтирдим мен.

— Ҳозир-чи, уйланганмисиз? — сўради у.

— Афсуски, уйланганман, — дедим мунофиқликка бориб, чунки мен ўз ақидамдан ташқари, умуман фоҳишаларга илашишни ҳам ёмон кўрардим.

— Бизлар кимлар билан ётамиз... — овоз чиқариб ўйланди у, — агар эркаклар хотинига ҳаммиша садоқатли бўлса?

— Ахир, ҳамма эркаклар ҳам эмас-ку, — анчагина юмшаб дедим мен.

— Ҳаётимда ҳеч қачон бунақаси бўлмаганди, — деди у андуҳ билан, — бир хонада туриб эркакдан алоҳида ётмаганман! Айтсам, дугоналарим ишонмайди!

— Хайрли тун, — дедим мен ва чироқни ўчирдим. — Бемалол ечиниб ётаверинг.

Қоронғиликда иккаламиз ҳам ечингач, ётдик.

— Агар олдингизга ўтиб олсам-чи? — сўради у беш дақиқалардан кейин.

— Сизни ҳайдашимга тўғри келади, — дедим мен, вужудимни қаттиқ уйқу енгиб келаётганини ҳис етиб.

— Мен ҳеч қачон сиздақа барваста эркакка дуч келмаганим, — хўрсинди у қоронғиликда. Кейин бирмунча фурсат ўтгач, кулгудан ўзини босолмай овозини паст қилиб, узун-узун энтика бошлади.

— Нима кулгунгизни қистатяпти бунча? — уйқу аралаш сўрадим мен.

— Ҳар хил фикрлар, — деди у, кулгисини босишга ҳаракат қилиб.

Мен уйқуга шўнғидим. Эрталаб, уйғонганимда у аллақачон оёқда эди. Хушчақчақ, серғайрат кўринарди дўндиқча. Агар мен уйланган бўлмаганимда, у эса

суоқоёққа айланиб кетмаганида, бир кеча яхшилаб димоғни чоғ қилармидим, дея қўнглимдан кечирдим мен.

— Тескари қараб турунг, — гарчи бу мурожаатимнинг ғалати эшитилишини ҳис этсам-да. У сермаъно хохлаб, тескари ўғирилди. Мен кийиндим, ювиниб-тарандим. Шу палла Георгий Георгиевичнинг эшикни ўзига хос чертиб тақиллатгани эшитилди. Эшикни ўзим очдим ва унинг қизиқиши жунбушда эканлигини пайқадим. Мени даҳлизга чақириб олди.

— Қалай бўлди? — қизгин шивирлади.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, — жавоб бердим мен, негадир унинг шивирлашидан гашим келиб. Шивирлаши оддий бўлганида ҳам тоқат қилса бўларди.

— Қанақасига? — ҳайрон бўлди у, хайрият, оддий оҳангга ўтди. — У нима қилди?

— Мен унга ҳаммасини тушунтирдим, — дедим мен, — аввал у ажабланди, кейин тушунди.

Айтиш лозимки, Георгий Георгиевич аёллар ва улфатчиликдан ташқари ишларда жуда қурумсоқ эди. Мазкур масалаларда эса тенги йўқ ҳотамтойга айланарди. Аммо, масалан, ёзнинг иссиқ кунда кўчадан музқаймоқ сотиб олишни аҳмоқона одат ҳисоблар, пулни қўкка совуриш бу, дер эди. У шунақа шахс бўлиб, ўзининг феъл-хуйига эга эди.

— Бироқ мен унга кечасига пул тўладим-ку, — деди у хафа бўлиб, қўлларини икки томонга ёйганча, — бунақаси кетмайди. Пулни беҳуда совурмаслик керак. Сен бу томонда туриб тур, мен ҳозир у билан ётиб чиқаман. Мабода Люба келиб қолгудек бўлса, мени бир танишининг хонасига кириб кетди, дегин. Уни эшик яқинига йўлатма.

— Яхши, — рози бўлдим мен, унинг таҳқирловчи таклифини ичга ютиб. У хонага кириб кетди.

Ўн дақиқалардан сўнг у эшикни кутилмаганда очиб, менга деди:

— Бу ёққа бир қарагин!

Мен унинг ишини бунчалик чаққон битирганлигига ҳайрон қолиб, ичкари кирдим. Ва жинни бўлаёздим!

— У сен билан кечаси ётганмиз деяпти, — асабий тушунтирди, — шу сабабдан рози бўлмаяпти!

— Ҳа! — оёқларини тапиллатди дўндикча. — Мен битта билан ётишга келганман, иккита билан эмас!

— Бироқ бизлар ётмадик-ку, — дедим мен.

— Мен ётдим, — қатъий жавоб берди у, — ётдим!

— Битта хонада ётдинг, битта тўшақда эмас! — энди мен асабийлаша бошладим.

— Битта тўшақда! — деди у.

— Нима, ақдан озиб қолдингми? — жеркидим.

— Заррача, — жавоб берди у, — сен ухлаётганингда ёнингга келиб ётдим. Ва нима зарур бўлса, ҳаммасини бажардим!

— Бу, ахир, жисмонан мумкин эмас-ку! — ўшқирдим мен. — Эркак ухлаб ётганида!

— Жуда мумкин-да, — жавоб берди у, — ухлашга сен ухляпсан, лекин бутун аъзоларинг эмас!

— Уйғонишим мумкин эди-ку, — қичқирдим.

— Фирт маст эдинг, — топиб жавоб қайтарди у. — Шунинг учун уйғонмадинг.

— Бунга ҳақиқат эканлигини нима билан исботлайсан? — қизиқиши жунбушга келиб сўради Георгий Георгиевич.

У уятдан миқ этолмай қолди.

— Хуш, — жиддий туриб олди Георгий Георгиевич.

— Унинг туғма холи бор, — ҳамон уялган кўйи секин жавоб берди у, — киндигининг тагида.

Георгий Георгиевич нигоҳларини менга қадади, зотан бу нигоҳ ўзи ўқиган беҳисоб изқуварлардан бириникига ўшарди. Мен бошимни қимирлатдим. Бу ҳақиқат эди. Унинг сўзларида шарқ эртақларининг биридаги алланимага аллақандай ўхшашлик борлигини элас-элас эсладим. “Минг бир кеча”микин?

— Қандоқ қилиб пайқадинг, — Георгий Георгиевич, афтидан, абжир изқувар қиёфасига кирди, шекилли, шаштидан тушмади, — нима, чироқни ёқдингми?

— Кўча чироғининг ёруғи тушиб турарди, — у иқроор бўлди тагин қизариб-бўзариб.

— Рост, мен ҳам ҳаётимда икки марта ухлаб ётган аёл билан бўлганман, — бирдан ҳе йўқ-бе йўқ оғзидан гуллади Георгий Георгиевич, бировдаги шахвоний тажрибанинг уникидан бойроқ бўлишига одатдагидек рашки келиб, — иккаласиям маст эди. Ҳайратланидан жойи йўқ. Иссиқ мурдага ўхшайди.

— Вой! — қўрқиб қичқириб юборди дўндиқча. — Ҳечам-да!

— Сенинг тушинга ҳеч нарса кирмадими? — дафъатан мендан сўради Георгий Георгиевич, афтидан, у энди таҳлилчи-руҳшунос ролига кириб.

— Ҳеч нарса! — кескин жавоб бердим.

— Бу қанақаси бўлди ўзи? — Георгий Георгиевич мушоҳада қила бошлади. — Эркак аёлга ҳузур-лаззат кўриш учун пул тўлайди. Сен-чи, ҳам ҳузур-лаззат кўрдинг, ҳам пулини олдинг, у эса ҳеч вақосиз қолди. Сен унга менинг пулим билан бу кечанинг ҳақини тўла, у эса уни менга қайтаради. Акс ҳолда, зўравонликка киради бу!

— Менга буни эшитишнинг ўзи кулгили! — шаллақилик билан қичқирди дўндиқча. — Тагин булар зиёли одамлармиш! Кино олишармиш! Бу фирт шармандалик-ку, аёл эркак билан ётса-ю, бунинг учун ундан тагин пул ҳам олишса! Мен фақат қари америкалик ва италиялик аёлларнинг тўлашлари ҳақида эшитганман. Бизнинг Россияда бу фирт шармандалик!

— Хўп, майли, бора қол, бора қол, — шаштидан тушди Георгий Георгиевич, — Люданинг нариги хонада ухлаб қолганлигида сенинг айбинг йўқ. Хайрият, у ўз вақтида уйғонди! Агар у хонага ётиш учун кирганимизда уйғониб қолса эди, ана унда кўрардинг томошани!

— Мен ҳаммасини хаспўшлаб, ўз ролимни муваффақиятли ўйнаганлигим учун раҳмат айтинг, — деди дўндиқча, — бошқа тентак бўлганда дарров қовун туширарди!

— Ҳа, сен бопадинг! Ўзингни яхши тутдинг, — жиддий хотима ясади Георгий Георгиевич. — Энди хайр, бора қол!

У кийиниб, жўнади.

— Қизиқ иш бўлибди, — деди Георгий Георгиевич, — бу ҳақда Людага гапириб берсам майлими? Қотиб-қотиб кулади-да? Уйқудалигинда сени нима қилгани ҳақида сўзлайман, холос. Дарвоқе, мени ҳам уйқудалигимда бир синаб кўришини илтимос қиламан. Қизиқ, қанақа тушлар кўраркинман, агар уйғониб кетмасам.

— Гапириб беравер, — дедим. — Мен масаланинг бошқа, муҳим фалсафий томони ечолмай бошим қотяпти: хотинимга хиёнат қилдимми ёки йўқми?

— Ечишга ҳаркат қил! — мамнун сўз қотди Георгий Георгиевич. — Мен бориб, ҳаммасини Людага сўзлаб бераман! Кечқурун буни ҳар қалай рўёбга чиқариш керак!

Мен кун бўйи сценарий устида қаттиқ ғайрат билан ишладим, бир дақиқа ҳам бош кўтармадим. Ниҳоят тугатдим.

Кечқурун Георгий Георгиевичга тайёр ишимни олиб кирдим. Люда, энди ҳеч бир тағдор шаъмаларсиз менга жилмайиб қарарди. У чаққон ва мулозамат билан дастурхон тузади. Ниманидир хиргойи қилганча хонадан хонага учаяпти. Биз Георгий Георгиевич билан басма-бас олардик, Люда бу сафар мулойимлашиб бизни тўхтатмади. Георгий Георгиевич менинг аҳдим бузилганлигини ҳар томонлама аския қилар, Люда эса йиқилиб қолгудек хахоларди. Менга бу сафар у ҳазил-мутойибанинг пилигини кўтараётгандек туюлди, одатда доим пасайтиришга уринарди. Мен Георгий Георгиевичга нисбатан унинг муомаласи илиганлигидан хурсанд бўлдим.

Бир маҳал кайфим тароқ бўлиб, яхши кайфият билан хонамга қайтдим ва шу заҳоти донг қотдим. Эрталаб Георгий Георгиевич хонага кириб келганида, мен ҳали тўшақда эдим.

— Кечаси Люда сеникида бўлмадими? — кутилмаганда сўради у, — кўзларимга синчков нигоҳларини қадаб.

— Нима, тагин йўқолиб қолдимми? — сўрадим. Бу энди энсамни қотирди.

— Йўқ, йўқолиб қолгани йўқ, — жавоб берди у, — бироқ тунда уйғонган эдим, у ўрнидан туриб, жойига энди ётаётганга ўхшаб кўринди.

— Хўш, нима бўлибди? — дедим мен. — Одам ҳар хил эҳтиёж учун ўрнидан туриши мумкин.

— Албаттаку-я, — маъқуллади, лекин қизишиб илова қилди: — Бироқ гап шун-

даки, мен унга тармашганимда кескин рад қилди. Биринчи бор — шунча бирга яшаётганлигимиздан бўён! Жуда шубҳали, жуда! Наҳотки икки бошсиз суворий аёл ёввойи отни яйдоқ минишади-ю, от буни сезмаса ҳатто?

— Жин урсин сени! — қичқирдим. — Бўлмади, бу ерда ҳеч қанақанги Люда бўлгани йўқ!

У ё ўзининг зукко иборасидан қўнгли тўлиб, ё газабим қайнаганлигидан хотир-жам тортиб чиқиб кетди. Мен ўрнимдан турдим, ювиндим, соқолимни олдим ва нонуштага ҳозирлик кўра бошладим. Бир пайт кимдир хонамни тақиллатиб қолди. Эшикни очдим. Люда жилмайиб турарди. Ҳеч сўз демай тўшагим олдига келди, одеялни кўтариб ташлади ва яқандозлар орасини титаркан, бир пайт у ердан ўтлоқдан қизил маймунжон узгандек лаъл тошли зирагини олди.

Мен, хижолатданми, ловиллаб кетдим. Ҳамон ҳеч нарсани тушунмасдим. У чаққонлик билан зирагини қулоғи солинчоғига осди.

Кейин хахолаб, мен томон энгашиб, деди:

— Кечир, асло иқрор бўлмоқчи эмас эдим, бироқ бу онамдан ҳадя зирак!

У чиқиб кетди. Мен, бу борада ўз вазифам ўталганлигини англадим. Агар бунга аввалдан зарра гумоним бўлганида эди, эшикни ичдан қулфлаб олардим. Уйқум шунақа бўлгач, нима қилай: ширакайф ҳолда ҳам, хушёр ҳолда ҳам донг қотаман. Дунёга тентакларча ишонининг аломати бу. Ҳамма жонворлар эса сергак ухлайди, дунёга ишонмаганларидан. Тўғри ҳам қилишади!

Авзойим бузилиб, нарсаларимни чемоданга отдим-да, ҳеч ким билан ҳам хайрлашмай, Ижод уйини тарк этдим. Сценарийга қалам ҳақини барибир олдим, лекин Георгий Георгиевич билан бошқа ҳеч қачон тўқнаш келмадим.

Фалсафий жиҳатдан олиб қараганда, бу хотинга хиёнатмиди ёки йўқми, барибир бу масалани еча олмадим, лекин ақидамга кўра хотиним билан ажрашдим. Қолаверса, у билан бари бир ажрашиш ниятида эдим. У муваффақиятли тарзда бошқа билан турмуш кўрди ва ёлғизгина ўғлимни олиб Америкага жўнаб ҳам кетди. Ўғлимни баъзан шу қадар соғинаман, бамисоли Напалеон ўғлини соғингани каби. Лекин у галварс шон-шухратдан бошқа нарсани ўйлаганмикин?

ЙИРТҚИЧ ҲАМ АБЖИР ОВЧИГА УЧРАЙДИ

Шундоқ қилиб, унинг мамлакат бўйлаб кезиб, клубларда фильмлари билан чиқишлар қилиб, орқасидан шеърларини ўқиб пул ишлаганлиги ҳақида аввал гапиргандим.

Бироқ кунлардан бир кун бу учрашувлар борасида ёмон ҳол содир бўлди. У Туркманистоннинг шаҳар районларидан бирига келганди, ҳар галгидек бу ерда ҳам фильм кўрсатиб, шеърларидан ўқимоқчи эди.

Учрашув олдидан унинг район партия кўмитасига учраши шарт бўларди. Бу ерда у учрашувга рухсат олар ва айни чоғда киномеханикка, афишага ҳамда маҳаллий корхоналардан жалб этилувчи томошабинлар иштирокининг таъминланишига доир муаммолар ҳам бир йўла ечиларди.

Мазкур шаҳар районида Колхозчи уйи меҳмонхона ўрнида фойдаланиларди. У бу ердан хона эгаллади, ювинди, таранди ва кийиниб райком томон йўл олди. У эшикни қулфлаб, ташқарига одимлади.

У жуда салобатли кўринар, Колхозчи уйи хизматчилари унга ҳайрат ва тавозе билан қарашар, зеро уни Москвадан келган катта одам, аниқроғи, тафтиш қилишга келган масъул ходим деб ўйлардилар.

Колхозчи уйига шундоқ савлатли кишининг машинасиз ва райком ходимларининг кузатувчисиз келганлиги унинг хуфия шахс эканлиги ҳақидаги тахминларни тасдиқлаб турарди. Зеро шу чоққача ким кўрган Москвадан келган одамнинг уларда тўхтаганлигини! Ахир, бунақа одамлар учун райком ихтиёрида пешонасига ҳеч нарса ёзилмаган алоҳида қулай ва шинам истиқоматгоҳ бор-ку!

Ҳа, у райкомга қутилмаганда бостириб бормоқчи, токи унинг ходимлари турли қинғир ишларини гум қилишга улгуриша олмасин. У коридордан ўтаётганида Уйнинг директори маъмура дарчаси олдида турарди. Унинг шоирга кўзи тушиб, бу лаҳзани ҳаётидаги сўнги имкон дея англади.

— Томлардан чакка ўтади, — деди у ғамгин, лекин шоир яқинлашаркан, аниқроқ қилиб, — ижрония кўмита ёрдам бермайди...

У ҳаммасининг ҳисоб-китобини қилиб қўйганди. Катта москвалик бошлиқнинг унга майда нарсалар билан мурожаат қилганлиги боис, сочиши мумкин бўлган ғазабини назарда тутиб, у ушбу гапини худди Уй маъмураси билан ҳасратлашайтган йўсинда гапирди.

— Ҳаммаси жойига тушади! — бирдан гулдиради шоиримиз ва ғолибона юриш қилиб ташқарига чиқди.

— Ҳаммаси жойига тушади, дедими? — гаранг бўлиб такрорлади директор. — Буни қандай тушуниш керак! Кимларни жойига туширмоқчийкин?

— Афтидан, у аллақачон ҳаммасини партия мактабига жўнатишга қарор қилган кўринади, уларнинг ўрнига бошқаларни тайинламоқчи, — топқирлик билан деди дали-ғули маъмура.

— Қарор қилиб бўлибдими? — ҳайрон сўз қотди директор.

— Албатта, — уни ишонтирди маъмура, — кўрдингми, қанақасини жўнатишибди? Арслон!

— Марусия! — шоша-пиша директор фаррошни чақирди. — Зудлик билан москвалик меҳмон хонасига тувакни қўй!

— Ҳозир! — овоз берди фаррош.

Колхозчи уйининг тахтадан қилинган ҳожатхонаси ҳовлида эди. Шу сабабдан бу даргоҳнинг биттаю битта улкан туваги тансиқ меҳмонларга мўлжалланган эди.

Шоиримиз ўзининг залварли вужудини енгил қадамлар ила райкомга элтди. Бунақа ишлар билан бу ерда иккинчи котиб — Кербобоев шуғулланарди. Лекин котиб ўз жойида эмасди. Кабинети ёпиқ эди. Унинг ёнидан ўтиб кетаётган қандайдир аёл Кербобоев тушлиқда эканлигини айтди.

Шоиримиз бир ярим соат давомида райкомнинг узун коридори бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юрганча учрашувда ўқийдиган шеърларини танлар, ортиқча мураккабларини қолдирарди. У нафақат Кербобоев тушлиқни чўзиб юборганлигидан, балки райкомда ҳаёт аломати мутлақ кўринмаётганлигидан ажабланиб, қадам ташлашда тўхтовсиз давом этарди. Масжидга кетишдимикан ёки? — ўйлади у қитмирон.

Ва бир пайт, коридорнинг охирида нариги — зина билан чиқиладиган томонидан одам қораси кўринди. У ўрта бўй бўлиб, сариқ жужун кител кийган, бошида эса сомон шляпа эди.

Қахрамонимиз шунда нишонга биринчи бор нотўғри отди ва бу унинг машғум хатосига сабаб бўлди. Ўзининг топқирлигидан руҳланиб, яқинлашайтган одамни кутиб ўтирмасдан ва бунинг устига жойида қотганча райкомнинг мустаҳкам равоқларини ўзининг гулдурак овози билан жаранглатди:

— Мабодо сиз Кербобоев эмасмисиз?

У Кербобоев эди ва бу унга дафъатан алам қилди. Мабодо? Йўқ. Кербобоев — мабодо Кербобоев бўла олмайди! У чўчиб тушди ва ўта шубҳали нигоҳ билан шоирнинг тўраларга хос қад-қоматини кўздан кечирди.

— Кербобоев бўламан! — камтаринлик билан маъқуллади ва дуркун қомат истиқболга ошиқди. О, жиндак шошилмаганидайди!

— Йиртқич ҳам абжир овчига учрайди! — гувиллади шоир жилмайганча қўлларини кенг ёзган кўйи ҳамон жойида қотиб. Бу ҳолати билан у ўз сўзларининг машғум хатоллигини тугал расволикка айлантирди. Бироқ у ҳали ҳеч нарсани англамасди.

Кербобоев чимирилиб унинг олдига келди: қандайдир ўрис газетасининг муҳбири бўлса керак, ўйлади у, бирон-бир маҳаллий аблахнинг тухматлари бўйича нималарнидир аниқлаштирмоқчи, шекилли.

— Ўзингиз ким бўласиз? — деди бирмунча тўнғ қизиқиш билан.

— Мен Москваданман, — жавоб берди шоир, одатига кўра ўз овозини суҳбатдоши турган ораликқа мослаштиришни унутиб, — йўлланмам бор! Клубингизда илмий-оммабоп фильмлар кўрсатаман ва шеърлар ўқийман!

Кербобоев кўнглидаги ғашликлар тўлқинининг енгил шовиллаб чекинганлигини ҳис этди ва шу лаҳзанинг ўзида бу тўлқинлар ўрнини алвон ғазаб мавжлари эгаллади.

— Лектормисиз? — поймол қилувчи хулоса ясади, унга разм соларкан улкан қоматли лекторнинг бемаъни иш билан шуғулланиб юрганлигига ҳайрон қолган

кўйи. Агарда шоир сайёҳ тош ўйнатовчи бўлганида ҳам, унда бу қадар олий даражада нафрат уйғотмаган бўларди.

— Шундоқ дейиш ҳам мумкин, — маъқуллади шоир, чекка жойларнинг бунақа содда, жўн тушунчаларига кўникиб кетганлигидан.

— Сиз нима дедингиз, — вишиллади Кербобоев, — йиртқич абжир овчига дуч келади дедингизми? Демак, Кербобоев йиртқич экан-да? Шақалми, тулкими, қашқирми?

— Йўғ-е, — хахолади дўстимиз, — мен сизни бу ерда бир ярим соатдан бери кутаётгандим. Қарасам — кимдир келяпти! Мен томон келаётган ўзингиз экансиз. Шундан кейин, йиртқич ҳам абжир овчига дуч келади, дедим мен. Рус мақоли бор шунақа.

— Бас қил, норта! — ўшқирди Кербобоев. — Кербобоев сеники томон боряпти? Сенинг томонинг бу ердан узоқда! Демак, Кербобоев йиртқичга ўхшаб чопмоқда сеники томон? Ўрис шовинизмини бизники не кушаёт! Айниқса лекторчи одамдан!

— Сиз мени нотўғри тушундингиз! Мен айтмоқчийдимки...

— Нима хоҳласа, сеники айтди! Энди Кербобоев айтади! Меники ифлос йўлланмангга қўл кўймайди! Ҳозир — биринчи котиб олдига кирамиз! Истаса, майли, қўл кўйсин!

Гангиб қолган шоир ақлдан озган, унга шундоқ кўринди, Кербобоев ортидан эргашди. Улар биринчи котиб олдига келишганида Кербобоев эгилди, шляпасини олди, ўзининг сийраклашган сочларини силади ва эшикни очишдан аввал шоирга бир қараб олди:

— Кут! Чақирамиз!

Буларнинг ҳаммаси биринчи котибнинг қабулхонасида бўлиб ўтди. Стол ортида ёш котиба ўтирарди. Кербобоев унга, шоиримизни яниб, туркман тилида нимадир деди. Котиба бошини қимирлатди. Шоирга Кербобоев гаплари тахминан шундай туюлди:

— Бу нухса қочадиган бўлса, зудлик билан хабар қил!

Шоир Кербобоевнинг бутунлай ақлдан озганлигига амин бўлди. Шу дақиқа халёйдан, битта танқидчини ақлдан оздиргандим, энди битта партия ходимини ҳам ақлдан оздирдим, шекилли, деган ўй кечди. Бироқ у ҳозир бу вазиятда ҳеч бир ҳазил кўрмасди. Яна кулфатнинг қўша келиш каромати мени таъқиб этди, кўнглидан кечирди у ғамга ботиб.

Дерматин қопланган эшик олдида у йигирма дақиқалар турди ва кабинетдан чиқаётган овозларни эшитди. Унинг юрагига ташвиш тушди, лекин барибир биринчи котиб уни тушунишига ишончи қаттиқ эди, чунки ҳеч қанақа ҳақоратга сабаб бўладиган иш қилгани йўқ.

Ниҳоят эшик очилди ва Кербобоев уни бармоғи билан ёвузона имлади. Шоир Кербобоевнинг ҳали ҳам шаштидан тушмаганлигини пайқади, шундоқ бўлса ҳам, кабинетига дадил кириб борди. Қатор телефонлар ўрнатилган катта стол ортида биринчи котиб ўтирарди.

— Салом! — деди шоир, бу ерга Кербобоев олиб кирган нафрат губорларини деярли Станиславский услубида ўз овози билан тарқатиб юбориш учун товушини жаранглатиб. Бироқ, ҳайҳотки, жавоб олқиши олинмади, афтидан, Осиёда Станиславский усули натижа бермади.

Ўртага галати сукунат чўкканлигидан нима қилиш кераклиги ўта мубҳам эди. Биринчи котиб, ҳеч бир ўнғайсизлик ҳис этмасдан тасбеҳ ўгириб ўтирарди. Шоир Кербобоев шляпасини стол устида биринчи котиб шляпаси билан ёнма-ён турганини пайқади. У буни ёмон аломат деб ўйлади. Кейин шоир Кербобоев шляпасидан биринчи котиб шляпаси каттароқ эканини кўрди. Бу кўнглига қандайдир умид ато этди. Шунинг баробарида у янги ҳам эди. Кейин у пайқадикки, биринчи котибнинг ўзи ҳам Кербобоев сингари жужун кителда бўлиб, унинг кители бир оз ёрқинроқ рангда ҳамда силлиқ дазмолланган эди. Шу жумладан, биринчи котиб Кербобоевга қараганда бўлиқроқ гавдали ва елкадорроқ кўринарди.

Тахминан Менделеев жадвалини эслатовчи ноёб кашфиёт шоир миясидан йилт этиб ўтди. Тўхта! Тўхта! — деди у ўзига ўзи. Ҳозирги ўлчамларга кўра учинчи котиб қанақа экан? Агар менинг тахминларим тўғри чиқса, учинчи котиб иккинчи котибга қараганда пастроқ бўлиши керак, жужун кители эса иккинчи котибникига

нисбатан кўпроқ эзилган ва тундроқ бўлиши керак. Ҳатто тугмаси узилган ҳам бўлиши мумкин, фақат биттаси. Эҳ, буни ҳозир текшириб кўрилгандами! Кербобоевнинг қаҳр-ғазабини бехос жунбушга келтириб юборишини аён билса-да, у қора қошларининг остида ёниб турган кўзларини Кербобоевга тикиб, ҳукмона овозда сўради:

— Учинчи котиб сиздан бўйи жиҳатдан пастроқ? Тўғрими?

Бироқ нимагадир қаҳр-ғазаб тугёни содир бўлмади, бунинг ўрнига мамнун кулги таралди.

— Эҳ, аҳмоқнинг каттаси, — насиҳатомуз деди Кербобоев, — албатта, унинг бўйи меникидан паст. Ахир, у — учинчи котиб, Кербобоев эса — иккинчи!

— Мен ҳаммасининг тагига етдим!!! — фавқулудда энтикиш билан деди шоир ва Кербобоевга ёниб турган, ўткир нигоҳларини қададики, у шоир порага шаъма қиляпти дея бир зум каловланиб қолди.

Айрим жузъий ади-бадиларга тоқат қилиб тургач, биринчи котиб аччиқ истехзо билан сўради:

— Демак, сизнингча шундай: йиртқич абжир овчи олдидан чиқади?

— Йўқ-е, нима деб ўйлаясиз, — эътироз билдирди шоир, — мен тамомила бошқа нарсани айтдим. Мен ўртоқ Кербобоевни кутиб турардим...

— Кербобоев сенга ўртоқ эмас! — Шартта унинг сўзини бўлди Кербобоев, гўё келгусидаги суд бу сўз туфайли янглишиб, уни шоирнинг ҳамтовоғига айлантириб қўядигандек.

Қарасам, у мен томон келяпти. Унинг Кербобоев эканлигини кўриб эсимга шундай рус мақоли тушди: йиртқич ҳам абжир овчи олдидан чиқади. Бу мақол кутиб турган одамнинг бирдан кўринганида кўнглингдан кечадиган ҳолатни англади.

— Йиртқич нима қилиб юрибди бу ерда? — бақириб юборди биринчи котиб ва стол устидаги ўз шляпасини қўлига олиб, кутилмаганда уни Кербобоев шляпаси устидан кийгизди. — Кербобоев йиртқичми?

Шоир биринчи котиб қўл ҳаракатини кузатиб, унинг шитоб шаҳидан шуни пайқади: қўққисдан шўрлик Кербобоевни йиртқич сингари қафасга солишди!

Кербобоев биринчи котибга хурмат-эҳтиром даражасидаги яқинликда турарди, энди эса бутунлай унга ўгирилиб олди ва улар бидирлаб туркман тилинда сўзлаша бошлашди. Шоир айрим халқаро иборалардан ташқари ҳеч нарсани тушунмасди, албатта.

— Бзим партия хулум-булум, хулум-булум, хулум-булум, хулум-булум — йиртқич чиқади!

— Бзим Лелин хулум-булум! Хулум-булум! Троцкизм-Бухаризм! Булум-хулум! Булум-хулум! Булум-хулум — йиртқич чиқади!

— Бзим интернационализм! Булум-хулум! Булум-хулум! Булум-хулум! Булум-хулум! — йиртқич чиқади! Ҳеч иш йўқ!

Ниҳоят, халқлар дўстлигининг назарий асосларини ўз она тилида келиштириб силлиқлаб олгач, биринчи котиб шоирга юзланди:

— Ростини айт — гуноҳингдан ўтаман! Маҳаллий одамлардан қайси бири сенга Кербобоевни ҳақоратлашни ўргатди? Кербобоев ажойиб ходим. Саводли. Москвада тўрт марта бўлган. Агар мени эртага обкомга ёки ЦКга ишга олишса, Кербобоевни биринчи котиб қилиб тайинлашлари мумкин. Менинг тавсиям билан, албатта.

У Кербобоевнинг шляпаси устига кийдирилган ўзининг шляпасига қаради ва ниманидир фикр қилди-да, ўз шляпасини Кербобоев шляпаси устидан олди ва ўзиники билан ёнма-ён қўйди, бу унинг Кербобоевнинг партия йўналишидаги ўсишига асло ҳалақит бермаймиз, дегани эди.

— Мени Кербобоевга қарши ҳеч қанақа хусуматим йўқ, — хуноби ошиб жавоб берди шоиримиз.

— Сен тентакда йўқ, лекин унинг душманларида бор-да, улар сени қайрашган. Мен районда ким нима гапирса, ҳаммасини биламан. Кербобоевга ҳасад қилишадди, чунки у мен билан бирга ишлайди. Улар, нега Кербобоев ўзи туғилган қишлоқ марказида бобосига ҳайкал қўйдирган деб сўрашяпти. Жавоб бераман! Шунинг учунки, бунга ҳаққи бор! Ўзининг пулига қўйдирган! Унинг бобоси улуг чорвадор бўлган! Йигирма минг қўйи бор эди! Бу ялангоёқларнинг нимаси бор? Коллективлашти-

риш даври келган пайтда у ҳамма қўйларини колхозга топширди. Ўз ихтиёри билан. Чунки ақлли эди, бари бир тортиб олишларини биларди. Бошқа аҳмоқлар эса, қўйларининг думбаларига осилишиб, Сибирга бориб тушдилар. Демак, ким доно-роқ бўлган, ким совет ҳокимиятига ёрдам берган?

— Менинг Кербобоевга ҳеч қанақа хусуматим йўқ! Тушунинг мени! — энди овози борича, жунбушга келиб бақирди шоиримиз.

— Жим бўл! Жим бўл! — бирдан ўткир ингичка товуш билан чийиллади биринчи котиб ва столга шунақанги зарб билан мушт туширдик, иккала шляпа ҳам сакраб кетди. Биринчи котиб шляпаси, афтидан бунақа дағдағаларга кўникиб кетган, шекилли, енгилгина сакраб, камтарингина ўз жойига тушди, аини чоғда Кербобоевнинг шляпаси бехос сакраб кетдигина эмас, хўрозга ўхшаб биринчи котиб шляпаси устига қўниб олди.

— Нега сен бу ерда нуқул бақираверасан?! — давом этди кабинет эгаси. — Сен кимсан ўзи, обком котибимисан ёки ЦК ходимимисан?

— Мен ҳатто партия аъзоси ҳам эмасман, — жавоб берди шоир, ҳар қанақасига овозини пасайтиришга уриниб.

— Ана холос! — қичқирди райком котиби. — Сен бўлсанг Кербобоевни ҳақорат қилдинг ва менинг жойимни эгалламоқчи бўлгандай тагин кабинетимда бақира-сан! Қани партиявий ахлоқ? Биласанми ким сенга йиғлайди?

— Ким? — шоир Москвада қолган касал онасини ёслаб ўзини йўқотиб қўйди.

— Турма йиғлайди, — уқдирди биринчи котиб ва кутилмаганда ўзининг шляпаси устидаги Кербобоевнинг беорларча шляпасига эътиборини қаратди. У қовоғини ююб, шляпаси ёнидаги иккинчи котиб шляпасини бу сафар анча узоққа, энди биринчи котиб шляпаси устига сакраб чиқолмайдиган масофага суриб ташлади.

Дарвоқе, ҳақиқатан ҳам бу телба мени ўтқизиб қўйиши ҳам мумкин, ўйлади қаҳрамонимиз.

— Гап шундаки, менинг ёшликдаги устозим сўнги акмеист-шоирлардан¹ эди, — дея гап уқтироқчи бўлди у, ўзининг бу изоҳининг буткул ўринсиз эканлигини англаб етмай. — У шу қадар кекса эдики, деярли ҳеч нарса ни эшитмасди. Менинг у билан бақириб гаплашимга тўғри келарди. Ўшандан буён бақириб гаплашишга ўрганиб қолганман.

— Сенинг оқсоқолинг меньшевик эди, — ўта топқирлик билан жавоб қилди райком котиби, — мен, Оллоҳга шукур, ҳамма гапни эшитаман. Кербобоевни бировга хафа қилдириб қўймайман. Қани йўлланманг? — Кўшиб қўйди у шубҳали мураса оҳанги билан.

Бироқ шоирнинг ҳеч нимадан шубҳаси йўқ эди. Аксинча, у хурсанд бўлди. Тивит пиджагининг чўнтагига ийманиб қўл суқди-да, йўлланмани олиб, уни райком котиби столи устига қўйди.

Биринчи котиб йўлланмани қўлига олди, аввал силаб текислади, кейин ўйга чўмган қўйи пора-пора қилди-да, саватга ташлади.

— Мана, сенинг маърузанг, — деди у. — Бу ердан қаёққа юрасан?

— Тошкентга, — эзилиб деди шоир. У ўн олти сўм ололмаслигини ва эрта ҳамда индин оч қолишлиги нақд эканлигини аён англаб, даҳшатга тушди. Пули фақат бир кунга етарди. Фақат ўша умид қилган илинжи ҳаққи, ҳамма нарсага чидаб берганди, лекин бари чиппакка чиқди. Шунисига ҳам шукурки, Тошкентга етиб олиш учун чиптага етадиган пули қолганди. Илми гайб, ўйлади у. Хусусан, Тошкентда бундан уч йил аввал уч кун давомида (ёзуғида бор экан) бозор пештахталаридан тўкилган меваларни еб — албатта, сувга яхшилаб чайиб, тирикчилик қилганди.

— Тошкент поезди эртага эрталаб бўлади, — қўлига яна тасбеҳини олиб, хотир-жам мулоҳаза юритди райком котиби, — жўнашингга рухсат берамиз. Бошқа ёрдам қилолмаймиз. Ўзбеклар эшитаверишсин сенинг маърузангни. Улар партиявий ахлоқингни суриштириб ўтиришмайди. Туркманлар — тамомила бошқа. Туркман бозорга кирганда...

¹ Акмеист-шоир. XX аср бошларида шеърятда пайдо бўлган акмеизм оқимиға мансуб шоир. А. Ахматова, О. Мандельштам ва Н. Гумилевлар мазкур оқимнинг намояндалари саналади. (Тарж.).

У бирдан илҳомланиб кетди, тасбеҳни ташлаб ўрнидан қалқиб турди, кўкрагини баланд кўтариб, мағрур ҳолда ҳар томонга кўз ташлаб, кабинет бўйлаб юра бошлади.

— ... туркман бозорга кирганида... Билиб қўй, ҳатто бошқа республикада ҳам! У шунақа юради. Унинг изидан одамлар шивир-шивир қилиб қолишади: “Туркман кетяпти! Туркман кетяпти!” деб. Ўзбек бозорга кирганида-чи, уни қандай юришини одам ҳатто айтишга уялади...

У оёқларини тиззадан букиб, қўлларини икки томонга ҳолсиз осилтирди ва кутилмаганда елка суяқларини маҳорат билан ичга тортиди-да, букри ҳолатига кирди. У уч сония шу ҳолатда турди. Кейин, ўзбеклар қиёфасини кўрсатишининг ўзи ҳам хавфли эканлигини, зеро шундоқ қолиб кетиш ҳам мумкинлигини эслаб қолиб, дарҳол қақдини ростларкан, тагин туркманга айланди.

— Кербобоев абжир овчига рўбарў келяпти, қашқирга ўхшаб! — деди у, ўз ўрнига ўтираркан ва яна тасбеҳни қўлига олди. — Партия бизни шунга ўргатяптими? Бу ердан тезда тўғингни шиқиллатиб қол ва бу мурувватим учун Оллоҳга шукрона айт. Сенга турма йиғеляпти, турма!

Ғам-изтиробга банди шоир райкомни тарк этиб, ўз қароргоҳига жўнади. Колхозчи уйи директори ҳамон унинг йўлини пойлагандек маъмура дарчаси ёнида тураркан, уни кўргач, бўғилиб тўғридан-тўғри у томонга қараб деди:

— Том тешилган... Ҳеч ким ёрдам бермайди. Москва ҳам ёрдам бермайди!

Шоир ўзининг райкомга қилган омадсиз ташрифи ҳақида бирор нарса билса керак деган гумонга борди. Бироқ унинг ҳозир ҳеч ким билан гаплашишга ҳуши йўқ эди. Тўйиб ичгиси ва тонггача донг қотиб ухлагиси келарди.

Шоир ўз хонасига кириб, бутун залвори билан ўзини қаравотга ташлади. У шу ҳолатда, фикрларини бир жойга тўплаш учун, узоқ вақт ўтирди. Бир пайт деворга осиглиқ гиламнинг ғойиб бўлиб қолганлигини пайқади, бироқ бунга аҳамият бермади. Кимдир эшикни тақиллатди.

— Киринг, — деди этиборсиз.

Рус кампир кириб келди. Афтидан, фаррош эди.

— Мен тувакни олишим керак, — бирмунча қимтиниб деди у.

— Қанақа тувак? — тушунмади шоир.

— Бизда ҳурматли меҳмонларга, — тушунтирди у, — кечаси ҳовлига чиқмасликларини учун тувак берилади.

— Шунақами, — деди у паришон аланглаб, лекин тувакка кўзи тушмай.

— Қаравотингизнинг остида, — жавоб берди кампир ва чўккалаб, улкан қаравот остидан улкан тувакни тортиб чиқарди.

Шоир ўзининг мажозий тафаккури доирасида бундан қаттиқ ҳайратланди. Ҳаётида у фақат гўдаклар учун тувакларни кўргани ва ҳамма туваклар шу тахлитда бўлиши керак деган тасаввурда эди.

— Шунақа туваклар ҳам бўладими? — таажжубга тушиб сўради у, тувакнинг улканлигини ўзининг бошига тушган можаронинг улканлиги билан ғайришуурий тарзда боғлаб.

— Бўлади, бўлади! Бу ерда ҳар қанақаси бўлади, — мулойим жавоб берди кампир ва тувакни кўтариб хонадан чиқиб кетди.

Шоир камтарин нигоҳи билан кузатиб қоларкан, унинг эркаловчи овозиданми, миясида бир фикр мутлақ қутилмаган қиррасини намоён қилди: бу кампир билан ётиш учун унда эркаклик журъати топилармикин? Лекин у ҳозир уйланган. Аммоки саволи, нима учундир, жиддий тус ола бошлади. Нима қипти, озода кампир экан, ўзини тетиклаштиришга ҳаракат қилди. Бироқ шу заҳоти бу журъат ўзида топилмаслигини аён англаб, тундлашди. Муҳими, ҳалолликда ўзингга нисбатан мурросасиз бўлишдир, ўйлади у.

Артур Рембода эса бу журъат топилиши мумкин эди! У кампир билан бемалол ётган ва эртасига ғарб одамнинг ниҳоятда тубанлашиб кетганлиги ҳақида ажойиб сонет ёзган бўларди.

Шўрлик Артур Рембо! У ўн етти ёшида Франциянинг биринчи шоирига айланди, ўн тўққизида эса ёзишни ташлаб, олтинлар иштиёқида Африкага кетди. Ҳақиқатан ҳам: Африкада узоқ йиллар бўлиши давомида саккиз килограмм олтинни қўлга киритди ва уни ҳамиша белбоғида олиб юрди. Айниқса шоир учун — бу жуда залворли белбоғ. Кейин эса — қорасон касаллиги, ўлим. Олтинга тикилган орзу сароб бўлиб чиқди.

Артур Рембо, ўйлади шу пайт шоиримиз ва унинг кўзидан йирик ёш томчилари юмалади, менинг даҳо гўдагим! Нега сен олтинларни деб Францияни ташлаб, Африкага кетдинг?! Сенга беҳад кўп нарса ато этилган эди, бироқ сен ўйинни бой бердинг, Артур Рембо! Сен ҳаётда ҳеч кимни қутқармадинг, шунинг учун ҳам сени ҳеч ким қутқармади!

Йўқ, мен соғлом санъат яратаман, ўйлади шоиримиз, шунинг учун ҳам кампир билан ётолмайман, Артур Рембо сингари! Ётолмайман! Бу иш қўлимдан келмайди! Бунда мен ҳақман!

У ўз қарорини шу қадар жиддий эътироф этдики, гўё кампир унинг тўшаги ёнига келиб ҳиқиллаб, кўрпанинг ичига киришга сўранаётгандек эди.

Бир дақиқадан сўнг кампир унинг хонасига энди эшикни тақиллатмай кирди, қомати ҳамон тувак кўтариб турганидан эгик эди. Илк сонияда унга, гўё кампир ғайришуурий равишда унинг фикрларини ўқиб, жазб этмоқ ниятида киргандек туюлди. Тувакни ҳам шу ниятда келтирган бўлмасин! Топибди нима билан жазб этишни! У имкони борича қатъий туришга аҳд қилди. Бироқ кампир ўзининг нуроний чехраси билан ҳеч қанақа шаҳват жазавасини зоҳир этмасди. Унда нимага тувак келтирди? У бирдан ярқ этган умиддан жонланиб қолди. Райком қаҳрини меҳрига алмаштирган! Тувак хонага қайтарилади! Учрашув ўтказилади! Очлик бекор қилинади.

Шоир кампирнинг нима дейишини кутиб термулиб турди, у эса унинг олдига қўлида тувак, лабида табассум билан яқинлашди ва дона-дона қилиб:

— Яшавор! Меҳнаткашлар номидан раҳмат! — деди.

— Нимага? — сўради шоир, ҳеч нарсага тушунмай.

— Биласанми, нимага? — ҳамон жилмайиб деди кампир. — Сен Кербобоевни қашқир деганинг учун. У бориб турган қашқир. Бутун район бу ҳақда билади, ҳеч ким бунни юзига айтолмаганди.

— Йўғ-е, мен бундай демадим, бувижон! — қайнаб кетди шоир.

— Жим! Жим! Мендан уялишнинг ҳожати йўқ, — деди кампир тувакни каравот тагига қайтариб қўйиш билан боғлиқ саъй ҳаракатини ҳеч бир зоҳир этмай.

Шоир тушундики, райком ўз қарорини сира ўзгартирмаган.

— Сизларда буфет борми? — сўради у, ўзида нимадир тамадди қилиш ва ичиш, ичиш, ичиш истагини ҳис этиб.

— Бор, ўғлим, бор, — ғамгин жавоб берди кампир, — фақат у ёққа бора кўрма. Масхара бўласан. Сенга хизмат кўрсатмасликни буюришди.

— Ким, Кербобоев буюрдими? — сўради шоир.

— Бошқа ким бўларди. У бу ерда хўжайин. Бироқ сен ғамга ботма. Бурчакдан ўтиб, тўғрига, фақат тўғрига қараб юраверасан. Ўша ерда яхши кабобхона бор.

— Раҳмат, бувижон, — деди шоир, — худо билади, бу ерда нималар бўляпти ўзи! Бу тувак нимага керак? Наҳотки шундан кап-катта, соғлом одамлар фойдаланишса?

— Фойдаланишганда қандоқ, — хушхоллик билан жавоб берди кампир, — ҳожатхона ҳовлида-да! Майли, мен чопдим! Яшавор!

Кампир тувак билан ғойиб бўлди. Афтидан, кимнинг фойдаланиши узил-кесил ҳал бўлмагунича тувакни қаровсиз қолдириш мумкинмасди.

Шоир бир пайт вужудига ҳаёт кучлари қайтаётганлигини ҳис этди. Халқ нидоси уни руҳлантириб юборди! У бўйинбоғини тўғрилаб, таранди ва эшикни қулфлаб, хонани тарк этди.

Йигирма дақиқалардан сўнг у кабобхона олдида пайдо бўлди. У столга жойлашиб олиб, сўнги пулларига кабоб, кўкат ва бир шиша “оқи”дан буюрди. Официант айтганларини деярли шу сонияда муҳайё қилди. Шоир ажабланиб қаради. На Москвада, на эринчоқ Осиёда бунақаси бўлган эди. Кейин кўзи ногаҳон буфетчи нигоҳига тушиб, унинг мулоғим меҳмоннавозлик билан тикилиб турганлигини ва айни чоғда бошқаларнинг: додини бер уларнинг, додини бер! — дея бош қимирлатиб рағбатлантириб турганликларини сездди. Шоир ўз жасорати ҳақидаги гапларнинг кабобхонага етиб келганлигини ҳис этди.

Энди у, атрофига атайлаб аланглаб, кабобхонада ўтирганларнинг аксарияти унга самимият ва катта умидлар билан термилишаётганлигини ҳамда шивир-шивир қилишаётганлигини пайқади.

У бир шиша ароғини деярли ичиб бўлди ва ўзини ажойиб ҳис эта бошлади. Кабобхонанинг ҳамма тарафидан унга ҳайрат кўзлари билан тикилардилар. Менинг муҳитга нисбатан озгина қаршилигим бутун шаҳарни жонлантириб юборди, дея кўнглидан ўтказди. Айни чоғда муҳитга ҳеч бир исён содир этилмаганлигини,

балки оддий жанжал юз берганлигини негадир унутганди. Аммо у энди бу жанжални муҳитга қаршилиқнинг оқибати дея қабул қила бошлаганди. У ўзининг: йиртқиш ҳам абжир овчига дуч келади, деган сўзида бемисол жасорат борлигини ва у бу билан нақ райком йўлагиди Кербобоевни очиқ жангга чорлаганлигига амин бўла бошлади. Коррида коридорда бошланди, ўйлади у шоирона сўзлардаги оҳангдошлиқни бой бермай.

У ҳамиша, шоир Ёвузликка қарши курашчидир, лекин энг олий маънода, яъни бунда асло ижтимоий курашлар савиясига тушмаслиги шарт, дея ҳисобларди. Ҳозир у ўзини ижтимоий курашчи даражасида ҳис этаётганлигидан кўнглида мамнунлик туйса-да, ҳар қалай бу Ёвузликка қарши курашнинг жўн, болаларча усули эканлигини англади.

Бироқ бу Ёвузликка қарши курашнинг жўн ижтимоий усули юқорида таъкидланган олиймақом усул олдида тез ва кўзга кўринадиган аниқ самаралар бериши билан имтиёзга эга эди. Зеро Эйнштейн, ўтин ёрувчига ҳавас қиламан — у ўз меҳнати самарасини шу заҳотиёқ кўради, дея бежиз айтмаганди.

Мана, кабобхонанинг бутун теварак-атрофида у ҳақида шивир-шивир бўляпти. Аҳён-аҳёнда бўлсин, ҳатто ажойиб шеърлари эълон қилинганидан кейин ҳам у ҳеч қаерда ҳеч қачон ўзи ҳақида бошқаларнинг шивирлашаётганликларини сира пайқамасди. Майлига, бу оний кўнгли бўшлиқ бўла қолсин. Бироқ бунга ҳам баъзан изн бериш керак-ку. Осмондаги турнадан қўлингдаги читтак яхши! Осмонларга парвоз эт, ҳасаддан йироқ бўл, поэзия турнаси!

Мазкур мақолни эслаб, унинг бир зум боши қотди: уни райкомда қандай қабул қилишган бўларди? Осмондаги туркидан, қўлингдаги ўзбек яхши, дебми? Э, даф бўлсин бари, худо олсин ҳаммасини!

У яна битта қадаҳ кўтариб, бутунлай жўшиб кетди. Райком ким бўп кетибди ўзи? Мана, мен Кербобоевга бармоғимнинг учи билан ишора қилувдим — бутун шаҳар менга ҳайратда қараяпти!

Балки, пировард-натигада димоғ-финоқдан кечган ҳолда халқ нафратини жунбушга келтирадиган оташин шеърлар ёзиб, ҳокимиятни қўлга олиш ҳам керакдир! Етар, етар ортиқча димоғ-финоқ, бутун мамлакат бўйлаб ҳокимиятни қўлга олиш мавриди келди!

Ароқ тугади, бироқ у ўзини шундоқ ҳис эта бошладики, ичишни у айнан энди бошлаши керакдек эди. Шу вақт у томон кўлида иккита катта қадаҳни ушлаб олган туркман йигити яқинлаб кела бошлади. У дадил, лекин қадаҳларни чайқатиб юбормаслик учун эҳтиёткорлик билан келарди. У шоиримиз олдида боргач, тўхтади. Шоир, ўзининг бир сўз дейишини бутун кабобхона лол қотиб кутиб турганлигини ҳис этди. Йигит кўринишидан йигирма ёшларда эди. Беадаблик даражасидаги тақаллуф бу, ўйлади шоир, лекин жуда ичкиси бор эди. Бунинг устига йигит тутиб турган қадаҳлар лиммо-лим бўлиб, тўкилиши ҳам мумкин. Халқ унинг сўзига маҳтал эди.

— Мен сиз билан уриштириб ичсам дегандим, — жилмайган кўйи деди йигит.

Шоирнинг юрагига жўмард фикр келди, бу фикр уни лиммо-лим қадаҳдан маҳрум қилиб кўйиши мумкин эса-да, уни айтишга қарор қилди. Зотан фикрнинг муҳим хислати шундаки, у манфаатлар даражасидан юқори бўлиб, моддий ташвишлардан йироқ бўлади!

— Йигитча, — бутун кабобхонани тўлдириб гулдирди, — сиз, модомики, ким биландир ичмоқчи экансиз, аввало ўйлаб кўрсангиз ёмон бўлмасди, сиз бирга ичмоқни истаган одамнинг умуман ичишга ҳуши борми-йўқми?!

Кабобхонани ҳайрат йўғрилган шивир-шивир тўлқини босди. Бироқ йигит ўзини йўқотиб қўймади. Зеро у бирга ичишмоқчи бўлган одамнинг томоғи тақиллаб турганини пайқаган бўлса ҳам ажаб эмас.

— Мен сиз билан бирга ичмоқчиман, — деди у, икки кўлида иккита улкан қадаҳни худди машғаладек тутган ҳолда, — чунки сиз жасур одамсиз! Сиз Кербобоевнинг юзига қараб туриб, унинг қашқир эканлигини айтгансиз. Сиз бизни жасоратга ўргатяпсиз. Бутун район унинг қашқирлигини билади, қашқир бўлганда ҳам қутурган қашқир, бироқ ҳеч ким унга бирон марта бунга айтмаган.

Шоир ўзига ғалати руҳий қувват оқиб кирганлигини ҳис этди ва айни чоғда узатиб турилган лиммо-лим қадаҳни ортиқ маҳтал қилиб бўлмаслигини англади: тўкилиб кетиши мумкин! Туркманлар — ажойиб халқ, ўйлади у, улар учун жангга

кирсанг арзийди! У йигитнинг қўлидан қадаҳни олиб, унинг энди тўла хавфсизлиги таъминланганлигини ҳис этди. У қадаҳни тутиб, бутун кабобхона эшитадиган қилиб гулдиреди:

— Бу ҳали менинг охирги сўзим эмас!

Улар чўқиштириб, оқ қилдилар.

— Агар шошмаётган бўлсангиз, — деди йигит, — давраимизга ташриф буюрсангиз. Менинг отам — колхоз раиси ва мен Кербобоевнинг аблаҳликлари ҳақида кўп нарсалар сўзлаб беришим мумкин.

— Ҳеч қаёққа шошаётганим йўқ, — деди шоир чехраси яшнаб, — поездим Тошкентга эртага жўнайди. Официант!

Шоир бор қадди-қоматини намойиш қилиб, ўрнидан турди.

— Тўлаб қўйилган! Тўлаб қўйилган! — Бир йигит қўллари билан имлаб чақирди ва улар унинг столи томон юрдилар. У ерда яна олтига йигит ўтирарди ва улар шоирга ҳайрат билан қарадилар. Кадрлар бор, ўйлади шоир, инқилобий шукуҳ билан уларга кўз югуртириб, зотан босмачилар Оқлар ҳаракатининг сўнгги намояндаларидир.

Энди у ёшлар билан биргаликда ичиб, тамадди қила бошлади. Колхоз раиси ўғли, Кербобоев ҳар ойда райондаги ҳар бир колхоздан солиқ йиғишини айтди. Икки минг сўмдан. Албатта, у биринчи котиб билан бўлишади, биринчи котибнинг ўзи эса ҳеч қачон тўғридан-тўғри ҳеч нарсани олмайди. Кербобоев нафақат ўз қишлоғи ўртасида бобосига ҳайкал қўйдирган, балки райондаги яккаю ёлғиз асфальт йўлни қишлоғигача эмас, то бобосининг қабригача тортиб борган, албатта, давлат ҳисобидан!

Шоир аччиқ алам билан ўзининг молиявий аҳволини эслади.

— Мени эса у клубда чиқишим учун оладиган 16 сўмдан маҳрум қилди! Энди Тошкентда уч кун оч қолишимга тўғри келади! — деди у қаҳр-ғазаб билан бақириб ва гўштни санчқи билан шундоқ санчдики, бамисоли нафсига қарши бир умр курашган-у, ҳеч нарсага эришолмаган одамдек.

— Сиз оч қолмайсиз! Бунга йўл қўймаймиз! Туркменистон шаънига тўғри келмайди бу! — жўр бўлиб дейишди йигитлар ва чўнтақларини кавлашга тушдилар. Улар икки юз сўм тўпладилар, ўша даврда бу озмунча пул эмасди, сўнг унинг киссасига деярли зўрлаб тикдилар. Шоир, албатта, қаршилиқ кўрсатишга уринди, лекин бу қаршилиқни чин кўнгилдан қилинди деб айтиш ҳақиқатга килоф иш бўлур эди. Унинг миясида, ҳақиқат учун кураш баъзан даромад ҳам келтираркан деган фикр ярқ этиб ёнди, лекин шу сониядаёқ орият гирдобиди сўнди.

Аслини олиб кўрганда ҳам, бутун Ўрта Осиёга сафари давомида шунча пул топиши мумкин эди. Энди қаерлардадир кўрсатиладиган бадбин муносабатларга, учрашувлардан маҳрум бўлиб қолиш хавотиридан кўрқмаган ҳолда, бемалол муносиб жавобни қилавериши мумкин.

Ёвузлик ва Эзгуликни бўрттириб юборадиган ўзининг эски одатига кўра, у йигитларга хонасидаги телефонни, Москва билан боғланиб қўймасин деб, узиб қўйишганини, девордаги гиламни шилиб кетишганини ва ҳожат учун лозим бўладиган қозондек тувакни ҳам олиб чиқиб кетишганлигини гапириб берди. Энг мудҳиш гап, уни Колхозчи уйининг буфетида заҳарламоқчи бўлишибди, лекин, бахтига, ажойиб, матонатли бир аёл чиқиб қолиб, ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса ҳам бундан уни огоҳлантирибди, у ёққа бормасликни маслаҳат берибди. Мана, шунинг учун ҳам бу ерда ўтирибди.

У, кампирнинг буфетга дахлдор айтган гапини уни заҳарлашлари мумкинлиги борасидаги сирли огоҳлантириш эканлигига ҳозир буткул амин эди. Ёшларнинг қаҳр-ғазаб поймоналари лиммо-лим бўлганди. Ўч олишни улар Колхозчи уйи директорини калтаклашдан бошлашлари мумкинлигини айтишиб, ундан изн сўрадилар. У бундай хатти-ҳаракат узоқни кўзлаган пухта режасига путур етказиши мумкинлигини рўқач қилиб, ҳар қалай, подадан олдин чанг чиқариш ҳеч қандай фойда келтирмаслигини уларга тушунтирди.

Бирдан унинг бутун кабобхона бўйлаб баралла шеър ўқигиси келиб қолди. Уларга ўқиб бериши мумкин бўлган шеърларни миясидан бир-бир ўтказиб, қоя, ханжар сўзлари таъкидланган, нимаси биландир Осиёни эслатиши мумкин бўлган шеърда тўхтади.

— Мен шеър ўқимоқчиман, эшитинглари! Бу шеъримни дунёда ҳали ҳеч ким эшитмаган! Сизлар биринчи бўлиб бу бахтга муяссар бўласизлар! — гумбурлади у

осуда тортиб қолган кабобхона узра. Кейин ўрнидан туриб, гулдирак овози билан ўқий бошлади:

Эҳтирослар мавжи беомон —
Йўлларида бордир икки гов:
Бери доим огриқди виждон,
Бери эса — қонун беаёв.

Сафсатадан энтикмоқ нечун?
Нима берар бизга истиқбол?
Қонун қаттиқ олгани учун
Қотиб борар инсон тош мисол.

Жазолайди қонун, алқар ҳам,
Кечиради қонун, дўст эмас.

Виждонини бир куни одам
Эски дарддек иргитади, бас.

Иргитади — балиқ қанотин
Иргитгандек қуруқлик узра.
Қоялардан ўчиб кетгандек
Ханжар билан битилган сўзлар.

Ўша чоғда — келажак аро
Чиқар шоир — сўнгги, эҳтимол,
Виждонидан воз кечмас асло
Ва боқади дунё унга лол.

У шеърни якунлаб, тек қотган кўйи турди. Кабобхона бамисоли беҳудуд дунё каби нафасини ичига ютганди.

— Кербобоев тамом бўлди! — сукунатда кимнингдир овози янгради.

— Шеър нима ҳақида эканлигини ўқдиларингми? — тантанавор сўради шоиримиз, қандайдир арзимас Кербобоевга диққатини бўлмай.

— Албатта! — салмоқлаб гапирди ўтирган оппоқ соқолли чол. — Зақун яхши, лекин виждон ундан баланд. Мана шу ҳақда. Отам ҳам доим шуни айтарди.

— Қонун яхши, лекин виждон ундан баланд! — ҳамма ёқдан жўр бўлиб қичқиришди.

— Умуман олганда, тўғри, — баланд овоз билан маъқуллади шоир ва ўз жойига ўтирди.

— Агар Кербобоев турар экан, — деди колхоз раиси ўғли, — бизда қонун ҳам, виждон ҳам бўлмайди!

Ана шунда шоиримиз ўзининг сўнгги, қақшатқич қадаҳ сўзини айтди.

— Мен каттакон мамлакатнинг уйғониш даврини бошлаб берадиган буюк туркман халқи учун ичаман, — деди баралла овозда. — Колхозчи уйдаги тувакка келганда эса, уни эртага Тошкентга жўнашимдан олдин Кербобоевнинг калласига кийдириб қўймасам, мени оддий бир лўттибоз деб санайверишларинг мумкин!

Дарвоқе, мазкур тувак ҳақида маҳаллий одамлар кўп эшитишган бўлиб, улар уни миллий одатга ҳақорат деган қарорга келишган экан. Шу сабабдан ҳам шоирнинг сўнгги сўзлари ниҳоясиз гулдурос қарсақларга кўмилиб кетдики, унинг кўнгли яна бир оғиз қўшимча қилишни тусаб қолди.

— Янаги келишимда, бу кунлар тоғлар ортида эмас, — гулдирашда давом этди шоир ва бирдан бу ерда рус мақоллари ва маталларини бошқача қабул қилишлари мумкинлигини эслаб қолди. — Тоғлар ортида эмас деганим, — тушунтира бошлади у, — русчасига, кўп кутиш керак эмас дегани. Гап шундаки, Россия кенгликлардан иборат мамлакат, шунинг учун тоғлар ҳаммиша узоқда. Шунақа. Янаги келишимда Кербобоевни у ўзи қишлоғигача тортиб борган асфальтга яхшилаб ўраймиз ва уни асфальтга ўроғлиқ ҳолда бобосининг ҳайкали ёнига қўйиб қўямиз!

— Қўйиб қўямиз! Қўйиб қўямиз! Қўйиб қўямиз! — сурон кўтаришди кабобхонадагилар. Қарсақлар, кулги, хуштаклар янгради.

Уни кузатишга ўн беш чоғли йигит чиқди. Кўпдан буён унда бунақанги энгил, ажойиб кайфият бўлмаганди. Балки, умуман бутун ҳаёти давомида ҳам бўлмаган чиқар. У муюлишда — Колхозчи уйига буриладиган жойда кузатувчилар билан хайр-хўшлашди, чунки кўнглида йигитлар мазкур уйни бир дафъа ҳужум билан ишғол қилиб қўйишлари мумкин деган ҳадик йўқ эмасди.

У ҳамма билан қизгин ўпишиб хайрлашиб, тунаш қароргоҳига олиб борадиган хувиллаган кўчага чиқди. Колхозчи уйдан йигирма қадамлар берида, кўча четидagi йўлкада уч милиционер турганлигини пайқади. Кўчада эса машина турарди. Чамаси, у тунаш жойи томон ўзининг мухлислари билан йўлга чиққанда кимдир милицияга телефон қилиб, москвалик лекторни ичиб олган жанжалкаш ёшлар тўдаси кузатиб келмоқда, деб хабар берган, шекилли. Милиция бошлиғи тўдани тарқатиб

юбориш, москвалик лекторга эса тегмаслик ҳақида буйруқ берди. Унинг ёлғизлигини кўришиб, милиционерлар нақ Кербобоевнинг ўзини қашқир дейишга ботинган одамнинг яқинлашишини ажиб қизиқсиниш билан, кўтаринки кайфиятда қузатиб туришарди.

— Йиртқич ҳам абжир овчи олдидан чиқади! — бутун кўчани гумбурлатиб деди у. — Мен йиртқичман! Абжир овчининг олдига ўзим чиқяпман!

Ва у милиционерлар томон югурди. Лекин бу югуришида у на ўзининг залворли гавдасини, на фирт мастлигини ҳисобга олган эди. Вақтида ўзини тўхтатиб қололмай, у ўртадаги милиционерга бориб урилди ва уни йиқитиб, устидан ўзи босиб тушди.

Милиционерлар бу хатти-ҳаракатни ўзларига қилинган ҳужум деб ҳисоблашиб, уни дўппослай кетишди. У қаршилиқ кўрсатар, қопқонга тушиб қолган йиртқичга ўхшаб бўкирар, лекин ўзининг ниҳоятда бақувватлигига қарамай, қўлидан ҳеч иш келмасди. Улар учта эди, — у эса — бир ўзи. Улар ҳушёр эди, у эса — фирт маст. Улар бир умр одамларни калтаклаш билан машғул бўлишганди, у эса — ҳеч қачон.

Буларнинг бари яқин тарихий даврда, Ўрта Осиеда занжирлар йўқолиб, қўл кишанлари ҳали расм бўлмаган пайтда кечди. Охир-оқибат — ҳамон типирчилаётган шоирни арқон билан банди қилаётган милиционерлар туяни йиқитиб боғловчи чорвадорнинг бераҳм чапдастлиги монанд иш кўришиб, унинг қўл-оёғини чандиб ташладилар. Кейин уни машинага отишиб, касалхонага олиб кетишди. У ерда тинчлантирувчи дори билан эмлашди ва у бошдан-оёқ арқонга чирмалган ҳолда мағлуб бўлган баҳодирларга хос чуқур уйқуга кетди.

Эртаси куни у Тошкентга елиб бораётган поезднинг купесиди уйғонди. У ўзида нафақат арқон, балки уст-бош ҳам йўқлигини ҳис этиб, мамнун керишди. Кийимлари тепасида батартиб ҳолатда осифлиқ турарди. Буларнинг бари тушида содир бўлмадимикин? Бироқ, эвоҳким, бадандаги оғриқлар, яланғоч қўлдаги кўкарган жойлар ростакам — ўнгда эди, демак Кербобоев ҳам тушдаги одам эмас, ҳаётдаги шахс. У милиционерлар томон нима деб югурганини яхши эсларди, ундан кейин нималар бўлгани эса элас-элас ёдида. Ҳаммасидан ҳам милиционерлар унинг ҳазил сўзини тўғри баҳолашмагани аниқ эсида.

Поезд елгандан елиб борарди. Кейин шоирни узоқ вақт, мени поездга қандоқ чиқаришди экан, деган фикр қийнади. Ҳозир ётганидек — майка-турсига қадар ечинтириб олиб чиқишганми ёки шу ернинг ўзида ечинтиришганми? У ҳаммаси рисоладагидек бўлишини, яъни уни шу ерда — купеда ечинтиришган бўлишлигини жуда хоҳларди.

Чекка жойларда чўзилиб кетган зиёфатдан кейин мезбонлар меҳмонни одатда купега қўлидан етаклаб олиб киришади. Баъзан кўтариб ҳам. Айниқса тафтишчиларни. Кейин ечинтиришиб, жойига ётқизиб қўйишади.

У ўзини вагонга тўкин дастурхондан етаклаб олиб келинган меҳмон сифатида кўришни жуда хоҳларди. Арқонларни эслашни ҳам истамасди. Арқонлар унинг моматалоқ баданининг эсида эди. Купеда ёлғиз ўзи эканлиги унинг жуда қадрли меҳмон сифатида келтирилганлигини тасдиқлаб турарди. Бироқ бу бошқа жиҳатдан, тинчимаётган одамдан йўловчиларни ихота қилиш оқибати ҳам бўлиши мумкин эди.

Бир вақт ҳаёлидан пулларим, ҳужжатларим, йўл чиптаси бутмикин, деган фикр ўтди. Унинг твит пиджаги тепасида — илгақда илиғлиқ турарди. У ошиқиб чўнтақларини титди, кўзларига ишонмай, ҳамма нарсалар жойида эканлигига амин бўлди.

Тўғри, пиджагининг ҳолати, ўзининг назарияси бўйича, учинчи котибнинг жужун кители даражасига зўрға муносиб эди. Ҳатто битта тугмаси етишмасди ҳам. У чемоданини очди: фильмлар қутиси ва кийимлар жойида эди.

Энди шу бор бисоти билан Тошкентда мутасадди ўртоқнинг ҳузурига кириб боргунча, ўзини тўла-тўқис тартибга келтириб олади. У шимини кийиб, бўйинбоғини тақарган, пиджагини милиционерлардан сўнг дам олсин учун купеда қолдирди ва юрагини ҳовучлаб купе сиртдан қулфланмаганлигига ишонч ҳосил қилди. Тинчимаётган йўловчи фарази барҳам топди. Ҳа, уни бу ерга иззат-ҳурмат билан келтиришган. Ёки олиб келишган? Муҳими, иззат-ҳурмат билан. Наҳори гаштак қилиш керак! Сўзсиз! Ҳамма яхши нарсани ҳам, ҳамма ёмон нарсани ҳам бўрттиришга мойил дўстимиз пуллари ва жамики нарсасининг бутлигини кўриб, қаттиқ

хайратга тушди. Туркманлар — ажойиб халқ, ўйлади у, Кербобоев бундан истисно. Бунақанги ҳалол милиция дунёнинг ҳеч бир ерида йўқ! Мени бир жиҳатдан боғлашгани ҳам яхши бўлган, миннатдорлиги жўшиб ўйлади у, акс ҳолда кайфимнинг жунбушида деворлари пахса шаҳарчани тит-пит қилиб юборишим мумкин эди!

Шу ерда шоиримизни жиндак таҳрир қилиб ўтишим жоиз бўлади. Колхоз раиси ўғли орқали бизга етиб келган маълумотларга қараганда, милиция бошлиғи Тошкентга ё летаргик, ё абадий уйқу билан ухлаб кетаётган ғалати лекторни жўнатиш тадоригини кўрар экан, ишнинг республикалараро тус олиб кетиши мумкинлигини ҳис этиб, шоиримизнинг танаси ва ашёлари билан машғул милиционерларга, агар лекторнинг бирор нарсаси йўқолгудек бўлса, ҳар бирини шахсан ўзи тўппончаси билан отиб ташлаяжagini айтиб дўқ қилган.

Кербобоевга темир эшиклар ортидан пахтавон ўқлар узиб, ресторанга тобора шаҳдам интилиб борар экан, шоиримиз ҳамон ҳаяжон ичида ўйларди: о, умрим бино бўлиб шеърларимга ижтимоий мавзуларни яқин йўлатмаганлигимда қанчалар ҳақ эдим! Яқин йўлатмаганман, йўлатмайман ҳам! Шеърга шиддат зарур, ҳеч қанақа гоянинг кераги йўқ!

* * *

Қайта қуришдан кейин унинг китоблари бир-бирини қувиб ўтиб, пештахталарда пайдо бўла бошлади. У ўзининг шеърини туш-хаёлотлари изидан бутун Европани кезиб чиқди. Унинг сўзларига қараганда, тушлари мазмунлироқ экан.

— Яхшиям, Европа ҳақида уни кўрганга қадар ёзишга улгурганим, — деганди у, — анча қизиқарли таассуротларга дуч келдим. Бироқ энди — уни кўрганимдан кейин ушанга қадар ёзганимдек ёзаман десам, сира ёзолмаган бўлардим.

Ҳозир у мамлакатнинг энг кўзга кўринган шоирларидан бири. Яқинда у Давлат мукофотига сазовор бўлди.

Бу мукофотни унга шахсан Ельциннинг ўзи топширди, шунингдек, бошқа мукофотланганларга ҳам. Лекин бошқа лауреатлардан бирортаси, ҳатто тасаввурга ҳам сиғмайдик, бизнинг шоиримизга айтилган гапни эшитишга муяссар бўлган бўлсин. Агар унга (шоирга демоқчиман) ишонадиган бўлсак, Борис Николаевич Ельцин унинг қўлларини сиқиб, жилмайиб туриб айтган:

— Йиртқич ҳам абжир овчининг олдидан чиқади.

— Илми ғайб! — одатига кўра деди шоир, бизга президент сўзини айтиб бераркан. — Ёки илми ғайб эмасми бу? — Президент юқоридаги гапни айтганлигига шубҳа қилаётганлар томонга қараб қўшимча қилди. — Яъни менинг — бутун умр наشريётлардан қувилган шоирнинг Давлат мукофотига сазовор бўлганлиги?

— Юра, — дедим ҳазил аралаш, — сен буюк шоир эмасга ўхшайсан.

— Нега?! — қайнаб кетди у.

— Улуғ рус шоирлари қисматини ёдга ол, — дедим мен, — улардан бирортаси шунақанги ажойиб муваффақиятга эриша олганми?

Унинг қовоғи осилиб, анча вақт жимиб қолди.

— Нима бўлди?

— Ҳали бу шом эмас, — деди у ҳаётида биринчи марта оҳистагина.

Нажиб Фозил ҚИСАКУРАК

Ғусса

ДАЙДИ

Ёр юзинда ёлғиз мен дайдиман, оҳ,
Ер юзинда ёлғиз мен дарбадарман.
Ҳар кимнинг бошида бўлса бир паноҳ,
Мен бутун дунёни меники дерман.

Йиллаб олиб юрдим саркаш бошимни,
Бир умр изладим ўз йўлдошимни,
Ўлсам, қўяжак йўқ мазор тошимни,
Ўзимга мен ўзим лаънат этарман.

Кўнглим на дардлидир, на-да бахтиёр,
На-да ўзига ёр, на ўзгага ёр,
Бир рўё дардинда мен диёр-диёр
Кўлкамни бошлабон олға кетарман.

У БИР ДУНЁДАН

Шамол чунон эсди, чунон эсдики,
Бари учиб кетди, қолди Яратган.
Ойна тушди, хаёл осмонидаги
Тасаввур шуъладек ўчди дафъатан.

*Туркчадан
Усмон
ҚўЧҚОР
таржимаси.*

Нажиб Фозил Қисакурак XX аср турк адабиётининг энг истеъдодли вакилларида. У гарчи баъзи турк модерн шоирлари каби янги шакл ва унинг ифодавий усуллар таъсирига берилган бўлмаса-да, воқеликни руҳий-ҳиссий ифодалашда, қалб манзараларини тасвирлашда жуда илгарилаб кетди. Хусусан, унинг ижтимоий-сиёсий, эстетик, ахлоқий ва диний мавзулардаги бадиалари ижодкорнинг воқеликка муносабатини, унинг табиат ва жамиятдаги ўрнини белгилаб олиш борасида жуда теран, фалсафий фикр ва ғояларни илгари сурганлиги билан қимматлидир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

92

Мени уйқуларда туртади бир қўл,
Юҳо тўшаклардан сакра, учиб кел!
Инжа қобигингни йиртиб от буткул!
Тингла, садо келур у бир дунёдан!

МЕНДАДИР

Ушбу ёлғизликда бунча ғам, азоб,
Ошиб бўлмайдиган девор мендадир.
Кемалар кенгликка чиқаркан шитоб,
Ўйлайман — борғуси диёр мендадир.

Ярам бор — топилмас қўйғали малҳам,
Юким бор — олғали етмагай дирҳам,
Чиқилмас йўлларга тушмагай кўлкам,
Йўлким, Оллоҳ сари борар — мендадир.

ДОЛҒАЛАР

Кучмиш сув парилари каби долғалар бизни,
Узун сочлари — кумуш, шаффоф баданлари — нур.
Юмшоқ бошлари билан тебратиб кемамизни,
Йўловчи, борар жойинг қаер, дея бақирур.

На соҳилдан асар бор, на бир шуъладан асар,
Сувдан теран бу йўлнинг зулумот-соялари.
Долғалар, қани юринг, ахтарайлик баробар
Бошимизни уражак ўшал тик қояларни!..

ФАСЛ АЛМАШАРКАН

Уфқларда қорайди ёз деган жамол,
Кун шитоб кечдиким, сўз чекиб бўлмас.
Йўлларни тўзонга тўлдирди шамол,
Узуқ йўл учларин боз тикиб бўлмас.

Оқшом. Гўё бўшлиқ ичимга тўлар,
Тоғларнинг зиёси тобора сўлар,
Шамолда бир хотин сочини юлар,
Энди бу йўлларга кўз тикиб бўлмас...

ХИЁБОНДАГИ ҚАРИЯ

Йўллар бир кўз ёши бўлиб сизилмиш
Нуроний бу чолнинг ёноқларинда.
Сочлари япроқдек бир-бир узилмиш,
Кеч кузак йиғлайди оёқларинда.

Қадалмиш ул алвон уфққа назари,
Кўзида зулматнинг теран хабари,
Манглайда оқшомнинг нозик кадари,
Сукунат сирлари дудоқларинда.

Ёнган қоғоздаги қисқа бир сатр
 Каби оқшомларга чўкиб борадир;
 Эндиди ул ўчган бир хотирадир —
 Бу бўм-бўш хиёбон пучмоқларинда...

ОНАЖОНИМ

Оқ сочли бошингни чангаллаб, алҳол,
 Қора хаёлларга тол, онажоним.
 У титроқ қалбингни бир уқпар мисол
 Шамоллар бағрига сол, онажоним.

Демаким, бу зулмат тугайди бир кун,
 Тунларнинг ортидан келгай фақат тун,
 Гўдақлар йиғлайди, оналар дилхун,
 Ул ёшли кўзларда қол, онажоним.

Кўзингда йўқликдан оғир хабар бор,
 Сен учиб кетгудай буюк хатар бор,
 Кўнглимдан кечсаки, бу қиш сафар бор —
 Ўзинг-ла мени ҳам ол, онажоним!..

БУ ЁМҒИР

Бу ёмғир, бу ёмғир, бу қилдан инжа,
 Нафасдан ҳам юшоқ ёққан бу ёмғир —
 Бу ёмғир, бу ёмғир бир кун тингунча
 Ойнадаги аксим эврилур охир.

Бу ёмғир жонимга бир сиртмоқ демак,
 Танимда санчилмай ётган бир пичоқ.
 Бу ёмғир ерда тош, жисмимда суяк
 Эриб битмагунча ёғади узоқ.

Бу ёмғир телбалик ваҳмидан ортиқ,
 Хаёлда битмас бир яра тунлардан.
 Жинлар шууримга ёпган бир ўртик —
 Сувлардан, саслардан, қора тунлардан...

КУТИЛГУВЧИ

На хаста кутгай сабоҳни,
 На янги жасадни мозор,
 На-да шайтон бир гуноҳни —
 Сени мен кутганим қадар.

Йўқотибон топдим, ҳайҳот,
 Бўлди, энди сен менга ёт,
 Ваҳимамдан кўлкангни торт,
 Келма, энди не фойда бор?..

КУТГУВЧИ

Сакраган охусан сен тошдан-тошга,
 Мен сени из олган бӯри — гаддорман.
 Имдод деб дунёни кўтаргил бошга,
 Сен борки дунёда, демак, мен борман.

Сени чўчитгайдир ўтганинг йўллар,
 Ортингдан келмоқда бул оёқ сасим.
 Ахтарар жисмингни билгисиз қўллар,
 Энсангни куйдирар оташ нафасим.

Кимсасиз хонангда қиш кечалари
 Юрагинг ўртанса, мени ёдга ол!
 Айтким: улдир чертган панжараларни,
 Айтким: дод солган ул, эмасдир шамол!

Кўксимдан ҳавога сочилмиш заҳар —
 Сўлдиргай бир гулга менгзар умрингни.
 Қочсанг-да сарсари шаҳарма-шаҳар,
 Сен менга қолурсан энг сўнгги куни.

Ўлурсан... Орқага қайтмоқ йўли берк;
 Мен қабрингга сирдош бўлиб кутгайман.
 Ушалмас армоннинг ишорасидек
 Тупроғингда бир тош бўлиб кутгайман...

КЕЛ

Сабабсиз қўрқувдан рангинг қув ўчиб,
 Бошингга ёпганинг — қоралар-ла кел.
 Ортингдан эргашсин қизил уфқ кўчиб,
 Тепангда сим-сиёҳ қарғалар-ла кел!

Қўлингдан новдадек тушаркан умид,
 На бир ҳасрат тингла, на бир оҳ эшит.
 Бир япроқ бўлибон шамолларда йит,
 Синиқ бир қайиқ бўл, долғалар-ла кел!..

КЕЧАГА ШЕЪР

I

Қалбим бир чечакдир — кундузлар сўлгун,
 Келинг, келинг, уни очинг, кечалар.
 Мени ёдга олган каби уззу кун,
 Куйланг қулоғимда тинг-тинг, кечалар.

Кечалар, чекмангиз мен учун ҳузун,
 Келинг сиз, руҳимни танимдан узинг.
 Қўйинг, бул жасадим бўлсин кундузнинг,
 Қўлкамни олибон қочинг, кечалар!

II

Инсонлар ичинда энг ёлғиз инсон,
 Англа, тош деворга кўмилгансан тик.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Мармардан ясалган шинакли құрғон
Янглиғ сукунатга яшрингин тўлиқ.

Кўзингни товондан узмайин тур сан,
Тўнарсан, қўлкангни ерда кўрурсан.
Қаршингда тикланур — шамни сўндирсанг —
Ұлиқлар ичинда энг ёлғиз ўлик.

III

Овозимни ютиб юборса рузгар¹,
Берсам кўзларимни бир сўнгсиз рангга!
Ичимда бир маҳшар пўртанаси бор.
Руҳимдир чорлаган танимни жангга.

Кўзларим бир қудуқ, тилим — кўртугун,
Бир кўринмас олам бўлса кўрдигим,
Мармар даҳма бўлса менинг кирдигим,
Бекинсам ичимдан келган оҳангга...

ЙЎЛЧИЛИК

Йўлчилик, ҳар замон ҳис этдим уни,
Ичимда бу жумбуш даъват не демак?
У ерда, қайдадир қуёшнинг сўнги,
Қочғали имдод йўқ, қайтғали — қўмак.

Қай бир қўл ёстиқни бошимдан сирди,
Ҳамма тўшагида, мен оёқдаман.
Бир кеча тушимда кўрганим ерни,
Кўзларим юмилган, ахтармоқдаман.

Мени чорлаётир бегона дўстлар,
Бир гўзал дўстларким, тилсиз ва отсиз.
Энди аввалгимас, ўзга бир уй бор —
Ҳовлиси — зулумот, сувлари тотсиз.

Ҳар оқшом айни жой, айни соатда
Қуёшдан ашёмга нур тушар ял-ял.
Ёнғин рўй бергудек тепа қаватда,
Ортимдан юр, дейди, жимгина, жадал!

Бош кўтариб юрмоқ энди кўп мушкул,
Бошим кундан-кунга фарқсиз, ноаён.
Кетмоқда узилган япроқ каби ул
Аччиқ бир шамоллар учирган томон...

ТОШКЎЧАЛАР

I

Йўлдадирман, кимсасиз бир йўлнинг ўртасинда,
Юрмоқдаман, ортимга қарамай юрмоқдаман.
Йўлимнинг қоронғулик чулғаган нуқтасинда
Гўё мени кўзлаган бир хаёл кўрмоқдаман.

¹ Рузгар — шамол.

Қора кўкни қопламиш кулранг булутлар тутош,
 Чақмоқ чақар — томлардан ул бешафқат ўч олар.
 Инс-жин уйқуда, фақат бедордир икки йўлдош —
 Бири мен, бири эса сарсари тошкўчалар.

Ичимга томчи-томчи бир ваҳима тўкилур,
 Девлар билан тўсилган наздимда кўча-кўйлар.
 Қоп-қора деразадан менга ёмон тикилур
 Кўзига мил тортилган кўр кимса каби уйлар.

Тошкўчалар — ғуссали ёлғизларнинг онаси,
 Тошкўчалар — ичимда яшаётган инсондир.
 Сукунатда жаранглар тошкўчаларнинг саси,
 Тошкўчалар ичимда ёниб ётган лисондир.

Юмшоқ кучоқда ўлмоқ бўлмагай менга насиб,
 Ғўдакман — тошкўчани эмиб турган, кечада.
 Бу қоронғу кўчани тонглар келмасин босиб,
 Тугамасин сафарим бу қоронғу кўчада.

Мен кетайин, йўл кетсин, мен кетайин, йўл кетсин,
 Икки ёндан чироқлар оқаверсин сел каби.
 Тақ-туқ оёқ сасимни оч лайчалар эшитсин,
 Кўлкадан тош кемалар — маёқ эрур матлаби.

На тонгларни кўраман, на тонгда кўринаман,
 Кундузлар сизга бўлсин, менга қолсин бу тунлар.
 Жулдур бир кўрпа каби бошгача ўранаман,
 Ёпинг, устимга ёпинг, чирмаб олсин бу тунлар.

Узаниб тушса гавдам тошлар узра тўшалиб,
 Манглайимдан оташни муз тошлар олиб, омон,
 Кўчалар қадар сирли, оғир уйқуга толиб,
 Тошкўчанинг савдойи дўсти берса эди жон...

ТОШКЎЧАЛАР

II

Бошини бир ғояга тиккан қаҳрамон каби —
 Эту суягинг билан кўчаларнинг мулкисан.
 Лопиллаб кетаётган бир тахтиравон каби
 Ўтмоғинг керак сўнгсиз масофалар устидан.

Фоҳиша ётоқлардан қочган кунингдан бери
 Эrimiш руҳларингиз бир дарднинг ўчоғинда.
 Сенинг қўлкангни ичмиш унинг қорачиқлари,
 Унинг тоши эrimiш сенинг бош чаноғингда.

Иккингизнинг на бир эш, на бир йўлдошингиз бор,
 Сукунат каби танҳо, шуъла сингари ҳурсиз.
 Бу дунёда кўтариб юрган бир бошингиз бор,
 У ҳам қайси диёрга оқса — олиб кетурсиз.

Бос отингга қамчини, асов отли шаҳсувор,
 Қабристондир бу йўлнинг энг сўнгги гўшалари.
 На тошкўчалар каби сени англар бир кас бор,
 На сендек англаган бор ушбу тошкўчаларни...

ТОШКЎЧАЛАР

III

Қорамағиз аёлдир тошкўчаларда кеча,
 Ҳаяжондан боши тик, хаёл ичра жим қотур.
 Қоп-қора кўзларига кўзим тушди дегунча,
 Йўли пойлаган йигит, қани туш олдимга, дер.

Мени чирмаб олади ундан эсган шамоллар,
 Кўксимда тутгим келар сукутга айлаб сужуд.
 Унга ега олмайман юрсам-да тонгга қадар,
 Ҳайҳот, у бир инжа нур, мен эса бир хор вужуд.

Ортимдан бир қаққаҳа эшитсам ўртанурман,
 У бошқага ром бўлди деган ўйда ёнурман, —
 Кўрсам деразасидан ечинган бир шарпани.

Майли, бугун изтироб чекмасин кўз ёшимдан;
 Менга роҳат — устимга тортсам тупроқ — кўрпани,
 Биламан, у кетмагай бир ёр каби бошимдан...

ВИДО

Қўлимда сукутнинг набзини тингла,
 Тинглаю кўнглимни бандга сол энди.
 Сочларимни ўйна, менга боқ, англа,
 Ёшли кўзларимга бота қол энди.

Кетавер, майли, мен қолай фироқда,
 Кичрайиб кўзлардан йитгил йироқда,
 Йўлинг буриларкан, ортга бир боқ-да,
 Кўчада бир лаҳза қота қол энди!

Умидим йилларнинг селига тушди,
 Сочингнинг энг титроқ телига тушди,
 Қовжироқ япроқдек қўлингга тушди,
 Истасанг шамолга ота қол энди!..

ЯРИМ ТУН

Парилар жам бўлур ҳар тун хонамда,
 Олислардан келур узун нафаслар.
 Рўёлар ўйнайди шуълада, шамда,
 Бир оғир хастанинг набзидир саслар.

Гоҳ эниб, гоҳида юксалур товон,
 Деворда кичраяр улкан бармоқлар.

Либосим илгакда жонланар шу он,
Ичида бошқа бир вужудни сақлар.

Пашшалар ғұнғиллаб, зувлаб учади —
Ғуё салқиган тор, тоб ташлаган сим.
Лайчалар ухламай изғир кўчада,
Юлдузларга боқиб улир бетиним.

Кўққисдан нимадир ғичирлаб қолар,
Зинадан келади бир оёқ саси.
Бир-бир эгилади зинапоялар,
Кулфланган эшикнинг тушар пардаси.

Кўзлар ёниб турар зулмат кечада,
Қоқсуяк панжадан танним ушуклар.
Ёнма-ён ўлтириб кутар кўчада
Сарғимтил мушуклар, қора мушуклар...

ОНАМГА ХАТ

Менинг бу ғурбатда бўлганим бўлган,
Кунма-кун чўкмоқда, сузилмоқдаман.
Ҳар кеча ичига мраммар тўшалган
Бир совуқ ётоқда бузилмоқдаман.

Шу асно бир лаҳза қолганим замон,
Кечани қўйнимга олганим замон,
Кўз юмиб хаёлга толганим замон
Янгидан йўлларга тизилмоқдаман.

Сўнг куним яқинлаб келар мен томон,
Олдинда бир қадам йўл йўқдир, аён;
Юзингни кўрмасдан ўлсам-а, дебон
Узилмоқдаман мен, узилмоқдаман.

ҒУРБАТ

Тоғда тентираркан, ёқма қандилни,
Сўник кўзларимни доғлама, ғурбат!
Нелар демас оқар сувларнинг тили,
Сукутда фарёдга чоғланма, ғурбат.

Титроқ қўлларингда тутибон наштар,
Манглайимга излар солмагин, етар,
Шамнинг шуъласига беланиб баттар,
Деворга бўз ранглар боғлама, ғурбат.

Гул ўстирган боғбон каби ҳавасда
Кўзимда турфа дард жам этгил аста!
Фақат онам каби илиқ бир сасда
Ичимда бўғилиб йиғлама, ғурбат!..

ВАЛДИРВАСА

Оёғимнинг учида мушугим ухлаб ётур,
Сукунатнинг ипини ғалтакка ўраётир:
Ғитир-ғитир,
Ғитир-ғитир...

Бир кўз каби тикилар деразалардан кеча,
Ўйнайди атрофимда бир тўда митти жўжа:
Питир-питир,
Питир-питир...

Ўчиринг чироқларни, узоқларга кетайин,
Нур шаҳрига ўхшаган руҳимни сайр этайин:
Шитир-шитир,
Шитир-шитир...

Олисда мотамимга йиғлаганлар тинсин, бас,
Ёшман, ўлмасман, қонда оқмоқда орзу-ҳавас:
Митир-митир
Митир-митир...

Нетарди битта аёл, қўллари ҳовучимда,
Яшамоқ лаззатидан баҳс этса бош учимда:
Бидир-бидир,
Бидир-бидир...

Аббат ПРЕВО

Кавалер де Гриё ва Манон Леско қиссаси

БИРИНЧИ ҚИСМ

Китобхонни кавалер де Гриё билан биринчи бор учрашган даврим сари ортимдан бораверишини сўрайман: ўша воқеа Испанияга жўнаб кетишимдан бир ярим йилча олдинроқ содир бўлган эди. Аслида яшаб турган жойимни камдан-кам тарк этишга одатланганимга қарамай қизимнинг хоҳиши билан унча-мунча сайр-саёҳатга чиққан пайтларимда ҳам сафаримни иложи борича қисқартиришга ҳаракат қилардим.

Кунларнинг бирида унинг илтимосига кўра она томондан бобом бўлмишнинг ерини Нормандия парламентида расмийлаштириб, Руандан қайтиб келаётган эдим. Эвра орқали йўлга тушиб, биринчи тунни ўша ерда ўтказиш билан

*Жонрид
АБДУЛЛАХОНОВ
таржимаси*

Машҳур француз адиби Аббат ПРЕВО (1697—1763) ажойиб саргузаштлар, чалкаш дунёнинг серқирра муаммолари таърифига бой, теран мазмунли асарлари билан жаҳон аҳли ва талабчан китобхонлари иззат-ҳурматини ҳақли равишда қозонган ёзувчидир. Айниқса, унинг умри охирида нашр қилган икки романи — “Юнон қизи қиссаси” ва “Кавалер де Гриё ва Манон Леско” Франциянинг ўзидагина эмас, хорижий мамлакатлар халқларининг деярли ҳамма тилларига таржима қилиниб, бир неча марталаб нашр этилади, шу жумладан, рус тилида ҳам.

Оддийгина оилада туғилган норасида қизча тақдир тақозоси билан турк подшоси қўлига тушиб қолади-ю, кўп мусибатларни бошдан кечиради ва антиқа воқеаларнинг гувоҳи бўлади, охир-оқибат Франция дипломати томонидан сотиб олинади-да, ўз юртига қайтарилади. Қисқача қилиб айтган воқеа шу холос, аммо ундаги содирликларнинг чуқур таъсирчанлиги муаллиф томонидан шунчалик маҳорат билан таъриф-тавсифланадики, бир ўтиришда қўлдан қўймай уни ўқиб чиқасиз, узоқ фикрга толасиз, дунёнинг нақадар мураккаблиги, турли-туман муаммоларнинг ечилиши жараёнида туғилган минг хил жумбоқлар, инсонни ўргимчак уясидай домига тортиб, азоб-уқубатларга дучор қилишларини ўйлаб, сочларингиз қўққисдан оқариб кетаётганини сезмайсиз. Шу ва шунга ўхшаш беқиёс афзалликлари билан асар ўз муаллифига катта шон-шухрат келтиради. Аммо “Кавалер де Гриё ва Манон Леско” унга қараганда ҳам кўпроқ ўқувчиларнинг олқишига сазовор

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

101

эртасига ундан беш ёки олти чақиримча узоқдаги Пасси қишлоғида тушлик қилиш ниятида эдим. Қишлоққа кириб боришим билан бир тўда оломоннинг югуриб-слаётганини кўриб, ҳайратга тушдим; одамлар уй-уйларидан югура чиқиб, эшиги олдида усти ёпиқ икки арава тўхтаб турган кўримсизгина меҳмонхона томон ошиқишарди. Араваларга қўшилган отлар ниҳоятда ҳориб-чарчашган, иссиқнинг зўридан баданлари терлаб, буруқсатиб ҳовур таратишарди, шунинг ўзи узоқ йўл босиб келиб, ҳозиргина шу ерда тўхтаганликларидан дарак берарди.

Ола-говурнинг сабабини билиш ниятида бир дамгина тўхтаб қолдим; бироқ кимга мурожаат қилмайин, бирорта одам дурустроқ жавоб бериши уёқда турсин, эътибор ҳам қилай демайди менга. Бир-бирларини туртиб-суртишиб, меҳмонхона томон ошиқишарди, холос; ниҳоят, эшик олдида елка ошира тасма боғлаб, мушкет кўтарган полисмон пайдо бўлди-ю, менинг ишорам билан аста яқинлашди; ундан бу тартибсизликнинг боисини сўрадим. “Бе, арзимаган гап, тақсир, — дея жавоб қилди у, — ўн иккита енгил табиатли оймича андак нафас ростлаш учун йўл-йўлакай шу ерда тўхташган эди, ҳамроҳларим билан бирга Гавргача кузатиб бориб, Америкага йўл оладиган кемага жойлаштириб, жўнатишимиз керак. Ана шу қизчалар ичида бир нечта ҳуриликлари ҳам йўқ эмас, ўйлашимча, уларнинг тинчини ўғирлаган ана шу қизчалар бўлса керак”.

Масаланинг тагига етгач, йўлимни эндигина давом эттирмоқчи бўлудимки, меҳмонхона ичидан югура чиққан бир кампирнинг бақириб-чақирганини эшитиб, яна тўхтадим, у қўлини пахса қилганча: “Ахир бу ўта ваҳшийлик-ку! Бу ўта разиллик, бунга беписанд қараб бўладими!” дея хитоб қиларди нуқул. “Нима гап?” — дея қизиқсиниб сўрадим ундан. “Вой, нимасини айтасиз, тақсир, — жавоб қилди у, — буёққа кириб кўринг, ҳаммасига тушунасиз кўясиз. Уларга қараб туриб, ачиниб кетасан-а!” Мендаги синчковлик одати отдан сакраб тушишимга мажбур қилди. Отни отбоқаримга бериб, оломонни ёриб ўтдим-да, ичкарига кирдим ва шу заҳоти барча воқеадан хабар топиб, ёқа ушладим.

Ўн икки қизнинг ҳар бири белидан олти қават занжир билан боғланган, айниқса, уларнинг ичидаги ташқи кўринишидан бу вазиятга асло тўғри кел-

бўлади. Китобининг бунчалик тез машҳур бўлиб кетишини даставвал хаёлига ҳам келтирмаган Аббат Прево энг биринчи нашри сўзбошига бундай деб ёзган эди: “Менинг шу ёшга етганимда оташин севги саргузаштлари, унинг азоб-укубатлари, изтироблар ва беқарор тақдирлар ҳақида қалам тебратишим баъзиларга эриш туюлар балки, қаҳрамонларимнинг қилмиш-қидирмишлари, яхши-ёмон кирдикорлари билан танишган бугунги ёшлар эса ўзларини ҳақоратлангандай ҳис этишар. Лекин шуни унутмасликлари керакки, менинг таъриф-тавсифлар ўзим тўқиган, ўйлаб чиқарган воқеалар, шахсий мулоҳазаларимгина эмас, балки бари бўлиб ўтган содирликлар. Мен кўрган-билганларим, эшитганларимни яширолмаган бўлсам узрлидир. Шу жиҳатдан ўзимни оқлашга ҳам ҳақлиман, деб ўйлайман. Борди-ю, унча-мунча ёлғон қўшиш билан андак хатога йўл қўйган бўлсам, барча-барчадан ўтиниб кечирим сўрайман.

Менинг қаҳрамонларим севги шайдолари. Ҳар лаҳзада уларни фалокат кутиб тургани ҳолда ҳеч қандай хавфни писанд қилмайдилар. Ўз бахтлари, фароғатларидан кечиб, ўз хоҳишлари билан ўзларини даҳшатли ҳаёт гирдоби қаърига, бешафқат ўт ичига отадилар. Бундан мен фахрланаман...”

Ҳақиқатан ҳам роман қаҳрамони де Гриё ўша пайтлар катта эътиборга лойиқ олий ўқув юрти саналган семинарияни имтиёзли шаҳодатнома билан тугатади, келажаги ҳам порлоқ,

майдиган биттаси кишида бутунлай бошқача шафқат уйғотар, лекин ҳар қандай ўзга шароитда уни кўрсам олий табақа хонимларидан фарқ қилолмаслиги мумкин эди. Ҳозирги ночор аҳволи, эгнидаги ифлосланган кийим-кечаги ҳам асли унинг қандай зотданлигини бузолмас, қайтага ўзига нисбатан алоҳида эҳтиром ва айни пайтда ҳаддан ортиқ шафқат талаб қилаётгандай туйиларди кишига. У кишанлари имкон бермаганига қарамай зўрға ҳаракат қилиб, кишилар назаридан ўзини олиб қочар, тескари ўгирилишга, томошабинлардан юзларини яширишга уринар, ана шу уринишларидан нечоғлиқ хижолат чекаётгани, шарм-ҳаёси кучлилиқ қилиб, ўзини қўярга жой тополмаётганини сезмаслик мумкин эмас эди.

Шу бир тўда бахтиқароларни кузатиб борувчи олти соқчи ҳам улар билан бир хонада ўтиришарди. Мен бошлиқларини четроққа чақириб, ўша ҳурлиқоннинг кимлигини суриштирдим. У қисқагина қилиб, умумий тарзда жавоб берди: “Бизлар полисмонлар бошлиғининг буйруғига биноан уни ахлоқ тузатиш даргоҳидан олиб кетяпмиз. Маълум бўлишича, унча-мунча ҳунар кўрсатиш вазидан Даргоҳга қамалмаганга ўхшайди. Йўлда шунча гапга солиб, бошига тушган машъум савдонинг сабабларини билишга уриниб кўрдим; қизи тушмагур қайсарлиги тутиб, бир оғиз гапирай демади. У билан хушмуомилалироқ бўлишим учун менда буйруқ бўлмаслигига қарамай кўлимдан келганча ғамхўрлик қилишга уринаман. Ҳақ гапни айтганда, у дугоналарига ўхшамайди ҳеч, қадрқиммати эъзоланишига лойиқ аёл. Ҳов анави йигитча билан ўзингиз бир гаплашиб кўрмайсизми, — дея кўшимча қилди полисмон, — аёлнинг қисматини бошқалардан кўра кўпроқ билса ажабмас. Париждан бошлаб кўз ёш тўкиб, унинг орқасидан қолмайди, бояқиш. Акасимикин ё жигаридан урганмикин, ким билади дейсиз”.

Орқамга ўгирилиб, ёш йигит ўтирган бурчак томон қарадим. Йигит ниҳоятда чуқур ҳаёлга берилган эди. Мен ҳеч қачон бундайин қайғуга ботган тирик қиёфани кўрмагандим. Унинг эгнидаги кийимлари жуда оддий бўлишига қарамай, яхшигина оилада тарбия топганлигини пайқаб олиш қийин эмасди. Мен у томонга юрдим; у ҳам ўрнидан туриб, менга пешвоз кела бошлади. Унинг кўз

чунки катта мартаба кутарди уни. Бунинг устига кавалер деган унвонга сазовор. Отаси Францияда юқори табақа саналган киборлар оиласининг бошлиғи. Бутун давлати, нақадар бой мероси ўғлига қолиши керак. Демак, ўғил киборлар даврасида, ўзи тенги манман деган асилзода, оқсуяклар доирасида хузур-ҳаловат гаштини суриб яшаса бўларди. Бироқ, у севгининг қули. Севги-муҳаббат олдида қолган барча нарсалар унинг учун бир чақа. Севги йўлида фароғатдан кўра истиқболли номаълум оғир мусибатли дарбадарликларни, лекин нақадар тотли дамларни танлайди. Бир лаҳзалик бўлса ҳам севгининг шаробидан маст бўлиб, унинг фароғатига қонишни дунёдаги ҳамма афзалликлардан юқори кўяди. Севгини илоҳий санаб, тиз чўкади унинг олдида.

Бироқ ҳар бир хосиятли, хосиятсиз нарсаларнинг охири бордай, унинг қисмати ҳам ўз якунини топади — асар фожиа билан тугайди. Аммо мазкур бешафқат жараёнда барибир севги ютади, барибир севги ғолиб! Муаллиф ҳам мазкур асари билан ана шундай севгини қутлайди, шарафлайди!

Дарвоқе, машхур инглиз драматурги В. Шекспир ҳам бундай севгининг қудрати ҳақида куйидаги байтни беҳуда ёзмаган эди-да, ахир:

Афсус, севги кўр бўлса ҳам, бўлса ҳам кўзсиз,
Қайга деса бизни бошлар сўроқсиз-сўзсиз!

Таржимон.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

103

қарашлари, тиниқ юзи ва бутун юриш-туришида ажиб бир латофат, қандайдир олижаноблик аломатлари барқ уриб турардики, мендай одам биринчи кўришдаёқ ёқтириб қолди уни. “Безовта бўлманг, илтимос қиламан, — дедим ёнмаён ўтирар эканман, — анави гўзал қизга бўлган қизиқишимни қондира олармикансиз, билмадим, назаримда у бунақанги аянч аҳволга тасодифан тушиб қолганга ўхшайди”.

Йигит жуда мулоимлик билан яхшироқ танишмай туриб, менга қизнинг кимлигини айтишни эп кўрмаётганлигини билдирди. Ўз номини ҳам айтишдан кўра, айтмасликка асоси борлигини қистириб ўтди. “Фақат анов муттаҳамларга маълум бўлганларинигина баён қилиб беришим мумкин, — деди полисмонларни кўрсатиб, — мен сиз айтаётган ўша қизни севиб қолганман. У туфайли не-не савдоларни бошимдан кечирмадим. Уни бу аҳволдан қутқариш ниятида Париждалигимда ҳам қўлимдан келганча уриниб кўрдим. Шунча ялиниш-ёлборишларим, ишлатган ҳйла-найрангларим ва ҳатто куч ишлатишларим ҳам фойда бермади. Энди эса унинг орқасидан тушиб, дунёнинг нариги бурчигача ҳам кетаверишга қарор қилганман. У билан бирга кемада Америкага ҳам кетмоқчиман. Аммо анави инсонийлик қиёфасини йўқотган разиллар, — давом этди у полисмонларга ишора қилиб, — унинг ёнига яқинлашишга имкон беришмаётир. Париждан бир неча чақирим узоқлашганимизда уларга қарши очиқчасига ҳужум қилишга ҳезланиб кўрдим ҳам. Мўмайгина пул эвазига тўртта шоввоз билан тил бириктирувдим. Улар ёрдам беришга ваъда қилишди-ю, пулни олгандан кейин мени ора йўлда қолдириб, жуфтакни уришди. Ниятimgа етолмагач, ҳафсалам пир бўлиб, тақдирга тан беришдан бошқа иложим қолмади. Ҳақ тўласам ҳам уларнинг ортидан боришга рухсат беришларини сўраб, соқчиларга ялиниб-ёлбордим; пулга кўзлари очлик қилиб мажбуран рози бўлишди. Ҳар сафар маъшуқам билан гаплашишим учун алоҳида ҳақ тўлашимни талаб қилишади. Чўнгагимда ҳемири ҳам қолмагандан кейин шунчалик бешафқатликка ўтишдики, арава томон бир қадам қўйишимни кўрганлари чоғ қўполлик билан уриб-суриб ташлашади. Бир дақиқача илгарироқ дўқ-пўписаларига қарамай севгилим томон яқинлашишга уринганимни биламан, бирдан милтиқларини ўқталиб қолишса бўладими; нафсларини қондириш мақсадида шу чоққача бирдан-бир коримга яраб келган отимни ҳам сотиб, энди пиёда кетишга мажбур бўлганман”.

Йигит бояқиш ҳаяжонга берилиб ўз қиссасини баён қилар экан, беихтиёр кўзларидан оққан ёш юзларини ювди. Унинг саргузашти ниҳоятда ғайри табиий туйилиши билан бирга жуда таъсирчан ҳам эди. “Бошингизга тушган мушкулликни яширмай батафсил баён қилиб беринг деб қистамайман, — дедим мен унга, — фақат шунга айтинг, сизга қандай ёрдам берай, қўлимдан келганча хизматингизга тайёрман”. “Минг афсуски, — дея эътироз билдирди у, — умид юлдузининг бирон бир хира нурини кўрмаймаман, шу боис тақдиримга тан беришдан бошқа иложим йўқ. Майли, Америкасига ҳам борайин, ҳар қалай, эркин муҳаббатга эришарман балки; бир оғайнимга хат ёзиб юборганман. Гаврда учрашиб қолсак, баъзи бир ёрдамни аямас деб ўйлайман. Энг муҳими, ўша ерга етиб олиш, кейин бу йўл азобларига аранг чидаб бораётган бечора аёлнинг мушқулини қитдай бўлса ҳам осон қилиш ниятидаман”, — қўшиб қўйди у, маъшуқаси томонга қараб. “Рухсат этсангиз, — дедим мен, — андак оғирингизни енгиллатиш учун мана шу арзимас пулни қабул қилишингизни сўрардим; минг афсуски, шундан бўлак ёрдам беролмайман”.

Соқчилардан яширинча унга тўртта олтин танга узатдим, чунки пул берганимни билиб қолишса, арзимас хизмат кўрсатиш нархини анча ошириб юборишлари мумкин. Ҳатто бу ошиқи беқарор Гаврга боргунга қадар маъшуқаси билан мунтазам гаплашиб кетиши учун ҳақ тўлаб, соқчиларга мурожаат қилсаммикин, деган фикр ҳам ўтди хаёлимдан. Соқчилар бошлигини ёнимга чақириб таклифимни айтдим. У вужуд-вужудига сингиб кетган сурбетона табиятини яширишга уриниб, бир оз хижолат чеккан бўлди. “Эй тақсирим, бизлар унинг жонони билан гаплашиб кетаверишига қаршимасдик, — деди у қизаринқираб, — бироқ у қизга бир яқинлашгандан кейин ҳеч ажрагиси келмайди, ҳамма вақт ёнида бўлсам, дейди. Бу мумкин эмас. Ноқулай аҳволда қоламиз.

Мабодо шундай экан, адолат юзасидан бизга дурустроқ ҳақ тўлаши керак-да”. “Хўп, яхши, — дедим мен, — ўша ноқулай аҳволда қолишингиз эвазига қанча сўрайсиз?” У ҳеч иккиланмай икки олтин танга талаб қилди. Мен шу заҳотиёқ унинг талабини қондирдим. “Лекин шунга билиб қўйинг, — дея уқдирдим унга, — муттаҳамлик бўлмасин! Мен йигитга ўз манзилгоҳимни ёзиб қолдираман, бутун воқеадан хабардор қилиб туради. Бирон ноҳақлик содир бўлишини эшитсам, бор қобилиятимни ишга солиб, сизга бирон-бир жазо беришлари йўлини топаман”.

Хуллас, ўша кунги ўзаро мунозара мен учун олти дона тилло пулга тушди.

Нотаниш йигит самимийлик билан чин юракдан менга миннатдорлик билдирганида яхшигина оилада тарбия топгани ва менинг саховатимга лойиқ одамлигига янада имоним қомил бўлиб, сарфлаган пулларимга ачинмадим. Йўлга отланишим олдидан унинг маъшуқаси билан ҳам икки-уч оғиз гаплашиб олишга муяссар бўлдим. Берган ҳар бир саволимга у шунчалик дилбарона, шунчалар латофат ва шарм-ҳаё билан жавоб бердики, кетар чоғимда беихтиёр аёл зотининг нақадар серқирра таъриф-тавсифларга бой хулқи, фазилатлари ҳақида чуқур ўйга толдим.

Ўз масканимга қайтиб келгач, анчагача мазкур саргузашт нима билан тугани тўғрисида ҳеч қандай хабар топмадим. Орадан икки йил ўтиб, бу воқеа бутунлай хотирадан кўтарилиб ҳам кетди. Кутилмаганда нима ҳам бўлди-ю, яна ўша можаронинг бошидан охиригача билиш имконига эришдим яна.

Шогирдим де ...маркиз билан бирга Лондондан Кале шаҳрига келдик. Биз, агар эсимдан чиқмаган бўлса, “Тилло Шер” меҳмонхонасида тўхтаб, қандайдир сабабларга кўра шу ерда бир куну бир тун қолиб кетишимизга тўғри келди. Тушки овқатдан кейин кўчаларни айланиб юрар эканмиз, яна ўша Пасси шаҳрида кўрганим — ёш йигитни учратиб қолгандай бўлдим. Эғнидаги кийим-кечаги ночор, юзлари эса биринчи бор кўрганимга қараганда ҳам анча оқаринқираб, нурсизланиб қолгандай. Қўлида эса эски йўл халта бўлиб, бу мазкур шаҳарда эндигина тўхтаганидан дарак берар эди.

Кўринишдан қанчалик ўзгарганига қарамай юзидаги хушрўйлик ҳамон ўз аксини йўқотмаган, шу сабаб уни таниб олиш қийин эмасди. Шу аснодаёқ, “юринг, ўша одамнинг олдига борамиз”, дедим маркизга.

Йигит ҳам мени таниб қолди ва шу қадар севиниб кетдики, буни тасвирлашга тил ожиз. “О, марҳаматли олий зот, — хитоб қилди у қўлларимдан ўпар экан, — ниҳоят яна сизни учратиб, абдий миннатдорлигимни изҳор қилиш насиб этган экан! Мен ундан қаёққа кетаётганлигини сўрадим. У Америкадан қайтаётган ва денгиз орқали Гаврга келиб тушганини айтди. “Аҳволингиз унча яхшига ўхшамайди, — дедим унга, — “Тилло Шер” меҳмонхонасидаман, ўша ерга бориб туринг, мен ҳам орқангиздан етиб бораман”.

Унинг аянчли тақдири ва Америкага борганлигининг сабабларини батафсилроқ эшитиш ниятида меҳмонхонага ошиқдим. Меҳмондорчиликни ўрнига қўйиб, ҳеч қандай кам-кўсти бўлмаслиги ташвишида қўлимдан келганича ҳаракат қилдим. У ҳам мени ялинтириб ўтирмай тезда тилга кириб, бошидан ўтганларини ҳикоя қилиб берди: “Сиз менга ниҳоятда катта олижаноблик кўрсатмоқдасиз, — гап бошлади у менга қараб, — сиздан бирон нарсани яшириш мен учун онқўрлик билан баробардир. Рўйи рост барини айтиб бермасам, кейин бу гуноҳим учун ўзимни-ўзим кечиролмай юраман. Мен йўлиққан офату фалокатлар, бахтсизликларнигина эмас, иродасизлигим туфайли бебошлик, андишасизликларга берилганлигимгача яширмай баён қилай, майли, сизнинг қатъий ҳукмингизга лойиқ топилсам, аяманг мени”.

Шу ерга келганда хурматли китобхонни огоҳлантириб қўйишим керак, мен қаҳрамонимнинг оғзидан чиққанини қандай эшитган бўлсам, шундайлигича қоғозга туширмоқдаман, ҳар бир гапнинг тўғрилиги ва ҳикоямдаги бари воқеалар ҳақлигига ҳеч қандай шубҳа қолмаслиги лозим. Шунга ҳам айтиб ўтмоқчиманки, бу ёш таваққалпараст дўстимиз ўзининг барча шахсий мулоҳазалари ва ички ҳис-ғуйғуларини ҳам шунчалик чиройли, эҳтирос билан ифодалаб берганигача оқизмай-томизмай сизга етказишга уриняпман. Шундай қилиб, мана, унинг қиссаси. Яна эслатиб ўтаман, бу қиссанинг бошидан охиригача ўзимдан биронта сўз қўшганим йўқ.

Ота-онам тавсиясига кўра Амьендаги П. фамилияли энг яхши арбоблардан бири тасарруфида фаолият кўрсатаётган коллежда фалсафа фанлари курсида ўқиб, айна битираётган кунларим ёшим ўн еттига тўлган эди. Мен шу қадар фаросатли ва камтарона ҳаёт кечирардимки, ўқитувчиларим бутун коллежда мени ибрат қилиб кўрсатишарди. Аслида бундай мақтовлар учунгина ҳаракат қилмасдим асло. Лекин табиатан юмшоқ ва ювош феъл-атворимга қўшимча равишда ўқишга катта иштиёқ, тиришқоқлик билан киришиш билан бирга ҳар қанақа нуқсонлардан ўзимни четроқ олиб юришга уринардим. Менинг келиб чиқишим, ўқиш ва машғулотлар бўйича ютуқларим ва бошқа баъзи сифатларим шахримизнинг барча энг яхши кишиларидан юққан фазилатлар эди.

Мен ошкора синовларни муваффақиятли топшириш билан имтиёзли гувоҳномага эришдим, синов тадбирида иштирок этган епископ шу заҳотиёқ менга қандайдир диний даражани тавсия этиш билан Мальтия нишонига ҳам лойиқ топди. Ота-онамнинг орзуси ҳам шу эди асли. Уларнинг хоҳиши билан хоч ордени тақиб юриш билан бирга кавалер де Грїё номига сазовор бўлдим. Таътил яқинлашиб қолганди ва тез кунлар ичида Академияда ўқишимни давом эттириш тўғрисидаги ваъдасини олиш ниятида отамнинг ёнига қайтиш тарадудини кўра бошладим.

Фақат бир ташвиш юрагимни эзиб турарди холос: Амьендан кетар чоғимда бирдан-бир дўстим, шунча вақт бир-биримизни қўллаб-қўлтиқлаб, бир майизни бўлишиб еган энг яқин кишимдан айрилиш гами тинчлик бермасди. У ёш жиҳатдан мендан анча катта бўлиб, камбағал оиладан чиққан, бирон диний даража олиш унга жуда зарур эди. Шу жиҳатдан Амьенда қолиб, илоҳиётдан таълим олишни давом эттириши керак эди. Унинг фазилатлари ҳақида гапирсанг, гап тугамайди. Ана шу ва шунга ўхшаш кўп яхши томонлари билан менинг қиссам давомида кўп танишасиз. Айниқса, унинг олижаноблиги, дўстона садоқати — буларнинг ҳаммаси билан у қадим-қадимдан барчага ибрат бўлиб келаётган алломалардан ҳам ортиқ бўлса ортиқки, кам эмас. Агар ўшанда мен унинг маслаҳатларига қулоқ солганимда умр бўйи оқилона ва бахтиёр турмуш кечирган бўлардим. Агар мени эҳтиросга интилишдан тўхтатиш пайидаги насиҳатларини қалбга жо қила олганимда ўзимча ҳалоқатдан, пок номимни эса ҳақоратдан сақлаб қолган бўлардим. Аммо унинг мен учун қанчалар ғам-ташвиш тортишидан бирон наф кўриши у ёқда турсин, оғримаган бошига қанча-қанча кулфатлар орттириб олди ва баъзан эса яхшилиқни билмайдиган мендай нонтепкининг ортиқча дашном, ҳақоратларига учраб, шилқим, хира пашша деб камситишларимга, беҳуда ранжитишларимгача бардош берди.

Мен Амьендан жўнаб кетиш кунини белгилаб қўйдим, эҳ, аттанг, нимага шуни бир кун илгарироққа режалаштирмадим-а? Уйимга одоб билан эсон-омон кириб борган бўлардим-а! Айнан кетар куним арафасида дўстим Тиберж иккимиз шаҳар айланиб, сайр қилиб юрардик, тасодифан почта қаретасига дуч келдигу унинг ортидан тушиб, эшиги олдида қатор извош тўхтаб турган меҳмонхонагача бордик. Ҳеч қанақа мақсадсиз, шунчаки томошабин сифатида қараб турардик. Извошларнинг биридан икки-уч аёл тушиб, меҳмонхонага кириб кетди. Улардан бири — ёшгинаси танҳо қолиб, кексароқ бир кишининг, афтидан унинг кузатувчиси бўлса керак, юклари олдида куйманаётганига қараб турарди. Худди шу дамларгача аёлларнинг бир-биридан қанчалик фарқ қилиши мумкинлигини ўйлаб ҳам кўрмаган мендай одамга у ҳаддан зиёд хуш чеҳра ва латофатли кўриниб кетди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам шу чоққача бирорта қизга хиёлгина эътибор бериб қараган эмасдим, ақл-фаросатим жойида, вазмин табиатим билан кўпчиликка маъқул бўлишимга ишонар, бир зумгина тотли ҳиссиётга берилган чоғларимда ҳам дарров ўзимни қўлга ола олардим. Ҳаддан зиёд ана шундай журъатсизлигим, тортинчоқлигимни эса ўзимнинг жузъий нуқсонларим, деб санардим. Лекин бу сафар ана шу хусусиятларим ўзимга ҳам итоат этмай, қалбимни асир этган ўша париваш томон тўғри бораверишимга изн берди.

У мендан анчагина ёш бўлишига қарамай, эътиборим тушганлигини яққол сезса ҳам заррача ўнғайсизланмади. Унга мурожаат қилиб, Амьенга келганлигининг сабаби ва бу ерда таниш-билишлари борми-йўқлиги ҳақида савол бер-

дим, у очик кўнгиллик билан ота-онаси ибодатхонага жойлаштираётганликларини айтди. Муҳаббат ҳисси ўша заҳотиёқ бутун вужудимни шунчалик тез забт этиб олишга улгурган эдики, унинг жавобини эшитган чоғимок бирдан-бир умидим қаттиқ зарбага учрагандай туйилди. У менга нисбатан хийла тажрибалироқ шекилли, жўшиб гапира бошлашим биланоқ юрагимда туғилган ҳиссиётнинг қай даражадалигини фаҳмлаб қолди. Уни енгил-елпи ва кайф-сафо билан ҳаёт кечиршига бўлган майлини жиловлаш мақсадида мажбуран ибодатхонага жойлаштиришга қарор қилишибди. Худди шу ҳодиса кейинчалик иккимизнинг ҳам бошимизга қанча-қанча бахтсизликлар ёғилишига сабаб бўлди. Эндигина гунчалаган муҳаббатим кучи ва мактабда орттирган сўзамоллигимни астойдил ишга солиб, юз хил далиллар билан ота-онасининг бу ниятини қоралашга тушдим. У мени қайириб ҳам ташламади, ҳайрон ҳам бўлмади. Бир дақиқалик жимликдан сўнг олдинда ҳали озмунча изтироблар кутаётгани ва пешонасига нималар ёзилган бўлса, барига тан бериш, чидашдан бўлак иложи йўқлигини изҳор қилди. Унинг мулойим нигоҳи, балки, кейинчалик менинг ҳаётим тақдирини ҳал қилиб бериш билан боғлиқ ҳодисаларга илк тўртки бўлган; ўзгача жозибали мафтункор қараш, сўзлаш жараёнида нозиклик акс этган маънос, беғубор оҳанг мени шу аҳволга солдики, энди бир дақиқа ҳам ниятимдан қайтмай, астойдил курашишга аҳд қилдим. Агар пок виждоним ва бақиёс муҳаббатимга сидқидидан ишонса, ота-онасининг бешафқат исканжасидан уни қутқариб олиш учун бутун ҳаётимни ҳам аямаслигимни уқдирдим. Кейинчалик, ўша дамлар шунча куч-қудрат ва ҳозиржавоблик менда қаёқдан пайдо бўла қолганига ҳайратга тушиб, ўйланиб юрдим; бироқ муҳаббат худоси Амур мўъжизалар ижод қилолмаганда, уни илоҳий даражага кўтармаган бўлардилар. Мен уни яна ҳам ишонтириш учун минглаб далилларни тахлаб ташладим.

Нотаниш гўзал менинг ёшимдагилар алдамчиликни билмайдиган бўлишларини яхши тасаввур қиларди; шунинг учун уни мушкул вазиятдан қутқара ололсам, умр бўйи менга жонини ҳам фидо қилишга тайёрлигини англади. Мен ҳамма-ҳаммасини бажо келтиришга ваъда бердим; бироқ тажрибасизлигим туфайли унинг истакларини рўёбга чиқариш учун маълум даражада маблағ зарурлигини ўйламай қуруқ ваъдалар билан чекланиб қолаверибману бундан на унга, на менинг ўзимга бирон наф чиқишини ўйламабман. Айни маҳал тасодифий хол бизга кулиб боқди. Агар фаросатли қизнинг ўзи менинг “қовун тушириб” қўйишимнинг олдини олмаганда барча умид-истакларим барбод бўлар эди. Кутилмаганда қизни кузатувчиси яқинлашган чоғ ҳеч иккиланмай мени ўгай акаси эканлигим ва Амьенда тасодифан учрашиб қолганимиздан ниҳоятда бахтиёрлиги, шунинг учун ибодатхонага боришни эргага қолдириш билан бугунча шу учрашув эвазига ака-сингил кечки овқатни бирга қилишимиз заруригини уқдирганда, унинг фаросатига яна бир бора қойил қолдим. Қизнинг қанчалик қувлигини тушуниб, алоҳида баҳо бердим. Фурсатни бой бермай унга меҳмонхонада туришни таклиф қилдим. Чунки меҳмонхона эгаси илгаритдан менга таниш, Амьенга келгунга қадар узоқ вақт отам қўлида аравакаш бўлиб ишлаган, менга жуда садоқатли одам эди.

Қизни ўзим кузатиб қўйдим. Кекса кузатувчи эса тишини гижирлатиб, жаврай-жаврай орқада қолиб кетди. Орада бўлиб ўтган гап-сўзлардан мутлақо хабарсиз ҳамроҳим Тиберж эса индамай орқамиздан эргачди: мен суюкли дилбаримга муҳаббат изҳор қилаётганим маҳал у ҳовли айланиб, сайр қилиб юрар ва ўзаро дард-ҳасратимизни эшитмаган эди. Унинг ақл-идрок ҳақида менга дарс бера бошлашидан чўчиб, шунчаки бир топшириқ билан қаёққадир жўнатиб юбордим-да, ҳоли қолдим. Шундай қилиб, меҳмонхонага жойлашиб олгач, қалбимни ром этган дилбари жонон билан ёлғиз суҳбатлашиш бахтига муяссар бўламан.

Яқин орада маълум бўлдики, мен ҳам ўзим ўйлагандай ёш бола эмас эканман. Қалбим тўрида илгари ҳеч хаёлимга ҳам келмаган ажойиб, ширин туйғулар гунча тугди, бутун томирларим бўйлаб қайноқ ва тотли тугён оқими жўш ура бошлади. Танамни ҳаяжон чулғаб, маъсум ва жон олгувчи боқишлар олдида бир неча вақт тилим калимага келмай қолди.

— Мадмуазель Манон Леско, — у ўзини шундай деб таништиради, — мени мафтун қила олганидан ниҳоятда мамнун кўринарди. Назаримда мендан-да муҳимроқ ўзга хаёл билан бўлиб, кўпроқ эркинликка чиққани учун умр бўйи мендай қадрли киши олдида бурчдор бўлиб қолаётгани ҳақида мулоҳазага берилганча, хаёл оғушига чўмганди. У менинг кимлигимни билганидан кейин шундай табақадан чиққан одамни ром қила олгани учун янада шавқланиб кетди. Биз бир-биримизга мансуб бўлишимиз устида мунозара юритдик.

Унча чўзилмаган маслаҳатдан сўнг қочиб кетишдан бўлак чора йўқлигига амин бўлдик. Кузатувчи хизматкор анча зийрак, унча-мунчага алданадиганлардан эмас экан. Шунинг учун мен кечаси почта каретасини ҳозирлаб қўйиб, у уйқудан тургунга қадар меҳмонхонага келадиган, кейин яширинча тўппа-тўғри Парижга қочадиган ва ўша ерда никоҳдан ўтадиган бўлдик. Чўнтагимдаги майда пулларимни қўшганда ҳам эллик экюдан ошмайдиган пулим бор, холос, унинг ҳамёнида эса икки баробар кўпроқ экан. Тажрибасизлигимиз туфайли бу пуллар ҳеч қачон тугамайдиган, ҳатто талай ишларимизни амалга оширишга ҳам етиб-ортиб қоладигандай туюларди.

Кечки овқатни шунчалик иштаҳа ва хушкайфият билан қилдикки, мен учун бундай лаззатли дамлар ҳеч қачон содир бўлмагандай. Овқатдан кейин режаларимизни амалга ошириш тараддудига киришдик.

Менинг тайёргарлигим унча чўзилмади, чунки эртаси куни уйга жўнаш олдида ҳамма юкларимни саранжомлаб қўйгандим. Шундай қилиб, биргина йўл сандиқчамни меҳмонхонага юбориб, шаҳар дарвозаси очиладиган пайт-соат бешга каретамиз тахт туришини тайинлаб қўйиш қийин бўлмади. Фақат биргина тўсиқ мавжуд бўлиб, мен уни ҳисобга олмаган эканман. Шу важдан сал бўлмаса бутун режаларим асфаласофилинга учиб кетишига оз қолди.

Тиберж мендан бор-йўғи уч ёшгина катта бўлишига қарамай, ақли етук, тартиб-қоидага қатъий риоя қиладиган йигитлардан эди; менга ҳурмати баланд эди унинг. Мадмуазел Манондай гўзал қизнинг қиёфаси ва уни Парижгача кузатиб бориб, эвазига ўртадаги ҳамнафасликка раҳна солишимга нисбатан менда майли туғилиши уни андак шубҳага сола бошлади. У ноқулай вақтда кириб қолишдан чўчиб, бизни ташлаб кетган меҳмонхонага қайтиб келмади, аммо уйимга бориб, мени сабр-тоқат билан кутаётганида учратдим. Бу пайт соат ўн бўлиб қолган эди. Унинг бу ердалиги мени хийла ранжитди. Бир оз хижолат чекаётганимни яққол сезиб турарди у. “Имоним комилки, — очикчасига гаплашгиси келиб деди: — Нималар устидадир бош қотираётганингизни мендан яширишга уринмоқдасиз, ҳаммасини юзингиздан кўриб турибман”. Мен унга гоят кескин қилиб, ҳар бир босган қадамим ҳақида ҳисобот беришим шарт эмаслигини айтдим. “Эътирозим йўқ, — деди у, — лекин доим энг яқин дўстингиз сифатида ҳеч нарсени сир тутмай, очик-ойдин айтиб турардингиз, энди мендан шубҳаланяпсиз чоғи?” У ниҳоятда қисталангига олиб, сир-асрорларимни ошкор этишимни талаб қиларди. Оқибатда ишқий эҳтиросга берилганимни рўйи рост бўйнимга олишга мажбур бўлдим. У гапларимни лоқайдлик билан эшитиб, қаттиқ ларзага келганини яширмади. Айниқса, қочиб кетишимиз бўйича тузган режамиз таъсирига берилиб, маҳмадоналик қилганимга кейин кўп пушаймон едим. У турли даъво-далиллар билан мени бу савдодан кутқариб қолишга ярамаса, қанақасига садоқатли дўст бўла олишигини кўндаланг қўйди. Мабо-до ақлга тўғри келмайдиган, охири оқибатсизлик билан тугайдиган аҳдидан қайтмасам, мени йўлдан ураётган шахс билан ўзи гаплашиб, мазкур можаро илдизини қуритиши ҳақида огоҳлантириб қўйди. Чорак соат давом этган қизгин нутқини пухтароқ ўйлаб, оқилона иш юритишга сўз бермасам, керакли жойга маълум қилишгача боришлиги таҳдиди билан тугатди.

Сиримни бевақт ошкор этиш билан ночор аҳволга тушиб қолдим. Чунки сўнгги икки-уч соат мобайнида муҳаббат сеҳри бутун ақл-ҳушимни банд қилиб олган, режаларимни эса эрта тонгда амалга ошириш белгилаб қўйилган, аҳдидан қайтиш номардликдай туюларди. Шунинг учун найранг ишлашиб, мазкур вазиятни четлаб ўтишга қарор қилди. “Тиберж, — дедим унга, — шу маҳалгача сизни ҳақиқатан ҳам чин дўст санаб, бутун сир-асроримдан воқиф қилиб юрардим. Ҳозир ҳам шундай: мен ошиқи беқарорман, асло алдаётганим йўқ сизни.

Қочиш масаласи эса шунчалик мураккаб муаммо эмаски, уни оқилона ҳал қилишнинг иложи топилмас. Эргага соат тўққизда ёнимга киринг, маъшуқам билан сизни таништиришга ҳаракат қиламан, кўриб, менинг амалга оширмақчи бўлган жазимга арзийдими-йўқми, ўзингиз баҳо берасиз ўшанда”. Менга нисбатан меҳр-садоқати беқимслигини қайта изҳор қила-қила чиқиб кетди у.

Кечаси билан ишларимни тартибга солдим ва тонг оқарар-оқармас, меҳмонхонага — Манон ёнига чопдим. У кўчага қараган дераза олдида кутар экан, мени кўрди-ю, эшикни очди. Шовқин кўтармай астагина кўчага чиқдик. Унинг кийим-кечаги солинган биргина сандиқчаси бўлиб, дарров қўлимга олдим. Карета белгиланган жойда турарди; биз бир лаҳза ҳам вақтни бой бермай шаҳарни тарк этдик.

Менинг хиёнаткорлигимдан хабар топган Тибержнинг қандай ҳолга тушганлигини кейинроқ баён қиламан. Унинг қони қизишиб, ҳаяжонга тушиб, мени қидирмаган жойи қолмаганлиги ва менга аталган мукофотларини ўйлаб қанчалар кўз ёшлари тўкканлигимга гувоҳ ҳам бўласиз ўшанда.

Биз отларимизни шунчалик тез чопдирдикки, Сен-Дени шаҳрига қоронғу тушмасдан етиб келдик. Мен каретадан узоқлашмай отда юрдим, шунинг учун каретага қўшилган отларни алмаштириш пайтидагина ўзаро гаплашиб олардик, холос; аммо Парижга кириб келишимиз билан хавфдан холи бўлганлигимизни сеза бошлаганимиздан кейингина тамадди қилиб олдик, чунки Амьендан чиққанимиздан бери туз тотмаган эдик. Ҳа, мен Манонга ҳақиқий ошиқ эдим, у ҳам менга нисбатан туғилган ҳиссиётини изҳор этиб, бунга астойдил ишонтирган эди. Биз андак ёлғиз қолар эканмиз дегандан сабримиз чидамай бир-биримизни меҳр-шафқат билан эркалашга тушиб кетардик. Аравакаш билан меҳмонхона эгаси бизга ҳавас билан қарашар, ҳатто бир сафар биздай но-расталар ўртасидаги бу қадар кучли севги барқарорлигини кўриб, лол бўлаётганликларини ҳам сезиб қолдим.

Сен-Денидан бошлаб никоҳдан ўтиб олишни бутунлай эсдан чиқардик; дарвоқе, черков қондаларини четлаб ўтиш билан хилоф иш тутаётганимиз ҳам хаёлимизга келмабди. Шак-шубҳасиз, Манон ўзининг самимияти ва садоқатли фазилати билан умр бўйи менга вафодор бўлиб қолса, мендан бахтли одам бўлмади, деб ўйлардим. Қанча уни билишга ҳаракат қилсам шунча унда янги сифатлар, ажойиб хусусиятларни топаётгандай бўлаверардим. Ундаги фаҳм, заковат, тонгдай беғубор қалб, нозик табиат ҳеч кимда йўқдай гўё. Хуш чеҳраси эса қанчалар мафтункор, қанчалар бақувват занжир каби ўзига боғлаб олгудай қудратга эгадай эдики, мени бир умрга кишанлаб, банди қилиш эвазига бутун борлигимни ҳада этишга ҳам тайёр қилиб қўйганди. Тақдирнинг ўйинларидан ёқа ушлайсан баъзан. Шунча чеккан изтиробларим менга охир-оқибат бахт ато қилиши керак эди. Йўқ, чин севгининг мукамал инъом-эҳсони ва ниҳоятда тотли ҳиссиётга фарқ бўлишимни қанчалик кутаётганлигимга қарамай, садоқатим эвазига охир-оқибат бахтсизларнинг бахтсизи бўлиб қолдим. Парижнинг В... кўчасидан яхшигина жиҳозланган бинони ижарага олдик. Орадан уч ҳафта ўтди, шу ўтган муддат мобайнида ишқий туйғуга тамоман берилиб кетиб, қариндош-уруғларимни ҳам, тасодифан ғойиб бўлганим учун отам қанчалик озор чекаётганини ҳам паққос унутиб қўйибман. Ҳар қалай, ахлоқим айниб кетишига ҳали унчалик йўл қўймаганим, бунинг устига Манон ҳам анча тинчиб қолганлиги сабабли турмушимиз аста-секин изга туша бошлади-ю, фарзандлик бурчимга қандай муносабатда бўлмоғим кераклиги туйғуси қайта ўйғонди.

Отам билан ярашиб олишга аҳд қилдим. Дилбар маъшуқамни отамга таништирсам, у ўзининг беғубор хулқи, ақл, одоби билан яхши таассурот қолдиришига ҳеч шубҳа қилмасдим; хуллас, қизга уйланиш учун отамдан розилик олиш ниятини юрагимга туя бошладим. Унинг розилигисиз бу ишни рўёбга чиқаришнинг иложи йўқ эди-да барибир. Мақсадимни Манонга айтиб, шахсий майлимиздан ташқари фарзандлик бурчимизни адо этишдай ҳаётий зарурият ҳам борлигини тушунтирдим, бунинг устига маблағимизнинг таги кўри-ниб қолганлиги ва унинг ҳеч тугамаслигига ишончим йўқолаётганини ҳам таъкидладим.

Манон таклифимни лоқайдлик билан қабул қилди. Аммо орадан кўп муддат ўтмай ажиб эҳтиросга берилиб, қайлигимнинг тотли эркалашлари таъсирида,

борди-ю, отам қаерлардадир қочиб юрганимизни билгач, никоҳимизга розилик беришдан бош тортса, мендан айрилиб қолишидан чўчиб таклифимни рад этганига лаққа туша қолдим. Бунинг оқибатида менга қаттиқ панд беришларига ўзим сабабчи бўлганлигимни ўша маҳаллар тасаввуримга ҳам келтирмаган эканман. У бундай хулосасини ҳам ёнимиздаги маблағ ҳали бир неча ҳафтага етиши, ундан кейин ўзи туғилиб-ўсган қишлоққа хат ёзиб, қариндон-уруғларидан ёрдам сўраши мумкинлигидан умид қилаётгани билан далиллади. У тилёғ-ламаликни шунчалик ўрнига қўйиб ижро этдики, мен-ку мен, назаримда ҳар қандай тирик инсон ҳам ўша пайтдаги ишвалару ноз-карашмаларига маҳлиё бўлиб, ақлини йўқотиши, бутун гапларини инон-ишонч билан қабул қилиши мумкин эди. Менда ҳам шундай ҳол юз берди: барча эътирозларини ҳеч иккиланмай қабул қила қолдим.

Ҳамёнимиздаги бор пулларимизни унинг ихтиёрига топшириб, кундалик харажатлар учун ўз хоҳишига қараб сарфлаши мумкинлигига ҳақ-ҳуқуқ бериб қўйдим. Шундан кейин бир оз вақт ўтгач, дастурхонимиз дурустлашиб, унинг эғнида ҳам бир нечта янги ва анча-мунча қимматбаҳо либослар пайдо бўлаётганини сеза бошладим. Жуда борса, ўн икки-ўн беш пистол пулимиз қолганини билганим учун ҳам қаёқдан шунчалик барака кираётганига ажабланаётганимни яширолмадим. Мулоийм табассум билан у вазият тақозосидан хижолат чекмаслигимни уқтирди. “Маблағ топишнинг бирор чорасини кўрармиз, деб ваъда бермаганмидим сизга?” — деди. Ҳақиқатда эса ўлгидай лақма эканман, чунки шундан кейин ҳам соф севгимга суяниб, заррача хавотирга тушмагандим.

Кунларнинг бирида тушдан кейин уйдан чиқатуриб, ҳар сафаргидан кечроқ қайтишимни айтиб огоҳлантириб қўйдим. Қайтганимдан кейин эса эшигимиз очилавермаганига ҳайрон бўлиб, икки-уч дақиқа кутиб қолдим. Яккаю ёлғиз хизматкоримиз деярли бизнинг ёшимиз тенги қиз эди. У эшикни очгач, нима учун мени шунчалик куттириб қўйганининг сабабини сўрадим. У бир оз хижолат тортиб, тақиллатганимни эшитмаганлигини айтди. Мен бир марта тақиллатгандим, холос. Шунинг учун яна сўрадим: “Эшитмаган бўлсангиз, барибир эшикни очдингиз-ку?” Саволимга нима деб жавоб беришни билолмай довдираб қолди-да, кейин йиғлаб юборди ва бу борада ўзининг айби йўқлиги, бойвучча хоним ётоқхонага туташ бошқа нарвон орқали жаноб де Б... тушиб кетгунга қадар эшикни очмай тур, дея буйруқ қилганини таъкидлади. Мен ҳаддан зиёд бўшашиб, уйга киришга ҳолим етмади. Қандайдир юмушим борлигини баҳона қилиб, бойвучча хонимга бир неча дақиқадан сўнг келишимни, дарвоқе, жаноб де Б... ҳақида менга маълумот берилганлигини албатта етказишимни тайинлаб, кўчага чиқиб кетдим.

Зиналардан юрганимча қайтиб тушар эканман, вужудимни шунақанги аччиқ алам исканжага олган эдики, ҳали масаланинг тагига етиб улгурмай кўзларимдан дув-дув ёш тўкила бошлади. Биринчи учраган қаҳвахонага кирдим-да, четроқдаги столни эгаллаб, бошимни қўлимга тираганимча бўлиб ўтган воқеага қандай баҳо беришни билмай хаёлга ботдим. Ҳозиргина эшитганларимни эсдан чиқаришга, буларнинг ҳаммаси қулоғимга нотўғри кирганлигига йўйиб, бир неча бор ўрнимдан турибоқ гўё ҳеч нарсадан хабарсиздай уйга кириб бораверишга чоғландим. Маноннинг хиёвати шунчалик ақлга сигмайдиган ҳол эдики, ортиқча гумонсираш, шубҳаларга берилиб, уни қаттиқ ҳақорат қилиб юборишдан чўчирдим. Ахир мен уни севардим-ку! Бу шубҳасиз, муҳаббатим қанчалик соф эканлиги, самимийлигини ундан кўра кўпроқ исботлай олмаганмидим? Эвазига нима олдим ундан! Қайси бевафолигим учун мендан қасдини олди-я?! Мени алдашдан мақсади нима? Бундан уч соатгина аввал қанчалар меҳр-шафқат ва эҳтирос билан мени кучоқлаб, эркалаган, бутун вужудини менга бахш этмаганмиди: “Йўқ, йўқ, — дея хитоб қилдим ўзимга-ўзим, — бу мумкин эмас. Манон менга хиёнат қилолмайди! Менинг бутун ҳаётим унгагина бахшида этилганини биларди-ку; уни нақадар ардоқлашим, эъзозлашимни ҳам жуда яхши биларди! Мендан нафратланишига бирон сабаб борми?”

Бу орада жаноб де Б...нинг мендан яширинча уйимга ташрифи, орқа томондан қочиб қолишини эслаб яна гарангсирадим. Маноннинг аввалроқ ҳам у-бу-

ларни харид қилишлари, маблағимиз кўтармайдиган даражада пул сарфлашлари ёдимга тушиди-да, буларнинг ҳаммаси янги ўйнашнинг сахийлигидан далолат, дея ўйладим. Маноннинг аллақандай номаълум манбадан маблағ топиб олишига ишонтириши, уринишлари-чи? Бундай фараз ва гумонлар миямни қанчалик эговлаб, озор бермасин, барибир унинг тагига етолмай эс-хушимни йўқотгудай даражага бордим.

Бошқача ўйлаганда, Парижга кўчиб келганимиздан буён унинг олдидан бир зумга ҳам ажралмадим-ку? Турли машғулотлар, сайр-саёҳат, кўнгилочар жойларга ҳам бирга борардик доим. Худо шоҳид! бир дақиқа. Бир-биримиздан ажралиш азобига бардош беришни тасаввур ҳам қилолмасдик, ҳатто! Бир-биримизга муттасил фақат муҳаббат ҳақида гапирардик. Севгисиз яшаш биз учун ўлим билан баробар туюларди. Шунинг учун Манон мен қолиб, бошқа биров билан алоқада бўлишини миямга сиғдирилмасдим.

Ўйлай-ўйлай ниҳоят сирнинг тагига ета бошладим. “Жаноб де Б...” деган одам ҳақида бир қарорга келдим, йирик ишбилармон бўлиб, талай мижозларга эга шахс; Маноннинг ота-онаси воситачилигида қизларига маълум миқдорда пул юборган бўлишлари мумкин. Балки шу чоққача Манон у орқали бошқа нарсалар ҳам олгандир; бугун ҳам у яна бирон нима бергани келган бўлиши мумкин. Манон эса унинг келишини мендан яшириб, кейинроқ қувонтирмақчи бўлган. Шундай экан, бу ерда ичимни еб ўтиравергандан кўра ҳар кунги одатимдай унинг олдига кириб бораверганимда ҳаммасини рўйи рост айтиб берган бўларди балки. Ҳарқалай, бу тўғрида гап очсам, ҳеч нарсани яширмай тўкиб солиши эҳтимолдан холи эмас.

Ана шундай фикрлар оғушида аста-секин ўзимни овунтириб, қайғудан қутула бошладим. Шу заҳотиёқ уйга келиб, одатий меҳр-шафқат билан Манонни кучоқлаб олдим. У ҳам мени жуда хушчақчақ қаршилади. Олдинига у ҳақда ҳар хил хаёлларга борганлигим, энди эса бари оддий шубҳалардан бўлак нарса эмаслигига амин бўлаётганлигимни айтишга чоғландиму бироқ нималар содир бўлганлигидан балки ўзи хабардор қилар, деган ўй билан оғиз очмай туришни маъқул кўрдим.

Кечки овқатга ўтирдик. Мен яхши кайфият билан стол ёнига ўтирдим. Аммо ўртағамиздаги шам ёруғида маъшуқамнинг кўриниши ғамгинроқ бўлиб туйилди. Унинг ана шу ҳолати менга ҳам ўтди. Унинг қарашлари ҳам ғайритабиийроқ эди. Фақат бир нарсага ақлим етмасди: унинг кўз қарашларида менга нисбатан меҳр, илтифот акс этиб тургандай туйилса ҳам, бу муҳаббат изтиробими ёки бирор ғам-ташвиш ҳасратими — тушунолмасдим. Ким билади, балки менинг ҳаддан зиёд эътибор билан тикилаётганим сабабини ва ички дунёйимда мавж ураётган турёнларни нигоҳим орқали ўқиб олмаётганлигимдан қийин аҳволга тушаётгандир. Биз гапиролмай, томоғимиздан овқат ҳам ўтмай қолди. Ниҳоят, унинг чиройли кўзларидан ёш тирқираб оқа бошлади, бу алдамчи ёшлар эди.

“Ё, танграм! — бақириб юбордим бирдан, — нега йиғлаяпсиз, азизим Манон; шунчалик ёш тўкишга арзийдиган даражада дунёйингиз қоронғумиди ҳали, сабабини гапириб беролмайсизми?” У шундай чуқур оҳ тортиб жавоб қилдики, бир дардимга минг дард кўшилди. Ўрнимдан сапчиб турдим-да, мусаффо севгим ҳурмати бу кўз ёшлар боисини батафсилроқ билишга қизиқдим: унинг кўз ёшларини артар эканман, ўзим ҳам йиғлаб юбордим; бутун вужудим бўшашиб, тирик-ўликлигимни билмай қолдим. Ёнимда ўта ваҳший одам бўлганида ҳам азбаройи гуссага тўлиб, кўрқиб кетганимни кўрганда қаттиқ даҳшатга тушарди ҳатто.

Уни овутишга жон-жаҳдим билан берилиб кетганимдан зиналардан кўтарилаётган бир неча кишининг оёқ товушлари эшитилди. Эшик астагина тақиллади. Манон чаққонлик билан юзимдан ўпиб, кучоғимдан бўшалди-да, ётоқхонага отилди ва шу заҳотиёқ ичидан беркитиб олди. Мен ғижим кўйлақларини тартибга келтириш учун эшик тақиллатганлардан яшириниб олди шекилли, деб ўйладим. Эшикни эса ўзим бориб очдим.

Остонада кўринишим билан учта забардаст киши мени шартта ушлаб олди. Тушунтиришларича, отамнинг юмушларини бажарувчи хизматкорлари экан. Улар қаттиқ куч ишлатишмади-ю, аммо иккитаси қўлларимдан маҳкам ушлаб

турар экан, учинчиси ҳаммаёғимни титкилаб, бирдан-бир қуролим — кичкина пичоқчани киссамдан суғириб олди. Бунчалик қўпол муносабатда бўлганликларини учун мендан кечирим ҳам сўраб, отамнинг буйруғига кўра шундай қилганликларини, кўчада эса қаретада акам кутаётганлигини тушунтиришди. Мен шунчалик ўзимни йўқотиб қўйдимки, ҳеч қандай қаршиликсиз, эътирозсиз олдиларига тушиб, акамнинг олдиғача кузатиб қўйишларига изн бердим. Ҳақиқатдан ҳам акам кутиб ўлтирган экан. Мени унинг ёнига ўтқазди. Аравакаш буйруққа биноан шу заҳотиёқ отларни қамчилаб, Сен-Дени шаҳри томон чоғириб кетди. Акам кутилмаганда мени кучоқлаб олди-ю, бир оғиз ҳам сўз қотмади. Шундай қилиб, омадсиз тақдирим ҳақида фикрга толганча кетавердим.

Аввалига гарангсираб қолганимдан содир бўлган воқеанинг оқибати тўғрисида ўйлаб, бирон-бир хулосага келишни билмай бошим қотди. Мени кимдир сотган, деб ўйладим ичимда, бироқ ким? Ҳаёлимга биринчи бўлиб Тиберж келди. “Сотқин, — дедим нафратланиб ичимда, — агар тахминим тўғри чиқса, сенга кўрсатиб қўяман ҳали. Бутун ҳаётингни барбод қиламан!” Айни пайтда яширинган жойим унга маълум эмасди-ку, демак бошқа бировдан билишган, деган фикр келди миямга. Манонни қоралаш билан қалбимни хижил қилишга эса ҳақсиз сездим ўзимни. Фавқулодда унинг қайғу исканжасида эзилаётгани, кўз ёшлари, менга ширин ўпич ҳада этгач, чопганча ётоқхонага кириб, яшириниши жуда ғалати бўлиб туюларди; бироқ буларнинг ҳаммаси иккимизнинг орамизга жудодик солувчи айни пайтда бошимда кечаётган мусибат шарпасини олдиндан сезганлиги оқибати бўлса керак, деган хулоса билан ўзимни юпатдим. Яна ўта соддалигимга бориб, у бояқиш ҳали мендан кўра кўпроқ озор чекса керак, дея унга ичим ачишди.

Узоқ ўйлагандан кейин Париж кўчаларида юрган маҳалларимиз бирорта танишимиз бизни кўриб қолгану кейин отамга етказган, деган хулосага келдим ниҳоят. Шу фикрдан кейин кўнглим ўрнига тушди. Отамнинг ҳурматини жойига қўйиш мақсадида унинг барча дакки-дашномлари, ҳатто менга аталган бирон жазосига мардона дош бериб, нимаики талаб қилса, ҳаммасига хўп, деб кўнишга қарор қилдимки, токим иложи борича тезроқ Парижга қайтайин ва яна азизам Манон билан бахтли ҳаёт лаззатига фарқ бўлайин.

Кўп ўтмай Сен-Денига етиб келдик. Менинг индамайгина бораётганимга акам ҳайрон бўлиб, қўрқаётганлигимга йўйди. Шунинг учун агар ақлимни йиғиб, одатий бурчимни ўташга киришсам ва отамнинг менга бўлган меҳрини оқлай олсам, ҳаммаси жойида бўлиши ва ҳеч нарсадан қўрқмаслигимни таъкидлаб, овутишга тушди. У Сен-Денида бир кечани ўтказишга қарор қилди ва ҳар эҳтимолга қарши уччала хизматкорни мен билан бир хонада ётишга буюрди.

Манон билан бирга Амьендан Парижга кетаётиб, йўл устида тўхтаганимиз — ўша меҳмонхонада қайта тунни ўтказиш мен учун енгил эмасди. Меҳмонхона эгаси ва хизматкорлар мени таниб қолиб, дарров саргузаштларимдан хабар топиди. Хизматкорлардан бири меҳмонхона эгасига мен тўғримада шивирлаётганини ҳам эшитиб қолдим: “Бу ўша, бир ярим ойча бурун бир гўзал қиз билан шу ерда тунаган шоввоз йигит эмасми? — сўрарди у, — чунонам бир-бирларини севишардики, пинжиларига кириб, ялаб-юлқишарди, бояқишлар! Ораларига жудодик солиб, яхши иш қилишмабди-да, аттанг!” Мен ўзимни ҳеч нарса эшитмаётганга солиб, ҳеч бирининг кўзига тик қарамасликка ҳаракат қилардим.

Сен-Денида акамни икки ўринли қарета кутаётган экан. Биз тонг билан йўлга чиқиб, эртаси кечга яқин уйга кириб бордик. Менга қадар акам отам билан учрашиб, ҳеч қандай қаршиликсиз олдига тушиб қолганимни айтиб, вазиятни менинг фойдамга ҳал қилиб қўйибди, шунинг учун отам кутилгандан ҳам зиёд кайфиятда қарши олди. Фақат унинг измига итоат қилмай уйдан ғойиб бўлишдай ноҳўя қилмишим учун енгилгина танбеҳ бериб қўйди, холос. Маъшуқамни эсга олиб, нотаниш аёллар билан алоқа боғлаш қанчалик панд едириб қўйишлиги, шу чоққача мен ҳақимда у доим яхши фикрда бўлганлиги, мана ниҳоят кичик бир саргузаштим ақлимни қайта йиғиб олишим учун хиз-

мат қилишига ишонаётганлиги ҳақида сўзлади. Унинг бутун нутқи давомида барча гапларини астойдил маъқуллаб, жон қулоғим билан қабул қилаётгандай бир ҳолда ўтирдим. Менинг бебошлигимни кечириш билан шунчалик илтифот кўрсатилганлиги учун миннатдорлик изҳор этдим, бундан кейин эса ўзимни қўлга олиб, барча ўғитлар ва талабларга итоат этиш, ахлоқ ва хулқим тақазосига хос қондаларга риоя қилишга ваъда бердим. Қалбимнинг тўрида эса ягона бир мақсад тантана қилар, ишим ўнгидан келиши биланоқ яқин кечалардан бирида уйдан ғойиб бўлишим учун имкон туғилишига ишончим комил эди.

Кечки овқатга ўтирдик, стол атрофида менинг Амьендаги ғалабам ҳамда вафодор маъшуқам билан жуфтакни уриб қолганим ҳақида ҳазил-ҳузул гаплар бўлди. Мен бу тегажакликларни кўнгилчанлик билан қабул қилардим. Чунки бир томондан менинг фикр-хаёлимни банд этган мавзу устида мунозара юри-тишга имконият туғилганидан хурсанд ҳам эдим. Бироқ отам томонидан ўртага ташланган луқма мени андак ваҳимага солиб қўйди. У жаноб де Б... томонидан хоинона ва ғаразли мақсадда қилинган бемаънилик ҳақида гап очар экан, хи-жолатдан нафасим тиқилиб, қотиб қолдим. Бу номни келиб-келиб отамнинг оғзидан эшитиш ғайритабиий туйилди менга ва шу заҳотиёқ гап нима устида кетаётганини батафсилроқ тушунтириб беришини сўрадим. Отам акам томонга қараб, бўлган воқеани менга айтиб берган-бермаганлигини суриштирди. Акам ўз навбатида жавоб қилиб, йўлда ўзимни ниҳоятда осойишта тутганлигим боис ақлимни киритиб қўйиши мумкин мазкур “малҳамни” ишлатишга ҳожат қолмаганлигини тушунтирди. Отам ҳамма воқеани бошдан-охир айтиб беришга ҳозир зарурат бор ё йўқлигини ўйлаб, иккиланаётганга ўхшайди. Мени қизиқтириб қўйган бу масаланинг тагида етиш мақсадида отамга ялиниб, илтижо қила бошладим, қайсики, кейин унинг жавоби ошкораликлар ичида энг ёмон айб-нома — таҳдид — шафқатсизларча ўлим жазосига ҳукм қилингандай бўлди.

Аввалига у мендан маккоранинг муҳаббати ҳақлигига кўпдан бери лаққа тушиб юрган-юрмаганлигимни сўради. Мен ҳеч иккиланмай астойдил унга ишонишимни ва унинг вафосига заррача ҳам шубҳа қилмаслигимни айтдим. “Ха-ха-ха! Ғоят гўзал! — бақириб юборди кулгидан ўзини тўхтатолмай. — Бундан ортиқроқ лақмалик бўлмаса керак! Фаросатингга қойилман! Эҳ, аттанг, шунақанги ақл-заковатли донишманд экану мен уни қаёқдаги Малтия орденига лойиқ қўриб юрибман-а!” У яна анчагача менинг тентаклигим, содда, лақ-малигимдан кулиб, мазах қилиб ўтирди.

Хуллас, мен сабот билан жимгина уни тингладим, унинг ҳисобича Амьендан кетганимиздан бошлаб Манон бор-йўғи ўн икки кунгина мени севган, холос. “Зеро, — давом эттирди отам, — билишимча ўтган ойнинг 28 санасида Амьендан кетгансан, бугун 29нчи, жаноб Б... менга хат ёзганига ўн бир кун бўлди: тахминан у дўндикчанг билан саккиз кун яқин алоқада бўлган, дейлик, демак, ўттиз бирдан ўн бир ва саккиз кунни олсак, бир ойнинг 28 санасидан иккинчи ойнинг 29нчи санасигача қолган кун ўн икки ёки шунга яқинни ташкил этади”. Шундай деди-ю, яна қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

Юрагим орқамга тортиб кетди, унинг масхараомуз гапларига тоқат қилолмай, ёрилиб кетмасам, деб қўрқиб ўтирардим. “Сенга аён бўлсинким, — давом этди отам, — жаноб Б... маликангнинг юрагини забт этганига анча бўлган; менга беғараз хизмат кўрсатиш мақсадида жонинингни ўғирлаб келишга кўпдан мени ишонтириб юради. Устига-устак, менга нотаниш бўлган бундай одамдан яхшилик чиқишига ишониш қийин, албатта. Лекин унинг таъбирича, сен менинг ўғлим эканлигинини ўша ҳурилиқойинг орқали билган ва қизга хира пашшадай ёпишқоқлигиндан қутулиш учун турар жойларинг, шарм-ҳаёсиз турмуш кечираётганларинг, сени қандай қилиб қўлга тушириш мумкинлиги тўғрисида шамали мулоҳаза билан менга хабар берди. Сени эгри йўлдан қайтаришим учун ўзи ёрдамлашиш таклифини кўндаланг қўйди. Унинг саъй-ҳаракати ва маъшуқангнинг хоҳиши билан аканг сени ғафлатда қолдириб, қўлга тушира қолди. Ана энди ғалабанг қанчалик мустаҳкамлиги билан ўзингни бемалол қутлашинг мумкин! Сен тез ғалаба қилишга устасану, жаҳонгир, забт этган юртингни мустаҳкамлашга нўноқсан!”

Ҳар бир сўзи юрагимга ханжар бўлиб ботаётган нутқини ортиқ тинглашга тоқатим қолмади. Стол ёнидан туриб, эшик томон бир неча қадам қўйишимни биламан, беҳуш ва бемажол юзгубан қулаб тушдим. Тез ёрдам туфайли ўзимга келдим. Қўзимни очиб, шашқатор ёш тўқдим, энг таъсирчан сўзлар, энг қайғули ҳасрат-надоматлар юрагим тўридан отилиб чиқа бошлади. Меҳр-шафқатли отам мени юпатишга киришди. У ҳамон гапирар, бироқ нима деётганини тушунмас эдим. Икки қўлимни кўксимга қўйганча унинг олдида тиз чўкиб, ўша Б...нинг кўксига ханжар қадаш билан аламимдан чиқишим учун Парижга боришимга рухсат беришини сўраб, ялиниб-ёлвордим. “Йўқ, — дедим мен қатъий, — у Маноннинг юрагини забт этолмайди. Мажбурлаган бўлиши мумкин, ҳийла-найранг ишлатган бўлиши, бошини айлантирган бўлиши, куч ишлатган бўлиши мумкин. Манон фақат мени севади, ҳа, мени, уни мендан яхшироқ билмайсизлар-ку? Қўлига ханжар олиб қўрқитгандир уни, хоҳишига қарши мажбуран мендан воз кечишга ундагандир балки. Гўзал дилбаримни қўлга тушириш учун қўлидан келган ҳамма нарсани ишлатган у. Ё худойим-эй, Маноннинг мендан айниши, хиёнат қилиши мумкинми, ахир?!”

Неча марта Парижга бориб-келишимни такрорламайин ўрнимдан шахт туриб кетардим ҳар сафар. Аҳдимдан ҳеч қандай куч билан қайтариб бўлмаслигига ақли етган отам иккинчи қаватдаги хоналардан бирига олиб чиқди-да, икки хизматкорини пойлоқчи қилиб қўйди. Мен ўзимни бошқаролмай қолдим. Фақат чорак соатгагина Парижга бориб келишим учун мингта умри бўлганда ҳам барини қурбон қилишга тайёр эдим. Мақсадимни ошкор этиб қўйганим туфайли бу хонандан осонликча чиқа олмаслигимга ақлим етди. Аста нигоҳ ташлаб, деразанинг ердан баланд-пастигини мўлжалладим. Ундан тушиб қочишнинг иложи йўқлигини англагач, иккала соқчига ёлвора бошладим. Агар қочишимга имкон беришса, бутун бойлигимни ҳада этишим ва бошқа талай ваъдалар бериб кўрдим. Турли далилларни тахлаб ташладим, насихатлар қилдим, қўрқитдим ҳам, бари уринишларим зое кетди. Умидларим пучга чиққач, ўлимимга ҳам рози бўлиб, ўзимни кўрпага отдим-да, танамдан жоним чиққунга қадар бош кўтармасликка аҳд қилдим. Шу вазиятда бир кеча ўтди, иккинчи кун ҳам... Эрталаб олиб кирган нонушталарига қўл теккизмадим.

Отам тушдан кейин хабар олгани кирди. Мехрибонлик билан ғам-аламимни юмшатишга, кўнглимни кўтаришга, овутишга уринди. Бирон нарса ейишимни қатъий талаб қилди. Унга бўлган ҳурматим туфайли итоат қилишга мажбур бўлдим. Орадан бир неча кунлар ўтди, бу орада отам бор пайтидагина амрига бўйсуниб, томоқ ердим, холос. У Маноннинг бевафолигини исботлаш ниятида турли далилларни тахлаб ташлар, ақл-ҳушимни йиғиб олишга ундагани-ундаган эди. Тўғриси айтганда, аста-секин қиздан совиб, илгаригидай ардоқлагим келмас, ҳурматини ўрнига қўйишдан анча қайтиб ҳам қолган эдим. Ахир унинг энгилтак ҳаракатлари, маккорона қилиқларини қандай кечира олай? Аммо мафтункор қиёфасини кўз олдимга келтирсам, бас, кўнглим ёришиб кетаётгандай туюлар, бундай пайтларда ҳиссиётим қайта кучаярди. “Ўлсам ўламанки, дердиму ва яна қўшиб қўярдим: — Аммо барибир ҳаммасига бардош бераман”. Дарвоқе, шундай шармандаю шармисор бўлгандан кўра ўлимга ҳам рози бўларкансану яна ўша бевафони унутолмас экансан-да.

Отам ғайру ҳасрат оташида тўхтовсиз қоврилишимни кўриб, ҳайрон бўлаверарди. У ор-номусим талабларига барибир бўйсунишимни билар ва қизнинг хиёнати менда сўзсиз нафрат уйғотишига астойдил ишонар, шу боисдан бу содирлик менинг ёшимдаги аёллар зотига нисбатан туғиладиган одағий ҳиссиёт, деб ўйларди. У ана шу фикрида шунчалик собит эдики, ҳатто бир куни оталик меҳрининг исботи тариқасида қуйидаги таклиф билан кирди олдимга: “Кавалер, — деди у, — шу пайтга қадар мен сени малтия нишонига мансуб, фидокор инсон сифатида кўришни истар эдим, энди билсам, бошқа йўналиш сени ўзига жалб қилаётган экан, гўзал аёллар сени ўзига қизиқтириб қўйибди; таъбингга мос келадиган биттасини топиб беришга аҳд қилдим, хўш, бу фикрга қандай қарайсан?”

Бундан буён аёллар ўртасидаги фарқ билан ишим йўқ, бошимга тушган бахтсизликдан кейин уларнинг ҳаммасидан нафратланаман. “Мен сенга шунақаси-

ни топиб берайки, — кулиб гапирди отам, — Манонингдан ҳар жиҳатдан ортиқ бўлса, ортиқки, ундан асло кам бўлмасин, ҳатто унинг олдида ип эшолмай қолсин”. “Оҳ, отагинам! Менга бунчалик юксак илтифот кўрсатиш ниятида бўлсангиз, — хитоб қилдим, — ўша маъшуқамни қайтариб бераверинг, фақат ёлғиз ўшани! Бошқаси керак эмас. Ҳа, шундай қилинг, азиз падарим. У менга хиёнат қилган эмас, бунақанги ифлослик ва бешафқат пасткашликка қодир эмас ҳеч. Сизни, уни ва мени алдаётган анави хиёнаткор Б... жанобларидир. Сиз қизни бир кўрганингизда эди, сўзсиз ёқтириб қолардингиз”. “Ҳалиям гўдак экансан! — эътироз билдирди отам, — унинг ҳақида шунча гапириб берганимдан кейин ҳам айтганингдан қолмайсан-а, шунчалик кўзи кўр бўладими одам? Ахир сени унинг ўзи ақанга тутиб берди-ку? Эсдан чиқар уни, номини бутунлай унут, ақлингни йиғ, ўғлим, оталик марҳаматимни рад этиб, ғазабимни қайнатма мени!”

Отамнинг ҳақлиги ҳар жиҳатдан кўриниб турарди. Фақат юрагим тўрида жўш ураётган тўлқин шиддати ихтиёримни олиб, ўша хиёнаткорни ҳимоя этишга ундаса, нима қилай. “Эвоҳ! — дедим бир нафас жимликдан сўнг, — мен энг ярамас сотқинликнинг энг бахтсиз қурбониман, бунга ишончим комил. Ҳа, сиз ҳақсиз, ота, — лаҳом этдим яна, — шунча тўккан кўз ёшларим ҳақи тан бераман, мен энг давма гўдакман. Мени алдаш унинг учун арзимас гап эди. Аммо қандай ўч олишни ҳам биламан”. Отам сўнгги ниятим билан қизиқди. “Парижга йўл оламан, — дедим унга жавобан, — Б...нинг уйига ўт қўяман. Маккора Манон билан икковининг жизғанагини чиқараман”. Менинг ғазаб ўтида ёнишим отамнинг кулгисини қистатди ва қилмишимнинг оқибати қамоқ билан тугашидан чўчиб, зимдан кузатувни кучайтиришга қарор қилди.

Мен биринчи ярим йилни у билан бирга ўтказдим, аммо дастлабки ойлар ичи кайфиятим деярли ўзгармади. Бутун ҳиссиётим Маноннинг қиёфасини қай тарзда тасаввур қилишимга қараб менда бир-бирига зид икки хил ҳиссиёт ўрин алмашиб турди: нафрат ва севги, умид ва умидсизлик. Бир қарасанг, у дунёдаги қизларнинг энг мафтункор сарвари. Уни кўриш иштиёқида изтироб чекардим, бир қарасанг, ниҳоятда разил, доғули, айёр... ўйнаш бўлиб кўринардик, иложи борича уни тезроқ топиб, адабини бериб қўйишга онг ича бошлардим. Менга турли китоблар олиб келишди; уларни мутолаа қилиш билан андак овунч топдим. Ўзим севган адибларнинг асарларини ўқиб чиқиб, билимимни оширдим, машғулотларга янгитдан иштиёқим ортди. Бу... ўз навбатида менга қанчалар наф келтирганини кейинчалик билиб оласиз. Муҳаббат бора-бора илгарилари менга бирмунча қоронғуроқ бўлиб туюлган Горацій ва Вергилийнинг китобларини ўқиш билан маърифат топдим, ҳақиқий севгининг том маъносига тушундим. “Энсиде”нинг тўртинчи китоби учун севги изоҳномасини туздим. Нашр қилинса, китобхонлар сўзсиз ундан қониқиш топадилар, деган умиддаман. “Э... аттанг, — дердим, изоҳномани тузататуриб, садоқатли Диденга менинг қалбим каби қалб... зарур... экан”...

Бир... куни Тиберж мени қидириб келиб, зиндонхонамдан топди. Мен томон отида келар экан азбаройи соғинч билан кучоқлаб олганига ҳайрон қолдим. Шу чоққача ўзаро яқинлигимизни деярли бир хил ёшдаги икки тенгқурнинг оддий биродарлик муносабатлари тариқа баҳолаб келардим. Энди эса шу беш-олти ой мобайнида мени... шунчалик соғинганидан бутунлай бошқа хулосага кела бошладим. Бунинг устига у анча... ўзгариб, бирмунча улғайиб ҳам қолгандай кўринарди. Янгича қиёфаси, босиқлик, хулқ-атвори менда алоҳида ҳурмат уйғотаётгандай эди. Мен билан шунчаки мактабдош сифатида эмас, балки кўпни кўрган, доно маслаҳаттўй сифатида гаплашарди. Тўғри йўлдан адашганим натижасида мағлубиятга учраганим учун ачиниш билдирди ва йигитчиликда содир бўладиган бундай хатолар бундан кейинги ҳаётим давомида ҳам яхши мактаб вазифасини ўташи мумкинлиги, мазкур тажрибаларимдан старли хулоса чиқариш эвазига энди тўғри йўлга тушиб олишим муқаррарлиги билан мени қутлади.

Мен унга таажжубланиб тикилардим. У буни сезиб қолди... “Азизим, кавалер, — деди... кейин, мен сизга ҳақ гапни айтяпман. Бундай... савдолар ҳам бошимга тушган. Мен ҳам турмушда фақат тотли кечинмаларга берилиш

оқибатида кейинчалик сиздан кам пушаймонлар емаганман, бироқ, тангри таолонинг марҳамати билан вақтида тўғри йўлимни топиб олганман. Ақлимни йиғиб олишим натижасида яхши билан ёмоннинг фарқига борадиган... бўлдим. Аллоҳнинг ўзи мулоҳазаларим ривожига ривож қўшди. Баъзан ҳозир ҳам тушкунликка берилсам, бош олиб... чўл-биебонларга кетиб қолгим келади. Бу... хоҳишларимга нима... монелик қилишини биласизми? Сиз билан дўстона муносабат. Сиздаги... ажойиб фазилатлар, ақл-идрок бошқалардан кўра менга кўпроқ... аён. Сиздаги ноёб қобилият ҳар қандай мушкул муаммони осонгина ҳал қилишга қодир. Сиздаги андак ғўрлик нашъу намога мойиллик туғилди-ю, тасодифан йўлдан урди, холос. Эзгулик соҳиби учун бу қанчалик ёмон йўқотиш эканлигига мен яхши тушунаман. Сизнинг мендан қочиб кетганингиз... мени шунчалик қайғуга солдики, ўшандан бери бирон... лаҳзалик тинчман йўқ. Бунни менинг ҳолатимга кириб, фараз қила билсангиз, англайсиз". Уни алдаб... маъшуқам билан қочиб... кетганимдан кейин ортимдан роса от чоптирибди, бироқ ундан тўрт ёки беш соат олдинроқ йўлга чиққаним учун етиб ололмаган чамаси, Парижда тўхтаб, ўша ерда яшасак керак, деган гумон билан бир ярим ой бизни қидирмаган... жойи қолмаган. Ниҳоят, кунларнинг бирида маъшуқамни башанг кийинган ҳолда қанақадир комедия намоиш этилаётган театрда ким биландир кўрибди-да, бошқа янги ўйнаш топибди, деган фикрга борибди. Томошадан сўнг Манон тушган каретанинг ортидан тушиб, уни уйигача кузатиб борибди. Хизматкорлари билан танишиб, гапга солибди. Натижада жаноб Б... билан боғлиқ бутун маълумотларга эга бўлибди. "Бу билан ҳам кифояланиб қолмадим, — дея давом этди у ҳикоясини, — эртасигаёқ қайтиб бориб, Маноннинг ўзидан сизни суриштирдим. Номингизни эшитиши биланок қочиб қолди. Бошқа ҳеч қандай ахборотга эга бўлолмай ноилоҳ қайтиб кетишга мажбур бўлдим. Кейинчалик барча саргузаштларингиз, Манон сизга етказган азиятлардан хабар топдим. Сиз билан эса бирор ҳолироқ жойда учрашиб қолиш ниятидан қайтмадим асло".

"Демак, Манон билан учрашган экансиз-да? — сўрадим ундан чуқур оҳ тортиб, қандай омадли одамсиз-а, мен бахти қаро эса энди уни ҳеч қачон кўрма сам керак". Маъшуқамга бўлган майлимнинг таранг тортилган ипини ҳамон бўшатолмай гаранглигим учун даққи берабошлади. Фель-атворимга мос гаплар билан шундай моҳирона ҳушомадлар қилар, аврар эдики, беихтиёр унинг таъсирига берилиб, ҳамма-ҳаммасидан, ҳатто дунёнинг барча лаззатларидан ҳам бутунлай воз кечиб, роҳибликнигина қабул қилиш иштиёқи уйғонди. Бу ғоя бутун вужудимни чулғаб, ёлғиз қолганимдан кейин фақат шу мақсадни рўёбга чиқариш тўғрисида ўйлай бошладим. Айнан шундай маслаҳат берган, фақат шу йўлгина бахт келтиришини уқдирган Амьен епископининг насиҳатларини эсладим. Диний эътиқодим қароримни янада мустаҳкамлади. "Бўлди, бас, бундан буён оқилона ва христианча турмуш кечиранман, — дедим ўзимга ўзим, — бутун умримни фанга ва илоҳиятга бахшида этаман, токи ишқий машмашалар билан боғлиқ ҳиссиётлар бошимни ортиқ банд қилишга имкон туғдирмасин. Одамларга завқ бағишлайдиган кундалик энгил-елпи машғулликлардан нафратланаман, шунда қалбим ҳам осойиш топади, қанча ташвишларим камайса, шунча тилак-хоҳишларим ҳам камайди".

Мен танҳоликда тинч ва осойишта турмуш кечириш режаларини тузабошладим. Режамга кўпчилик назаридан четроқдаги қулбача, боғча эстагида тип-тиник сувли жилға-сой, асарларга бой кутубхона, оддий ва ақл-заковатли тенкурлардан ташкил топган бир гуруҳ дўстларгача киритилди. Яна шаҳар янгиликларидан хабардор бўлиб туришим синчковлигимни қондириш билан бирга ижтимоий ҳаётнинг жўшқин оқимидан огоҳ этишини ўйлаб кўнглимга таскин бера оладиган битта дўст Парижда яшаши зарурлигини ҳам тиркаб қўйдим. "Бундан ортиқ бахтиёрлик борми? — дея қўшимча қилдим ўзимга ўзим, — шу усул билан мақсадимга етолмайманми?" Шубҳасиз, режамнинг шу йўсинда тузилиши табиатимга тўғри келарди. Аммо эртанги кунлар дастурини ғоятда оқилона чизар эканман, кўнглим яна нимадир истар, хузуур-ҳаловатли танҳолигим учун ўша дилбар Манон етишмаётгандай ўксинарди.

Бу орада Тиберж келиб-кетишини қанда қилмас, менга берган насиҳатлари бўйича мақсадини амалга оширишга астойдил уринарди. Шундай қилиб мен

ниятларим ҳақида отамга ёрилдим. Отам болаларининг ҳар бири ҳаёт йўлини танлашида мустақиллик бериш қоидаларига астойдил риоя қиладиган одамлигини, тузган режаларим қандай бўлишдан қатъий назар, у фақат маслаҳатлари билангина менга кўмаклашиши мумкинлигини изҳор этди. Айни маҳалда яна бир талай ақлли насиҳатлар қилиб, ҳаётий лойиҳамдан заррача четга чиқмай унга фақат онгли равишда ёндошишимни уқдирди.

Янги ўқув йили яқинлашиб келмоқда эди. Таълим олишни давом эттириш масаласини Тиберж билан бирга ҳал қилишга киришдим: у Сен-Сюльпис семинариясининг илоҳиёт курсини тугатиши зарур эди, мен ҳам унга қўшилиш тақлифини киритдим. Дўстининг ҳалол хизмати епархия епископига кўлдан маълум, биз жўнаб кетишимиздан олдинроқ тақдири ҳал қилиниб, католик черковидаги юқори мансаб саналган руҳонийлик мартабасига лойиқ топилган ва унинг тантанавор равишда бенефициясини ўтказиш мўлжаллаб қўйилган эди.

Отам эҳтиросларга берилишлардан тамомила қутилиб, даво топганимга астойдил ишонч ҳосил қилгач, ҳеч қандай эътирозсиз кетишимга рухсат берди. Биз Парижга етиб келдик. Малтия ордени тақилган кийимимни руҳонийлар киядиган либосларга алмаштирдим. Аббат де Гриё номи ёнига эса рицарлик унвони қўшилди. Мен машғулотларга шунчалик қунт ва жиддийлик билан киришдимки, бир неча ой ичида катта ютуқларга эришдим. Кечасию кундузи ўз устимда ишлаб, бир дақиқалик вақтимни ҳам бекорга ўтказмасликка уринардим. Шунчалик довруғ ёйиб кетдимки, атрофимдагилар аллақачон мени юқори лавозим билан табриклашарди ва ҳеч қандай илтимосномаларсиз номим бенефисга муносиб топилганлар рўйхатидан жой олди. Мен мунтазам черковга қатнаш билан бирга диний эътиқодим талабига муносиб ишларни садоқат билан адо этардим. Тиберж эса мен учун жон куйдириб, саъй-ҳаракати зое кетмаганидан боши осмонда. Ҳатто бир неча бор қувончдан кўзларига ёш қалқиганини ҳам кўриб қолдим.

Инсоний ниятлар ўзгарувчан экани мени ҳеч қачон ажаблантирган эмас: бир эҳтирос иккинчисини туғдиради, учинчиси эса уларни йўққа чиқариши ҳам мумкин; аммо мени семинария сари етаклаган мақсадимнинг қанчалик муқаддаслиги ва у бахш этган ички қувончларим ҳақида ўйлаганимда оллоҳнинг марҳамати шунчалик кенлигига тасанно ўқиб, минг бора шукр қиламану айни маҳал уни осонгина инкор этиб, юз ўтиришим ҳам мумкинлигини эсласам юрагим орқамга тортиб кетарди. Модомики, тангрининг марҳамати эҳтирослар янглиғ кўз очиб юмгунча лаҳза ичида бениҳоя катта кучга айланиши муқаррар экан, қани менга айтсин-чи, қайси маъшум қудрат инсонни йўлдан оздириб муқаддас бурчидан қайтаришга журъат қилаолади, нима учун ҳар нарсага қодир инсон ўша маъшум қудратга қаршилиқ кўрсатиш қобилиятини йўқотиб қўяди-ю бундан қиттай ҳам виждон азобига тушмайди.

Мен ишқий гарангирашлардан бутунлай озод бўлдим, деб ўйлаган эдим. Назаримда танҳолик ҳузур-ҳаловатига шунчалик ғарқ бўлиб кетдимки, ҳатто Маноннинг ўзи ёлбориб, ёнига чорлаганда ҳам ундан кўра чорак соатлик илоҳий фикр-мулоҳазалардан тасалли топишни ортиқ билардим. Лекин айни пайтда тасодифий ҳол юз бериб, атиги бир дақиқалик беҳосият муддат тубсиз жар сари улоқтирдик, қулаган жойимдан аранг чиқишим билан янги эҳтиросларга дуч келдим ва натижада қайтадан чуқурроқ жар тубига қуладим.

Парижда иложи борича Манон тўғрисида ўйламасликка ҳаракат қилиб бир йилча яшадим. Дастлабки пайтлар ич-этимни еб юриш энгил бўлмади. Аммо Тибержнинг одатдагидай ҳар томонлама қўллаб туриши, шахсий ўй-фикрларга берилишларим аҳдимда мудом туришимга ёрдам берди. Кейинги ойлар ҳам осойишта ўтди, яна озгинадан кейин ўшал мафгункор ва маккора паривашни бир умр унутдим шекилли, деб ўйладим. Диний мактабдаги жамоат олдида синовдан ўтиш пайтим етиб келди: мен айрим кўзга кўринган таниш-билиш, эътиборли одамларга мурожаат қилиб, имтиҳон маросимида иштирок этишларини сўрадим. Номим Парижнинг барча мавзеларида овоза бўлиб, бу бевафонинг қулоғига ҳам етибди. У аббат либосида бўлишимга қарамай танимай иложи йўқ эди. Ундаги синчковлик тинчлик бермаслиги ёки хиёнат қилгани учун андак пушаймон еб (мен шу икки хил тахминимдан қайсиниси тўғрилигининг

тагига етолмадим), менинг номимга ўхшаш исмли кишига бўлган қизиқиши етаклаб келган бўлса керак. У бир неча аёллар билан... Сарбонда пайдо бўлди. Синов вақтида кўрибоқ мени таниганига ишончим... комил...

Унинг келганини билмагандим. Чунки аёллар учун алоҳида жой ажратилган бўлиб, улар шойи парда ортида ўтиришарди.

Мен шон-шарафларга бурканиб, гулдирос қарсақлар остида бесаноқ кутловларга кўмилиб семинариядан қайтганимда, соат олти бўлиб қолган эди. Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас қандайдир аёл мени кўриш иштиёқида эканини хабар беришди. Шу заҳотиёқ қабулхонага чиқдим. Ё, оллоҳим! Қайси кўз билан кўрайки, қаршимда айнан... Манон турарди. Ҳа, худди ўшанинг ўзгинаси. У янада латофатли, кўзни қамаштиргудай гўзал эди. Ёши ўн саккизга... яқинлашиб қолган, жозибадорлигини эса тасвир қилишга тил ожиз: Унинг кўриниши нақадар латиф, хушрўй, муҳаббат каби беқийёс эди. У бутун борлиғи билан ҳақиқий тилсимга... ўхшарди.

Уни кўрибоқ ўзимни бутунлай йўқотиб қўйдим, нима мақсадда келганига ақлим етмай қотиб туравердим. Бирон бир сўз қотишини кутиб, дағ-дағ титраганча ердан нигоҳимни кўтаролмасдим. У ҳам бир неча дақиқагача мендан баттар ҳолга тушиб тикилиб қолди. Менинг ҳамон оғиз очмаётганимни кўргач, кўз ёшларини артди. Сўнг титроқ овозда хиёлати учун нафратланишга ҳақли эканлигимни, аммо яқингача мавжуд ишқий туйғуларим ҳурмати ҳаддан зиёд бағритошлик қилишим инсофдан эмаслиги, ўтган икки йил мобайнида дунёда бор-йўқлигимдан уни бирор марта хабардор қилиб қўймаганлигим етмагандай, ниҳоят учрашганимизда бирон сўз қотмай туришим ўта шафқатсизлик эканлигини таъна қилишга тушди. Унинг сўзларини тинглар эканман, ички дунёйим алғов-далғов бўлиб, кўзларим тиниб, қанчалик гарангсиб қолганимни айтолмайман ҳозир ҳам.

У ўтирди. Мен унга ярим ўгирилганча тик турардим. Бир неча бор гапиришга оғиз ростладиму яна тилим танглайимга ёпишди-қолди. Пировард зўрға ўзимни қўлга олиб зорланиш оҳангида хитоб қилдим: “Маккора Манон! Оҳ, маккораларнинг маккораси!” У кўз ёши тўкиб, маккоралигини оқлашга ҳақсиз эканлигини тан олди. “Хўш, мендан нима истайсиз унда? — бақириб юбордим бирдан”. “Мен ўлишни истайман, — жавоб қилди у, — агар қалбингизни қайтиб бермасангиз, яшашдан маъно йўқ менга”. “Менинг умримни олақол, — хитоб қилдим мен ҳам кўз ёшларимни тўхтатишга ҳаракат қилиб, — менинг ҳаётимни ол, ҳа, сен учун ҳаётимнигина қурбон қилишим мумкин, холос, қалбим, юрагим эса ҳеч қачон сеники бўлган эмас!”

Сўзларимни тутатиб улгурмасимданоқ у мен томон ташланиб, кучоқлаб олди. Бир зумда минг хил ноз-карашмалару илтифотларга кўмиб ташлади. Севги изҳори учун қандай сўзлар мавжуд бўлса, ҳаммасини ишлатди. Мен жавоб беришга ошиқмадим. Тўғриси, сўнгги ойлари осойишта ҳаёт кечириб, ўзини босиб олган одамга тўсатдан кучли ҳаяжонланишни кўтариш осон эмасди менга. Кўққисдан даҳшатга тушдим; вужудим титрар, кечаси шип-шийдам, кимсасиз овлоқда, табиатнинг қўрқинчли ҳодисалари содир бўладиган жойларда ваҳима ичида қанчалик дағ-дағ титрасангиз, мен ҳам худди шундай аҳволда қалтирар эдим.

Биз ёнма-ён ўтирдик. Унинг қўлларини қўлимга олдим. “Оҳ, Манон, — сўз қотдим унга маънос тикилиб, — соф муҳаббатимга шунчалик қабихона хиёнат билан жавоб берасиз... деб ҳеч кутмагандим. Истаганча ҳукмронлик қилишингиз учун юрагини бутунлай ихтиёрингизга топшириб қўйган, кўнглингизга ёқиш ва амрингизга бўйсунуш учун бор бахтини ишониб ҳада этган одамни гўл, лавашанг санаб, лақиллатиш сизга осон эди, албатта. Айтинг-чи, энди шундай меҳр-шафқатли, садоқатли бошқани топа олдингизми? Топа олмагансиз, чунки табиат менингдек севги оловида қоврилиб, чиниққан юрак соҳибини камдан-кам яратади. Ё нотўғрими гапим? Ҳеч бўлмаганда бирор марта менга раҳмингиз келдими? Қани, яна айтинг-чи, бундан буён нима қилмоқчисиз? Ўзиб, адоий тамом бўлган қалбимга бирон малҳам топа оласизми бутун? Ақалли андак тасалли бериш ниятингиз борлиғига ишонса бўладими?”

Аввалгидан ҳам ифбатлироқ, янада мафтункорроқ бўлиб кетганингизни кўриб турибман. Дарвоқе, сиз туфайли чеккан уқубатларим ҳурмати, сўз бе-

ринг, дилрабо Манон, бундан буён садоқатли бўла оласизми ё йўқми, шуни айтинг менга”.

Бу гапларимга жавобан беҳисоб пушаймонликлари ҳақида бесаноқ сўз гавҳарларини тўкиб солиш билан менга бир умр содиқ қолишлигига қатъий онт ичди ва шундай кўп ваъдалар бердики, бундай тавба-тазаррули, ўкинчли нидоларни эшитганнинг юраги тош бўлганда ҳам сувдай эриб кетарди сўзсиз. “Азизам Манон, — дедим яна мен, севги ва диний ибораларни қориштириб, — шу мўътабар куррамиз учун сиз ҳаддан зиёд гўзал ва дилрабо сиз. Шунинг учунми, билмадим, ҳарқалай, негадир мени қандайдир тушуниб бўлмас ҳиссиётлар қуршаб олаётир, семинарияда айтилган ирода эркинлиги тўғрисидаги гаплар бир чақа менга. Сиз туфайли бор-бисотдан ҳам, шарафли номимдан ҳам воз кечишга тайёрман. Сенинг чиройли кўзларингизда тақдирим тақазосини яққол уқиб, билиб турибман. Сенинг муҳаббатингизга қониб, ҳузур-ҳаловат топиш эвазига қолган барча нарсалардан маҳрум бўлишларга ачиниш инсофданми? Мени бойлик қизиқтирмайди, шон-шухрат ҳам, черков теварагидаги ҳаётий режаларим эса бундан буён мен учун бемаънилик, бебурдликдир; бир сўз билан айтганда, сен билан бирга бўлишдай бахтга муяссарлигим эвазига барча бўлак имтиёзлардан воз кечганим бўлсин. Сенинг биргина нигоҳингизни уларнинг барча-барчасига ҳам алишмайман!”

У билин боғлиқ бари ноҳўя ҳаракатларни кечириш бўйича ваъдаларни тахлаб ташлардим, аммо унинг қандай қилиб жаноб Б...нинг сиртмоғига илиниб қолганлигини билишга қизиқардим. Маълум бўлишича, жаноб Б... тасодифан дераза орқали уни кўриб қолган ва ўша заҳотиёқ унга ишқи тушган. Кейинчалик ёзма равишда мурожаат қилиб, биргина эркалаши эвазига ниҳоятда катта миқдорда ҳақ тўлашлигини билдирган. Манон аввалига тирикчилигимиз эҳтиёжини қондириш мақсадида ундан мўмайгина пулини тортиб олиш пайига тушган, сўнгра эса унинг лабдабали ваъда-инъомларига учиб, пасткашлик ботқоғига ботаверган, иккаламиз айрилганда у бирон-бир андуҳ чеккан-чекмаганлигига ҳам қизиқдим. Унинг таърифича, жаноб Б...дан шунча кўп зеб-зийнатлар унишига қарамай, кўрсатилган барча беқийс илтифотлар ва муттасил бахш этилган кайф-сафолар айни даҳага кирган пайтларда ҳам бу ҳаракатларда менинг қайноқ ҳиссиётларим, нозик ва сернашға муносабатларим таровати етишмаётганлигидан эмас, балки унинг юраги тўридан мангуга жой олган жўшқин ишқ-ҳароратим, қанчалик эҳтирос билан эъозлаб ардоқлашларимни қумсаш туйғуси ва виждон азобидан қийналар экан. Тибержнинг тасодифий ташрифи туфайли у уят-номусдан бош кўтаролмай қолиб, ич-этини еб қўйиш даражасига етган. “Бордию биров келиб, тўппа-тўғри юрагимга қилич санганда ҳам бунчалик қоним жунбушга келиб, саросимали ҳаяжонга тушмаган бўлардим, — давом этди у, — хонамдан чиқиб уни кўрдиму ҳайкалдай қотдим. Кўққисдан беҳолу бежонга айланиб, оёқда қандай тик туролганимни тасаввур қилолмайман”.

У таъриф-тавсифини давом эттириб, менинг Парижга қайтиб келганим, ҳаётимдаги ўзгаришлар, Сарбондаги машғулотларимгача хабардорлигини... баён қилди. Синов маҳали баҳс қизиган пайтлар у шунчалар ҳаяжонланганки, беихтиёр тўкилган кўз ёшларини тўхтатиб қолиш у ёқда турсин, ҳатто бир неча бор оҳ уриб, қичқириб юборишдан ўзини тугиб қолишга қудрати етмаганлигигача айтиб берди. Ниҳоят, ўзини тезроқ қўлга олиш мақсадида задан энг кейин чиққан ва шу заҳотиёқ жўшқин ҳаракатдаги юрак амри, ҳиссиёт жунбуши таъсирида тез семинарияга келган, мабодо кечирмасам шу ернинг ўзида жон беришга ҳам аҳд қилган.

Ана шу сидқидидан изҳор қилинган тавба-тазарру таъсирида қалби мумдай эриб кетмайдиган ваҳший ҳам топилармикин бу дунёда? Менга келганда, ҳозир Манон ҳақи насронийликнинг барча епархиясидан ҳам бутунлай воз кечиш учун дадиллик сезардим ўзимда. Энди нима қилишимиз кераклиги тўғрисида савол бердим унга. У менга жавобан вақтни бой бермай семинарияни тарк этиш, бирорта ишончлироқ даргоҳ қидириш зарурлиги ҳақида маслаҳат берди. Мен ҳеч қандай эътирозсиз фикрига қўшилдим. У ўз каретасига ўтириб, чорраҳага яқин жойда кутишини айтди. Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас, мен дарво-

забондан яширинча кўчага чиқдим-да, Маноннинг ёнига ўтирдим. Биз тўппатўғри кийим-кечак сотувчи расталар томон йўл олдик ва эгнимдагиларни ечиб, уни чакмонга алмаштирдим, ёнимга эса қилич осиб олдим. Киссамда бир чақам ҳам йўқлиги сабабли, ҳаммасининг пулини Манон тўлади. Мабодо пул учун семинарияга борадиган бўлсам қўлга тушиб қолишлигимдан чўчиб, уёқда қорамни кўрсатишга ҳам рухсат бермади у. Бунинг устига менинг жамғармам арзимас бўлиб, Маноннинг жаноб Б... саховати билан орттирган пули эса мўмайгина эди, шунинг учун барча инон-ихтиёримни унга топширишга мажбур эдим. Дўқондан чиқмай туриб, кейинги саъй-ҳаракатларимизни ҳам режалаб олдик.

Унинг менга яна бир фидойилигини қадрламаслик адолатдан бўлмас: у Б... билан алоқасини бутунлай узишга ваъда берди. “Барча уй анжомларини унга қолдираман, — деди Манон, — ҳаммаси унга тегишли, адолат юзасидан қимматбаҳо буюмларни, икки йилча аввал ундан шилиб олган салкам олтмиш минг франкни ўзим оламан. Мен ҳеч қанақа битим ёки мажбуриятга имзо чеккан эмасман, — таъкидлади у, — шунинг учун биронта қулайроқ қароргоҳни ижарага олиб Парижда яшайверишимиз мумкин”.

Унга эътироз билдирдим: унга хавф-хатар туғилмагани билан менга туғилиши мумкин. Эртами-кеч таниб қолишса, бир марта бошимдан ўтказган бахтсизликни такрорланишини истамайман. У Парижни тарк этгиси йўқлигини ташунтирди. Мен, хафа қилиб қўйишдан қўрқиб, ҳар қандай хавф-хатарга қарамай унинг айтганига кўнишга тайёр эдим. Париждан узокроқ, лекин эҳтиёж туғилганда уй-рўзғор харажати учун шаҳарга қатнаш осонроқ биронта қишлоқдан жой топсак бўлар, деган қарорга келдик. Охири унча олис бўлмаган Шайо бизга маъқул тушди. Манон дарров уйига югурди. Мен уни Гюильрий боғи дарвозаси олдида кутиб турдим.

Бир соатдан кейин хизматкор аёл билан кийим-кечак ва қимматбаҳо нарсалари тўлдирилган бир неча сандиқларини ёлланма қаретага юклашиб келди.

Бизлар Шайога кўп ўтмай етиб бордик. Биронта қароргоҳ ёки нари борса, бирорта қулайроқ квартира топишни ўйлаб, биринчи кечани меҳмонхонада ўтказишга келишдик. Шу куннинг эртасигаёқ дидимизга мос бино ҳам топила қолди.

Аввалига бахтим чопди, деб ўйладим. Манон ҳар дамдагидай серилтифот, хуштабиат эди. Менга меҳр-шафқатини аямай жонини қурбон қилгудай муносабатда бўлар, мен эса саъй-ҳаракатларим қониқарли тақдирлангандай сезардим ўзимни. Иккимиз ҳам озми-кўпми ҳаётий тажрибага эга бўлганлигимиз туфайли бор кўримиз борасида тўғри ҳисоб-китоб юритишни билардик. Бойлигимизнинг асосини ташкил қилувчи олтмиш минг франк умримизнинг охиригача рўзгоримизни тебратишга етиши мумкин эмасди, албатта. Бошқа томондан ўйлаганда биз сарф-харажат қилиш борасида ўзимизни жуда ҳам сиқиб қўймаслигимиз ҳам керак эди. Худди менга ўхшаб Манон ҳам иқтисод қилиб яшашнинг уддасидан чиқолмасди. Шунинг учун пухта режа тузиб олишни таклиф қилдим: “Олтмиш минг франк, — дедим унга, — жуда борса ўн йиллик эҳтиёжимизни қоплаши мумкин. Шайода муқим туриб қоладиган бўлсак йилига икки минг экюдан сарфлаш мумкин. Турмушимиз ўрта даражадан юқори-роқ, аммо оддийроқ ўтиши мақсадга мувофиқдир. Пулимизнинг асосий қисми қарета ва театр сарфлари учун кетади. Биз барибир тежамлироқ бўламиз. Сиз операни ёқтирасизми? Биз ҳам шундай. Ҳафтада икки марта театрга боришни мўлжаллаганмиз”. Ҳар сафарги ютқизиб қўйишимиз миқдори ҳеч қачон икки пистолдан ошмаслигини ўйлаб, қимор ўйинига боришларни чегаралаб қўйдик. Ўн йил ичида оилавий турмуш шароитида бирон ўзгариш юз бермаслиги мумкин эмас; отамнинг ёши анчага бориб қолган, у ёруғ дунёдан кўз юмса, асосий меросхўри сифатида мол-мулки менинг номимга ўтади ва шунда турмуш ташвишидан қутуламиз.

Ақлимизни жойига қўйиб, ана шундай мақсад билан яшасак олам гулистон. Аммо Манон башанг кийинишлари кўнгилочар тадбирларга суяги йўқ эди. Мен эса унга севги бахш этишни биладан, холос. У пулни бебилиска сарфлаш учун янги-янги баҳоналар топаверади; орқа-олдига қарамай харж қилишлар наги-

жасида пулларимизни ҳавога беҳуда совуришгача борарди, мен у хурсанд бўлсин, деб хоҳишга йўл қўяверардим. Кўп ўтмай Шайода яшашимиз унга ёқинқирамай қолди.

Қиш яқинлашиб қолганда ҳамма қишлоқни ташлаб, шаҳарга кўча бошлаши билан Манон ҳам Парижга кўчиш таклифини киритди. Мен хоҳламаслигимга қарамай унинг кўнглини чўктирмаслик учун индамадим. Ҳафтада бир неча бор бизнинг қатнашимизга тўғри келаётган йиғинлар баъзида ҳаддан зиёд чўзилиб кетарди, натижада кеч қолсак, бу ўз навбатида Маноннинг Шайони тарк этишни қисталанг қилишига баҳона бўлар, шунинг учун кеч қолинадиган кунларга асқотадиган яхши анжомли хона олиш таклифини киритдим. Шу йўсинда биз биттаси шаҳарда, иккинчиси қишлоқда — қўш квартиралари бўлдик. Бу ўзгаришлар тасодифий содир бўлган бир эмас, иккита воқеа туфайли молиявий инқирозга учрашимизга сабаб бўлиб, турмуш тарзимиз издан чиқди.

Маноннинг гвардия хизматини ўтаётган акаси бўлиб, у биз билан бир кўчада истиқомат қилар экан. Бир кун тонгда синглисини дераза орқали кўриб қолиб, кириб келибди. У анча-мунча кўпол табиатли ва одобсизроқ экан. Синглисининг саргузаштларидан аввалроқ хабардор бўлгани учун хонамизга бостириб келган чоғиёқ бўралатиб сўкиб, лаънат тошлари ота бошлабди. Унинг ва менинг бахтимга бу воқеа содир бўлишдан бир дақиқа илгарроқ кўчага чиқиб кетган эдим, аксинча, ҳақоратлари учун керакли жавобини олар, оқибат бирон кўнгилисизлик юз бериши муқаррар эди. У уйига кетгач, кириб келдим. Қайғуга ботган Манон ҳамма гапдан мени хабардор қилди. Акасининг дакки-дашномлари ва таассуфий жанжалига аранг бардош берганлигини ҳасрат-надомат билан шундай тасвирлаб бердики, мен қаттиқ ларзага келиб, ҳозироқ бориб, адабини бериб қўйишга чоғландим. Бироқ Манон кўз ёши қилиб, ёлбориши туфайли шаштимдан қайтдим.

Мазкур воқеани муҳокама қилар эканмиз, гвардиячи яна бетакаллуфлик билан пайдо бўлди. Агар аввалги шашти билан кирганда сўзсиз бошқача кутиб олардим уни. Бироқ кутилмаганда хушфезъллик билан таъзим қилди-да, беҳуда тажанглиги учун синглисидан кечирим сўради. Синглисини бузуқи, ахлоқсиз йўлга кириб кетган, деган гапларга ишониб, қаттиқ ғазабланганини айтиб берди. Кейин кўчада хизматкорларимиздан бири орқали менинг ҳақимда анчагина яхши гаплар эшитгач, қилмишидан пушаймон еб, биз билан дурустроқ муносабатда бўлишга аҳд қилибди.

Айнан хизматкорлардан мен ҳақимда сўраши жуда галати ва ҳақоратли туюлди. Лекин Манон хурмати, унинг саломига юмшоқ жавоб қилиб, ичимдагини юзага чиқаришни маъқул кўрмай ўзимни оғир тутдим. Акаси ўпкасини босиб олганлигидан Манон ниҳоятда қувониб кетди ва биз уни бирга овқатланиш учун қолишга таклиф қилдик.

Кўп ўтмай у бизга шунчалик ўрганиб қолдики, ҳатто Шайога қайтишимизни эшитиб, бирга боришлик истагини билдирди. Ниҳоят, унга ҳам каретамиздан жой ажратишга тўғри келди. Орадан ўтган қисқа вақт ичида бизникидан қадамни қанда қилмай қўйди. Келганда ҳам худди ўз уйида юргандай барча нарсаларга худди отасидан қолган меросдай муносабатда бўлаверарди.

Мени ака деб чақирар ва барча шерикларини ҳам ўз акасиникига таклиф қилгандай тез-тез Шайога таклиф қилар, бизнинг ҳисобимизга меҳмондорчиликни ўрнига қўяверарди. Бизнинг пулимиздан ўзига ажойиб кийим-кечак ҳам тиктириб олгани етмагандай, бутун қарзларини бизга тўлаттирарди. Маноннинг кўнглига қаттиқ ботмасин деб унинг ўзбошимчилигидан кўз юмиб, ҳатто синглисидан бот-бот мўмай пул сўрашларини ҳам билиб-билмасликка олардим. Тўғриси айтиш керак, қатта қимор ўйинларида бахти кулиб, ютиб қолса, синглисига олганларини қайтарар эди. Бироқ бунақа олди-берди шаклида бетартиб пул сарфлайверилса, маблағимизнинг таги кўриниб, бора-бора суробимиз тўғри бўлиб қолиши турган гап. Шу боисдан у билан жиддийроқ гаплашиб, бундай пашшаўрдаликка чек қўйилиши лозимлигини уқдирмоққа оғиз ростлаб юрувдимки, бир тасодифий ҳодиса юз бериб, битта балодан қутулиб улгурмай, иккинчиси бошимизга ёғилди-да, бизни хонавайрон қилди-қўйди.

Кунларнинг бирида қоида тусига кириб қолган одатимиз бўйича Парижга бориб, тунаб қолдим. Бундай пайтларда хизматкоримиз Шайода қолиб, пойлоқчилик қиларди. Шу кунни тонг билан ҳовлиқиб келиб, ярим кечада уйимизда ёнғин чиқиб, ўт-оловни аранг ўчиришганидан хабар берди. Ундан уй жиҳозларимиз ёниб кетган-кетмаганлигини сўрадим. У кечаси чор тарафдан одамлар югуришиб келишгани, тўс-тўпалон ичида нима ёниб, нима қолганини билмаслигини, ҳамма ёқнинг алғов-далғови чиққанини айтиб берди. Бирдан-бир бойлигимиз сандиқчадалигидан хавфсираб, ўша заҳотиёқ Шайога етиб бордим. Бекорга ҳовлиқмаган эканман, сандиқча ўрнида йўқ эди.

Ўшанда мен пулни севиш мумкину, лекин хасис бўлмаслик кераклигига қатъий тушундим. Бойлигимдан бутунлай ажралиб қолганимдан кейин оқлимдан озиб, энди жинни бўлсам керак, деган ўйдан чўчиб кетдим. Ҳали олдинда яна қандай бахтсизликлар бизни кутаётганини ҳам тушундим. Қашшоқлик ҳам бир нави экан. Манонни ҳар томонлама ўрганиб, синаш орқали орттирган аччиқ тажрибаларимдан биламанки, бахтимиз кулган пайтлар у қанчалик вафодор, менга боғланган бўлмасин, инқирозга учраган пайтларимизда унга ишониб қийин экан. Чунки зеби-зийнатларга, башанг кийиниб юришларга ўрганган эмасми? Мени деб буларнинг ҳаммасидан воз кечиши асло мумкин эмас. “Ҳа, уни йўқотдим деявер, — дея таъкидладим ўзимга-ўзим, — сен бечора бошингни қаёққа урасан энди? Шундай қилиб, кимни, ниманики жонингдан ортиқ кўрган бўлсанг, ҳаммасидан айрилсан яна!” шундай мулоҳазага бориш билан саросимага тушиб, гангиб қолдим ва бир неча дақиқа ўзимни қурбон қилиш эвазига буларнинг ҳаммасидан бирақайига қутулишнинг иложи йўқмикан, деган фикрга берилиб, иккиландим.

Мени бу йўлдан қайтарган нарсаси, жоним ўзимдалигида ақлимни йиғиб, бошқа бирон чора топишни ўйлаб кўришнинг иложи топилмасмикан, дея бошим бехос ғувиллаб қолгани бўлди. Тангримга минг шукурки, шу фикр мени фалокатдан қайтарди. Ўйлай-ўйлай, шундай хулосага ҳам келдим: “Борди-ю, бошимга тушган бу мушкулни Манонга билдирмай турсам-чи? — деб сўрадим ўзимдан ўзим, — билгунга қадар, худо пошшо, бирон иложини ўйлаб топарман, оллоҳ марҳамати билан тасодифан бахтим кулса, Манон ҳеч қачон ҳеч нарсага зориқмаслиги учун шароит яраман”.

“Йигирма минг экю бизга ўн йилга етар, деб мўлжаллаган эдим, — дея ўзимни ўзим юпата бошладим, — қиёс қилайлик, орадан ўн йиллик муддат ўтди ҳам, турмушимда мен кутган ҳеч қандай ўзгаришлар юз бермади, ўша пайтлар амалга оширишим зарур бўлган мақсадимни рўёбга чиқаришимга энди нималар халақит беради? Парижда на менинг ақлим ва на менинг табиий истеъдодимчалик етук қобилиятга эга бўлмаган қанча-қанча одамлар ҳам қобилиятига яраша тирикчилик ўтказиб юришибди-ку?”

“Тангри таоло яратган дунёнинг тузилганига қаранг, — дея давом этдим мен, ёруғ оламнинг бошқа икир-чикирликлари ҳақида ақл юритиб, “кўпчиликни ташкил қилган такаббур тўралар ва бойваччалар — фирт аҳмоқ одамлар. Бу дунё кўриб, озми-кўпми ақл орттирганларнинг ҳаммасига беш қўлдай маълум. Энг олий адолатнинг тақазоси шундан иборат. Бордию улар ақли ва доно бўлиб, кейин бойликка эришганларида ҳам ҳеч нарса ўзгармай бой бойлигича, камбағал камбағаллигича қолаверарди. Ички ва ташқи сифатлар камбағалларга ўзларининг бахтсизлиги ва қашшоқлигини енгиб олиш қуроли сифатида берилган. Улардан бирлари меҳнатсиз топганини кўнгилочар тадбирларга сарфлашга болаларини ўргатиб, фирт аҳмоқ қилиб тарбиялашса, иккинчилари топганларини илм-фанга сарфлаб, болаларини ҳақиқий инсон руҳида тарбиялашга ҳаракат қилдилар. Дарвоқе, бу ҳамма вақт ҳам қутилгандай амалга ошавермайди. Бироқ, оллоҳ таолонинг мақсад, марҳамати бундангина иборат эмас: камбағаллар кимни ўқитиб, вояга етказган бўлсалар, ўшаларнинг топганлари ҳисобига яшаб, ўз саъй-ҳаракатлари мевасидан баҳраманд бўладилар. Такаббур тўралар ва бойваччаларнинг аҳмоқона турмушларига қайси томондан назар ташламанг, оз меҳнат сарф қилиб, кўпроқ фойда орттириш манбаларига эга эканликларини кўрасиз”.

Шундай фикр-мулоҳазалар юритиш билан безовта кўнглимни тинчитдим, ақлимни йиғдим. Маноннинг акаси жаноб Леско билан суҳбатлашиб олишни маъқул топдим. У Парижнинг тартиб-қоидаларини мендан кўра мукамалроқ биледи. Шунинг учун даромад топиш йўллари ҳам унга яхши маълум. Бир неча бор унинг ўзи ҳам на шахсий омил ва на қиролнинг инъом-эҳсонига муҳтожлик сезмай даромад манбаига эга бўлаётганлигини сезганман. Менинг қиссамда бор-йўғи йигирма пистолча пул қолган, холос. Унга ҳамёнимни кўрсатиб, бошимга тушган бахтсизлик ва бундан кейинги турмушимиз қандай кечишини билмай қолганлигимни гапириб бердим. Чор-ночор яшагандан кўра ўзимни-ўзим ўлдиришим қолди, холос. Балки бундан бошқа бирон чора топилса-ку яхши, топилмаса-чи? Шу ҳақда маслаҳат сўрадим. У менга жавобан ўзини ўзи ўлдириш ғирт аҳмоқлик, чор-ночор яшаш масаласига келганда, айтиш мумкинки, жуда кўп ақлли одамлар қашшоқликда яшаб ҳам бор ғайратларини ишга солиб, турмуш тарзини ўзгартириш пайида юпанч топадилар. Мен эсам бор қобилиятимни муттасил синовдан ўтказиш жараёни билан яшайман, шу менга энг яқин ёрдамчи ва малаҳатчидир, дея таъкидлади.

“Бу гапларингдан бирор тайинли маъни тополмадим, жаноб Леско, — дедим унга, — менинг ҳозирги аҳволим ниҳоятда ачинарли даражада. Боши берк кўчага кириб қолгандайман, шу боис жиддийроқ ёрдамга муҳтожман. Буни Манонга қандай айта оламан?”

“Нимага Манондан хижолат тортишингиз керак? — эътироз билдира бошлади у, — ундан кўнглингиз хотиржам бўлсин, бунақалар ўзини, сизни ва мени ҳам бемалол боқишга қодир”. Агар мен маслаҳатига кўнсам, шу кечга қадар минг экюга эга бўлиб, ўртада арра қилишимиз мумкинлигини ҳам таъкидлади. У кайф-сафо йўлида имонини ҳам сотиб юборишгача борадиган бир бой борлигини билар экан, Манондай гўзал аёл бир марта эркалаши учун ҳеч иккиланмай минг экю чўзишга қодир эмиш.

Мен унинг гапини шартга бўлдим. “Шу чоққача сизнинг ҳақингизда жуда яхши фикрда эдим, — дея жавоб қилдим унга, — ўзаро дўстлик муносабатларимизга ишониб, ҳозирги айтганларингизга қарама-қарши фикрлайдиган, беғараз инсон сифатида тасаввур этардим сизни”. У ҳақиқатдан ҳам шу чоққача синглисига нисбатан заррача ғарази йўқ, меҳр-шафқатли бўлганлиги рост. Лекин уни астойдил севиб, иззатини жойига қўйган энг яқин дўстини бир карра алдаган, унга хиёнат қилибгина қолмай ўз номусини булғаган одамга қандай муносабатда бўлиш мумкинлигини сўради мендан. Модомики, шундай экан, ундайларнинг беандиша хулқ-атворидан фақат шахсий манфаат топиш йўлида муроса қилиб юрганликларини ҳам яширмади.

Демак, у бизларни шунча маҳал аҳмоқ қилиб юрган экан, бу ёш болага ҳам аён энди. Мен унинг сурбетона маърузасига эътибор бермасликка уриндим. Чунки ҳозирги вазиятим шунга тақозо қиларди. Ҳар қалай мушкул аҳволдан чиқишимга оид маслаҳатларига эҳтиёж сезардим.

Ниҳоят, у менга табиат инъом қилган навқиронлигим ва келишган қиёфамдан шахсий манфаатим йўлида фойдаланишим мумкинлигини шаъма қилди. Яъни биронта бойвучча ёки серҳимматроқ кампир билан алоқа қилишим керак экан. Бу хилдаги режа менга ёқмади, чунки Манонга хиёнат қилишни асло истамасдим. Бугунги муҳтожлигимга барҳам бериш учун осонроқ ва кўп куч талаб қилмайдиган бирон юмуш билан шуғулланишга мойиллик сезардим ўзимда. Масалан, қимор ўйинига қатнашсам қандай бўларкин? Бу мулоҳазам унга дарров маъқул туша қолди. Қимор ўйини ҳақиқатдан ҳам даромад орттиришининг осонроқ манбаи, фақат бир узрли томони борлигини ҳам кистириб ўтди у: ўйинга нуқул ютишгагина умид боғлаб киришиш — бор сармоянгдан бир йўла айрилиш билан баробардир, ўз кучинггагина ишониб, қўллаб-қувватловчисиз ёки ҳаммага маълум турли усулларни қўллаш билан муваффақиятга умид боғлаш ҳам хавфли. Яна бошқа учинчи усул бор; бирон компанияга аъзо бўлиш. Лекин ёшлигим туфайли ғўрлик қилиб, шундай ҳамжиҳатлик уюшмаси талабларини қондирилмаслигимни писанда қилиб, иттифоқ аъзолигига қабул қилмасликлари ҳам мумкин. Шунга қарамай у менинг номзодимни тавсия қилиб кўришга ваъда берди.

Суҳбат сўнгида мени яна бир ҳайрон қолдирган нарса шу бўлдики, қачонки пулга муҳтожлик сезсам, ҳеч иккиланмай унга мурожаат қилишимни ҳам шаъма қилиб ўтди. Мен яна бир илтимосимга алоҳида эътибор беришини ўтиниб сўрадим ундан, яъни менинг моддий талофатим ва бугунги ўзаро суҳбатдан Манон сира-сира хабар топмаслиги керак.

Хуллас, шу куни унинг хонасидан кўнглим гаш бўлиб чиқдим. Унга ишониб, бошимга тушган жиддий мусибатни билдириб қўйганимдан ҳам пушаймон едим. Чунки унинг ваъдасига вафо қилишига ҳам, барча сирни Манонга етказиб қўймаслигига ҳам имоним комил эмас. Ўзи оғзидан гуллаб қўйганидек, Манонни мендан айнитиб, биронта бойроқ ва омадлироқ ўйнашни топиб, унинг қўйнига солиб қўйиб, шахсий манфаати йўлида фойдаланишдан ҳам тоймайди у. Худди шундан кўрқиб, гарангсираб қолдим.

Мазкур мавзу устида тинмай бош қотириш билан ғам-ташвишларим яна-да ортиб, тонгга қадар гоҳ худ, гоҳ беҳуд бўлиб ётдим. Бир неча бор отамга хат ёзиб, ундан моддий ёрдам сўраш хаёлига ҳам бордим. Айни пайтда унинг сажийлигидан ташқари қаттиққўллиги ҳам борлиги, аввалги қилмишларим учун ярим йил тор зиндонда ушлаб тургани ҳам эсимга тушди; ишончим комилки, бу сафарги Семинариядан қочганлигим учун у менга ҳаддан ортиқ шафқатсизларча муносабатда бўлади.

Ҳеч кутилмаганда қайғу-ҳасрат тўла миямга бир фикр келди-ю кўнглим кундай ёришиб кетди. Шу фикр илгарироқ келиб, мадад бермаганига ҳайронман. Шу чоққача ҳеч қачон мендан ҳимматини аямаган яккаю ёлғиз дўстим Тиберж бор бўла туриб, ич-этимни еганимга нима дейсиз. Астойдил ишонган кишининг беназир мададидан ортиқ ҳаловат борми дунёда? Шундай кишиларнинг самимий эътиқоди ҳар қандай олий ҳимматдан юксакроқдир. Чунки уларнинг муруввати беминнатдир доим. Бундай дўстларга истаган маҳалинг мурожаат қилиб, илтифотидан баҳра топишинг мумкин. Борди-ю, дафъатан ёрдам беришга қодир бўлмаган чоқда ҳам хотамтойликлари, саховатпешалиklarини аямай жонингга аро кира оладилар. Сен эса ўз навбатида бутун эзгу ниятларинг, юрагингга яширин сир-асрорларинггача тортинмай тўкиб солишинг мумкин. Қалбинг қуёш нурига қониб, аста юз кўрсатаётган гулдай очилиб, яшнайверади.

Тиберж эсимга тушгандан кейин кўп ўтмай кечга яқин у билан учрашишга аҳд қилдим. Айни маҳал уйга келиб, хат орқали қаерда учрашишимизни келишиб олишга ошиқдим. Ҳозирги ҳолатимда бирдан-бир ҳолоскор, суянчиғ бўлишини эслатиб, орамизда бўладиган гаплардан ҳеч кимни хабардор қилмаслик ва мутлақо сир тутишни ҳам ўтиниб сўрадим.

У билан учрашиш ниятим бошқача қувонч ва янги умидлар бахш этди менга. Манон бир қарашдаёқ сезиб қолиши мумкин бўлган юзимдаги қайғу излари бутунлай йўқолди. Манонга эса Шайодаги юз берган бахтсизлик хавфсирашга арзимайдиган шунчаки ҳодиса экан, деб тушунтирдим. Парижда яшаш Маноннинг ягона орзуси эмасми, содир бўлган фалокатга парво ҳам қилмади. Ёнғин туфайли етказилган гўё арзимас зарар бартараф қилинганга қадар Парижда яшаб туришимиз зарурлиги унга жуда ёқиб тушди.

Орадан бир соатгина вақт ўтгач, Тиберждан жавоб хати олдим. Мен белгилаган жойда учрашишга рози бўлибди. Сабрсизлик билан ўша ерга деярли учиб бордим. Гапнинг рост, дўстимнинг олдида хижолатдалигим туфайли дафъатан кўзига кўриниш мен учун енгил эмасди. Дастлабки қарашининг ўзиёқ менга қаттиқ таънадай туюлиши мумкин. Аммо саховатга тўла қалбининг поклигига бўлган ишончим менга беқийёс куч ва қувват бахш этди.

У билан Пале-роял боғида учрашишимиз керак эди. Айтилган жойга мендан олдинроқ келиб, кутиб турган экан.

Олисан менга кўзи тушди-ю, чопқиллаганча келиб, кучоқлаб олди. Анчагача қўйиб юбормади, кўзларидан дув тўкилган ёш эса менинг юзларимни ҳам ювди.

Мен унга нонкўрларча муносабатда бўлганим учун қаттиқ пушаймонлигимни айтиб, яна учрашишга аҳд қилганим учун виждоним қийналаётганини қистириб ўтдим. Шунингдек, мен туфайли орага тушган жудодик оқибатида унинг

самимий ҳурмати, меҳридан маҳрум бўлганимга қарамай қайта дўстим деб аташга ҳаққим борми-йўқлигини рўйи рост айтишлигини илтижо қилдим. У менга жавобан одатдагидай меҳр-шафқат ва самимият билан ўртамиздаги дўстлик ришталарини узишга ҳеч қандай куч қодир эмаслиги, мабодо, айтишга ижозат бўлса, тўғри йўлдан адашган ва тубанликка юз туган энг яқин кишисига нисбатан кучли соғинч ва меҳр туйғуси ҳаддан зиёд ошганлигига изоҳ берди. Бироқ ана шу муқаддас туйғу унинг қалбида қайғу-ҳасрат билан қоришиб, тинчлигини паққос ўғирлаб қўйганлиги, бунинг устига қадрдон дўстинг жар ёқасига бориб, ҳалокат сари қулаётганини кўриб турсангу унга ёрдам қўлини чўзолмасанг — бунинг азобига чидаш осон эмаслиги ҳақида ниҳоятда эзилиб гапирди.

Ўриндиққа ёнма-ён ўтирдик. “Минг афсус! — дедим ич-ичимдан оҳ тортиб, — таъкидлашингизга қараганда, азизим Тиберж, шунчалик кўп изтиробларни бошдан кечирган бўлсангиз, у мен чеккан азоблар даражасига бориб қолибди. Сизга ҳаммасини бошдан-оёқ айтиб беришга ҳам уялман. Дарвоқе, буларнинг ҳаммаси арзimas сабаблар туфайли содир бўлган эди. Бироқ шу сабабларнинг асорати мени шунчалик дард-аламларга кўмиб ташладики, эшитганини, ҳатто сиздек мени танимаганларни ҳам қаттиқ ларзага солиши мумкин”.

Тиберж ўзаро дўстлигимиз ҳурмати семинариядан бир кунда ғойиб бўлиб, дом-дараксиз йўқолганимдан бошлаб бошимдан нималар ўтган бўлса, барини яширмай айтиб беришимни илтижо билан сўради. Мен ҳақиқатнинг бирор жойини бузмай, воқеаларни кўпиртирмай, ишқий саргузаштларимгача қўшиб, батафсил ҳикоя қилиб бердим унга. Ишқ дарди шунчалар катта қудратга эга эканки, бир зарба билан бутун тақдирингни чир айлантириб, ўзгартириб юбораркан. Ҳатто ҳалокат ёқасига обориб қўйганда ҳам ўзингни ўзинг ҳимоя қилишдан ожиз бўлиб, ақл-заковатинг эса ҳеч қандай иш бермай қоларкан. Мен бунга жонли гувоҳман. Худди шуларни бир бошдан таъриф-тавсифлаб бердим, дўстимнинг ёрдамига қаттиқ муҳтожлик сезганлигимни ва шу боис учрашувга қадар икки соат муддат ичи минг хил андишага бориб эзилганлигим, агар дўстим ҳам мендан юз ўгирган тақдирим сингари шафқатсизларча юз ўгирса, ортиқ қандай яшашни билмай талвасага тушиб, умидсизлик гирдобиди чирпирак бўлганим, ақл-ҳушимни йўқотанларимгача дастурхон қилиб ёйиб ташладим. Натижада қадрдон Тибержимнинг менга раҳм-шафқати кўзғалиб, жунбишга келган қайғу алами мен чеккан азоблардан ҳам ўтиб тушди.

У бетиним мени кучоқлар, далда берар, нуқул юпатишга уринарди, айна пайтда Манон билан орани очиқ қилсам, ҳаммаси ўрнига тушиб кетишини ҳам уқтиргани-уқтирган эди. Мен унга жавобан Манон билан ўртамизга тушиши кутилаётган жараён менинг энг оғир бахтсизлигим, агар шу ҳол юз берса, ниҳоятда ночор аҳволга тушимим муқаррарлигини тушунтирдим, Манонга бўлган севгимдан қайтмаслигим, аксинча, чидаб бўлмас даражадаги заҳарли дори ичиб, ўлим билан юзма-юз келишга тайёрлигимни ҳам таъкидлаб ўтдим. “Хўш, дурустроқ тушунтиринг-чи унда, — деди у, — тавсия қилган таклифларимга бутунлай қўшилмасангиз, мен қай зайлда ёрдам беришим мумкин сизга?” Менга кўрсатиладиган ёрдам унинг ҳамёнига боғлиқлигини айтишга сира тилим бормади. Ниҳоят, ўзи гапнинг тагига етди-да, икки қарордан қайбирини қабул қилишни билмаётган одамдай бир неча дақиқа нафаси ичига тушиб, жим қолди. “Менинг хаёлга чўмганимни асло дўстлик муносабатларимиз советганлигига йўйманг, — гап очди кейин, — фақат бир нарсага тушунмаяпман: бирдан-бир илтимосингиз билан мени қай алфозга солиб қўймоқчисиз? Борди-ю, айтганингизни қилмасам, дўстлик бурчимни адо этмаган саналаманми ёки ўжарлик билан қатъий туриб олган мақсадингиз ривожини учун имкон яратиб, бебошона турмушингизни қўллаб-қувватловчи бевосита иштирокчига айланиши керакми?”

“Шу билан бирга, — дея ўйланиб туриб сўзини давом этди у, — менимча, айнан муҳтожлигингиз туфайли ҳаддан зиёд оғир аҳволни бошдан кечираётганингизгина бирор ижобий қарорга келишингизга эркинлик бермаётгандай кўрилади. Фақат ички нотинчликдан қутилиб, бутунлай тинчланганингиздан кейингина ақл топиб, ҳақиқатнинг тагига ета оласиз. Мен сизга ёрдам кўрсатишга лойиқ маблағ топа оламан. Фақат битта шарт қўйишимга рухсат беринг, ази-

зим кавалер, — қўшимча қилди мени қучоқлаб, — ҳозирги яшаб турган жойингизни яширмай менга кўрсатасиз. Шунингдек, лекин буниси сизга унча ёқмаслиги ва ҳатто жирканишингиз ҳам мумкин, лекин барибир талаб қиламан, сизни тўғри йўлга солиш учун уринишларимга қаршилик кўрсатмайсиз”.

Унинг айтганларига сидқиқил кўндим ва қадрдон дўстимнинг шу маҳалгача берган маслаҳатларини эътиборга олмаслигим оқибатида қийин аҳволда қолганлигим учун кечирим сўрадим. У ёнида нақд пули бўлмаганлиги сабабли таниш банк бошлиғи ҳузурига бошлаб бориб, ўзининг вексели ҳисобидан юз пистол олиб берди. Унинг айтарли бой эмаслигини эслатган эдим, Бенефицияси берадиган маблағ бир минг экюдан ошмасди; бироқ биринчи йил фойдаланганлиги учун ҳали ҳеч қандай жамғарма орттиролмаган экан, энди ўша сармоясини олиб, эртанги рўшноликлар умидида менга қарз берди.

Мен унинг ҳогамотойлигига яна бир карра тан бердим. Мазкур саховатпешалиги таъсирида ва дўстларим олдидаги муқаддас бурчимни адо этиш йўлидан адаштириб, кўзларимни кўр қилган машғум муҳаббатим изтиробларини эслаб, шашқатор ёш тўқдим. Бир қанча муддат қалбим тугёнини босиш учун у хийла куч сарфлади ва кўнглимни ёритган нур таъсирида ўзимни қадрлашни паққос унутганимни ва шу маҳалгача ор-номусимни ҳам ерга уриб юрганимни ҳис қилдим. Ушбу ҳиссиёт долғалари унчалик куч билан жўш урмаганлиги сабабли у кўпга чўзилмади. Чунки Маноннинг биргина нигоҳидёқ мени осмону фалакдан шартга ерга тушириб қўйишига шубҳа қилмасдим. Шундай бўлди ҳам. Унинг ҳузурига пайдо бўлганим чоғ шунчалар латофат эгаси бўлган санамни бир неча лаҳза ичи унутиб қўйганимдан ҳайратга тушиб, ёқа ушладим.

Манон турфа хулқ-атворли эди. Биронта қиз бунчалик бойликка ҳирс қўймаса керак. Бор будимизнинг таги кўриниб қолиш хавфи туғилиши биланоқ у ўзини доим кўярга жой тополмай питирлаб қоларди. Бошқа маҳал эса ҳамёнимиз қай аҳволдалиги ҳам қизиқтирмасди уни. Фақат кўнгилхушлик бўлса бас. Текинга фароғат топиш, иложи бўлса, бир чақа ҳам сарф қилмай кунни хушвақтлик билан ўтказиш учун жонини фидо қилишга тайёр турарди. Баъзан эса ортиқча харажатларга ҳаддан зиёд муккасидан кетар, кўнглига ёқадиған турли тадбирлар муттасил давом этаверишини истарди. Ҳа, кўнгилхушлик жони-дили эди унинг. Шу билан бирга мени ҳам жуда севарди. Ўзининг таърифлашича, менга бўлган ишқининг шароби билан маст-аласт эди доим. Аммо аҳён-аҳён ҳар мақомга йўргалашдай кайфиятга берилиши, маълум миқёсда унда иккиланишга ўхшаш ўзгаришлар содир бўлиши мени ўйлатиб кўяр, бундай пайтларда ўзимдан ўзим хавфсираб унинг севгиси барқарорлигига ишончим қолмасди. Ақалли ўртача бойликка эга бўлганимда ҳам кўнглим анча таскин топарди. Чунки унинг талабларини қондириб турсамгина мени бутун олам зеби-зийнатига алмашмаслигига ишонардим. Бироқ ўзимнинг муқимлигим, садоқатимдан бўлак имкониятим қолмаган чоғда сўзсиз, шубҳасиз, биронта янги Б...га топширишдан бошқа чорам қолмайдигандай кўринарди. Шунинг учун унинг талабларини муттасил қондиришни бўшаштирмаслик мақсадида ўзим учун сарфланадиган харажатларни ниҳоятда қисқартириш пайига тушдим. Бебилиска пул ишлатиш у ёқда турсин, ҳатто энг зарур кундалик эҳтиёжларим учун зарур арзимас нарса сотиб олишдан ҳам воз кечишга мажбурман. Айниқса, от ва аравакаш, қарета учун тўланадиган ҳақ масаласи мени мудом қийнаб келади.

Ана шундай оғир аҳволимдан жаноб Лескони хабардор қилдим. Дўстимдан юз пистол олишга мажбур бўлганимни ҳам яширмадим. У қимор ўйинида қатнашиб, бахтимни синаб, юз фракни қизғанмай умумий касса учун берсамгина унинг тавсияси билан уддабуронлар ҳамжиҳати уюшмасига қабул қилишларини яна эслатди. Шунақа қаллобликка майлдор гуруҳлардан қанчалик нафратланишимга қарамай, эҳтиёжим тақозаси билан унинг таклифини қабул қилишга мажбур эдим.

Ўша оқшом жаноб Леско ҳамроҳларига мени энг яқин қариндошим, деб таништирди. Ўйинда албатта ғалаба қозонишдан умидворлигим, омадим доим кулиб боқишига ишончим қатъийлигини уларга таъкидлади. Айни маҳал мени қашшоқ деб ўйламасликлари учун зиёфатни катта қилиб бериш ниятида эканлигимни ҳам қистириб ўтди.

Таклиф маъқулланди. Тўкин-сочин дастурхон ёзиб, ҳаммасини меҳмон қилдим. Сахий ва хотамлигим, табиат инъом қилган беқиёс фазилатларим тўғрисида дастурхон устида кўп гаплар бўлди. Мендаги қобилият туфайли уюшма кўп манфаат кўришлигини меҳр-шафқат ёғилиб турган юзимдан яққол пайқаётганликлари, қўлимдан эса бирорта қинғир иш келмаслигига манман деганинг ҳам ақли бовар қилмаслигини айтишиб, менга астойдил ишонч билдиришди. Йиғин охирида мендай қобилиятли шоввозни уюшмага жалб эта билганлиги учун жаноб Леско узоқ олқишланди. Мен билан машғулотлар ўтказиш вазифаси эса пихини ёрган ишчанлардан бирининг зиммасига юкланди.

Мен тажриба орттирадиган жой асосан Трансилван саройи бўлиб, унинг залларидан бирини фравинлар эгаллашган, галереяда қарта ўйини қизир, яна бир хонада эса ошиқ ўйини борарди. Мазкур бино ўша пайтлар Кланъи шаҳарида истиқомат қилувчи шахзода Р...га қарашли бўлиб, аъзоларининг кўпчилиги зобитлардан ташкил топган, деярли барчаси бизнинг уюшма аъзолари саналарди. Тан олишдан хижолат чекаётган бўлсам ҳам айтай, мен тез кунда устозим берган дарсларни пухта ўзлаштириб олдим. Айниқса, чаққонликни усталик билан ишга солиб, узун енг ичида қарталарни алмаштириб қўйишни яхши эгаллаб олдим. Манман деган ҳалол ўйин ишқибозларининг ҳам бошини айлантириб, кўзини шамғалат қилиш орқали сўнги маблағигача ютиб олиш мен учун чўт бўлмай қолди. Ана шу устамонлигим туфайли жуда тез кунлар ичи оилавий маблағимизни тиклаб олишга эришдим, икки ойдан кейин эса ютугимни шерикларим ўртасида хотамтойлик билан бўлиб беришдан орттирганларимнинг ўзиёқ жуда катта суммани ташкил этди.

Энди Шайодаги фалокат натижасида кўрган талофатларимизни Манонга рўйи-рост айтишдан ҳам чўчимасдим. Бу кўнгилсиз воқеа унинг кўнглини ғаш қилиб қўймаслиги учун яхшигина жиҳозланган уйни ижарага олганимни билдирдим ва унда бекаму-кўст, дабдабали турмуш кечириб, яшай бошладик.

Бу орада Тиберж бизникига тез-тез келиб, ахлоқий жиҳатимни кузатиб турди. Ўз ор-номусим ва шаънимни ерга уриш билан турмуш тарзимга қанчалик зиён етказаяётганимни юзимга солишдан толиқмасди, мен унинг барча далил ва исботларини ичимда ёқтирмасам ҳам ташимда дўстона қабул қилардим гўё. Чунки менга бўлган ғамхўрона муносабатлари учун ундан миннатдор эдим. Неча-неча бор Манон ёнимиздалигида ҳам унга эътироз билдириб, йўлдан адашган битта мен эмас, ҳатто қанча-қанча номи улуғ епископлар ва бошқа юқори мансабли руҳонийлар ҳам кези келганда ўйнаш тутиб, имонларини қурбон қилаётганликларини исботлашга уриндим. Шулардан беҳабарлигимни юзимга солиб кулиб қўярдим. “Ўзингиз бир қаранг, дўстим, — дедим кейин маъшуқамнинг жон олғувчи кўзларига ишора қилиб, — ахир, бу қарашлар, бу латофатларни дунёдаги қайси лаззатли дамларга тенглаштира оласиз?” Бундай гапларимга у аранг чидаб ўтирар, ҳатто нима дейишини билмай нафаси ичига тушиб кетарди баъзан. Бойлигимга кундан-кун бойлик қўшилиб, унинг юз пистолини қайтарганимдан ташқари, ижарага янги уй олганлигим, куңдалик харажатларим икки баробар ошиб кетганлиги натижасида умрим ҳузур-ҳаловатда ўтаётганига астойдил амин бўлгандагина гапириш оҳанги-ю, муомаласи ҳам кескин ўзгарди. Шунда ҳам бу ўжарлигим, ўзбошимчалик билан кечаётган турмушимнинг охири бахайр бўлмаслиги, оллоҳнинг қаҳри келиб, ёмон бахтсизликни бошимга ёғдириши мумкинлигини айтиб, қўрқитишга ҳам тушарди баъзан. Дарвоқе, у башоратида ҳақлиги кўп ўтмай исботланди ҳам.

“Бу хилда ўтаётган турмуш тарзингизга бугунча мадад бераётган бойлигингиз қонунга хилоф равишда қўлга кирмаётганлиги тасаввуримга сиғмайди, — деди у бир куни, — сиз бойликни қанчалик осон йўл билан топаётган бўлсангиз яна шунчалик осонгина қўлдан чиқариб юборишингиз муқаррар. Оллоҳнинг қаҳридан қўрқмай улардан бемалол фойдаланаётганингизга ҳайронман. Мен берган маслаҳатларнинг фойдаси тегмади сизга, — қўшиб қўйди яна, — яқин орада мен жонингизга тегиб, ортиқча бўлиб қолишимни олдиндан кўриб турибман. Шундай экан, алвидо яхшиликни билмаган лавашанг дўстим дейишга мажбурман! Сизнинг жиноятли қилмишларингизнинг оқибати эртага вой бўлиши аниқ! Кўзингизни кўр қилган бугунги бебақо рўшноликлар, ноха-

лол йўл билан топганларингизнинг бари эртага ҳеч нима! Бугунча маст-аласт қилиб, сизни ақлдан оздирган таги бўш мурувватлар бир кунда соядай ғойиб бўлади-ю, қип-яланғочлаб, қашшоққа айлантиради-қўяди. Ана шунда мен керак бўламан. Ҳақиқий дўст ва энг яқин кўмакдош тариқасида асқотаман. Унга-ча хайр, сиз билан алоқани узганим бўлсин, сизнинг ҳозирги бибурд турмушингиздан хазар қиламан!”

Манон билан иккимиз ўтирган хонада ана шу тоифа апостолчасига тоза ваъзхонликни ўрнига қўйди у. Сўнг ўрнидан туриб, кетишга чоғланди. Мен тутиб қолмоқчи эдим, бироқ Манон, бу ақлдан озган тезроқ гумдон бўлгани маъқул, дея йўл қўймади.

Лекин унинг маърузаси менга ниҳоятда таъсир қилган эди. Анчагача хаёлга толиб, оғир маъюсликка берилдим. Ичимда мавж ура бошлаган қандайдир ғашлик аломатлари дақиқа сайин кучга кириб, бутун борлигимни эгаллаб олди-да, бошимгача зирқиратиб оғрита бошлади. Кўзларим тинди. Ҳолдан тоя бошладим.

Агар Манон яқин келиб, одатича эрталаб, ўзгача назоқат бахш этиш билан ички дилгирлигимни қувмаганда вужудимни чамбарчас боғлаб олиб, қаърига тортаётган кудратли тўлқинлар зарбига дош беришим амримаҳол эди. Ҳозиргина кўз олдимни қуршаб турган тим қора туман бир зумда даштдаги саробдай тарқаб кетди.

Биз роҳат-фароғат ва тотли ишқ лаззатидан тўйгунча баҳра олиб, яшашда давом этдик. Баракаси ошиб бораётган маблагимиздан хотиржамлик топиш билан бир-биримизни боғлаб турган муҳаббат ришталарини янада мустаҳкамладик. Муҳаббат ва иқбол рамзи саналган Зухро юлдузи ҳам биздан кўра толеи кулганроқ, биздан кўра омадироқ мухлисини учратмагандай эди шу чоққача? Ё тангрим, дунёда шунчалар ҳузур-ҳаловатларни яратиб қўйиб, яна қайғу-ҳасрат ва аламларни ижод этишингга ҳожат бормиди! Аммо минг афсус, дунёнинг иши шу экан: ғолиблик билан мағлубият ёнма-ён: эзгулик билан жоҳиллик ўртаси бир қадам! Аксинча табиат бир томонгагина абадийлик бахш этганда фақат рўшнолик насиб эди барчага. Зероки, бизнинг ҳаловатимизга ҳам кўз тегиб, ҳаммада бор қисмат менга ҳам насиб этди. Яъни умидли кунларим узоққа чўзилмай биргина зарбага дош беролмади ва охири барбод бўлди.

Қимордан тушган пулларим шунчалик кўпайиб кетдики, унинг бир қисмини қаерга яшириб қўйиш ҳақида ўйланиб қолдим. Уй хизматкоримиз менинг ютуқларим ҳақида хабарсиз эмас эди, айниқса, хизматкорим ва Маноннинг оқсочи олдида ҳам тортинмай тез-тез бу ҳақда суҳбатлашаварар эдик. Оқсоч қиз анча келишгангина бўлиб, менинг хизматкорим унга ошиқ эди. Улар истаган маҳал истаган одамларини дарёга олиб бориб, суғормай қайтариб келишдай алдашга устамон эканликлари ҳақида мақтаниб юрадиган ёш жаноблар билан алоқа қилишарди. Улар ҳам биргаликда режалар тузиш билан мақсадларини амалга оширишди. Натижада биз лабимизни тишлаб қолдигу ҳеч қачон тузатиб бўлмайдиган даражада ёмон аҳволни бошдан кечирдик.

Кунларнинг бирида жавоб Лесконикидан кечки овқатни еб, ярим кечага яқин уйга қайтдик. Мен хизматкоримни чақирдим, Манон ўз оқсочини. Уни-си ҳам, буниси ҳам жавоб қилмади. Уларнинг соат саккизларда гўё менинг буйруғимга биноан бир неча сандиқларни кўтаришиб кетишганини айтишди. Мен шубҳага тушдим. Югурганимча хонамга кирдим донг қотиб қолдим, чунки шубҳа қилганимча бор экан, жавонимнинг қулфи синдирилган, бор пулларим кийим-кечакларим билан бирга ўғирланган эди. Мен ақлимни йиғиб улгурмай Манон югуриб кирди-да, унинг ҳам хонасида шундай ҳол содир бўлганини айтди.

Қақшатғич зарбага учрадик, бор овозим билан бақириб, кўз ёш тўкиб юборишдан аранг ўзимни тутиб турардим. Мендаги ваҳима Манонга ёмон таъсир қилмасин деб, ўзимни хотиржам кўрсатишга уриндим. Бир оз илжайиб, Трансильван саройига бориб, биронта анқовни ўйинда ютиб келсаммикин, деб турибман, дея вазиятни хийла юмшатмоқчи бўлдим. Бироқ, бунинг иложи бўлмади, чунки бу кўнгилсизлик ниҳоятда ташвишга солиб, уни ғам кемираётган эди. Менинг муғамбирона ҳаракатларим ҳам фойда бермади. “Тамом бўлдик”,

дея кўзларига ёш тўлди унинг. Иложи борича чиройлироқ гапиришга ҳаракат қилиб, уни юпатишга зўр берардим у аммо ўзимнинг ҳам юрагим қаттиқ эзилди, кўз ёшларимни тўхтатолмай сирни фош қилиб қўяётган эдим. Бизлар ҳақиқатдан ҳам бор-йўғимиздан батамом айрилиб, кийишга қўйлагимиз қолмаган эди, ҳатто.

Шу заҳотиёқ жаноб Лескога одам юбордим. У келиб, тезда полисмонларга ва Парижнинг бош судясига хабар қилишимни маслаҳат берди. Бахтимга қарши борган жойларим, елиб-югурган маҳкамаларимдан ҳам бирон наф чиқмади. Мен Лескога яна мурожаат қилиб, то бирор чора топгунимча синглиси билан гаплашиб, овутиб туришини, балки вақтинча бирон чора топишини илтимос қилдим. Ака бўлмиш сингилга мазкур вазиятдан қутилишнинг ягона йўли пихини ёрган айш-ишрат ҳомийси Г... М... деган билан таништиришни таклиф қилибди. У Манонга ўхшаш аёллар учун пулни аямайдиганлардан эмиш, борди-ю, унинг ихтиёрига кўнса, бор-йўғини асло аямас эмиш. Бизнинг Қашшоқланиб қолганимиз туфайли ақли-ҳушини йўқотган сингил аканинг таклифига кўна қолибди. Ўзаро битим мен қайтиб келишимга қадар тузиб бўлинган, фақат уни амалга оширилиши келгуси кунга тайинланган экан. Бироқ Манон ўша куниеқ хонасига кириб, ётиб олибди-да, мабода мен келиб қолсам дам олаётганлиги, бу кеча уни безовта қилмаслигини оқсочига тайинлабди. Менинг қайтишимни кутиб ўтирган Леско эса қўлимга бир нечта пистол тутқазиб жўнаб қолди.

Кечаси ўрнимга кириб ётган маҳал соат тўртта яқинлашиб қолган эди; узок вақт кўзимга уйку келмай қандай қилиб шароитимизни аввалги ҳолига келтириш, мушкулликдан қутилиш учун қайси йўл билан маблағ топиш ҳақида ўйлаб ётдим. Деярли тонгга яқин кўзим кетганлиги учун эртасига соат ўн бирга яқинми, ўн иккилардами уйғонибман. Ўрнимдан турибоқ, Маноннинг соғлиғидан хабар олишга шовдим; у бир соатча олдин акаси билан бирга қандайдир ёлланма қаретага тушиб кетганини айтишди. Леско билан унинг сайрга чиқиши менга галатироқ туюлса ҳам, ҳар қандай шубҳаларга берилмасликка ўзимни мажбур этдим. Орадан бир неча соат вақт ўтди, китоб ўқишга берилдим. Ниҳоят, юрагимга гулгула тушиб, хавотир ола бошладим-да, хоналар ичида у ёқданбу ёққа юришга ўтдим. Тасодифан Маноннинг ётоқхонаси столи устида ётган икки буклоғлиқ хатга кўзим тушди. Очиб қарасам, Маноннинг қўли билан менинг номимга ёзилган хат. Уни ўқий бошлашим биланоқ юрагим орқамга тортиб кетди, унда шундай дейилган эди:

“Ёлғиз сенгагина онт ичиб айтаманки, азиз кавалерим, ночор қалбим тубтагидан ўрин олган битта ўзингсан. Сендан бўлак ҳеч бир зот менга муносиб эмас бу дунёи заминда, бироқ ўзингга ҳам аёндирки, бечора дўстим, сен билан менга насиб этган бугунги шароитимизда бир-биримизга содиқ қолиб, вафо қилишларга ҳожат йўқ. Бу ўта тентаклик-ку, ахир. Ейдиган нонимиз йўғу ўзаро илтифотлар, ширин сўзлар, эркалаб-эркаланишларнинг ўзи қорин тўйгазармиди? Бир карра оч-яланғоч қолишдан чўчиб, оқибати ёмон хатога юз тутганлигим рост, аммо шунда ҳам ногоҳ ич-ичимдан оҳ уриб, ана шу оҳим сенинг муҳаббатингга бўлган интиқлигим боисидир, дея ўйлаб, ўзимни қўлга олгандим. Ҳозир ҳам аввалгидай севаман сени, жондан ортиқ севаман, бунга астойдил ишонавер, азизим. Шунинг учун менга бир оз фурсат бер. Ҳаловатли турмушимизни қайта тиклаб олишимизга қадар барига чида, сабр қил. Менинг тузоғимга илинганлар қўлимдан омон чиқмаслигини биласан. Сендай кавалеримни бой-бадавлат ва бахтиёр қилиш мақсадида ақамнинг маслаҳатига кўнишга мажбурман! Қолган гапларни унинг ўзидан эшитасан. Ноилож Манон учун сендан айрилиш қанчалик энгил бўлмаганини ҳам айтиб беради у”.

Ушбу хатни ўқиб чиққанамдан сўнг қандай аҳволга тушганимни тасвирлаб беришга тилим лол. Зеро, мен чеккан ички изтиробу мудҳиш азобларни ҳали-ҳали эсласам, ногоҳ юрагим орқамга тортиб кетади. Мен кечирган ўша машғум ва ниҳоятда оғир дамларни ҳеч кимса менчалик синаб кўрмаган бўлса керак ва таърифлаб ҳам беролмас. Чунки ҳеч ким мен чеккан машаққатни тўдалигича тасаввур ҳам қила олмаган ҳеч қачон! Ҳеч кимса менчалик дардли хотиралар оғушига чўмолмаган ва менчалик юрак туғёнига дош беришнинг уддасидан

чиқолмаган ҳам. Аслини олганда буни кўз олдимга равшанроқ келтириб, тагига етиш учун жиддий мулоҳаза юритишга ҳам ожизман ҳамон. Ҳар қалай табиат ато қилган ўша кўргуликлардан бир умрлик дардли ситам, аччиқ ўкинч, рашку алам ҳамда армон қолган, холос. О, дарвоқе, булар қаторида энг асосий ўрин тугган бераҳм севгининг жабр-жафосини кўшиш ёддан чиқибди!

“Йўқ, барибир у мени севади, бунга ишонаман. Мендан нафратланадиган одам баҳайбат махлуқ бўлиши керак, — хитоб қилгандим ўшанда, — чунки менчалик уни қадрлаш, ардоқлаш қудратига эга бўладиган борми бу дунёда? Бутун борлигимни унинг йўлида қурбон берсаму яна нима талаб қилинади мендан? Оҳ, яхшиликни билмаган кўрнамак, Койишларимни эшитишдан ўзини олиб қочиб, мени аро йўлда қолдириб, ташлаб кетармишу яна илгаригиндай севар эмиш-а!

У оч қолишдан кўрқар эмиш, вой худойим-ей, шунақаям тўнглик бўладими, шунчалар меҳр-муҳаббатимга жавоб шу бўлдимиз ҳали? Мен уни деб, бор-йўғимдан кечганимда ҳам, отамнинг уйидаги тинч ҳаётим ҳаловатларимдан кечганимда ҳам оч қолишдан кўрқмагандим-ку? Ҳар бир ҳашам-хушам-ю, инжиқликларини қондириш мақсадида энг сўнги имтиёзларимдан бутунлай воз кечганимда ҳам оч қолишдан кўрқмагандим. Жондан ортиқ севармишлар-а яна. Агар гапинг рост бўлгандами, нонтепки хоним, кимга маслаҳат билан мурожат қилишингни билардинг; ҳеч бўлмаганда хайрлашишни ҳам насия қилиб, аро йўлда ташлаб кетмасдинг мени. Нималарни жондан севишингни жуда-жуда яхши биламан. Нималарингни қўлдан бой бериш билан ачинаётганинг, қайси нарсалар учун азоб тортаётганинг бошқалардан кўра менга кўпроқ аёнди. Фақат ақлини еб қўйган одамгина сен танлаган йўлни ўз ихтиёри билан танлаши мумкин”.

Менинг ботиний ҳасратларим кутилмаганда Лесконинг пайдо бўлиши билан узилиб қолди. “Жаллод! — дея бақриб юбордим, қиличимга ёпишиб. — Манон қани? Нима қилдинг уни?”

Менинг жазавага тушишим уни кўрқитиб юборди: агарда муҳим ва жуда хайрли хабар топиб келган ва беназир хизмати тўғрисида ҳисобот беришга ошиққан одамни шу алфозда кутиб олсам, сўзсиз қайрилиб, шу заҳотиёқ чиқиб кетиши ва остонамга бошқа қадам босмаслигини таъкидлади у. Мен эшик томон чошиб бориб, ичидан маҳкам беркитдим. “Мени аҳмоқ қилиб, ади-бади айтишинг билан чалғитаман, деб ўйлама, — дедим у билан юзма-юз туриб, — ўзингни ҳимояга ол ёки тез Манонни қайтар менга”. “Ҳовлиқманг, марҳаматли жаноб, — эътирозли оҳангда гапирди у, — худди шу масала бўйича олдингизга келганман, ҳеч қачон тушингизга ҳам кирмаган бахтингиз кулганидан хабардор қилмоқчиман. Вақти келиб, бу хизматларим учун бир умр қарздор бўлиб қолганлигингизни изҳор қилишингиз мумкин ҳали”. Мен гапини очиқроқ тушунтиришини талаб қилдим.

У қашшоқлик эшик қоқиб тургани ваҳмаси ва айниқса, турмушимиз тарзини ўзгартириш зарурати тугилиши хавфидан кўрқиб кетган Манон сахий ва хотамтойлиги билан бутун Парижга танилган жавоб де Г... М... билан танишишни ихтиёр этганини айтиб берди. Лесконинг ўзи синглисига шундай маслаҳат бергани ва барча масалаларни ҳал этишда бош-қошлик қилганлигини ҳам уялмай-нетмай таърифлади. “Уни бугун эрталабоқ кузатиб, эгасига топширдим, — давом этди Леско. — Шундай бообру, катта эътибор қозонган одам ҳам синглимни кўрдию, маҳлиё бўлиб қолди ва шу куннинг ўзидаёқ ер-мулки жойлашган ёққа таклиф қилақолди. Бир неча кун ўша ёқда туришмоқчи. Бу таклифни эшитишим биланоқ, — кўшиб қўйди Леско, — бунинг сизга қанчалик фойда келтиришини чамалаб кўрдим-да, Маноннинг кўрган талофати ҳақида шайма қилиб қўйдим, бундан қанчалик таъсирланган де Г... М... шу заҳотиёқ икки юз пистол чиқариб берди унга. Мен, ҳозирча бунингиз етарли, аммо кейинроқ синглимнинг сарф-харажати кўпаяди, чунки ота-онамизнинг ўлимидан кейин ёлғиз қўлида қолган ҳали жуда гўдак укамизни боқиш ҳам унинг зиммасида, мабодо синглим ҳурмати жойига қўйилса, бола бечора билан икки ўртадаги бир-бирларини қўмсашликларга йўл қўйилмас, деб ўйлайман, дея уқди-

риб кўйдим. Менинг ҳикоям уни жуда ҳаяжонга солди. У сизга алоҳида, Манонга алоҳида кўнгилдагидай уйларни ижарага олиб беришни ваъда қилди. Ахир бола бечора, деб сизнинг ўзингизни назарда тутган эдик-да; бунинг устига у уйларни яхшилаб жиҳозлаб беришни ҳам бўйнига олди. Манонга эса харажат учун ҳар ойда тўрт юз ливр берадиган бўлди, бу менинг ҳисобимча йилига тўрт минг саккиз юз ливрни ташкил қилади. Жунаб кетиш олдиан Г... М... ўз бошқармаси бошқарувчисига қайтиб келишгунча бир яхши уй топиб, ҳамма зарурий нарсаларни тахт қилиб қўйиш учун буйруқ ҳам берди. Ана энди Манон билан яна учрашаверасиз. Дарвоқе, у сизни нақадар севишини айтиб, минг марталаб ўпиб қўйишимни илтижо қилди.

Қисмагимга илашган яна бир ғалати кўргиликдан гарангсиб, аста ўриндиққа чўкдим. Бир-бирига қарама-қарши фикрлар миямда ғужғон ўйнаб, томирларига тирнай бошлади. Қатъиятсизлик ва иккиланишлар натижасида лоҳас тортиб, узоқ ўзимга келавермаганимдан кетма-кет Леско ёғдираётган саволларга дабдурустдан жавоб беролмай қолдим. Худди шу лаҳзада диққатим бўлиниб, қандайдир эзгулик сари бошловчи ҳиссиёт кўзгалди-ю, виждоним амрига кулоқ солишимга ундади. Мен оғир бир оҳ тортидим-да, ўтган кунларимга ногоҳ назар ташладим: Амьен, отамнинг уй-жойи, Сен-сюльписдаги семинария — ишқилиб, қаерда яшаб, қаерда бенуқсон хулқ, ҳалолу пок умр ўтказган бўлсам, ҳаммаси бирма-бир кўз олдимдан ўта бошлади. Уша ҳузур-ҳаловатли ҳаётим билан ҳозирги турмушим ўртасида тубсиз жарлик пайдо бўлишининг боиси надир? Олис-олислардан ўзгача ҳавас билан ва юрагим эзилиб тикиламан ҳаммасига. Бори барчаси ғира-шира ичида, нимқоронғу соя каби кўринади кўзларимга. Ўзи томон жалб этиш учун менда иштиёқ уйғотишга белаёқат, шашти пастроқдай гўё. “Оқибатсиз тақдир тақозоси билан бир хиёнаткор ва гуноҳкор банда янглигман ҳозир. Муҳаббатнинг кўзи кўр, деб бежиз айтмас эканлар асли. Ана шу кўрлигим туфайли қашшоқлик ва разолат ботқоғига ботдим чамаси. Бошидан ақлни кўлга олиб, Манон билан бирга яшашга аҳд-паймон қилиб, тинч ва кўнгилдагидай яшайверишимизга ким ҳалал берарди ахир? Унинг севгисини гаровга олиб яшагандан кўра, ундан аввалроқ нега уйланиб кўя қолмадим. Отамнинг яхши кўрган ўғли бўлатуриб, менинг қонуний никоҳимга қарши чиқармиди у? Шундай моҳитобонни кўрганда отамнинг ўзи унга меҳр қўйиб, ўғлига муносиб топишига шубҳа бормиди ўша пайтлар? Эҳ, пишмаган калла, ақл билан иш тутганимда ҳозир турмушим бутунлай бошқача бўларди-я. Маноннинг севгисига қониб, отамнинг меҳрини қозониб, эътиборли ва иззат-икромга лойиқ одамлар ҳурматига лойиқ топилиб, тинч ва ҳаловатда яшайверардим. Оҳ, бу мурувватсиз тақдир, ҳаммасини чархпалақдай гир айлангириб юбординг-а! Манон учун лойиқ топилган ярамас ким ўзи? Бир бутунни қанақасига иккига бўлиб бўлади?.. Бироқ Манон шахсан ўз хоҳиши билан буни амалга оширган бўлса, ундан айрилиш, уни кўлдан бой беришга кўниш-кўнмасликни ўйлаб, иккиланишларим тўғримикин ё йўқми? “Жаноб Леско, — бақириб юбордим бирдан кўзларимни чирт юмиб, ҳасрат-аламли фикрларни миямдан қувишга ҳаракат қилаётган алфозда, — ҳақиқатдан ҳам менга холис хизмат кўрсатишни ният қилган экансиз, сизга сидқидил миннатдорлик билдираман; аслида бу ишга диёнатлироқ йўл топсангиз бўларди; не иложки, иш битиб, эшак лойдан ўтиб кетди-да, а? Энди кечикдик. Келинг, сизнинг саъй-ҳаракатларингиздан фойдаланиб, тузган режаларингизни амалга ошириш тўғрисида келишиб олайлик”.

Менинг ғазабга келиб, анча вақтгача жим қолганимдан ўнғайсиз аҳволга тушган Леско ўртамиздаги тафовутни қандай йўқотиш йўлини тополмай чўчиб турган жойида бирдан шодланиб кетди. У анча-мунча кўрқоқ одам эди, бунга мен кейинроқ яна кўпроқ амин бўлдим. “Ҳа, ҳа, мен кўрсатган хизматларнинг яхши самарасини кейин кўрасиз, шошиб жавоб қилишга ўтди у, — қараб туринг, анави жанобдан кўп нарсани шилиб олиб, сиз ўйлагандан ҳам унумлироқ фойда топамиз ҳали”. Биз қайси йўл билан орамизда қариндошлик алоқамиз борлигидан жаноб Г... М... хабар топиб, шубҳага тушмаслик чорасини излай бошладик. Чунки унинг тасаввурида гўдак тоифа бўлган мендай одамнинг бўйи

ҳам баланд, ёши ҳам тўғри келмаслигини кўрса, ихлоси қайтиб, минг хил шубҳаларга тушиши ҳам мумкин-да, ахир. Шунинг учун ўйлай-ўйлай бир қарорга келдик: мен унинг олдида ўзимни қишлоққи гўл боладай, диний бирор мартабага эришиш мақсадида ҳар куни коллежга қатнаётган қилиб кўрсатаман, шунингдек, эскироқ кийиниб, кўзига фақирона бўлиб ташланаман, тамом, бошқа йўл йўқ.

Жаноб бойвачча орадан икки ёки уч кун ўтказиб, бошқарма бошлиғи тайёрлаб қўйган уйга келибди-да, Манонни жойлаштирибди. Бу ҳақда хабар топган Леско, шу заҳотиёқ уни менга етказди, сўнг иккаламиз уларникига кетдик. Бу маҳал Маноннинг қари ошиғи уйдан чиқиб кетган экан. Мен ниҳоятда ғамгин ва эзилган бир ҳолатда эдим; Маноннинг вафосизлиги важидан у билан уюштирилган висол онлари ҳам ички дард-аламимни қувишга кўмак беролмади. Манон эса келганимдан боши кўкка етиб, совуқ муносабатда бўлганим учун ранжиб, дакки ҳам бериб қўйди. Мен эса чуқур хўрсиниш билан унинг маккорлиги, хоинлигини юзига солишдан ўзимни тутолмай қолдим.

Аввалига менинг гўллимдан кулишга тушди; аммо менинг ғамгин қиёфамга диққат билан тикилиб, хулқим ва хоҳишимга қарши юз берган бу ўзгаришлар учун қанчалик азоб чекаётганлигимни пайқагач, ўрнидан турди-да, ўз хонасига йўл олди, бир дақиқа ўтар-ўтмас мен ҳам унинг ортидан юрдим. У кўзларидан шашқатор ёш тўкиб ўтирганини кўрибоқ сабабини сўрадим. “Ҳаммаси ўзингга маълум эмаслигига ишонмайман, — деди у, — ўйласанг-чи, ҳар куни олдинда увадага ўралиб ўтирсам сенга ёқармидим, аҳволим на алфоздалигини кўргангидан ғамга чўкиб, алам изтиробига берилишингни томоша қилиш менга осон бўлади, дейсанми? Бунақа ҳаёт кечиргандан кўра кечирмаганим афзал эмасми? Бунинг устига келганингга бир соат бўлса-да бир марта ҳам мени эркаламадинг, менинг эркалашларимни эса тахтда ўтирган султонлардай такаббуруна қабул қилдинг нуқул”.

“Менга ҳам қулоқ солинг, Манон, — жавоб қилдим, уни кучоқлай туриб, — ичим дардга тўлиб кетганлигини қандай яшира оламан сиздан? Сизнинг индамай-нетмай қочиб қолганлигингиздан қанчалик ташвиш тортганлигим, бошқа кимса билан бир ёстиққа бош қўйиб, тунларни ўтказганингизни ўйлаш азоблари эвазига ҳаммасини унутайми, аламимни ўйламайми? Ич-ичимдан оҳ чекмай, кўз ёшлари тўкмай танҳо уйда ғариб ва бечора одамга ўхшаб қолганим, ўзимни аянч қиёфада ҳис қилаётганим сизга маъқулми ҳозир! — дедим ўпкам тўлиб, — менинг юқори табақадан чиққанлигим, номусу оримни кўя турайлик, сизга бўлган муҳаббатим олдида буларнинг ҳаммаси бир чақа; ҳатто маъшуқаси томонидан чексиз ҳақоратланган, оёғи остида топталган, нонтепкилик билан раҳимсизларча бутун ҳис-туйғуси батқоққа қориштирилган ошиқнинг аянчли нидосини наҳотки эшитмасангиз, сезмасангиз асло?..”

У гапларимни шартга бўлди. “Менга ҳам қулоқ солинг, азиз кавалерим, — деди у, — бундай дакки-дашномларингиз билан мени безовта қилишингиздан фойда йўқ. Бу гапларингизнинг ҳар бири юрагимга ханжар бўлиб санчилмоқда. Менга билдирган ҳақоратларингиз мутлақо ўринсиз! Бизнинг бекам-кўст турмушимизни қайта тиклаш мақсадида тузган режамга албатта рози бўласиз, деб астойдил ишонган эдим. Фақат битта гуноҳим инжиқ табиатингизнинг ғамини еб, сизнинг иштирокингизсиз режамни амалга оширишга киришганим, холос, модомики, сизга маъқул эмас экан, бўлди, бас, бундан воз кечганим бўлсин”. Фақат кечкурунгача сабр қилиб туришимни сўради кейин; ошиқи беқарор чолдан икки юз пистол олгану аммо кечкурун яна марварид тақинчоқ ва бошқа қимматбаҳо нарсалар, бунинг устига ваъда қилган бир йиллик пулнинг ярмини қўшиб, келтириб бериши керак экан. “Менга бир озгина вақт беринг, — деди у. — Ҳамма совғаларни ундирганимдан сўнг, сизга онт ичиб айтаманки, у севгиси йўлида ғалаба қилганлигини мақтанishiга ҳожат қолмайди, чунки бирга бўлиш муддатини шаҳарга қайтганимизга қадар чўзганман. Тўғриси айтман, у миллион марта қўлларимни ўпди, адолат талабига кўра яна шу ўпганларининг ҳақини олишим керак. Шундай ёшдаги ва бой одам учун беш ёки олти минг франк нима деган гап”.

Беш минг ливрни эшитганимдан сўнг унинг қарори менга ёқиб қолди. Кўнглим ўрнига тушгандан кейин номусим сақланиб, шармандалиқдан қутилганимни сездим. Аммо пешонамга қисқа муддатли қувончли дамлар, узоқ муддатли изгириб чекишлар ёзилган экан аслида. Бахт қуши бир жарликка қулашдан асраб қолиб, иккинчисига итариш учун қўнган экан бошимга. Манон мени эркалар, ширин гаплар билан кўнглимни кўтарувчи ваъдаларга шунчалик кўмиб ташладики, бундан қувониб кетиб, ўртадаги битимлар ҳақида жаноб Лескони хабардор қилиш ва маслаҳатлашиб олишга шошдим. Аввалига у тоза вайсади; тўрт ёки беш минг ливрнинг дарагини эшитгандан кейин эса бизнинг режамизга жон деб қўшила қолди. Кечки овқатни жаноб Г... М... билан ҳаммамиз бирга қиладиган бўлдик, бунинг икки сабаби бор эди: биринчидан, Маноннинг мактаб ёшидаги укаси билан бўладиган овунчоқ томошани кўришдан бенасиб қолмаслик, иккинчидан, хотинбоз чолнинг саховат кўрсатиб туҳфа қилган бай пули эвазига менинг маъшуқам билан муносабатда ўзига ҳаддан эрк бериб юборишига ҳалал беришлик. Ўзаро келишув бўйича чол биринчи кечани ўтказишга мўлжаллаб қўйган хонага йўл олиши билан Леско иккимиз секингина ғойиб бўламиз, Манон эса ошиғининг ортидан кириш ўрнига тунни мен билан бирга ўтказиш учун уйдан чиқади. Леско эса ўз зиммасига олган вазифани бажариш, яъни қаретани эшик олдига тайёр қилиб қўйиш билан шуғулланади.

Кечки овқат маҳали бўлди. Жаноб Г... М... бизни куттириб қўймади. Леско синглиси билан залда эдилар. Чол салом-алик тугамасданоқ гўзал хонимига камида икки минг эю турадиган марварид тақинчоқ, билакузук ва олтин балдоқ тақдим қилди. Ундан кейин икки минг тўрт юз ливр соф олтин тангаларни санаб узатди. Бу бир йиллик даромаднинг ярмисини ташкил қиларди. Туҳфаларини беҳисоб таъзим-тавозе ва кўҳна саройнинг юқори табақа аҳлига хос ўзгача илтифот билан топширди. Манон “еган оғиз уялар”, дегандай, олган туҳфалари эвазига чол бир неча бор ўпиши учун юзини тутиб берди. Мен эшик орқасига яширинганча уларнинг гапларига қулоқ солиб, кириш учун Лесконинг ишорасини кутиб турардим.

Манон олган пуллари ва қимматбаҳо нарсаларни яшириб қўйиши биланоқ у олдимга келиб, қўлимдан тутганча жаноб де Г... М...га рўбарў қилди ва таъзим бажо келтиришимни буюрди. “Бола пақирнинг бесўнақайлиги учун афв этасиз, тақсир, — мурожаат қилди унга Леско, — унча-мунчага уқуви йўқ-да ҳали. Шаҳар урф-одатлари билан айтарли таниш эмас, аммо ишончимиз комилки озгина таълим-тарбия орттириб, ақл-фаросатли бўлиб кетади ҳали. — Сўнг менга қараб таъкидлаб қўйди, — бу ерда жаноб де Г... М... билан тез-тез учрашиб туришга тўғри келади сизга. Ул олий зотдан кўп нарсга ўрганишингиз мумкин”.

Шарти кетиб, парти қолган чолга кўринишим анча-мунча кулгили туюлди шекилли, у ёқ-бу ёғимни силаб-сийпаб қўйди. Юзимга икки-уч шапатилаб, яхши болакай экан, аммо Париж кўчаларида қулоқларини динг қилиб, эҳтиёт бўлиб юрсин, бузуқи болаларнинг қўлига тушиб қолса, йўлдан уриб қўйишлари ҳеч гапмас, дея уқтирди. Леско эса менинг ёнимни олган бўлиб, азалдан ақлиҳуши жойида бунинг, зеҳни ҳам ўткир, мен бунга соатсозликни ўргангин, десам, нуқул руҳонийликка ҳаваси катта эканини айтгани-айтган-да, болапақир, дея уни ишонтиришга уринарди. “Қўйиб қўйгандек Маноннинг ўзи-я”, дея бағбақамни эзгилаб қўйди яна чол. Мен ўзимни содаликка солиб, гап қотдим: “Сиз ҳақсиз, тақсир, бизнинг бир-биримизга ўхшашимизнинг боиси опамни жонимдан ортиқ севганимдан бўлса керак. Худди ўзимни яхши кўргандай яхши кўраман уни”. “Эшитаяпсизми? — деди у Лескога қараб, — аҳмоқ болага ўхшамайди. Аттанг, одамлар ичида кўпроқ юриб, кўпроқ ақл орттириши керак эдида”. “Йўғ-е, тақсир, — эътироз билдирдим мен, — бизнинг томондаги черков одамларини кўравериш жонимга тегиб кетган. Парижда ҳам ўзимдан аҳмоқроқларни кўплаб учратишим мумкин ҳали”. “Кўрдингизми? — қўшиб қўйди у, — қишлоқда ўсган болакайдан бунақа гапларни эшитиш жуда жозибали-да”.

Овқат маҳали бизнинг ўзаро суҳбатимиз худди шу йўсин давом этди. Бўлар-бўлмасга қақиллайверадиган Манон ўзини туголмай бир неча бор шарақлаб кулиб юбориш билан бутун ишимизни бузиб қўйишига сал қолди. Муддатдан

фойдаланиб, қилмишларига ўхшаш воқеани ҳикоя қилиб қаҳрамонимни жуда ёмон оқибатлар кутаётганлигидан огоҳ қилиб қўйдим. Леско билан Манон менинг гапларимдан ва айниқса, унинг айнан қиёфасини чизиб берган маҳалим бир кориҳол юз бериб қолишидан чўчиб, титраб кетишди. Бироқ ундаги ғурур менинг тусимни ўзгартирмади ҳам. Шундан кейин таърифимни жуда усталлик билан яқунладимки, биринчи бўлиб унинг ўзи бунни жуда бир қизиқ воқеага йўйиб, тан олишга мажбур бўлди. Бу қувноқ вазият туғдирган воқеани бекорга айтмаганлигим ва унинг бунга асоси борлигини кейинроқ билиб оласиз.

Ниҳоят, уйкута ётиш маҳали келди, чол тунги лаззат иштиёқида юраги тирчиллаб, сабри тугаётганини билдирди. Леско иккимиз аста ғойиб бўлдик. Чолни ўз хонасига кузатиб қўйишди, Манон эса қанақадир баҳона билан чиқиб келди-да, эшик олдида бизга қўшилди. Уч ёки тўртгача уй нарида турган карета бизга қарама-қарши келди. Бир дақиқадан сўнг бизлар анча узоқлашиб кетдик.

Биз амалга ошираётган иш ҳақиқий қаллобликка ўхшаса ҳам ҳар қалай дакки ейдиган даражада виждонсизликка кирмас эди. Бундан кўра қарга ўйинига қатнашиб, пул ютишларим қораланиши муносиброқ, деб биламан. Дарвоқе, унисидан ҳам, бунисидан ҳам биз ҳеч қандай наф кўрмадик. Қайсиниси учун кўпроқ жазо олишимиз аллоҳнинг ўзига маълум.

Жаноб де Г... М... лақиллатиб кетганимизнинг тагига тезда етиб олганлигига шубҳа йўқ. Ўша оқшом бизни тутиш учун бирон чора-тадбир кўришга киришдимиз-йўқми — билмайман. Аммо унинг махсус ташкилотлар билан яхшигина алоқаси борлиги учун бу борадаги савй-ҳаракатлари зое кетмаслигини инкор қилиш куюшқонга тўғри келмасди асло. Бизлар Парижнинг ниҳоятда гавжум ва чол яшаб турган мавзеидан ҳаддан зиёд олислаб кетдик деган хаёлга бориб бепарволикка йўл қўйибмиз. Чол бу орада нафақат қаергача етиб борганимизу тўхтаган манзилимиз ҳақида маълумот олиб улгурибди, менинг кимлигим, Парижда кечирган турмуш тарзим, Манон билан Б... ўртасида бўлиб ўтган алоқалар ва уни қандай алдаб, лаққа туширганлигимиз, хуллас, қисматимиз билан боғлиқ барча жанжалли ишларни саҳифа-саҳифа ўқиб ҳам чиқибди. Шундан кейин бизни ҳибсга олиш, фақат жиний жиноятчи сифатидагина эмас, балки учига чиққан фоҳиша ва хотинбоз сифатида айблаб суд қилишларига киришибди.

Полисомн зобити олтита қўриқчиси билан босиб кирган маҳал биз ҳали кўрпадан турмаган эдик. Биринчи навбатда улар пулларимиз, тўғриси, жаноб де Г... М...нинг пулларини олишиб, кейин бизларни ташқарига судраб чиқишди-да, кутиб турган икки каретанинг бирига бечора Манонни, иккинчисига ҳеч қандай сўзсиз, огоҳлантиришсиз мени ўтқазди. Шу кетишда тўппа-тўғри Сен-Лазардаги ахлоқ тузатиш қамоқхонасига бориб тушдик.

Тақдирнинг шунақа бевафоликларини синовдан ўтказмай туриб, улар инъом этган оғир мусибатлар ҳақида ҳукм чиқариш мумкин эмас. Қўриқчилар нақадар бешафқатлик кўрсатиб, Манонни на бир бора кучоқлашимга ва на унга бир оғир сўз қотишимга йўл қўйишди. Анча вақтгача унга нима бўлганидан беҳабар бўлиб, ўзимга келолмай юрдим. Юз берган воқеадан кейинроқ хабар топдим, агар ўша маҳалларидек эшитганимда катта фалокат юз бериб, ё ақлимдан озардим ёки бўлмасам ҳаёт билан видолашардим.

Бечора маъшуқам шундай жойга олиб кетилган эдики, унинг номини эшитишнинг ўзи кишини даҳшатга солади. У билан ваҳшийларча муносабатда бўлишмаган, аммо бир кишилиқ, тор камерага жойлаштиришган ва еб бўлмайдиган жирканч овқат учун уни энг ярамас юмушларни бажаришга мажбур этишган. Бундай ачинарли ахборотга анчагина вақтдан кейин, қаттиқ машаққатлар ва энг оғир қийноқларга бардош берганимдан сўнг эга бўлдим. Бошимга қандай кулфатлар ёғилишини Сен-Лазар дарвозаси олдидаёқ тасаввур қила бошлаган эдим. Шунинг учун ўша заҳотиёқ ўзимни ўлимга маҳкум қилинишимни афзал кўрганим ҳам рост. Чунки бу даргоҳ ҳақида илгарилар ҳам кўп эшитганман. Дарвозадан киришим биланоқ соқчилар чўнтагимда бирон қурол ёки ўзимни ҳимоя қилишга ярайдиган бирон восита бор-йўқлигига ишонч ҳосил қилиш

учун иккинчи марта бошдан-оёқ тинтиб чиққанлари мени қаттиқ ларзага солган, худди шунинг устига менинг келишимдан хабар топган назоратчи руҳоний пайдо бўлиб, хушмуомалалик билан кутиб олган эди.

“Отагинам, — деганман унга мурожаат қилиб, — менга юмшоқроқ муносабатда бўлишларини талаб қиламан; биргина дағал муносабатдан минг марта ўлишни афзал кўраман”. “Йўғ-е, нима деяпсиз, тақсир, — дея жавоб қилган эди у, — сиз ўзингизни оқилонга тутсангиз, биз бир-биримиздан мамнун бўлишимиз турган гап”. У мени юқоридаги камерага кўтарилишимни таклиф қилди. Ҳеч қандай эътирозсиз унинг орқасидан юрдим. Солдатлар бизни эшик олдиғача кузатиб боришди; назоратчи руҳоний мен билан камерага киргач, бизни ёлғиз қўйишларига ишора қилди.

“Шундай қилиб, мен сизнинг асирингизман, — дедим унга, — хўп, майли, энди нима қилмоқчисиз, отагинам?” У менинг фаросатли одамлигимдан хурсанд бўлаётганлигини айтди. Унинг зиммасида эзгулик ва динга бўлган мойиллигимни кучайтириш бурчи ётганлиги, мен ўз навбатида насиҳат ва маслаҳатларидан фойдаланишим, менга бахш этадиган ғамхўрликларни бажонидил қабул қилсам танҳо қолган пайтларимда юпанч топишлигимни уқтирди. “Мен бу аҳволда юпанч топишим қийин, — дея эътироз билдирдим унга, — юпанч ато этувчи яккаю-ёлғиз нарса нималигини билмайсиз-да, отагинам”. “Биламан, — деди у менга жавобан, — аммо сиздаги мойиллик ўзгарар деган умиддаман”. Унинг жавобидан менинг саргузаштларим ва шунингдек, кимлитим ҳақида ҳам етарли маълумотга эгаллигини фаҳмладим. Шу боисдан гапларини дурустроқ тушунтиришини сўрадим. У шунчаки бари унга маълум эканлигини тасдиқлади. Бу гаплари менга ниҳоятда оғир жазо бўлиб туюлди. Кўзларимдан ёшим дув тўкилди ва вужудимни мудҳиш тушкунлик қуршаб олди. Ўзим ёмон камситилганлигим ва ҳамма танишларим, уруғ-аймоғларим тилига тушиб дoston бўлишим, оила аъзоларимни иснодга қолдираётганим мени қаттиқ эза бошлади. Шу аҳволда чуқур оҳ тортиб, ор-номусим топталганидан бошқа ҳеч нарса тўғрисида ўйламай, ҳеч нарса эшитмай бир ҳафтани ўтказдим. Ҳатто Манон билан ўтган тотли кунларимни эслашларим ҳам қайғумни қуволмади, қайтага бир-бирини тўлдириб, баттар қийноққа соларди мени. Қалбимни тимдалаб, қаттиқ озор бераётган энг катта одамлар тилига тушиб, орттирган хижолатпазлигиму иснодга қолганлигим туфайли кучаярди тобора.

Қалб қаъридаги шиддатли туғёнлар зарбига тоқат қилишнинг ўзи бўлмаслигини кўплар билмаса ҳам керак. Чунки кишида кучли изтироб қўзғовчи таъсирчан сезгининг беш-олти туригина мавжуд, холос. Ундайлардан муҳаббат ва нафрат, қувонч-у қайғу, умид ва қўрқув ҳиссиётларини тортиб олиб, қўйинг-чи қалблари барча ҳис-туйғудан тамомила бўшаб қолади, бироқ алоҳида тоифадаги одамлар ҳам борки, улар минг турли эътиросларга берилганларида ҳам аранг бир марта ҳаяжонланишлари мумкин, холос. Улар табиат инъом этган бешдан ортиқ одатий туйғудан ташқари фикрлаш билан ҳиссиётга берилишни бир-бирига чагиштириб юбориш қобилиятига эгадирлар, шу тариқа ўзларини бошқалардан афзалликларини тан олиш билан ана шу устунликларини дунёдаги жамики нарсалардан кўра кўпроқ қадрлайдилар. Шунинг учун оддийгина масҳараомуз кулиш ёки менсимаслик оқибатлари уларнинг юрагини тезда яралайди ва худди шунинг учун ҳам хижолатпазликка берилиш туйғуси кўнгилларига қаттиқ ботади.

Сен-Лазар қамоқхонасида бўлган кунларим мен ҳам худди ана шу устунликка муяссар эканлигимни ҳис қилдим. Аянчли аҳволим ҳаддан ортиқ даражага етардики, назоратчи руҳоний бунинг оқибатидан чўчиб, мен билан мулоимроқ ва раъйимга қараб муомилада бўлишликка эътибор берарди. Кунига икки-уч марта олдимга кирар, биргаликда боғ айланиб, сайр қилишларни уюштирар ва худди шу дақиқалардан фойдаланиб, ақл-одобли бўлишга чақирар, худо амрига итоат қилиб, тавба-тазарру билан яшашни унутмаслик ҳақида насиҳатлар қиларди.

Мен ҳам итоат ила унга қулоқ солардим. Ҳатто бир куни ўзимнинг миннатдорлигимни ҳам изҳор қилдим унга. Кундан-кун менда ўзгаришлар юз бера-

ётганига у астойдил ишонч ҳосил қилди шекилли, бир куни деди: “Сиз табиатан ниҳоятда беозор, кўнгилчан одамсиз, фаҳшга берилган, деб бўйнингизга қўйилган жиноий айбнинг тўғрилигига каминанинг ишонгиси йўқ. Икки нарса ажаблантиради доим: биринчиси, шундай яхши фазилат эгаси — сиздай одам қанақасига фосиқ йўлга юриб кетганингиз, иккинчиси шуки, дарҳақиқат, буниси каминани ҳаддан зиёд лол қолдираётир, бир неча йил мобайнида гуноҳ ишларга қўл уриб келган одам не сабабдан каминанинг насиҳату ўғитларини бунчалик тез ва бажонудил қабул қилишга киришганингиздир. Мабодо, ростдан ҳам тавба-тазарруга юз тутган бўлсангиз, ажаб эрас, бу оллоҳ таолонинг марҳаматига эришаётганингиздан далолатдир; борди-ю, сиздаги бугунги ўзгаришларга табиатан очиқ кўнгиллигингиз сабаб экан, иншооллоҳ, ҳеч бўлмаганда ахлоқ-хулқингиз шифо топиб, муродингизга етишишингиз учун асос бор ва шунинг ўзи сизни бу ерда узоқ ушлаб турмасликни тақозо қилади, ҳақиқий ва ҳалолу пок турмуш сари йўл олишга камина умид боғлашга ҳадди сифса, узрлидир”.

Менинг ҳақимда унинг шундай фикрга келганлигидан қувониб кетдим. Уни шу фикрида қолиши ва рўйи рост уни тинчителиш учун ахлоқ-интизомда бошқаларга ибрат бўладиган даражада ўзимни қўлга олишга тиришдим, зеро, бу йўл қамоқда ўтириш муддатини қисқартириш учун бирдан-бир чора бўлиб кўринарди. Мен ундан бир неча китоблар сўрадим. Бунинг устига, бўш вақтларимда айрим илмий ишлар билан жиддий шуғулланаётганимни кўриб у ҳаяжонланиб кетди. Ўзимни машғулотларга бошим билан шўнғиб кетгандай кўрсатиш орқали мендаги ўзгаришларга астойдил ишонч қозонишга эришаётган эдим.

Айни пайтда ташқи кўринишдан шундай эдим, холос. Уятли бўлса ҳам тан олишга мажбурман: Сен-Лазарда ҳақиқий иккиюзламачининг ролини ўйнаётган эдим. Аслида машғулот ўрнига ёлғиз қолдим дегандан пешонаминг шўрлигидан жунбушга келиб, мени ушлаб турган тор зиндон, бу юракни қон қилувчи зуғумларга лаънатлар ўқирдим нуқул. Юракни тарс ёргудай хуноблик, зериклишлар, эл аро сазойи бўлганларимни ўйлашдан қутулишим биланок, унинг ўрнини муҳаббат ҳасрати эгаллаб, миямни эговлашга ўтарди. Манон билан ўрта-мизга тушган ҳижрон, унинг бошидаги машмашали мушкулликлар, у билан ортиқ кўришмаслигимиз мумкинлиги тўғрисидаги ўйлар исканжага олиб на ўнгимда тинчлик берарди менга, на уйқумга ҳаловат. Дам Манонни Г... М... нинг кўйнида кўраётгандай бўлардим, унинг ҳам бошига менинг кунимни солганлигини унутиб, гумонимча қизга тўла эга бўлиш мақсадида мендан қутулиш учун атайи қаматгану, ҳозир улар биргаликда айш-ишрат сураётгандай эди.

Кунларим шу тарзда ўтар, бунинг эса асло охири йўқдай туюлаверарди. Шунинг учун иккиюзламачилик қилишимга катта умид боғлардим. Назоратчи руҳонийнинг эса озгини пойлаганим пойлагани: мен ҳақимда яхши фикрга бораётганлиги тасдиқланаётганмикин ёки иккиланиш тўғилдимикин?.. Ҳар сафар тақдиримни ҳал қилувчи сифатида унга ёқиш учун ҳаракат қилишга зўр берардим. Лекин ҳарқалай менинг ҳақимда яхши фикрдалиги назаримдан қочиб қутулмаётган эди. Унинг менга хайрли хизмат кўрсатиш учун тараддуд кўраётганлигига ҳам ишончим комил эди.

Кунларнинг бирида озодликка чиқишимнинг унга боғлиқлиги борми-йўқлиги ҳақида савол беришга жазм этдим, ҳатто. Бу масала биргина унинг қўлида эмаслигини, аммо жаноб де Г... М... шикоятчи бўйича қамоққа олиш ҳақида буйруқ берган полисмонлар бошлиғи унинг илтимосини ҳам инобатга олиб, мени озод қилиши мумкинлигини айтди. “Шунга умид қилсам бўладими? — сўрадим сепкингина, — икки ойдан бери қамоқ муддатини ўтаётганлигим гуноҳимдан кечиш учун кифоя қилмасмикин?” Агар мен шуни билишни хошлаётган бўлсам, жаноб де Г... М... билан гаплашиб кўришга ваъда берди. Мен бу ишни тезлаштиришини сўраб илтижо қилдим.

Орадан икки кун ўтгач, Г... М... назоратчимнинг айнан унга мурожаат қилингани учун боши кўкка етганлиги, фақат қамоқдан озод қилибгина қолмай, мен билан яқинроқ танишиш умиди борлиги ва шу боисдан менинг олдимга келиш истагида эканига оид хабар олиб келди. Унинг олдимга келишидан келмаслиги

маъқулроқдигига қарамай, озод бўлишим учун бирдан-бир йўл шу эканига умид боғлаганим боис, нафасим ичимда эди.

Ҳақиқатдан ҳам у Сен-Лазар қамоқхонасига кириб келди. Маноннинг уйда кўрганимга қараганда у анча виқорли ва оғир, ҳатто унча бефаросат ҳам эмасдай туюлди. У талайгина чиройли сўзлар билан кўнглимни кўтарган бўлди-да, кейин тентагона хулқ-атворим учун тергашга ўтди. Менинг ёшимда бир оз шўхлик қилиш билан лаззат топишга мойиллик азалдан мавжудлигини ҳам қўшимча қилди-да, кейин бебошлигим учун афсус чекаётган бўлсам, ҳар ҳолда муттаҳамлик, бедаблик билан шуғулланиш оқибати нималарга олиб келиши ўзимга сабоқ бўлиб, фойдага қолганлигини ҳам эслатиб ўтди. Мен бўйнимни эгиб, кулоқ солдим унга. Афтидан, бу кўринишимдан у қониқди шекилли, хазилона кулиб, Леско ва Манон билан қариндошлик алоқаларим тўғрисида кинояли гаплар қила бошлади. Мен ҳаммасига чидаб, лом-мим демай ўтирдим. Бироқ иккаламизнинг ҳам бахтимизга қарши оғзидан Манон ахлоқ тузатиш даргоҳида ҳам бу ёқдаги машғулотини давом эттириб, донг таратаётганлиги ҳақидаги қочирик гап чиқиб кетди. Ахлоқ тузатиш даргоҳи сўзини эшитишим биланоқ қанчалик ҳаяжонга тушганлигимга қарамай, ўзимда куч тўплаб, бу ҳақда очироқ тушунтириш беришини сўрашга аҳд қилдим. “Ҳа-да, мана икки ойдирки ахлоқ тузатиш даргоҳида ўқитиб, ақлини жойига тушириб қўйишаётир. Мен унга сиз Сен-Лазарда яшаб қанчалик кўзингиз очилган бўлса, у ҳам қилмишларидан пушаймон еб, тавбасига таяниб қайтишида муваффақият тилайман”.

Бундай даҳшатли янгиликни эшитгач, мени бир умрга қамоқда қолдиришса ҳам, азройил келиб, жонингни оламан, деб турганда ҳам шаштимдан қайтмасдим барибир. Жон-жаҳдим билан устига ташланарканман деярли куч-қувватимдан бутунлай айрилаётганга ўхшадим. Лекин қолган кучим ҳам жаноб де Г... М... ни ерга кулатиб, бўғзидан гиппа олишимга етганига ҳайрон бўламан ҳамон. Уни бўға бошладим, бироқ шу заҳоти у йиқилгандаги кучли гурсиллашга хирилдоқ овоз қўшилиб, ташқаридагиларнинг диққатини тортди шекилли, назоратчи руҳоний бошлиқ бир неча роҳиблар камерамга бостириб киришди. Уни кўлимдан аранг кутқариб олишди.

Мен ҳолдан тойдим, зўрға нафас олганимча ўрнимдан турдим, “Ё тангрим! — бақариб юбордим нафасим томоғимга тикилиб, — ё тангри таолонинг кўкдаги адолатпарвар фаришталари, қани айтинг, бундай ёвузликдан кейин бу дунёда яшашга ҳаққим борми-йўқми?!” Мен яна куч йиғиб, нақ юрагимни яралаган ўша ваҳший устига қайта ташландим. Мени тутиб қолишди. Ногоҳ ғазабга тўлиб, ёниб ҳайқаришларим ва кўзларимдан тўкилган ёшларни тасвирлашга сўз топилмасди. Хатти-ҳаракатим шу даражага етдики, камерага кирганларнинг ҳаммаси воқеанинг сабабини англаб ололмай ҳангу манг, анграйганларича бир-бирларига тикилишар, нима қилишларини билмай даҳшат ичида қотган эдилар.

Бу орада жаноб де Г... М... ўрнидан туриб, у ёқ-бу ёғини қоқиб, ясама сочлари ва капалак нусха бўйинбоғини тўғрилаб улгурди. Кейин итдай қутурган бир алфозда назоратчи руҳонийга тезда мени энг тор зиндон қаърига улоқтириш ва Сен-Лазарда қўлланилаётган энг оғир жазоларнинг ҳаммасини тадбиқ этишини буюрди. “Йўқ, тақсир, — эътироз билдирди назоратчи унга, — кавалер тоифасидаги бундай табақа шахслар билан сиз айтгандай муносабатда бўлолмаймиз. Бунинг устига у ўзини шундай беозор, шундай интизомли тутардики, ҳозир нима сабабдан, агар бирор боиси бўлмаса, бунақанги ноҳўя ҳаракатга уни нима мажбур қилганига тушунолмаёпман ҳеч”. Унинг бу гаплари жаноб де Г... М...нинг ғазабини сўндирди, у камерадан чиқиб кетар экан, назоратчига ҳам, менга ҳам, унинг шаштини қайтарган, талабини қондирмаган ҳар қандай одамга қарши жазо қўллаш йўлларини топаман, ҳаммангга кўрсатиб қўяман ҳали, деганча кўздан йўқолди.

Назоратчи руҳоний роҳибларига уни кўзатиб келишни буюриб, ўзи мен билан ёлғиз қолди. Тез бундайин жазаво боисини сўради. “Оҳ, отагинам, — дея хитоб қилдим ёш боладай ўпкамни босолмай йиғлашда давом этиб, — ўлгудай

шафқатсизликни кўз олдингизга келтира оласизми, энг ёмон ваҳшийликни тасаввур қила оласизми, разиллар разили Г... М... ана шундай қабихликдан ҳазар қилмайдиган малъун экан, десам, ишонмайсиз, отахон! Менинг юрагимга ханжар уриб кетди у! Қанақасига ўзимга келаоламан энди, йўқ, умрбод келаолмасам керак. Ҳаммасини сизга айтиб бераман, — давом этдим йиғидан ўзимни тутолмай, — сиз бебаҳо одамсиз, сизнинг менга нисбатан раҳимдиллигингизни биламан, ҳа, раҳмингиз келсин менга”. Мен Манонга беқиёс ва жўшқин муҳаббатим қиссасини қисқача гапириб бердим; хизматкорларимиз туфайли бор будимиздан айрилганимизгача, кечган бахтли кунларимиз, Г... М... томонидан маъшуқамни тортиб олиш иштиёқи, ўзаро тузилган битимлар ва унинг қандай бекор қилинишини ҳам унутмадим. Унга бутун шарт-шароитларни ва унинг биз учун фойдали томонларигача кўз олдига келтиришга уриндим. “Бўлган гап шу, — дедим унга, — жаноб де Г... М... хатти-ҳаракатининг боиси қаердалигини билгандирсиз энди. Мени ҳақ йўлга бошлашининг тагида қатта гап борлигини ҳам пайқадингизми? Мендан қасос олиш мақсадида бу ерга қаматтирди. Майли, буниси учун кечирарман, аммо бу ҳолва ҳали, отагинам, у менинг энг қимматбаҳо бойлигимни, ярим бўлагимни этидан юлқиб олиб кетди. У дилбар қизни шармандали равишда қаматтиришга эришди. Бу ҳақда бутун ўзи сурбетларча гапириб берди. Ахлоқ тузатиш даргоҳига қаматтирди, отагинам! Ё тангрим, бу қандай бедодликки, менинг гўзал, ипакдай нозик маъшуқамни-я! Меҳр-шафқатли фариштам Манонни шафқатсизлик билан қамоққа тикишга қандай ҳадди сифди унинг! Бунинг эшитгандан кўра, минг бора ўлганим яхши эмасмиди, дард-алам, уят ва хижолатдан кўра ер ютса бўлмасмиди мени?”

Меҳри дарё, саховатли назоратчи ота аянчли авзойимни кўриб, мени овитишга ҳаракат қилди. Ҳикоямни эшитган кекса бундай таъсирчан воқеани биринчи бор тинглаб, биринчи бор муҳаббат қудратига қойил қолганини тан олди. Менинг ахлоқсиз ҳаёт кечирганимдан хабардор бўлса ҳам у жаноб де Г... М...нинг қилмиши билан келишолмасди ҳеч. У жаноб Г... М...ни менинг оилам билан дўстона алоқада бўлса керак, шунинг учун бу оила тинчлиги, уни сақлаб қолиш ниятида жон куйдираяпти, деб ўйлар экан. Энди ҳаммаси маълум бўлгач, вазият менинг фойдамга ўзгариши учун ёрдамини аямайдиган бўлди. Полисманлар бошлиғига баённома ёзиб, аниқ ҳисобот топширса бас, қамоқдан озод бўлишим эҳтимолдан ҳоли бўлмай қолади. Сухбат давомида у нима учун шу давргача бу ҳақда оила аъзоларим ва қариндош-уруғларни хабардор қилмаганим боисини сўради. Мен отамнинг кўнглини бузгим келмагани ва бунинг устига ўзбошимчалигим учун хижолат тортаётганим туфайли, уларга билдирмай ўз дардимни ўзим тортишни маъқул кўрганимни тушунтирдим. Сухбат яқинида ҳозирок полисманлар бошлиғи олдига боришини ваъда берди. “Ақалли Г... М...нинг кирдикорлари тўғрисида ахборот бериб қўйиш учун бориш керак, — деди у. — Бунинг устига анови чол ниҳоятда кайфияти бузилиб, қаҳр-ғазаб билан кетди. Ҳар ерда гапи ўтадиган одам-да, у, қўлидан ҳар нарса келиши мумкин, бизнинг илгарироқ бориб, қовун тушириб қўймасидан фалокатнинг олдини олишимиз ҳам керак-да, ахир”.

Борди-ю, полисманлар бошлиғи қамоқ муддатимни яна чўзадиган бўлса, тезроқ озодликка чиқишим учун қандай чора топишим устида бош қотира бошладим.

Ўлимга ҳукм қилинган жиноятчи қатл муддатни қутаётгандай сабрсизлик билан назоратчи руҳонийнинг йўлини пойлардим. Маноннинг ахлоқ тузатиш даргоҳида қамоқдалигини эслашим билан яна тасаввур этиб бўлмайдиган даражада юрагим ўртана бошларди. Иснодга қолгани ҳақида гапирмаса ҳам бўлади, Манон билан муносабатлари қандай, унинг ҳоли нима кечаяпти, дея ўйлай-ўйлай, ўйимга етолмасдим ҳеч. Чунки у жойнинг қанақалиги ҳақида кўп эшитганман, энг ярамас томонларини биламан, барини кўз олдимга келтирсам, ич-этимни еб, дод деворгим келаверади нуқул. Йўқ, қатъий бошқа бир қарорга келиш керак. Қанчалик қийин бўлмасин, бирон чора топиб, уни қутқариш жуда зарур ва шунга астойдил қарор қилдим. Аввал бу ердан чиқиб олиш йўлини топиш, ҳатто тўғри келса, Сен-Лазар қамоқхонасига ўт қўйишдан ҳам тоймаслик керак.

Ўйлай-ўйлай полисманлар бошлиғи менинг қамоқда ётиш муддатимни узайтиришга буйруқ чиқарса нима қиламан, қандай гадбирни ишга соламан, деган фикрларга бориб, бошим қотди. Бутун ихтирочилик қобилиятимни ишга солиб, амалга ошириладиган ва ошириб бўлмайдиган усулларни фикран мўлжаллаб кўрдим. Бу ердан қочиш йўлларининг турли хилини миямда пиширдим, борди-ю, мақсадга эришолмасам, яна қўлга тушиб, қамоқ муддатим яна ҳам узайтирилиши ва бошқа қатъий тартиблар қўлланишини тарозуга солиб кўрдим. Кимларнинг ёрдамига суянишим мумкинлигини номма-ном эсладим. Бироқ уларни қайси йўллар билан хабардор этиш керак. Бу ёғи ҳам бор эди ҳали.

Қўққисдан миямга галабага муяссар этгувчи янги режа келиб қолди, фақат унинг устида ўйлаш, мукамалроқ пишитиш ва қайта-қайта мулоҳаза қилиб кўришга тўғри келади. Ҳа, назоратчи ҳазрат ижобий хабар топиб келолмаса, шу режаларимни қўллашдан бошқа чора қолмайди.

Унинг келиши қўлга чўзилмади; бироқ кўринишидан яхши хабар топиб келётганга ўхшамасди асло. “Мен полисманлар бошлиғи билан гаплашдим, — деди у, — афсуски, жуда кеч қолган эканман. Жаноб де Г... М... бу ердан чиқиб-боқ унинг ёнига борган экан, бўлган воқеани қўшиб-чатиб унга етказган, ҳаммамизга қарши қўйишга улгурган экан. Бошлиқ ўз навбатида сизнинг қамоқ муддатингизни узайтириш бўйича буйруқ ҳам тайёрлаб қўйибди”.

“Локин сиздан эшитганларимни унга бир бошдан баён қилганимдан кейин анча бўшашди. Қариб қуйилмаган жаноб де Г... М... устидан кулиб қўйди. Шунга қарамай унинг талабини қондирмасликнинг иложи йўқлигини айтиб, сиз яна ярим йилча сабр қилишингизга тўғри келишини тушунтирди. Ярим йил ҳадегунча ўтади-кетади, бунинг устига унинг айтишича шу муддат ичи бу ерда бўлишингиз фақат фойдага қолади ўзингизга. Каминага сиз билан яхши муносабатда бўлишларини таъминлаш ҳам топширилди. Яна ишончим комилки, сиз ўрта-миздаги маъқул муносабатлар ҳақида бировга гуллаб қўймайсиз”.

Юксак саховатли назоратчининг ҳикояси узоқ чўзилди, бу орада мен эшитганларимнинг ҳаммасидан етарли хулоса чиқариб, режам юзасидан пухта ўйга толиб ҳам улгурдим. Озодликка чиқишга интилиш бўйича бир тўхтама келишнинг иложи йўқдай кўринди. Бироқ бўш келмаслигим керак. Шунинг учун бу ерда қолишим лозим топилган экан, майли, қоламан, қайтага ул зотнинг ишончини қозониш билан юпанч топишимга айни имкон туғилар экан, дея уни тинчитдим. Фақат битта узрли илтижойим борлигини ҳам қистириб ўтдим, яъни мабодо ҳазратга малол келмаса, мендай бир гуноҳкор банда фойдасига холис хизмат кўрсатсалар, тангрининг ўзи ул зотнинг умрини янада зиёда қилгай. Яъни, Сен-Сюльпис семинариясининг ибодатхонасида хизмат вазифасини ўтаётган, ҳақиқий дин ҳомийси бўлган дўстимга дарагимни билдирсалар ва аҳён-аҳён олдимга кириб туришига рухсат ҳам берсалар, мутлақо эсдан чиқмайдиган иш бўларди, дея тушунтирдим.

Мазкур илтимосим сўзсиз бажариладиган бўлди. Мен дўстим деб, Тибержни кўзда тутаётган эдим. Унинг бевосита ёрдами учунгина эмас, балки, ўзи билмаган ҳолда ундан билвосита шахсий фойдам йўлида фойдаланишим учун жуда зарур эди. Икки сўз билан тушунтирадиган бўлсам, мақсадим Лескога хат ёзиб, у билан бирга бошқа дўстларимни ҳам менинг озодликка чиқишим учун бош қотиришга ундаш. Лекин Лескога хат етказиш осон иш эмасди, бунинг уддасидан фақат Тиберж чиқарди, холос. Тиберж айнан Лескони маъшуқамнинг акаси сифатида танирди. Лекин у бундай топшириқни бажаришга кўнармикин, ана шундан чўчиб турардим бир оз. Борди-ю, Леско хатимни ўқиб, мақсадимга тушунса, гўё акам сифатида менинг ишларимдан хабар олгани Парижга келган бўлади-да, қаердалигимни билиб, Сен-Лазарга ташриф буюради. Шу йўсинда учрашиб, биргаликда жуда тез амалга ошириладиган ва ишончли восита йўли билан қочишимни ташкил этиш ҳақида бафуржа маслаҳатлашиб оламиз.

Назоратчи ҳазрат Тибержга дарагимни етказди. Садоқатли дўстим кўпдан бери мени йўқотиб қўйган, барча саргузаштларимдан ҳам хабарсиз эди. Ниҳоят, Сен-Лазардалигимни эшитгандан сўнг эса қисматимдан унчалик ташвиш

тортмаган ҳам бўлиши мумкин, чунки бу воқеа энди ақлимни киритиб, тўғри йўлга тушиб олишимда бир сабоқ ролини ўйнаса зора, деб умид қилган.

У жуда тез етиб келиб, камерамда пайдо бўлди.

Сўхбатимиз дўстона ва самимий ўтди. У менинг хоҳиш ва мақсадларимни аниқроқ билишни истарди. Шунинг учун юрагимдаги бор гапларимни очиқ-ошқора тўкиб солдим. Фақат қочишим масаласини яшириб қолдим, холос. “Сизнинг олдингизда мен ўзимни фаришта қилиб кўрсатмоқчи эмасман, дедим мен, — сиз қаршингизда тўғри йўлдан адашиб, ахлоқсиз ҳаёт кечирганлиги учун оллоҳнинг қаҳрига дучор бўлган, бир сўз билан айтганда, қалби муҳаббат тузоғи ва Маноннинг сеҳру жодусидан бутунлай кутулиши натижасида ақл-ҳушини йиғиб, астойдил тавбасига таянган аввалги дўстимни кўраяпман, деган тасаввурда бўлсангиз, менга ниҳоятда юқори баҳо бериб юбораётирсиз. Йўқ, дўстим, сиз бундан тўрт ой бурун мени қай аҳволда ташлаб кетган бўлсангиз, ҳозир ҳам ўшанинг ўзини кўриб турибсиз. Ўша ошиқи беқарор, машғум ишқ дардида бор-будини йўқотган ва ўзини ана шу йўлда доимий бахтини қидираётган ўша бечорайи бедаво одамман ҳамон”.

Унинг менга берган жавобича, бу хилдаги икромим билан ҳеч қандай авф этишларга муносиб эмасман; дунёда гуноҳ орттирган бандалар кўп, улар фисқу-фужурларнинг алдамчи лаззатларидан маст-аласт бўлиб ана шу кайф-сафодан бўлак хайрли нарсани тан олмайдилар, бу ёлғон лаззатлар, вақтинчалик бахтиёрликларнинг бари оқибатда сароб бўлиб чиқиши ва кейин тилларини тишлаб қолишларига сабаб бўлишини тасаввурларига ҳам келтирмайдилар, ваҳоланки, ўз тузоғига илинтириб, ақл-ҳушини ўзига чамбарчас боғлаб олган мазкур воситалар фақат бахтсизлик, жиноятлар сари бошлайверишига қаршилик кўрсатиш ўрнига уларга инон-ихтиёримни бериб қўйишим бирор-бир юқори идрокка эга эканимни мутлақо оқлолмайди.

“Тиберж, — дея эътироз билдирдим унга, — қаршингиздаги қуролсиз одам устидан ғалаба қилиш сизга осон! Ўз навбатида бу гапингиз бўйича мулоҳаза юритишга ижозат беринг. Сиз айтган ўша лаззатлар ва кайф-сафолар азоб-уқубатлар, оғир мусибат, ҳадиксираш, ҳаяжонларсиз, бемалол ўтишини тасдиқлай оласизми? Унда қамоқхона, хоч, қатл ва зolimларнинг қийноқларига қандай баҳо берасиз? Диний эътиқод билан тан азоби олишнинг орасида ҳеч қандай фарқ йўқ — қалбингиз иккисидан ҳам баробар ҳаловат топади, дерсиз балки? Яна шундай дейишдан ҳам тоймайсиз: бу ҳали исботланмаган жумбоқдир. Шундай қилиб, лаззатланиш сизнингча жуда кўп изгиробларнинг аралашмаси; ёки аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, инсоннинг бахтиёрлик сари интилишига манба бўлғувчи ҳар қандай оқибатлар яширинган тим қоронғилик тубидир. Модомики, ҳар кимсанинг бирдан-бир орзуси бўлган бахтли ҳаёт ато қилувчи қудратли кучга бошга тушадиган офатлар орқали эришилади, дейдиган бўлсак, унда нима учун менинг ҳол-аҳволим ҳақида сўз борар экан, сиз бунга ақл бовар қилмайдиган тентаклик ва бемулоҳазалик тариқасида қарайсиз? Мен Манонни севаман. У билан бирга тинч, бахтиёр ҳаёт кечиришга беҳисоб изгироблар орқали эришиш учун интиламан. Мен танлаган йўл ниҳоятда машаққатли, аммо эзгу ниятларимга эришиш ишончи барча қийинчиликларимни енгиллаштиради ва мен ана шу йўлда чеккан азобларимни унутиб, Манон билан бирга ўтказадиган бир лаҳзалик умримни ўзим учун ҳади қилинган мукофотдан ортиқроқ деб ҳисоблайман. Демак, сиз билан менинг мулоҳазам ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ экан. Мабодо, бўлган тақдирда ҳам вазият менинг фойдамга хизмат қилиши аниқ. Чунки мен орзу қилган лаззатланиш жараёни жуда яқин, сизники эса узоқ. Менинг изгиробларим нима учун ҳар бир кишига тушунарли, сизникига тушуниш қийин, дарвоқе, уни фақат диний эътиқод тариқа қараш мумкин, холос”.

Бу тариқа мулоҳаза юритишим Тибержни кўрқитиб юборди чоғи. Икки қадам ўзини орқага ташлаш билан менинг сўзларим нафақат соғлом фикрловчиларнинг шаънига ҳақорат, балки манфуруна тасаввур, шайтон йўлдан урган одамнинг манфуруна тасаввури, динга шак келтиришнинг ўзгинаси, деган тушунчага бориб, жиддий ўйланиб қолди. “Зероки, — хаёлидаги тилига келган унинг, —

сизнинг чеккан изтиробларингиз билан шарият йўл-йўриқларини бир-бирига таққослаш ҳақиқий шаккоклик ва тескари ғоялар тафсилдир”.

“Гапингизга қўшиламан, — дедим унга жавобан, — ғоя борасида мен ноҳақ-дирман; аммо гап менинг мулоҳазамда эмаслигини ҳам назардан чиқарманг. Менинг мақсадим севгида барқарорликни бахтсизлик аломати санаб, бир-бирига қарама-қарши қўйишингизни тушунтириш, холос. Борди-ю, бу борада қарама-қаршилиқ бўлса-бўлмаса, мен айтган фаразлардан қочиб қутулолмаслигингизни исбот қилишга уриняпман, деб ҳисоблайман ўзимни. Худди шу маънода икки хил ғоя ўртасидаги фарқни исбот қилдим ва бир умр шу фикримда қоламан.

Сиз ҳам эзгулик сари бошловчи муҳаббат йўлидаги мақсадлардан чексиз равишда юқориқдир деб, менга эътироз билдираарсиз. Ким буни инкор қила олади? Лекин масала бунда ҳам эмас-ку! Гап эзгуликни ҳам, муҳаббатни ҳам изтироб чекишларга мажбур қилишга қодир куч ҳақида бораётир. Келинг, натижалар бўйича ҳукм чиқариб кўрайлик: эзгулик талабларини бажаришдан чекинувчилар ҳар қадамда топилади, аммо муҳаббат талабларига дош беролмайдиганларни камдан-кам учратасиз.

Яна эътироз билдиришингиз мумкин: эзгулик йўлидаги қийинчиликдир, деб. Модомики шундай бўлса, уларсиз золим ҳам, хочга парчинлашмай, тинч ва осойишта ҳаёт кечирувчиларнигина учратиш мумкин экан-да? Йўқ, гапимга қўшимча қиламан яна: шак-шубҳасиз садоқатли ва беғубор муҳаббатлар доим мавжуд, сизнинг гапингиз билан менинг гапим ўртасидаги фарқ шундаки, менинг фойдамга ён босувчилар кўп топиллиши муқаррар, яъни муҳаббат, ҳа, дамбадам алдашлар содирлигига қарамай айнан муҳаббатгина кишиларга ҳеч бўлмаганда қувонч ва кўнглихушлиқлар бахш этади, дин эса ибодат ва маъёус мулоҳазаларга берилмоқнигина тавсия қилади, холос.

— Ташвишланманг, — қўшимча қилдим яна, аста-секин менга хайрихоҳ бўла бораётганига қарамай, ранжиган ифодани юзида кўриб, — юракни муҳаббат маҳрум этиб, фақат эзгуликка интилиш орқали бахтга эришасан, дейиш билан мақсадга етолмайсиз ҳеч қачон, биз инсонлар шундай яратилганмизки, тасаввуримизда гўё лаззатланиш орқалигини бахтга эришамиз, деб ўйлаймиз доим. Буни инкор қилолмайсиз; ҳа, бошқача йўлни тавсия қилишнинг улдасидан чиқолмайсиз ҳам. Дунёдаги барча лаззатлар ичида муҳаббат дарди билан яшаб орттирган лаззатчалик тотлироқ лаззат борлигига ҳеч кимни ишонтиролмайсиз ҳеч қачон. Аксини айтиб, бахтга эришишнинг бошқача йўлини тавсия қилиб кўринг, қуруқ гаплар билан бошни айлантириш орқали алдаётганингизни дарров сезадилар-да, бошқа биронта сўзингизу ваъдаларингизга бир умр ишонмай ўтадилар. Сиз дин тарғиботчилари, менга муҳаббатдан воз кечиб, фақат эзгуликка ишонишимни истайсиз. Бусиз яшаш мумкин эмас гўё. Аммо минг уринманг — қўлингиздан келмайди, чунки бу жуда қийин ва азиятлидир. Буни ўзингиз ҳам яхши биласизу билмасликка оласиз. Яна таъкидлаб мени ишонтиришга уринтиришингиз мумкинки, муҳаббат ўткинчи туйғу, у фақат кишини бир умр изтиробга солишни билди, бошинг қайғудан чиқмайди, деб. Ва ниҳоят яна шундай таъсирли уқтиришлар билан ишқдан ихлосимни қайтаришга уринишингиз мумкин, яъни муҳаббатдан лаззатланиш қанчалик тотли бўлмасин, барибир осмоний лаззатга етмайди, унинг йўлида қанча катта қурбонликларни раво кўрсанг, у сени шунча тақдирлайди, деб. Лекин шуни яхши билингки, кўксимизда юрагимиз уриб турар экан, ҳар қандай лаззат ҳам осмонда эмас, шу ердадир, киндик қонимиз тўкилган мана шу она заминда”.

Нутқимнинг якуний қисми Тибержга ёқиб тушди. У фикрларимга кўп жиҳатдан қўшилди. Фақат биригина савол билан эътироз билдирди: менда шунчалик эътиборга лойиқ ғоя туғилган экан, нима учун ўзим шунга амал қилиб, мақсадимга эришақолмадим, нима учун хосиятсиз муҳаббатдан воз кечиб, ўз тамойилим бўйича равонроқ йўл танлаб, ғолибликнинг улдасидан чиқаолмаяпман ҳамон? — “Азиз дўстим, — дедим унга жавобан, — ҳамма иллат шундаки, мен ўзимнинг бўшанглигим ва лавашанглигимдан қўйиб, ўзимга ачиниб кетаман баъзан. Буни тан олмай иложим йўқ. Менинг ақлим билан боғлиқ ҳолда

фаолият юритиши керак, бироқ ихтиёр фақат менинг қўлимдагина эмас-да. Маноннинг сеҳр-жодусидан қутулишнинг иложини тополмасам не қилай, ким менга ёрдам бераолади бу борада?” “Мени худо кечирсину, — деди Тиберж, — тушқунликка берилган одамларнинг нутқини эшитаётганга ўхшайман”. “Кимлигимни ўзим ҳам билмайман, — эътироз билдирдим унга, — лекин ким бўлишимдан қатъий назар, бир нарсани танамда ҳис қилиб, айта оламанки, ўша сиз тилга олган тушқунлик жафоқашлари бир томондан ҳақ ҳам эканлар”.

Ўзаро суҳбатимиз дўстимнинг юрагида менга нисбатан ачиниш туйғуси уйғотишга сабаб бўлди чоғи. Менинг бебошлигим иродаминг бўшлигидан эмас, балки лавашанглигим ифодаси эканлигига яхши тушунди. Шундан кейин унинг дўстлик туйғуси яна ортиб, беқиёс ёрдамлар кўрсатдики, усиз мен бутунлай ҳалокаатга учраган бўлардим. Лекин барибир Сен-Лазардан қочиш ниятим борлигини унга билдирмадим. Фақат мактубимни кимга ёзган бўлсам, ўшанга тез етказиш зарурлигини тайинладим, холос. Мактубни у келгунга қадар тайёрлаб қўйгандим ва минг хил далилларни кўндаланг қўйиб, унинг қўлига тутқаздим. У ҳам ўз навбатида топширигимни ўрнига қўйиб бажарди. Ўша куни кечга яқин мактуб Лесконинг қўлига тегибди ҳам.

Эртасигаёқ етиб келган Лескони акам сифатида қабул қилиб, бемалол олдимга киришига рухсат ҳам беришибди. Уни кўрганимда қувончимнинг чек-чегараси йўқ эди. Камера эшигини ичидан маҳкам беркитиб олдик. “Ҳар бир дақиқа қиммат, — дедим унга, — аввало менга Манон ҳақида нимаики билсангиз, ҳаммасини гапириб беринг, кейин қандай қилиб кишандан озод бўлишим тўғрисида маслаҳат берасиз”. У мен қамоққа тушгандан бери синглисини бирор марта кўролмаганлигидан нолий бошлади. Худди мен сингари анча оғир қисматни бошдан кечирибди: Узоқ синчковлик билан қидириш орқасида унинг қаердалиги хабарини топибди-да, бир неча марта борган жойида учрашишга рухсат беришмабди. “Разиллар разили Г... М...! — бақириб юбордим беихтиёр, — бу қилмишинг учун ҳали не-не кулфатларни бошингга соламан, қараб тур!”

“Сизнинг озод қилинишингизга келсак, — давом этди Леско, — бу сиз ўйлагандан ҳам қийинроқ масала. Кеча кечқурун иккита танишим билан келиб, бинонинг бутун атрофини кузатиб чиқдик, ўзингиз хатда ёзганингиздек деразангиз ҳовли томонга қараган бўлса, сизни бу ердан кутқариш осон бўлмайди. Бундан ташқари, камерангиз тўртинчи қаватга жойлашган, на арқон боғлаб ва на нарвон қўйиб бўлади. Шунинг учун ташқари томондан озод қилишнинг иложи йўқ, балки бинонинг ички томонидан бирон нарса ўйлаб топишнинг имкони бўлар”.

“Йўқ, — дея қарши чиқдим унга, — мен ҳаммаёқни кўриб чиққанман. Айниқса, назоратчининг марҳамати туфайли орқамдан пойлаш анча сусайгандан бери атрофни бемалол кўздан кечириш имконига эгаман. Камеранинг эшигига калит солиб беркитиб қўёлмайман, чунки роҳиблар юрадиган йўлкалар бўйлаб сайр қилиш учун рухсат берилган менга. Қалин-қалин эшиклар зиналарга тақаб қурилган, кечалари ичи-ташидан маҳкам беркитиб қўйилади; қанчалик чаққон ва тадбиркор бўлмайин ўз кучим билан бу ердан қочиб, қутулишим амри маҳол”.

“Тўхтанг, — давом этдим ўйга толиб, хаёлимга ажойиб бир фикр келиши билан, — битта тўппонча олиб келиб беролмайсизми?” “Қанча десангиз, шунча олиб келаман, — деди Леско, — бирортасини гумдон қилмоқчимисиз?” Одам ўлдириш менинг тузган режамга кирмаслигини уқтирдим, ҳатто тўппонча ўқланмаган бўлса ҳам майли. “Эртагаёқ келтириб беринглар, — қўшимча қилдим мен, — соат ўн бирларда ўзингиз икки-учта шерингиз билан қамоққона дарвозаси қаршисида кутиб турасиз. Ишончим комилки, қочишнинг урдасидан чиқаману ёнингизда бўламан”. Қандай қилиб, уларнинг олдига чиқишим мумкинлигини билишга қизиқди у. Мен ўйлаган тадбир амалга ошмагунга қадар чора-йўллари билишдан фойда йўқлигини уқтирдим. Кейин бу ердан тезроқ кетишини сўрадим, яхшиси, эртага учрашганимиз маъқул. Уни эртасига ҳам

биринчи сафардагидай ёнимга осонгина қўйиб юборишди. Унинг ташқи кўри-нишидан алоҳида ҳурматга сазовор одам, деб қабул қилишган чоғи.

Куролни қўлга олганимдан кейин озод бўлишимга асло шубҳа қолмади. Мен тузган режа унча пушта ва мукамал ҳам эмас эди. Шунга қарамай эркинликка чиқишга бўлган иштиёқим бу йўлда галаба қилишим сари астойдил илҳомлан-тириб турарди. Менга камерамдан бемалол чиқиб, йўлакда сайр қилиш учун рухсат берилгандан бери дарвозабон ҳар кеч дарвоза калитини назоратчига топ-шираётганини билардим, шундан кейин ҳаммалари тунги дам олишга тарқа-лишлари билан бинонинг ичида жимжитлик ҳукм суриб қоларди. Мен ҳеч қан-дай қаршиликсиз йўлақдан юриб, тўппа-тўғри назоратчи турган хонага кириб бораверишим ҳам мумкин. Режам бўйича агар у ўз хоҳиши билан калитни бер-маса, тўппонча ўқталиб, қўрқитиш орқали калитни тортиб олиш ва дарвозани очиб кўчага чиқишим керак. Кеч киришини сабрсизлик билан кутдим. Ниҳоят соат тўққиздан кейин дарвозабон пайдо бўлди. Ҳамма роҳиблари хизматкорлар жой-жойларига тарқаб кетишларига имоним комил бўлиши учун яна бир соат кутдим. Кейин тўппончани олиб, иккинчи қўлимда шаъм ушлаганча ишга ки-ришдим. Аввал бориб, ҳеч кимни уйқудан уйғотиб юбормаслик ва ортиқча шовқин кўтармаслик учун назоратчининг эшигини аста қоқдим. Иккинчи бора тикиллатганимдан сўнг шарпамни эшитди-ю, афтидан, бирорга роҳиб касал бўлиб қолган бўлса, ёрдам керак бўлгандир, деб ўйлади шекилли, эшикни очишга турди. Шу аснода у эҳтиёткорлик қилиб, эшик ортидан кимлигим ва нима кераклигини сўради. Мен номимни айтишга мажбур бўлдим, фақат аҳволи жуда ёмонлашиб қолган одамдай овозимга ниҳоятда ғарибона, аянч оҳанг бериб га-пирдим. “Ий-е, бу сизмидингиз, болажоним, — деди у эшикни очар экан, — шундай бемаҳалда қандай эҳтиёж етаклаб келди?” Мен ичкари кириб, уни эшикдан четроққа тортдим-да, ортиқ Сен-Лазарда туrolмаслигимни таъкид-ладим, ҳозир тун, шарпа кўтармай секингина чиқиб кетишимнинг айна пайти, шунинг учун ўзаро дўстлигимиз ҳурмати, ўзи эшикни очиб берса — бергани, бўлмаса, калит бер, ўзим очақоламан, деб тушунтирдим.

Бу хилда қатъий талаб қўйишим уни ажаблантирмаслиги мумкин эмасди. У бир неча дақиқа лом-мим деёлмай менга қараб тураверди, вақт эса кутиб тур-майди, шунинг учун иккинчи марта мурожаат қилиб, унинг менга нисбатан қилган илтифотлари учун мамнунлигим, аммо эркин ҳаёт иштиёқи мен учун дунёдаги барча нарсалардан мўътабарроқ, беқиёсроқлигини, бунинг устига адо-латсизларча, бегуноҳдан-бегуноҳ қамалганим, худди шунинг учун ҳам шу кеча албатта озодликка чиқишни шахсан ўзим ҳал қилишим зарурлигини тўкиб сол-дим. У бақириб, ҳаммаёқни бузмаслиги, бошқаларни ёрдамга чақирмаслиги-нинг олдини олиш мақсадида камзулим чўнтагига яширинган тўппончани кўрса-тиб қўйдим. “Тўппонча! — деб юборди у. — Бу қанақаси?! Сизга кўрсатган шунча эътибор, ихлосларим эвазига мени жонимдан жудо қилмоқчимисиз?”

“Худо ўз паноҳида асрасин сизни, — дея жавоб қилдим унга, — сиз ақлли одамсиз, фалокат юз беришига йўл қўймайсиз, деб ўйлайман, ҳазрат, аммо мен озодликка чиқишни истайман, қарорим қатъий, мабодо режам сизнинг айбин-гиз билан амалга ошмай қолса, унда ўзингиздан кўринг”.

“Ахир, азиз ўғилжоним, — ранги докадай оқариб, кўрқувдан қалтиради у, — мен сизга нима ёмонлик қила қолдим, ўлдиришга бирор асосингиз борми?” “Ҳеч ундай эмас! — шошиб жавоб қилдим унга, — сизни ўлдирмоқчи эмасман. Тирик қолишни истасангиз, эшикни очиб беринг ва мен сизнинг энг яхши дўстингиз бўлиб қоламан”. Стол устида ётган калитга кўзим тушди. Уни ол-дим-да, назоратчига шарпа чиқармасдан орқамдан юришини сўрадим.

У бўйсунушга мажбур бўлди. Айна пайтда эшикларнинг биридан иккин-чисига, кейин учинчисига ўтиб аста силжирдик. У эса ўзича жавраб, бир жум-лани қайтарарди нуқул: “Болажоним, болажоним, шундай бўлишини ким ўйлабди-я?” “Секинроқ, отагинам, секинроқ”, — ҳар лаҳзада қайтарардим мен ҳам. Ниҳоят, кўча дарвоза олдидаги темир панжарага яқинлашдик. Мен ўзим-ни эркинликда ҳис қила бошладим. Бир қўлимда шаъм, иккинчи қўлимда тўппонча ушлаганча назоратчининг орқасида турардим.

У қулфга калит солиб, очишга уринаркан, дарвозага яқин ҳужрадаги хизматкор шарпамизни эшитди шекилли, эшикдан калласини чиқарди. Ҳазрати назоратчи балки чиқиб келиб, мени қўлга туширар, деган ниятда уни ёрдамга чақириш билан эҳтиёткорлигини йўқотиб қўйди. Ғулабирдан келган шоввоз ҳеч иккиланмай менга ташланди. Мен ади-бади айтишиб ўтирмадим-да, кўксига тўппончани тираб туриб, тепкини босдим: “Кўрдингизми, отагинам, сиз туфайли битта одамнинг жони узилди, — дедим тантанаворлик билан йўл бошловчимга қараб, — аммо бу сизни йўлдан уришга сабаб бўлмаслиги керак”, — қўшиб қўйдим кейин, уни сўнги дарвоза томон итариб. У дарвозани очишга мажбур бўлди. Мен ҳеч қандай қийинчиликсиз кўчага чиқдим-да, ваъдага мувофиқ, тўрт қадамча нарида иккита шериги билан мени кутаётган Лескони топдим.

Биз йўлга тушдик. Леско тўппончадан ўқ отилганини эшитгандай бўлгани ёки назарида шундай туюлганлигини айтди. “Айб ўзингизда, — дедим унга, тўппончани ўқламай келинг, демаганмидим?” Ҳар қалай, унинг тадбиркорлиги учун миннатдорлик билдирдим. Аксинча, қайтадан узоқ муддатга қамоқда қолиб кетган бўлардим. Тунни ўтказиш учун мусофирхонага бордик. Қамоқхонадаги бемаза овқатдан сўнг дурустроқ томоқ еб, озроқ куч йиғиб олдим. Бироқ эркинликка чиққанлигим ҳам татимасди ўзимга. Манон учун ниҳоятда озор чекардим. “Қандай бўлмасин уни озод қилиш керак, — дердим дўстларимга, — фақат шу ният билан озодликка чиқиш учун курашдим. Сизнинг тезкор ёрдамингизга муҳтожман. Ўзимга келганда, бу йўлда қурбон бўлишга ҳам тайёрман”.

Ақл-фаросатда кўп жиҳатдан етук Леско бу борада жуда эҳтиётлик зарурлигини уқтирди. Сен-Лазардан қочишим, бунинг устига дарвоза олдида ўчакишгандай тўппонча отилиб, одам ўлгани ҳали кўп тўс-тўполон кўтарилишига сабаб бўлади. Қўли ҳар ёққа етадиган полисманлар бошлиғи мени тутиш ҳақида буйруқ берса бас, бояги-боягидай қамоқдан яна. Ёхуд Сен-Лазардагиндан баттароқ кунга қолишим ҳеч гапмас. Шунинг учун душманларим нафасларини босиб олишларига қадар бир неча кунча кўздан яшириниб, бирор жойнинг эшигининг ичидан беркитиб ўтиришимга тўғри келади.

Маслаҳат жойида бўлди. Айтилган гапларнинг ҳаммаси тўғри. Лекин менинги ўзим ҳам ана шу маслаҳатларга амал қилишим учун ақлимни йиғиб, иш тутишим керак. Бундай имиллашлар ҳам, эҳтиёткорлик ҳам қонимда жўш ураётган эҳтиросимга бўйсунмайди. Шунинг учун унинг гапига кириб, бугун ва эртаси кунни ҳам вақтимни уйқу билан ўтказадиган бўлдим. Шу заҳотиёқ Леско мени ўзининг хонасига қамаб, устимдан беркитиб қўйди. Ўша ерда кечкурунга қадар ўтириб чиқдим.

Вақтимнинг бир қисмини Манонни озод қилиш бўйича турли хил лойиҳалар тузиш, турли йўл-йўриқлар ўйлаб топишга бахш этдим. Ишончим комил эдики, у ётган зиндоннинг деворлари менинги куним ўтган ғурбатхонадан ҳам мустаҳкамроқ бўлиши керак. Унда куч ишлатиб бировни қутқаришнинг иложи йўқ, шунинг учун фақат қувлик ишлатишдан бошқа чора қолмаган. Лекин ҳозирча ихтирочилар худоси ҳам бу ишни қандай бошлаб, қандай тугатишни билмасди. Мен ҳам ўйлай-ўйлай бир тўхтамак келолмадим ҳеч. Шунинг учун бу ишни то Манон ётган ахлоқ тузатиш даргоҳининг ички тартиб-қоидалари ҳақида тўла маълумотга эга бўлганимга қадар тўхтатиб туришни маъқул топдим.

Қоронғу тушгандан сўнг ўзимни эркинроқ сезиб, Лескодан ўша ергача кузатиб қўйишини сўрадим. Биз анча соғлом фикрли бир қоровул билан гаплашиб қолдик. Мен ўзимни мазкур даргоҳнинг таърифини эшитиб, бир кўришга ҳавас қилган ҳорижий меҳмон қиёфасига солдим. Даргоҳнинг майда-чуйда тафсилотларигача билишга қизиқиб, гапни аста-секин бошлиқларининг номлари, уларнинг феъли-атворларигача билишга қизикдим. Саволимнинг ниҳоясидан сўнг уни тезда амалга оширишга киришдим. Бошлиқларининг фарзандлари борми-йўқлигини суриштирдим. Мен учун бу жуда муҳим масала эди. У бу ҳақда аниқ жавоб беролмаса ҳам, бошлиқлардан бири бўлмиш жаноб Т...нинг бўйга етган ўғли билан бир неча бор бу ерда кўрганлигини айтди. Шунинг ўзи менга етарли эди.

Шу заҳотиёқ суҳбатни тугатиб уйга қайтдим-да, Леско билан янги тузилган режам устида фикр алишдим. “Менинг тасаввуримча, — дедим унга, — жаноб де Т...дай ўзига тўқ, яхши оилада тарбия кўрган ўсмир болаларни лаззат тотиш ҳисси қизиқтирмаслиги мумкин эмас. Ундайлар аёлларга нисбатан рақиблик қилишни билмайди, ортиқча тентак ҳам эмасдирки, ишқий масалаларда бирова ёрдам беришдан бош тортса. Шу йўсинда Манонни кутқаришга уни жалб этиш режаси туғилди. Мабодо у виждонли ва ҳис-туйғудан олисдаги одам бўлмаса, олийжаноб ният юзасидан бизга, албатта, ёрдам беради. Борди-ю, бундай вазифани бажара олмаган тақдирда ҳам, ақалли бир гўзал қиз хурмати, унинг биргина бўсаси эвазига нимадир қилади-да. У билан учрашиш муддатини эртадан кейинга қолдиришни истайман, — дея кўшимча қилдим, бу янги режам мени ўзига шунчалик боғлаб қўйдики, сўзсиз ундан бирон натижа чиқилиши юрагимдан сезиб турардим”.

Лесконинг ўзи ҳам мазкур ғояда талайгина мантиқ борлигига ва шу йўл билан анча-мунча муваффақият қозонишимизга ишониб, фикримни қўллаб-қувватлади. Мен бу галги тунни умид билан, анча ҳаловат оғушида ўтказдим.

Тонг отиши биланоқ дурустроқ кийиниб олдим ва ёлланган каретага тушиб, жаноб де Т... уйига келдим. У нотаниш меҳмон ташрифига ҳайрон бўлди. Унинг муомаласи, очиқ нигоҳи, муносабатлари менинг башоратим тўғри эканлигини исботлаб турарди. Ундан ҳеч нарсани яширмай, бор гапни тўкиб солдим. Поёнига етмай қолган тилакларим, эҳтиросларим, камдан-кам аёлларда топиладиган маъшуқамдаги фазилатлар ҳақида батафсил гапириб бердим. У ўйлаб туриб, Манонни бир марта ҳам кўриш насиб қилмаган бўлса-да, шундай аёл ҳақида нималардир қулоғига чалинганини, агар ҳақиқатдан ҳам у ўша бўлса, қари чол Г... М...нинг ўйнаши эмасмикин, дея тахмин қила бошлади. Унинг ҳамма нарсадан, ҳатто бу саргузаштларда менинг иштироким борасида ҳам хабар топганлигига шубҳам қолмади. Шунинг учун унинг ишончини мукамалроқ қозониш мақсадида Манон билан менинг орамда бўлиб ўтган ҳамма воқеаларни бутун тафсилоти билан ҳикоя қилиб бердим. “Кўрдингизми, — дедим гапимни давом этиб, — менинг ҳаётим ҳам, бутун тақдирим, қалбим ихтиёри ҳам сизнинг қўлингизда энди. Сизнинг олийжаноблигингиз тўғрисида батафсил эшитганим учун ҳеч нарсани яширмай айтиб бермоқдаман, буздан ташқари, иккаламининг ёшимиз деярли тенг, дунёқарашимиз, майл, ҳислатларимиз ҳам ўхшаш бўлиши керак, шу боисдан сиз менга бошқаларга қараганда ҳам яхшироқ тушунасиз, деган ниятдаман”.

Менимча, ниҳоятда очиққўнғил ва самимийлик билан қилган дил изҳорим унга анчагина таъсир қилди. Унинг жавоби ҳақиқий аслзода, дунёда камдан-кам учрайдиган, ниҳоятда сезгир, юқори даражада идрокли одамнинг жавоби бўлди. Менинг ташрифимни ўзи учун олий шараф тариқасида қабул қилгани, менинг дўстона муносабатим унинг учун баҳосиз эканлигини изҳор этиб, буни оқлаш мақсадида қўлидан келган хизматини аямаслигини ҳам таъкидлади. Лекин ўзининг тан олишича, у эътиборли доираларда унчалик нуфузга эга эмас, шунинг учун Манонни бутунлай қамоқдан бўшатишга қурби етмаса ҳам, фақат икки севишганни бир-бири билан учраштириш, бир нафас бўлса-да уни кучогимда кўриб, меҳрига қониш шарафига муяссар қилиш учун бор имкониятларини аямаслигига ваъда берди. Унинг эътиборли доирада унчалик нуфузга эга эмаслигини тан олиши барча истаklarимни беками-кўст бажаришга тайёрлигини айтишдан кўра кўпроқ ишонч туғдирди. Тавсия қилган таклифдаги қатъиятлилик аломати унинг самимийлигидан дарак берар ва мени ўзига мафтун қилиб олмоқда эди. Хулласи калом, унинг сидқидилдан ёрдам бериш ваъдаси кўнглимни тоғдай кўтарди. Манон билан учрашишимга имкон яратишининг ўзи учун нимаики қил, деса ҳаммасини бажонидил бажаришга тайёр эдим. Кўнглимдаги туйғуларни изҳор этиш борасида қўллаган ибораларим менинг ниҳоятда кўнгли пок эканлигимга астойдил ишонч уйғотди унда. Биз меҳр-шафқат билан бир-биримизни кучоқладик ва икки олийжаноб шахс ўртасида туйғилган яқинлик, табиий ҳамжиҳатлик ҳамда ягона эзгулик сари чорловчи туйғуларгагина асосланиб, чинакам дўст бўлиб олдик.

Бошимга тушган мусибатлар ва Сен-Лазардан қутулганимдан кейин тириклик эҳтиёжи туғилишини назарга олиб, ҳамёнидан бирмунча маблағ тақлиф қилиш билан унга бўлган ҳурмат-эҳтиромимни янада ошириб юборди. Унинг тақлифини рад этиб, дедим: "Сиз ҳаддан ташқари марҳамати кенг инсонсиз, азиз дўстим, агар сизнинг дўстлик муносабатингиз ва муборак шарофатингиз билан ўзим учун бебаҳо саналган Маноним билан учрашсам бас, сизнинг олдингизда бир умрга қарздор ҳис қилиб юраман ўзимни. Борди-ю, уни бутунлай менга қайтариб беролсангиз, сизнинг йўлингизда жонимни ва ҳатто сўнгги томчи қонимни ҳам қурбон қилишгача тайёрман доим".

Бир-биримиз билан хайрлашар эканмиз, кейинги гал қачон ва қерда учрашажагимизни ҳам белгилаб олдик; у шунчалик илтифоти беқиёс одам эдики, навбатдаги учрашувни шу куниеқ туш пайтига белгилашимизни тақлиф этди.

Мен уни қаҳвахонада кутдим, у эса соат тўртга қолмай етиб келди ва шу заҳотиёқ ахлоқ тузатиш даргоҳи томон жўнадик. Даргоҳ ҳовлисига қадам қўйишимиз билан менинг оёқларимда қалтироқ турди. "Оҳ, худойим, — дедим ўзимча, — шунча тўккан кўз ёшларим, чеккан изтиробларим эвазига ниҳоят қалбим қувончи, яккаю ёлғиз маъбудамни кўраманми-я! О, осмон фаришталари, унинг олдига етгунга қадар менга куч-қувват бахш этиб туринглар, кейин эса тақдирим ва ҳаётим сизнинг қўлингизда бўлади, нима қилсангиз қилинг, ҳаммасига розиман; бошқа ҳеч қандай хайри эҳсон сўрамайман сизлардан".

Жаноб де Т... икки-учта қоровул билан гаплашиб кўрди, улар ҳам танаффус маҳали хизмат кўрсатишга рози бўлишди. Маноннинг камерасига олиб борувчи йўлакни кўрсатишни сўраган эдик, хизматкор ниҳоятда йирик калитни кўтариб, бизни ўша ёққа бошлаб кетди. Мен Манонга хизмат кўрсатувчи йўлбошловчимиздан бу даргоҳда унинг қандай вақт ўтказаётганини сўрадим. Йўл бошловчи Маноннинг ювош, мулоийм табиатлилиги ҳақида гапира бошлади: бирор марта ундан — бирон оғиз қўпол сўз эшитмагани, қамалганининг биринчи ойлари тўхтамай кўз ёши тўкканлари, аммо орадан кўп ўтмай ўзини қўлга олиб, тақдирига тан бергани ҳолда сабр-тоқат билан яшай бошлаганини айтиб берди. Энди эса кун бўйи тикувчилик билан шуғулланар, қолган вақтини китоб ўқишга бағишлар эмиш. Унга тузукроқ қарашдими, дея яна савол бердим, унга барча зарур нарсалар муҳайё қилиб берилган, дея мени ишонтиришга уринди.

Бизлар Маноннинг камераси эшиги олдига келдик. Юрагим гупиллаб ура бошлади. Жаноб Т...га мурожаат қилиб дедим: "Ўзингиз ёлғиз кириб, менинг келганимдан огоҳ қилиб қўйинг, тасодифан менга кўзи тушиб, қаттиқ ҳаяжонланиб кетишидан чўчияпман". Эшик очилди. Мен йўлакда қолдим. Уларнинг ўзаро гаплашаётганлари эшитилиб турарди. Т... ўзини менинг энг яқин дўстим сифатида таништириб, мусибатларимизга шериклигини билдирди. Манон ниҳоятда сабрсизлик билан мен ҳақимда бирор хабар олиб келган-келмаганлигини сўради. Т... эса унга нисбатан меҳрим ва садоқатим беқиёслигини гапирди, унинг оёғига бош қўйишим мумкинлигини таъкидлаб, буни ташкил қилишга ваъда берди. "Қачон?" — дея шошиб сўради у. "Бутуннинг ўзида, — жавоб қилди Т..., — бахтли лаҳзаларни кечиктириб бўлмайдди. Истаган маҳалингиз у пайдо бўлиши мумкин". Манон мен эшик ортида турганимни тушунди. Ичкари кирдим, шу заҳотиёқ у бағримга қушдай учиб келди ва бизлар бир-биримиз томон отилиб, маҳкам кучоқлашиб олдик. Эҳтиросга тўла бунақанги ҳаяжонли дамлар қадрини фақат уч ойлик ҳижрон онлари синовини сабот ила бошидан кечирган, ўта муштоқлик билан аранг ёр висолига эришган ҳақиқий ошиқ-маъшукларгина баҳолай оладилар. Бизларнинг оҳ-воҳимиз, узуқ-юлуқ изҳори нидоларимиз, чорак соат мобайнида дам у томон, дам бу томондан хитоб қилинаётган минг хил ишқий ибораларнинг такрор-такрор ифодаланишлари жаноб де Т...нинг ички дунёсини ағдар-тўнтар қилиб юборди. "Сизларга ҳавасим келади, — дея мурожаат қилди, бизларни ўтиришга ундар экан, — бунчалик эҳтиросли, бунчалик гўзалликда тенги йўқ севиш-севилишларга шарафлар бўлсин!" "Мана шунинг учун ҳам бу севги олдида бутун дунё бойлигини бир чақага олмайман-да, — жавоб бердим мен, — севгига муяссарликнинг бир лаҳзалик бахтиёрлигига тенг ҳеч нарса йўқ оламда".

Интизорлик билан кутган суҳбатимизнинг талай қисми бир-биримизни эр-калаб, бир-биримизга роз айтиш билан ўтди. Бечора Манон аччиқ қисматига ошно қилди, мен ўзимнинг бошимдан ўтганларини айтиб бердим. Бечора малакнинг аянчли аҳволи, мотамсаро ғурбатхонасини тилга олиб, аччиқ-аччиқ йиғладик. Жаноб де Т... бизнинг бу ғам-аламларимизга чек қўйиш учун қўлидан келганча кўмаклашишга ваъдалар бериш билан бизларни юпатди. Шу билан бирга биринчи учрашув муддатини кўп узоққа чўзмасликка маслаҳат бериб, навбатдаги учрашувни тезлаштиришга бунинг зарари тегиши мумкинлигини уқтирди. Лекин бизни кўндириш осон бўлмади. Чунки Маноннинг мендан ажралгиси келмасди ҳеч. Қайта-қайта мени ёнига ўтқазиб, этагимдан тортиб, қўлимдан тутиб қўйиб юбормасди ҳеч. Ё худойим, қанақа аҳволда ташлаб кетяпсизлар-а мени, — дерди нуқул у, — яна қайтадан кўришиш насиб қилишга ким кафолот бераолади?” Жаноб де Т... мен билан бирга тез-тез келиб, хабар олиб туражагини яна ваъда берди. “Бу ғурбатхона масаласига келганда, — илова қилди у, — бугундан бошлаб ахлоқ тузатиш даргоҳи деб аталмаслиги керак; ажойиб фазилатлари билан барча юракларни ўзига мафтун қила олган алоҳида ҳурматга сазовор хоним қамоқда мазкур маскан Олий қароргоҳ деб аталишга муносибдир”.

Бинодан чиқатуриб Манонга хизмат қилувчига янада яхшироқ ғамхўрлик кўрсатсин, дея озгина пул қистирдим. Бу шаввоз ҳам ўз ҳамкасблари қатори пасткаш ва бағритош экани кўриниб турарди. Лекин бугунги тадбиримизнинг бирдан-бир гувоҳи эди у. Шунинг учун биргина тилло танга билан унинг оғзини бойлаган бўлдим. Пулни олиши билан менинг фойдамга хизмат кўрсатишни маъқул топди шекилли, зинадан тушиб келарканмиз, мени четга чақириб, секингина деди: “Тақсир, агар мени ўзингизга хизматга олиш ниятингиз туғилса, ёки бирор хайрли ишга қўл уриш билан бу ердаги ўрнимдан айрилсам, эвазига яхшилаб мени тақдирламоқчи бўлсангиз, мадемуазел Манонни осонгина қамоқдан озод қила олардим, деб ўйлайман”.

Бундай тақдирни қабул қилишдан эҳтиётроқ бўлишим керак эди; ундай қилмадим, бор-йўғимдан айрилганимга қарамай, унга уч кути ваъда қилдим... Мен бундай одамларнинг ўнтасини ҳам тақдирлашнинг уддасидан чиқаман дея ўйладим. “Менга ишонавер, дўстим, — дедим унга, — сени ўзимнинг бойлигим даражасида мол-мулкка эга бўлишинг учун қўлимдан келганча ҳаракат қиларман”. Шундан сўнг унинг режаси билан танишиш истагимни шама қилдим. “Менинг режам жуда оддий, — жавоб қилди у, — кечқурун камеранинг эшигини очаману кўча дарвозагача уни кузатиб қўяман, сиз ўша ерда кутиб олаверасиз”. Камерадан чиққанингиздан сўнг йўлақда ёки ҳовлида биров кўриб, таниб қолиш хавфи туғилмасмикин, деб сўрадим. Худди шундай хавф борлигини инкор этиш қийинлиги, аммо бунақа ишни таваккалсиз амалга ошириб бўлмаслигини тушунтирди.

Унинг дадиллиги мени қувонтирса ҳам жаноб де Т...ни чақириб, мазкур лойиҳадан хабардор қилди. Ҳар ҳолда ҳозирча бирдан-бир йўл шу бўлишидан қатъий назар, менда бир оз шубҳа уйғотаётганини айтишни маъқул кўрдим. У мендан кўра кўпроқ иккиланди-да, бу лойиҳага қаршилиқ кўрсатди. Лекин у Маноннинг шу усулда бу ердан қочишига қарши эмас. “Бироқ уни таниб қолишса, — давом этди у, — қўлга тушса, бир умрга қамоқда қолиб кетиши эҳтимолдан ҳоли эмас, бу бир томондан, иккинчи томондан эса, сиз бир дақиқани ҳам бой бермай Парижни ташлаб кетишингизга тўғри келади. Кейин қидирувчилар сафи икки баробар кўпайтирилиб, ўзингиз ҳам, Манон ҳам ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайсиз. Бир киши учун кўздан ғойиб бўлиш осонроқ, аммо шундай гўзал аёл билан бирга яшаб, эртами-кеч назарга тушмасликнинг иложи йўқ”.

У гапида қанчалик ҳақ бўлмасин, барибир ниятимдан қайтара олмасди, чунки Манонни тезроқ қутқаришга бўлган умидим пучга чиқишини истамасдим. Бу фикримни жаноб де Т...га билдириб, агар эҳтиётсизлик ва бефаросатликка йўл қўяётган бўлсам, мени кечиришини сўрадим. Яна қўшимча қилиб, илгаригидай узоқроқ бир қишлоққа бориб яшаш мақсадида ҳақиқатдан ҳам Парижни тарк этиш ниятида эканлигимни ҳам айтдим. Шундай қилиб, қамоқ хизматчи-

си билан гаплашиб, ўйлаган тадбиримизни амалга оширишни эртадан қолдирмасликка келишдик; бу борада муваффақиятга эришиш, ташқари чиқиб олишни осонлаштириш учун эркаклар кийими топишга қарор қилдик. Уни бу ерга келтириш осон иш эмасди, бироқ мен бошқа бир ихтиро устида бош қотирдим. Фақат жаноб де Т... иккита энгил камзул топиб келса бас, қолган ҳамма ишни ўзим зиммамга оламан.

Эртасига эрталаб Даргоҳга қайтиб келдик. Манон учун ички кийимлар, пайпоқ ва бошқа нарсалар олгандим. Уларни калта чакмоним ичига яшириб, унинг устидан сюртук ҳам кийиб, кенг-мўлгина бўлиб олганим учун ичимда нималар борлигини сезиш қийин эди. Биз камерада бир лаҳзадан ортиқ вақтимизни ўтказмадик. Жаноб де Т... ўзининг битта камзулини ечиб, Манонда қолдирди, мен калта чакмонимни бериб, ўзим ёлғиз сюртукда қолдим. Ҳаммаси етарли, ҳаммаси жойида. Фақат панталон эсдан чиқибди.

Бэфаросатлигимиз курсин, энг зарур нарсани эътибордан четда қолдириб-миз-а. Бошқа маҳал бунинг учун тоза қиқирлаб кулган бўлардик, бироқ ҳозир ҳолимиз танг, масала жиддий. Ҳеч арзимаган биттагина кийим етишмаслиги бутун ишимизнинг белига тепади, деб ҳеч ўйламагандим. Охири ўзимникини ечиб беришга мажбур бўлдим. Яхшиямки, сюртугим узунгина, бир неча тўғнағич ёрдамида у ёқ-бу ёғимни тартибга солиб олдим.

Кўннинг қолган қисми мен учун жуда зерикарли ўтди. Ниҳоят, қоронғу тушди ва биз каретада келиб, қамоқхона дарвозасидан сал нарида тўхтадик. Манон билан унинг кузатувчисини унчалик узоқ кутишга тўғри келмади. Эшикни очшимиз билан уларнинг иккови каретага чаққон кириб ўтиришди. Мен маъшукамни дарров кучоғимга олдим, у терак баргидай қалтирар эди. Аравакаш қаёққа боришимизни сўради. “Дунёнинг нариги бурчига бўлса ҳам кетдик, — хитоб қилдим мен, — мендан ҳеч ким Манонни жудо қилолмайдиган жойга қараб жўнайвер!”

Ҳажжонимни босиб олишга кучим етмаётганлиги сабабли яна бир нохушликни бошимизга орттиришимизга сал қолди. Менинг сўзлаш оҳангимдан шубҳага тушган аравакаш борадиган жойимизнинг кўчасини айтишим билан, у томонга боролмаслиги, қисматига бирор нохушлик илашиб қолишидан чўчиётганини изҳор қилди. Манон деб аталмиш парирухсорни Даргоҳдан ўғирлаб кетаётганимга унинг ақли етиб, мен туфайли, бирон фалокатга дучор бўлишни истамасди, асло.

Бу ярамаснинг инжиқлиги — карета хизмати учун мендан кўпроқ пул шилиб олиш ниятида эканлигига тушуниб етдим. Биз ҳали Даргоҳдан унчалик узоқлашмаган эдик, шунинг учун у билан ади-бади айтиб ўтиришга вақт йўқ. “Фақат жим бўлсанг бас, — дедим мен унга, — тилло пул оласан”. Шундан кейингина у ҳатто Даргоҳга ўт қўйиб кетишга ҳам розидай кўринди.

Биз Леско турган уйга етиб келдик. Вақт анча маҳал бўлиб қолганлиги туфайли, жаноб де Т... йўлдаёқ тушиб қолган ва эртага келиб, хабар олишга ваъда берган эди. Даргоҳ хизматчиси биз билан бирга қолди.

Мен Манонни шунчалик қаттиқ кучоқлаб олган эдимки, каретадаги бир кишилик ўринни икки киши эгаллагандай эдик. Унинг қувончдан дув тўкилаётган ёшлари кела-келгунча менинг юзларимни ҳам жиққа ҳўл қилди.

Лесконинг уйи олдида каретадан тушар эканмиз, аравакаш билан ўртамазда ғиди-биди туғилиб, бу кейинчалик бошимга яна бир бало ёғилишига сабаб бўлди. Мен унга олтин ваъда қилганимга жуда пушаймон едим. Йўл ҳақи ниҳоятда қимматга тушаётгани учун эмас, гап бошқа ёқда эди; энг муҳими, қиссамда шунча пул йўқ, қуруқ эдим. Лескони чақиртирдим. Бир четга тортиб, қийин аҳволга тушиб қолганимни шипшидим. Азалдан кўполроқ, унча-мунча билан хуш муомала қилишни билмайдиган бўлгани учун ҳам Леско бир зумда тутақиб кетди-ю, бу ўтакетган муттаҳамлик эканлигини аравакашнинг юзига солди. “Олтин пул? — бақириб берди у, — бу ярамасга йигирма таёқ кифоя!” Мен уни юпатишга ҳаракат қилдим, бундай қилсак ҳолимиз хароб бўлиши турган гаплигини тушунтироқчи бўлдим, у қулоқ солмади-да, кўлимдан таёқчамни тортиб олиб, уни савалашга ошиқди, бундай ҳодисаларни илгарилари ҳам бошидан

кечирган, гвардиячи ёки мушкетёрлардан адабини еб юрган аравакаш ниҳоят-да кўрқиб кетди-да, отга қамчи солиб, каретани физиллатганча жўнаб қолди. Анча жойгача мен уни лақиллатганим ва бунинг учун ҳали кунимни кўрсатиб қўйишини таъкидлаб, жавраганча кетди. Уни тўхтатишга шунча уриндим — бироқ иложсиз қолдим. Унинг қочиб қолиши мени ташвишга солди; у бўлган воқеани полисманларга етказишига шубҳам йўқ эди. “Мени адои тамом қилмоқчимисиз? — дедим Лескога қараб, — сизникида туриш ҳам хавфли энди, тезда бу ердан жўнаб қолиш керак”. Мен Маноннинг қўлидан тутиб, чаққон бу хавфли кўчадан узоқлашдик. Леско орқамиздан юрди.

Кутилмаган фалокат оёқнинг остидан чиқади, деб бежиз айтмас эканлар. Беш-олти дақиқалик йўл босишимиз билан олдимиздан кимдир тўсиб келди-да, Лескони таниб, бақира бошлади: “Э-ҳа, мана Лесконинг ўзи, — афтидан у разил ният билан Лесконинг уйи атрофида изғиб юргану ва мазкур учрашув кўл келиб, мақсадини амалга оширишга киришган — тўппончадан ўқ отиб, Лескони кулатди, — бутунги тунги овқатни фаришталар билан бирга қилади энди”. Шундай деди-ю, кўздан ғойиб бўлди. Жони узилган Леско ерда юзтубан ётарди. Мен Манонни тезроқ қочиб қолишга ундадим, чунки ўлган одамга ҳеч қандай ёрдам беролмасдик. Агар вақтни бой берсак, ҳали замон етиб келадиган тунги кўриқчиларнинг қўлига тушиб қолишимиз ҳеч гап эмасди. Манон ва Даргоҳ хизматчиси билан бирга дуч келган муюлишга қараб чопдик. Манон қаттиқ кўрқиб кетганидан оёғида аранг турарди. Ниҳоят, муюлиш яқинидаги бурчақда извошчи турганини кўриб қолдим. Бир сакрашдаёқ каретага чиқиб олдик, извошчи қаёққа боришимизни сўраганда нима деб жавоб беришга сўз тополмай қолдим. Менинг на бир паноҳгоҳим ва на ўз ҳимоясига оладиган дўстим, чўнтагимда ярим пистол пулни ҳисобга олмаганда, ҳемирим йўқ эди. Кўрқув ҳамда ниҳоятда чарчаганидан ўзини йўқотган Манон бошини елкамга қўйганча деярли беҳуш ётарди. Бошқа томондан мени Лесконинг ўлдирилгани ларзага солар ва устига-устак, тунги кўриқчиларнинг пайдо бўлишидан юрагимни ҳовучлаб ўтирардим. Нима қилиш керак? Бирдан Шайо қишлоғидаги кўналга, токим янги жой топгунча Манон билан бир неча кун турган жойимиз эсимга тушди. Ўша жой ҳам хавфсизроқ, ҳам қарз ҳисобига яшаш мумкин. “Шайога олиб бор бизларни”, — дедим извошчига. Яна янги ишқаллик; Извошчи ҳозир бемаҳал бўлгани учун бир пистолдан камига олиб боролмайман, деб туриб олди. Тортиша-тортиша, охири олти франкка келишдик. Шу билан ҳамёним қоқ қуриди-қолди.

Йўлма-йўл Манонни юпатишга ҳаракат қилардиму ўзимнинг ҳам ичимни ит таталарди. Агар қўйнимда тирик яшашга кафолат бериб турган бирдан-бир хазинам бўлмаганда ўлимимга рози бўлардим ҳозир. Фақат яккаю ёлғиз Маноннинг хаёлигина ўзимни аранг қўлга олишимга ундарди. “Ҳар ҳолда Манон ёнимда-ку, — ўйлардим ичимда. — У мени севади, у менинг ихтиёримда энди, Тиберж нима деса, деяверсин; бу бахт шарпаси эмас. Дунёни сув олиб кетса-кетавермайдими. Парвойимга ҳам келтирмайман. Нима учун дейсизми? Чунки мени муҳаббатдан бўлак ҳеч нарса қизиқтирмайди бу оламда”. Мен ҳақиқатдан ҳам шундай ҳиссиётга эга эдим; айни пайтда заминнинг барча неъматларига беписанд қарашимдан қатъий назар, унинг кичкинагина қудратига эга бўлганимда энди ҳамма нарсага мағрур ва нафрат-ла қараган бўлардим, деган ўй қамраб олганди вужудимни. Чунки муҳаббат ҳар қандай неъматдан ҳам аъло-роқ, ҳар қандай хазина-ю бойликлардан ҳам қудратли куч-ку, ахир. Бироқ у ана шу ноз-неъмату, бойликларнинг ҳимоясига муҳтож ҳам, фақат жондан ортиқ муҳаббатни қадрлаш қудратига эга ошиқлар учун пасткаш одамлар ихтиёрига тушиб қолиб, қўпол ва дағал муносабатлари остида камситилишдан оғир мусибат йўқ бўлса керак бу дунёда.

Бизлар Шайога етиб келган маҳал соат ўн бир бўлиб қолган эди. Қўналга ҳовлидагилар қадрдон танишларидай кутиб олишди бизни. Маноннинг устидаги эркакча кийим ҳеч кимда ҳайрат уйғотмади. Чунки Париж атрофидаги қишлоқларда аёлларнинг ҳар хил кийимда юришларига ўрганиб қолишганди. Ўзимни мағрур тутиб, ёнимда пулим йўқлигини билдирмай, Манонга яхши муомалада

бўлиб, яхши парваришлашларини буюрдим. Манон ҳамёним бўшаб, мирзакуруқ бўлиб қолганимдан хабарсиз эди, бу ҳақда унга гинг демадим. Дарвоқе, эртагаёқ Парижга қайтиб, бу номақбул дардга даво топишни ҳам ўйлаб қўйгандим.

Кечки овқат пайти у кўзимга ранги синиққанроқ ва озиб ҳам қолгандай бўлиб кўринди. Камерадалигида буни сезмагандим, чунки камера ичи қоронги эди. Бунинг айна сабаби ўз кўзи олдида акасининг ўлдирилганлиги эмасмикин. Акасини фожиали ўлимидан озор чекканлиги рост, аммо ранги синиққанлигининг асил сабаби нима, уч ой қамоқда ўтириб, балки мени соғинганлигидандир. “Демак, мени шунчалик қаттиқ севаркансан-да”, — деб юбордим бехосдан. “Бу сўзларни ифода қилаолишимдан минг бора ортиқроқ”, — дея жавоб қилди у, — энди мени ҳеч қачон ташлаб кетмайсанми? — сўрадим яна. “Ҳеч қачон”, — хитоб қилди у, айна пайтда сўзини тасдиқлаш учун мени шунчалар эркалаб, шунчалар қасам ичдики, буларнинг ҳаммасини бир кунмас-бир кун унутиб юборишига ақлим бовар қилмасди. Мен унинг софдил ва сўзининг устидан чиқшига доим ишонардим: дарвоқе, тўғрисини айтганда, муғамбирлик қилишдан унга нима наф? Лекин унинг энгилтак томонларини ҳам унутмаслик керак, балки буни иродасизликка йўйиш мумкиндир, яъни атрофида зеби-зийнатга кўмилиб, ҳашамдор кийинган аёлларни кўрганда ўзининг қашшоқ ва муҳтожликда яшаётганини солиштириш билан беихтиёр фаросатини йўқотиб қўйса керагов дейман. Мен бу гапларимни сўнгги бор юз берган бир воқеадан кейин исботини кўрдим. Ақл бовар қилмаган саргузаштга дуч келдимки, бу мен учун кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа эди.

Унинг шу томонларини билганим учун эртасига Парижга ошиқдим. Парижга боришим учун Лесконинг ўлими ва Манон ҳамда ўзимни кийим-кечагимизни кўпайтириб олиш баҳонасидан бўлак важ ўйлаб топишга ҳожат қолмаганди. Қўналгадан чиқаётиб Манон ва қўналга соҳибини карета ёллашим зарурлигидан огоҳ этиб қўйдим. Аслида бу ўзимни бойвачча қилиб кўрсатишдан бошқа гап эмасди. Муҳтожлик мени пиёда юришга мажбур қиларди. Мен жуда тез юриб, Кур-ля-Рэнга етиб олгач, ўша ерда дам олишни мўлжаллаб қўйган эдим. Бир лаҳза бўлса ҳам ёлғиз қолиб, Парижга боргандан кейин нима ишлар қилишим ҳақида бемалол ўйлаб, режа тузишим зарур эди.

Ўтлоқ устига ўтирдим. Хаёлга ботдим, ниҳоят уч муҳим масалани ҳал қилишим зарурлиги намоён бўлди. Ҳеч кечиктиришнинг иложи бўлмаган сон-саноксиз эҳтиёжларимизни қондириш учун шошилинч ёрдам зарур эди. Эртанги куннинг ғамини ейиш, ҳеч бўлмаганда эртанги кунлар ташвишларидан ҳайиқмай, унга умид боғлаш учун олдиндан чора топиш ва ана шу икки заруриятдан кам аҳамиятга эга бўлмаган учинчи масала эса Манон билан иккимизнинг бундан буёнги хавфсизлигимизни таъминлаш борасида ахборот йиғиш ва бирорта тадбир қўллашдан иборат эди. Ана шу учта масала билан боғлиқ моддалар бўйича хаёлан бир тўхтамак келгач, сўнгги икки масалани ҳал қилишни кейинроққа қолдиришни маъқул кўрдим. Ҳозирча Шайодаги панароқ жойдан ижарага бир хона олиб, яшаб туриш зарур. Эртанги эҳтиёжларимизни қондириш масаласига келганда, бутунгиларини ҳал этиб бўлгандан сўнг янада пухтароқ ўйлаб, пишитиб олишга вақт топилади ҳали.

Шундай қилиб, бутунги куннинг долзарб талаби — биринчи гада ҳамённи тўлдиришдан иборат. Жаноб де Т... олийжаноблик билан ўзининг ҳамёнини тавсия қилди, лекин бу тўғрида унга шама қилмаган эдим. Ҳатто бу тўғрида ўйлашнинг ўзи нафратимни кўзгатиб юборарди. Ким ўзининг қашшоқлигини бировга намоёйиш этиб, маблағингни мен билан бўлишасанми, дея сўрай олади? Бу фақат пасткаш одамнинг, уят ва номуси йўқ, ярамас қалб эгасининг қўлидан келади, холос. Мен ҳеч қачон разил ҳам бўлмаганман, саҳий насроний ҳам; пасткашлик қилгандан кўра ярим умримни қурбон қилганим афзалроқ. “Тиберж, — деб юбордим ўзимча, — саховатли дўстим Тиберж, мендан бирон нарсани аярмидинг, кичкина имконинг топилса бас, ҳеч иккиланмай борингни инъом этишдан ўзингни бахтиёр этасан. Дарвоқе, йўқ, унга ҳам мурожаат қилолмайман, қашшоқ ҳолга тушганлигимдан қаттиқ таъсирланиши мумкин, аммо

панд-насиҳатлар билан кўмиб ташлаши турган гап, дакки-дашномлари, фалсафа сўқишларига сабр-тоқат билан чидашга тўғри келади. Ҳа, миннатли ёрдами қимматга тушиши турган гап. Қайтадан виждон азобига тушиб, қалбимни алғов-далғов қилиб юборади, аччиқ синовларга бардош беришдан менга нима фойда? Бундан кўра қайноқ қонимдан кечганим маъқул. “Хўш, шундай экан, — ҳаёл суришда давом этдим яна, — бошқа чора топишнинг иложи бўлмагач, барча умидлардан воз кечиб, қўлни ювиб қўлтиққа уриш керакми? Бошқа чора топилмагандан кейин илож қанча? Жаноб де Т... ва Тиберж билан боғлиқ икки йўлдан эса шунчалик тез кўнглим қолдики, улардан бирортасини танлашдан кўра ярим қоним, икковига умид боғлагандан кўра танамдаги бор қонимдан айрилганим минг бора афзал. Ҳа, тўғриси ҳам шу, — қўшимча қилдим яна, бир лаҳзалик фикрлашдан сўнг, — уларга ялиниб камситилганимдан кўра, танамдаги барча қонимдан жон-жон деб воз кечаман. Лекин гап фақат менинг қоним ҳақида кетаётгани йўқ-да, ахир: гап Манон ҳаёти, унинг муҳаббати, садоқати ҳақида кетаётир. Тарозунинг қай палласи кўпроқ тош босаётир, Манон томонгами, унда тамом, бас, бошқа ҳамма нарсаларнинг бир чақалик баҳоси йўқ мен учун. Манон — менинг жони дилим. Манон — бахтим, Манон бор-бисотим, давлатим. Шундай экан, барча андиша, юз хотирликлару минг хил мулоҳазалар учун ҳеч қандай ўрин қолмайди, асло! Тўғри, дунёда шундай талай нарсалар борки, уларга эришиш ёки улардан ўзини четга олиш йўлида жонимни қурбон қилишга ҳам тайёрман. Аммо жонимдан ортиқ кўрган нарсаларим Манондан кўра азизроқ, деганим эмасда, ахир”.

Ана шундай хулосаларга келганимдан сўнг иккиланиб ўтирмадим-да, қайта йўлга тушиб, аввал Тибержникига, ундан чиқиб, жаноб де Т... никига боришга астойдил қарор қилдим.

Парижга кириб боргач, киссам қуп-қуруқ бўлишига қарамай, извош ёлладим. Унинг ҳақини ёрдам сўраб бораётган жойимдан олиб беришга аҳд қилдим. Извошни тўппа-тўғри Люксембург боғи томон ҳайдашга буйруқ бердим. Тибержга хабар етказиб, у билан ўша ерда учраишни мўлжалладим. У мен кутган маҳалдан ҳам илгарроқ етиб келди. Ҳеч тортиниб ўтирмай ноиложликдан ниҳоятда дўппим тор келиб қолганлигини очиқдан-очиқ баён қилдим. У мен қайтиб берган ўша юз пистол етарлими, деб сўради ва шу заҳотиёқ уни олиб келиш учун жўнаб кетди. Бундай очиқ кўнгилик, олийқимматлилик меҳроқибат ва ҳақиқий дўстликнинг қадрига етадиганларгагина хос фазилатдир. Илтимосимнинг бажо келтирилишига асти шубҳа қилмасдим аммо бу шунчалик осонликча: яъни қилмишларимга ҳамон пушаймон емаганлигим учун дакки-дашномсиз амалга ошади, деб ўйламасдим ҳеч. Бироқ таъналар эшитишдан қутулдим деб, хулоса чиқаришга бекор шошилган эканман. Пуллари санаб бергандан кейин эндигина хайрлашишга оғиз ростлаган эдимки, у хиёбон бўйлаб бироз айланишни таклиф қилди. Мен Манон ҳақида, унинг озод ва эркинликда юрганлиги тўғрисида унга лом-мим демадим. Шунинг учун унинг минг панд-насиҳатларига бефарқ қулоқ тутдим. Сен-Лазардан қочишим, бунинг оқибати яхшиликка олиб келмаслиги ва ахлоқсизлик йўлига қайтмаслик ҳақидаги панд-насиҳатларига чидадим. У қамоқдан қочган кунимнинг эртасидаёқ бориб, висол кўришиш ўрнига қай йўсин хатти-ҳаракатлар билан мақсадга эришганларимни эшитиб, хангу манг бўлиб қолганини ҳам айтиб берди. Ҳазрати назоратчи билан суҳбат қилгани, бечора ҳазрат ҳалигача ўзига келолмай, озор чекаётгани, бунинг устига менинг ғойиб бўлишим билан боғлиқ воқеадан полисманлар бошлигини хабардор қилмаганлиги, қоровулнинг ўлими тўғрисидаги хабар шаҳарга тарқалмаслиги учун ҳазрат қанчалик жон куйдирганлигига ҳикоя қилди. Унинг изоҳлашича, ҳаммаси менинг фойдамга ижобий ҳал этилибди. Агар менда қитдайгина ақл-фаросат қолган бўлса, оллоҳ таолонинг бундай инъоми эҳсонидан фойдаланиб қолишим керак эмиш. Бундай бахт ҳар бандага ҳам насиб қилавермаслиги аниқ эмиш. Шу боисдан мен отамга хат ёзиб, аввалги муносабатларимизни қайта тиклашим, дўстимнинг маслаҳатларини ақалли бир мартагина инобатга олишни ўйлаб кўриб барига кўнишим, тезда Парижни тарк этиб, оиламиз ҳузурига қайтишим зарур эмиш.

Мен сабр-тоқат билан унинг сўзларини охиригача эшитдим. Кўп гаплардан далда ҳам олдим. Биринчидан, Сен-Лазар масаласидан хотиржам бўлишим мени қувонтирди. Париж кўчаларида энди бемалол юраверишим мумкин экан. Иккинчидан, Тиберж Маноннинг қамокдан қочгани-ю, уни мен билан биргалигидан хабарсизлиги янада шодлантирарди. Яна бир нарсани сезиб қолдим: Манон ҳақида у офиз очмас, унингча Манон бундан буёқ мени қизиқтирмай кўйгандай эди.

Шундай экан, Маноннинг тақдирдан хотиржамман. Оиламизга қайтмаган тақдиримда ҳам маслаҳатига кўра отамга хат ёзиб, фарзандлик бурчимни бажариш ва унинг истак-хоҳишига бўйсунганимни таъкидлаб кўйишга аҳд қилдим. Академияда таълим олишни рўкач қилиб ундан пул сўрамоқчи бўлдим, шундай қилмасам диндорлар табақасига қайтиш ниятим борлигига уни ишонтириш амримаҳол. Ҳа, кўндан бери унга шу тўғрида ваъда беришни ўйлаб юрардим. Аслида ишқий фаолиятимга халал бермайдиган, бирорта кўнглимга ёқадиган, таги-туги аниқроқ машғулот билан шуғулланиш бахтига муяссар бўлармикинман, деган орзуим ҳам йўқ эмасди. Маъшуқам билан доим бирга бўлсаму Академияда ҳам таълим олаверсам деб ўйлардим. Буниси жуда маъқул эди. Худди шу фикр-ўйлар мени нақадар банд қилиб, кўнглимга ором бахш этганидан севиниб, шу заҳмат отамга хат ёзиш ҳақида Тибержга ваъда бердим. У билан хайрлашган, ҳақиқатдан ҳам почта идорасига кириб; энг таъсирчан ва итоаткорона сўзларни ёзиб, хат ёзиб, уни ўқиб чиққандан кейин қариндошларим қалбини сал бўлса-да шонатишга умид боғладим.

Тиберж билан хайр-маъзурлашганимиздан сўнг извошчига ҳақ тўлаш кўрбига эга бўлишимга қарамай пиёда юриб, бир маза қилиш мақсадида мағрур одимлаганча жаноб де Т... уйи томон йўл олдим. Андак бўлса-да эркинлик лаззатига қониб қолган иштиёқи туғилганди менда. Бундай бемалол юришимга ишончни барча диндор хавфлардан халос этган дўстим билан бўлган учрашувим ато қилган эди. Бирдан миямга бошқача фикр зарб билан урилиб, кайфиятимни бузди яна кўир ҳозиргина қоронғу дилимни ёритган юпанч фақат Сен-Лазар қамогидан қочишим билан боғлиқ ҳодиса холос-да. Лесконинг ўлими-чи? Кам деганда веноҳ тариқасида унинг иштирокчисман, ундан ташқари, Манонни қамонинг ўғирлашдай жиддий айбларим ҳам борки, булар оғир юкдай елкамдан боғлиқ бўлибди. Шундай фикрларга келишим билан қаттиқ кўрқиб кетиб, беихтиёр ўлимни биринчи дуч келган хиёбон томон урдим-да, ўша заҳотиёқ карета чақирдим. Тўппа-тўғри жаноб де Т... уйи томон жўнадим. У менинг кўрқоқлигимдан хабар топгач, роса кулди. Маноннинг ўғирланиши, Лесконинг ўлими воқеалари билан боғлиқ ҳодисалар учун чўчинқирашларга ҳожат йўқлигини тушунтиргандан кейин аҳволим ўзим учун ҳам кулгили туюлиб кетди. Бундай вазиятга тушиш билан Маноннинг ўғирланишида иштироким борлигини ҳаммага билдириб кўйишим мумкинлигини ўқидирди у. Жаноб де Т... ҳеч қандай воқеадан хабари йўқ одамдай эрталаб гўё Манонни кўргани борибди. У ердагиларнинг биронтаси ҳам бу воқеада бизнинг иштирокимиз борлигидан шубҳа қилмабди. Аксинча, ҳеч кимнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмайдиган, ғалати янгилик ҳақида турли миш-мишлар тўқилаётганидан дарак топибди. Манондай эркакнинг аёл қамок хизматчиси билан қочишга қарор қилганига ҳамма ҳайрон эмасди. Жаноб де Т... ҳам озодлик йўлида ҳар кимса дуч келадиган тасодифлардан фойдаланиши мумкин бўлган жойда ажабланишга нима ҳожат, дея қуруққална аёл қистириб кўйибди. Яна ҳикоясини давом эттирди: у қамоқхонадан чиқиб, мен ва менинг мафтункор маъшуқам билан учрашиш мақсадида Лесконинг уйчга боришти. Уй эгаси мени ҳам, Манонни ҳам кўрмаганлигини айтиб, бунга ажабланмаса ҳам бўлади, чунки Лесконинг ўлдирилганлиги аниқми-йўқми билмаймиз, ҳозирча шунчаки кулоғимизга чалинди, дебди. Яна кўшимча қилиб, тахмин билан қай вазиятда ўлдирилганлигини ҳам баён қилибди. Ўша ҳодисадан икки соат олдинроқ гвардиячилардан бири Лесконинг олдига келиб, қарга ўйнашни таклиф этибди. Леско ўз навбатида юз экюсини ютиб олиб, унинг чўнтагини қоқлаган экан.

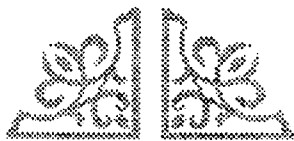
Бир чақа пули қолмаган бечора гвардиячи ютқизганининг ярмини қарзга бериб туришини сўраган бўлса керак, ўртада қаттиқ тортишув бошланиб, охири иш жанжалга айланиб кетган. Кўчада яккама-якка куч синашга қилинган таклифга Леско кўнмаган. Гвардиячи эса кетатуриб, каллангни олмасам юрган эканман, деб дўқ ургани ва ўша тундаёқ муродига етган бўлиши мумкин.

Жаноб де Т... бизнинг ҳақимизда кўп ташвиш торганигача қўшимча қилди ва қандай хизмат бўлса, доим тайёрлигини билдирди. Мен ҳеч иккиланмай яширинган жойимиз манзилени айтдим. У кечки овқатни биз билан бирга қилишга рухсат сўради.

Манон учун ички кийим ва кўйлак олишим керак эди, шуни жаноб де Т...га айтиб, агар бир неча дақиқа мен билан дўкондорлар олдида вақтини ўтказишга қарши бўлмаса, шундан кейиноқ жўнашимиз мумкин деб уқдирдим. Билмадим, мазкур таклиф билан унинг саховатидан фойдаланиш ниятим бор, деб ўйладими ёки шунчаки олийжаноблиги тутиб кетдими — ҳарқалай, менинг таклифимни қабул қилиши биланоқ ўзининг таниш савдогарлари олдида бошлади. Мен мўлжаллагандан ҳам қимматроқ турли газламалар танланиб, пул беришга келганда шартта қўлимни туртди-да, бир сўм ҳам тўлатмай савдогарлар билан ўзи ҳисоб-китоб қилиши учун оёқ тираб олди. Шундай олийжаноблик билан илтифот кўрсатилдики, мен барча торганиш, ийманишларни унутиб қўйиб, марҳаматларини қабул қилдим. Биз Шайо томон йўл олдик. Мен жўнаб кетган чоғимдагидан кўра бир мунча тетик ва бежавотир қайтиб келдим...

Кавалер де Гриё бир соатдан кўпроқ вақт сарфлаб қилган ҳикоясининг шу ерига келганда мен унга бир оз дам олиш ва кечки овқатни биз билан бирга тановул қилишга таклиф этдим. Биз ҳикоясини ҳаддан зиёд қизиқиш билан, азбаройи берилиб эшитганимизни фаҳмлаб, ҳали қисса давомида бундан ҳам қизиқарлироқ воқеаларга дуч келишимиз мумкинлигини таъкидлаб қўйди, кечки овқат тугагач эса ҳикоянинг давомини қуйидагича бошлади:

(Давоми келгуси сонда)

Исмоил ГАСПРАЛИ
(Мулла Аббос ФРАНСАВИЙ)

Хотинлар ўлкаси

... **Б**ўрон тиниб, қумлар босилиб, атрофни кўра бошладик. Шу куни ҳар ярим соатлик масофада хурмо дарахтлари кўринар эди. Дарахт ўсган ерда сув бордир дея тасалли топдик. Отларимиз ҳам иштиёқ ва ғайрат билан юрдилар. Кўринган манзил қаер эканлигини Абдулладан сўраганимизда, дарё ва денгизлар ўртасида оролчалар бўлгани сингари, қум денгизида ҳам гоҳ-гоҳ сув, дарахт, ўсимликлар учрайдиган лахтак ерлар борлигини ва бундай ерларда саҳро кезувчи бадавийлар макон тутишларини ҳам бадавийларнинг шундай бир макони бўлиши мумкинлигини айтди. Бироқ табиб Жан бошқа бир фикрга бориб, безовталаниб, менга франсузчалаб деди:

— Аббос афанди, карвонбошидан сўранг-чи, “Хотинлар ўлкаси”дан ўтдикми? Шўримиз қуриб, уларнинг юртига бориб қолмайлик тагин...

— Бориб қолсак, нима қипти? Хотинлардан нима зиён кўрдингиз?! — дея мутойиба билан франсузча жавоб қилдим-да, ўзим йўл бошловчи Абдулладан арабча сўрадим.

— Ташвишингиз ўринли, афандим. Мен ҳам шу топда шуни ўйлаб турувдим... Тўрт кунлик бўрон ҳисобимдан адаштираиб қўйди.

Ўтган йили Германиянинг ДААД (Германия академия айирбошлаш хизмати) йўли билан Берлин Хумбольдт университети “Миттелазие” (“Ўрта Осиё”) институтида профессор И. Балдауф билан икки ой ҳамкорликда Беҳбудий ҳақида китоб тайёрлаган эдик. Сафар асносида “Миттелазие” ҳужжаттоҳидаги матбуот тарихига доир салмоқли фонд билан танишиш имконияти туғилди. Бу ерда Русия жадидчилиги ҳаракатининг раҳнамоси Исмоилбек Гаспрали (Гаспринский) билан боғлиқ материаллар алоҳида ўрин эгаллайди. Гап шундаки, турк-ислом оламининг миллий-диний уйғонишида буюк рол ўйнаган бу машҳур маърифат яловбардорининг бутун ҳаёти ва фаолияти қаттиқ таъқиб ва тазйиқ остида кечган эди. Шўро салтанати эса унинг меросигина эмас, хотирасини ҳам қатагон қилди. 1991 йилда Боқчасаройда унинг 140 йиллик юбилейига тўпланган симпозиум қатнашчилари, машҳур Салачиқдаги қабри (1914 йилда вафот этган) текисланиб, тепасига чўчкахона қурилганига, 90-йилларнинг бошларига қадар ҳам бу табаррук ва ғоят гўзал гўшада “жиннихона” ишлаб турганига гувоҳ бўлган эдик. Шу туфайли у нашр этган “Таржимон” (1883-1914) газетаси ва ўнлаб китоблар имкон қадар ўқувчи назаридан узоқ тутиб келинди. Ҳолбуки, уларда кўтарилган муаммолар ўша давргина эмас, бугун учун ҳам ғоят муҳимдир. Чунончи, у келажақда қуриладиган янги жамиятни, унинг маданиятини фақат юксак илм-фан билан комил ахлоқнинг бирлашуви асосидагина барпо қилиш мумкин, деб ҳисобларди. Бунинг учун

Ушбу жавобдан ҳаммамиз хавотирланиб, карвонни тўхтатиб, маслаҳат қилдик. Бир кишини кўринган манзилни билиб келишга юборадиган бўлдик. Абдулланинг ўзи борадиган бўлди. Карвонбоши кетгач, туяларни чўктириб, милтиқларни ўқлаб, шайланиб турдик. Тўпчимиз Мартин, хавотирга қарамай, франсуз табиатига кўра, қизиқчиликдан бўшамас эди. Агар, хотинлар ўлкасига бориб қолсак, етмиш етти хотин оламан... вассалом! Табиб ҳазилни тушунолмай: — кўй, биродар! Ундай сўзни тилингга олма! Бу ўлканинг хотинлари сан билган хотинлардан эмас... Ўзлари эрларни танлайдилар, қирқ-эллиги бир кишини талашиб ўладилар! Ўзлари жангу жадалда, эрлари уйда ош-овқат, кир-чир билан. Хуллас, эркаклар биздаги хотинлар ўрнида бўладилар... Худонинг ўзи асрасин!

Шуларни гапириб турганимизда, рўпарадан овозлар эшитилди. Юзтача отлик, кўлларида ўткир найза, биз томон келишарди. Улар билан бирга Абдулла йўлчимиз ҳам бир отга минган, бақариб-чақариб келяпти: “Қаршилик кўрсатманг, омон қолсак, итоат билангина қоламиз!” Карвонбоши етиб келиши билан атрофимизни юз аскар қуршаб олиб, найзаларини бизга тўғриладилар. Мудофаа вазияти эмас эди. Етти одам юз отликқа қарши нима қила оларди?! Душманга синчиклаб қарасак, ҳаммаси узун сочлик, кўкраклари бўртиб турибди... Билдикки, хотинлар ўлкасининг аскарлари. Ҳаммамизни асир қилиб, кўриниб турган хурмо дарахтлари томонга олиб кетдилар. Қийфасига кўра бу қавм ҳабаш билан бадавий аралашувидан ҳосил бўлгандек. Бир томондан арабларга, бир томондан ҳабашларга ўхшаб кетадилар...

Ярим соат ўтмай, хурмозорга етиб келдик. Бизни нарсаларимиз билан дарахтлар соясига ерлаштириб, атрофимизга қоровуллар қўйиб, ўлка маликасига хабар юбордилар. Наҳотки ўлканинг ҳокими, аскарлари, қозилари, маъмурлари ҳаммаси хотинқиз бўлса! Кекса, юзлари ажин қоплаган бир аскар хотин ёнимизга келиб, ҳаммамизга бирма-бир разм солди-да, бошқа аскарларга бизни кўздан қочирмай, пойлаб туришларини амр этди. Наҳотки, бу қари хотин бекбоши бўлса?! Сўнг бизга “Эй, нозиклар, аскарларнинг юзларига термилиб турманг, айб бўлади, чунки улар сизга номаҳрамдирлар... Сизлар маликага лойиқ йигитларсиз. Ҳар кимга кўринаверманг, яхшиси, юзларингизни ёпинг...”

Бекбоши хотин шундай амр қилган бўлса-да, биз қулоқ солмагач, қоровул аскар қизлар бизга қараб, қош-кўз қоқиб, эрқаланиб турдилар. Ўртоғим тўпчи Мартин

эса ривожланган Европа илм-фани билан ислом ахлоқини бирлаштириш ғоясини кўтариб чиққан эди. Унинг 1884 йилда ўртага ташлаган ва “усули жаҳид” номи билан тарихга кирган янги мактаб тизими турк-ислом маорифчилигида чинакам инқилоб ясади. Туркистонда етишган юздан ортиқ олиму шоир ҳақида маълумот берган “Туркистон уламози” (1901) китоби илмий-адабий меросимизни ўрганишда, ўзлгимизни англашда бебаҳо манба бўлиб турибди. Унинг давр масалаларини кенг ва атрофлича ёритган юзлаб публицистик мақолалари, хусусан, тил, адабиёт, маънавият ҳақидаги эътиборли кузатишлари, айниқса социализм ҳайбарақаллачилари билан кескин баҳсга киришган ва қатъий рад этган “Мазҳаби иштирокион” туркум мақолалари кейинги 70 йиллик тарихимиздан холис сабоқлар чиқаришда фавқуллода аҳамиятга эгадир.

Исмомилбек бадиий ижод билан ҳам шуғулланди. “Фарангистон мактублари” (1887), “Арслон қиз” (1893), “Дорул роҳат мусулмонлари” (1904), “Кун тўғди” (1906), “Юз йилдан сўнг 2000 сана” (1906) каби бир қатор насрий асарлар ёзди. Бу асарлар машҳур маърифатчининг ижтимоий-сиёсий-ахлоқий қарашларини, тарих, она-Ватан, келажак ҳақидаги ўй-фикрларини ифодалашга ҳамда илк туркий реалистик наср намуналаридан бўлиши жиҳатидан ҳам муҳим ва мароқлидир. Бу асарлар “Таржимон” газетаси саҳифаларида чоп этилган. Газетанинг ушбу сонларини топиш эса йилдан-йил қийин бўлиб бормоқда. Шу жиҳатдан, “Қалб кўзи” газетасида “Дорул ро-

эса, барча аскар қизларни бир-бир кўздан кечириб, “Суф-е, шайтон кўтарсин буларни! Ичида бирорта ҳам чиройлиси йўқ экан”, — деди.

Бир муддатдан сўнг бизга хурмо, сут, нон ва сув бердилар. Чарчоқ ва кўнглининг нотинчлиги сабабли овқат томоқдан ўтмади, лекин туяларимиз воқеадан мамнун эдилар. Чунки тинимсиз емиш еб ётардилар. Кечга бориб маликадан хабар келди. От чоптириб келган аскар қиз маликасининг амрини бекбоши қари хотинга бирма-бир айтди. Ўлка аҳолиси тилида жуда кўп арабча сўз ва иборалар бўлганлигидан, маълум даражада гаплари англашилиб турар эди. Бизни эрталабга қадар дам олдириш ва киприк қоқмай, қаттиқ назорат қилиб чиқиш ҳамда тонг отиши билан олиб боришга буйруқ келди. Шерикларим франсузларга бу хабарни айтганимда, бир-бирларига қараб олдилар, лекин тўпчи Мартин ўзини тута олмай, яна ҳазилини бошлади:

— Ўйлайманки, афандилар, аҳволимиз унчалик ёмон эмас. Малика бизга эҳтиром кўрсатмоқчи. Эртага кўришсак, малика қоп-қора юзлари билан бизни олқиш этади... Маъкул бўлиб қолсак, зиён қилмасмиз, а?

— Зиён қилганда нима бўларди, — деди Жан. — Булар одамхўр ваҳшийлар эмаслару лекин Малика деган у қора жонивор сани тўпчиликка ёки муридликка қўйиб, ҳурматингни бажо қиладиганлардан ҳам эмасдир. Аммо бизлар бир гўзал аёлга кўрсатадиган ҳурматимиздек ҳурмат кўрсатар. Биз аёллардан ақл ва илмдан кўра кўпроқ хусн қидирганимиз сингари бизнинг ҳам “хуснимизга” кўра ҳурмат бўлади. Буюк ва шарафли бир ҳурмат... Ҳазилнинг пайти эмас, дўстлар. Аҳволимизни муҳокама қилиб, бир чора —қутулиш йўлини излайлик.

— Жан ҳақ гапни айтди. Аҳволимиздан сўзлашсак, яхшироқ бўларди, — деди муҳандис Марк. Бу киши кўркув ва хавотир нима эканлигини билмаган бир жасур бўлганлигидан, бошқа сўзларни тўхтатиб, маслаҳатга тутиндик.

Абдулла йўлчини чақириб, аввало бу фаройиб ўлка ҳақида айрим маълумотларни суриштирдим. Унинг айтишича, бу хотинлар асирга олинган эркакларни ҳеч бир озод этмасдан, ҳарамларига олиб, маъшук тутар эканлар. Бунга ярамаганларни ишчи, ошчи ва чолғучи қилар эканлар. Ҳарамга “маъшук” қилиб олинган йигитларни махсус парваришлаб, ардоқлаб, керакли хизматга ишлатиш одатий макруҳалари эмиш!

Аммо бу ҳолга эркаклар узоқ чидай олмай, оз вақт ичида озиб-тўзиб тамом бўлар эмишлар. Бадавлат хотинлар ва маъмуралар ҳарамларида тўрт-беш маъшук

ҳат мусулмонлари” асари эълон қилгани ёқимли ва умидбахш ҳодисалардан бўлди.

Адибнинг “Хотинлар ўлкаси” номли хаёлий-саргузашт қисасининг ксеронусхаси билан Берлинда профессор Ингеборг Балдауф ёрдамида танишдик. Бу нусха олимнинг шахсий коллекциясида сақланади. Уни бизга лутфан тақдим этгани учун муҳтарама профессорга самимий миннатдорчилигимизни билдирамиз.

“Дорул роҳат мусулмонлари”даги каби бу асарда ҳам воқеалар тошкентлик Мулла Аббос Франсавий тилидан ҳикоя қилинади.

Дарвоқе, асар мукамал эмас. Бошланиш қисми йўқ. Ичида ҳам айрим узилишлар бор. “Таржимон”нинг Санкт-Петербургдаги фондларида сақланаётган барча нусхаларини синчиклаб ўрганган ва библиографиясини тузган Саидғози Фафоров (1909-1987)нинг маълумотига қараганда асар газетанинг 1890-91 йилги сонларида босилган. Афсуски, 1890 йилги 28-сонининг бош қисми, 36-сон ҳамда, 1891 йилги 2-сонини топиб бўлмади. Бошқа айрим қусурлар ҳам мавжуд. Шунга қарамасдан, асарни ўқувчилар ҳукмига ҳавола этишни лозим топдик.

Бегали ҚОСИМОВ, филология фанлари доктори.

сақлаганларидан, қўлга тушган асирларни ҳеч қўйиб юбормас эмишлар, чунки улар керак бўлар эмишлар. Абдулла йўлчининг тахминича, бизни қора малика ўз ҳарамига олишни мўлжаллаётган эмиш, ниятига етмагур! Биз каби оқ ва чиройли юзлик маъшуғи йўқ эмиш. Қўрқманглар, сизларни қафасдаги қушдек асрайди. Эҳтимол, келгусида худо бир қутулиш чорасини кўрсатар.

— Биз бундай бўлсак, сенинг ҳолинг нима бўлади? — дедим.

— Мен қари одамман ва бу ерда ҳабаш эркаклар оз эмас, менга хизматкорлик насиб қилишига шубҳам йўқ. Тахминимча, сизларга хизматкор ва таржимон бўлман. Чунки малика ҳазратлари барчангиз билан сўзлашмоқ, ўйнаб-кулмоқ истар... тилни билмайсиз.

Буларни франсузларга айтганимда, ҳаммалари ҳолимизнинг мушкуллигини англаб, мазлум ва маҳзун бўлдилар.

— Париж ва Доғзун орасида, менимча, бу Абдулла йўлчи бизни сотган... Кум бўронидан фойдаланиб, бизларни бу ўлкага бошлаган. Ҳали сен кўрасан, итвачча, бир куни жавоб берасан... — деб Мартин Хейли тўнғиллаганида табиб Жан деди: — Тўхтаб тур, биродар, жавоб олишингга вақт ҳали жуда эрта кўринади. Бошимизни қутқармоқ учун қўлимиздан нима келади, шунини ўйлайлик.

Узоқ маслаҳатлашувдан сўнг қароримиз шу бўлдики, ора-сира Абдулла йўлчидан ва атрофдагилардан ўзларига билдирмай, теварак-тошни ўрганамиз. Мумкин хийла ва чоралар билан бир-биримиздан айрилмасликка ва нарсаларимизни бермасликка ҳаракат қиламиз. Чунки Мартин тайёрлаган қурол, табибнинг дори-дармонлари, Маркнинг астрономик асбоблари қутулишимизга ёрдам берувчи нарсалардир. Бу ашёлар қўлимиздан чиқса, ҳолимиз хароб. Қисматимизнинг қандай бўлиши маълум эмаслиги сабабли, кенгашдаги гапларга қай даражада риоя эта олишимизни билганимиздан сўнг мушоварага қайтиб, ҳукм чиқарадиган бўлдик.

Эрта тонг отмасдан қарвонимиз қоровул қуршовида йўлга чиқди, маликанинг қароргоҳига жўнадик. Йўлимиз гоҳ сўқмоқлардан, гоҳ очиқ тўқайликдан ўтарди. Дуч келган хизматчилар, чўпонлар бари — хотин-қиз. Эркак зоти кўринмайди. Бизнинг хотинлар сингари бу ўлканинг эрлари ҳам уйдан чиқмасликлари маълум бўлди. Бир-икки эркак тўғри келган бўлса-да, юзлари ёпиқ, яъни тўсилган бўлиб, атрофга ўғринча кўз ташлар эдилар. Бизнинг хотинларимиз ўзларини кўрсатмай, яширинча боққанлари сингари бу ғаройиб ўлканинг эрлари ҳам юзларини бекитганча, парда четидан дунёни томоша қиладилар... Ажабо, бизларга ҳам яширинмоқ ва парда насиб қилса-я?

Йўлда учраган кўмирдек қоп-қора хотин-қизлар бизларга одобсизларча қадалганлари учун қоровуллар уларни заранг хивич билан одобга чақирар эдилар. Биз тарафларда адабсиз бир одам хотин-халажни кўрганда қандай тикилиб қолса, бу қора шайтонлар ҳам бизга шундай термилар эдилар.

— Бу қандай ўлка, бу қандай одат, эй, Абдулла, дедим. Чор китобда бўлмагач, Будда ва Кўнфуций мазҳабида ҳам бундай бидъатлар йўқдир. Буларни нечун қириб йўқотмадилар, нечук имонга келтирмадилар?

— Эй саййид, бу мамлакат кум дарёсининг энг чет, энг омонсиз жойи бўлиб, олами инсониятдан ғоят узоқ қолган. Бундан кўп одамнинг хабари ҳам йўқ. Ривоят қилишларича, энг катта ажиналар, парилар уларни муҳофаза этар эмишлар. Маълум бўлишича, атрофда бўлган бадавийлар ўлкага яқинлашмайдилар. Хотинлар ҳам ўлкаларидан чиқиб узоққа кетмайдилар. Энг катта ишлари йўл тўсиб, адашган қарвонларни асир оладилар. Ҳеч ким хабар топмай қолса, кумда ҳалокатга учраган бўлиб кетаверади... — Абдулланинг гапларидан шунини англадим.

Бир соатдан мўл юриб, катта бир тўқайликка чиқдик. Қуёш нурида кумушдек товланиб ётган кичик бир сувни кечдик. Олдимизда шаҳарми, қишлоқми, ҳарқалай уйлар кўринди. Етишганда маълум бўлдики, ёғоч ва чивикдан ўрилган, сирти лой билан силлиқ суवालган, устига хурмо новдалари ёпилган бир-икки қаватли уйлар, хоналар экан. Бошқа бир хил кўзга ташланадиган тузукроқ бино кўринмаганидан ўлка санъат ва ҳунар бобида анча орқада эканлигини англадик. Хуллас, бу хотинлар ўлкасининг маликаси истиқомат этадиган “Бодбур” деган жой экан ва ўз тилларида “Малика хонаси” деган маънони англатаркан.

Бодбурнинг ичига кирганимизда, шайтон каби қопқора ва аксар ифлос аҳоли бизни томоша қилиб, уйларининг эшик ва деразалари вазифасини бажарувчи тешикларидан боқиб турар эдилар. Рўпарада бир ердан пақир ва тоғора-товоклар-

нинг тақир-туқури кела бошлади. Малика аркони давлатининг мусиқачилари экан. Ё бизни кўтиб олиш, ё маликанинг кўнглини очиш учун нағма оғоз қилганлари маълум бўлди. Бу бадбахтларнинг ҳам салтанат расми-одатлари бор эмиш, худо юзини тескари қилсин.

Карвонимизни четдаги чўпқори ҳовлига киритдилар. Ҳовли ичида бир-икки дарвоза, икки қавагли хоналар ва қоровулхонага ўхшаш бир неча уйлар бор эди. Хоналар олдида бир тўда қуролли, сочлари қушларнинг патлари билан зийнатланган хотинлар ва икки тарафда қуролланган аскар қизлар бор эди. Атрофга қараб кўрдикки, ҳовлидаги ҳар бир қозикда туя, ситир, қўй, инсон каллалари қадаб қўйилган, салтанат ва латофатнинг зийнати эмиш!

Ҳар ҳолда маликанинг саройида, маконида эдик. Кўрайлик-чи, қаро кўзликдан қандай кўргилиқлар келаркин.

Кум бўронида саҳрода йўл йўқотиб, асир тушиб, малика саройига келтирилганимизни олдинги мактубимда ёзган эдим. Барчамиз ҳовлига кириб тўхташимиз билан сарой кишилари нарсаларимизни ичкарига таший бошладилар. Бизлар ҳам ерга ўтириб олиб, қора юзли хотин-қизлар билан сўрашдик. Лекин илтифот кўрсатмадик. Матоҳлар келтиришди. Гўё бизлар аёллару, қисилиб-қимтиниб, бетимизни ёпиб юришимиз керак! Шеригим мусьё Мартин аҳволни англаб, ичи қайнаб, маҳсус бир фарангий усул билан қўлларини ёзганча уларга кучоқ очди... Бечоралар кўриб, ҳар тарафга қочдилар. Чунки малика кўрса, шабҳасиз, қаттиқ жазолар эди. Карвонбошимиз Абдулла йўлчи ёнимизга чопиб келиб: “Қардошларим, тек турингиз, тақаллуфбозлик замони эмас. Бу ўлкадаги хотинлар сизнинг аёлларингиз каби уялиб-торганиб турмайдилар... Бу қилиқларингизни малика кўриб қолса, сизга яхши бўлмас”, — деди.

Мартин чидолмай: — Бу нима? Биз хотин эмасмизки, бетимизга рўмол, бошимизга чопон ё бирор матоҳ ёпиб олсак, — деб бақирди.

— Бақир-чақирдан фойда йўқ, — деди Абдулла, — бошингизга тушганини кўрасиз... Ҳозир малика ҳузурига олиб борадилар. Киришингиз билан юртингиздаги хотинлар сингари ўтириб, ерга қараб, кшприк кўтармай, адаб ва назокат билан туринг. Унутмангизки, маликанинг мулкисиз, хоҳласа осади, хоҳласа кесади...

Франсуз дўстларимга бу сўзларни мен таржима қилаётганимда саройдан бели бойланган (?) ёш бир қиз чопиб чиқиб, бизларни ичкарига таклиф қилди. Бу қиз маликанинг яқинларидан ё қўриқчиларидан бўлса керак.

Қоронғироқ бир хонага кирдик. Дарҳол бир коса сут билан бир миқдор хурмо бердилар. Ерга ўтириб тановул қилдик. Сўнг яна ҳалиги бели боғлиқ қиз юқори қаваддаги иккинчи бир хонага олиб чиқди. Хона ниҳоятда ёруғ эди. Деразалар пардали, тўшак ва ашёлар анча яхши. Хонанинг бир тарафида тўшак-ёстиқдан баланд бир жой қилинган, малика ўтирадиган ер бўлса керак. Оёқ усти мазкур мақом қаршида тўхтадик. Уч-тўрт дақиқа ўтмай, иккинчи хонадан қадам товущлари эшитилиб, биз ўтирган хонага малика кириб келди. Салом-алик қилдик. Ҳалиги жойга ўтирди. Малика олиялари ўттиз ёшларда бўлиб, қоп-қора кўмирдек бир хотин эди. Кўзлари худди шокосадек. Эгнида узун ипак кўйлак, йўғон бели бойланган бўлиб, қўлида дастаси олтин найза.

Бу қора чехра, қовурма соч, қалин лаб қавм нақадар чиркин ва номақбул бўлмасин, маликаси бошқаларига қараганда, бизнинг назаримизда, анча гўзал ва келишган эди. Ҳусни жамоли ўзига сийлов, бизнинг фикру зикримиз бизга кўрсатадиган муомаласида. Барчамиз жонимиздан умидимизни узган бўлиб, қора қайғуда эдик. Ажабо, бизни нима қилар экан? Нима амр этади? Зулм қилса, бир бало, муҳаббатга чақирса, балки икки балою машаққат бўлур... Хуллас, нима қилишимизни билмасдик...

Малика ила кўришдикдан сўнг саройнинг юқори қавадидан бизга катта бир хона кўрсатдилар. Бизларни пастга қўймаганларидан маликанинг алоҳида диққатида турганимиз маълум бўлди. Хонамизга кириб, ёлғиз қолишимиз билан нарсаларимизни суриштирдик. Барча дори ва ашёлар, асбобу қуролларни бу қора шайтонлар олиб қўйишган бўлса, тамом, ҳалок бўлганимиз шу. Нарса ва қурол бўлмаса, на қоча оласан, на асирлиқдан қутула оласан! Шу сабабли нима бўлса-да, нарсаларимизни қўлга киритишга қарор бердик. Энг оддий, ибтидоий усул билан иш кўришни лозим топдик. Бир соатча ўтказиб, мен малика ҳузурига чиқаман. Бизга ўз юртида бу қадар лутфу иноятлар кўрсатганидан мамнунлигимизни билдираман. Шундай ма-

лика қўлига асир тушганлигимизга шукроналар айтаман. Хуллас, шундай қилдим. Молимиз, истаса жонимизни фидо қилажамизни баён этдим ва сўнгида нарсаларимиз орасида “ёшлик, гўзаллик ва фароғат” дорилари-ю, яна аллақанча ғаройиб нимарсалар борлигини ва уларни ишлатиш тартиби ҳамда сирлари ёлғиз ўзимизгагина аён эканлигини билдириб, қайтариб беришларини илтимос қилдим. Ўзимиз ҳибсда, нарсаларимиз ҳисобда турганлигидан заррача зиён кўрмай, аксинча фойдаси тегиши мумкинлигини ўйлаган маликаи муқаррама: “Ашёларингиз ўзингизга насиб қилсин, бизга бор амалингизни кўрсатсангиз бўлгани”, деб нарсаларимизни олиб берди. Пастки қаватдаги бизга берилган хонага солиб, эшигини қулфладим. Қулф-қалит ўзимизда бор эди. Бунда эса ёғоч мандал¹ ва ўрама барглардан бошқа нимарсани билмайдилар, чамаси.

Бизни маликага тақдим этгач, қарвонбоши Абдулла Дорий тез жўнаб қолди. Сўнг маълум бўлдики, ҳар биримиз учун маликадан биттадан олтин олиб кетган экан. Малъун бизни сотгани тамом аён бўлди.

Одамнинг оласи ичида, дейдилар. Мутлақо тўғри. Жазоирда уламолар бу одамни бизга йўлбошловчи қилиб берган эдилар. Билсалар, шундай қилармидилар. У одам ҳам кўринишдан фаришта, ҳатто тақводор эди. Аммо кўнгли шайтон бозори экан. Майли, бўлари бўлди. Энди буёғи ҳаммаси ўзимизга, ўз ғайратимизга боғлиқ бўлиб қолди: ё бу шўрпешона юртда бир умр асир бўлиб қоламиз, ё бир чорасини топиб, қутулиб чиқамиз.

Кечқурун барчамиз маликани зиёрат қилишга кирдик. Пичоқ, қайчи, ўтқир хуш ҳидли ичимликлар, гулоблар тақдим этдик. Бундай нарсаларни кўрмаганлигидан кўзлари бақрайиб, ёш боладек қувониб кетди.

— Боринг, яхшилаб дам олинг, — дея ҳаммамизга жавоб берди.

Оқшом азони айтиладиган вақт бўлди. Аммо бу мамлакатда ҳали чироққа ўхшаган нарсалар кашф этилмаганидан одамлар кун билан барабар ётиб, турар ва бу ерларда кун ва тун йил бўйи ўн икки соатдан бўлгани учун шам ёқишга ҳам кўпда эҳтиёж йўқ экан. Оқшом бўлиши билан эшикларни чўп (ёғоч мандол) ва барг билан бекитиб, ухлайдилар. Ёлғиз малика саройининг атрофидагина бир неча қоровул қиз қўлларида найза тутиб пойлоқчилик қилишади.

Жойимизга кириб, биз ҳам ётдик. Кўзимизга уйку келганича йўқ эди. Саройдагилар ва иккинчи хонада жойлашган қоровул қиз ухласин, дея биз ҳам бир-икки соат жим ётдик. Сўнг қоровул қизни ухлади гумон қилиб, пичир-пичир маслаҳатга кўчдик.

Вазиятимизга кўра, аввало маликанинг ҳамда сарой аҳллариининг рағбатларидан, меҳру муҳаббатларидан фойдаланган ҳолда, аёллар мамлакатининг ҳақиқий аҳволини, атрофида бошқа юртлар бор-йўқлигини ўрганишга қарор берилди.

Бу маълумот тўпланганидан сўнг қочиш ва қутулиш йўлларини маслаҳат қиладиган бўлиб, уйкуга кетдик.

Бу ажойиб ўлкада эр кишилар биздаги хотинлар аҳволида эканликларини олдинги мактубларимда ёзган эдим. Яъни, бола туғилганидан сўнг боқиш учун эркакка берилар экан. Ҳар бир хотиннинг икки-уч асир эри бўлганлигидан, бири бола боқиш, иккинчиси овқат пишириб, сигир соғиш, учинчиси ип эшиб, тикиш-чатиш билан машғул эканлар. Бола оч қолса, онасига бериб, эмизиб, яна эркак боқишга олиб кетар экан.

Хотинлари эса, бизнинг йигитлар каби ўқ отиш, курашиш каби нарсалар билан шуғулланиб, ёш қизлар йигитларни ўйнатиб, қўшиқлар айтиб бериб, сайру томоша қилиб юришибди. Барча ишлар, ҳукумат хотин-қизлар қўлида. Эркакларнинг юзлари ёпиқ. Бизнинг аёлларимиз сингари ичкарида хизмат қиладилар. Қарилари қора ва оғир ишларга қўйилиб, ёшлари арзанда сақланади.

Бизнинг ислом мамлакатларида ва Оврупо (Афранжия)да барча аёллар уйда, оғир ишларни бажаражакларини, эркаклар эса, аскар бўлиб, урушларда юришини, ҳокимликни, амалдорлик қилишларини айтганимизда “Ё тавба, шунақа ҳам бўлиши мумкинми?” дея қулишар, ишонимас эди. “Агар юртингизда эркаклар юзларини очиб юрсалар, ҳатто урушга бориб, ўқ отиб, қилич чопсалар, сизларда ҳеч бир одоб ва низом йўқ экан-да”, дер эдилар.

¹ Эшикни чўп билан бекитиш асбоби.

Малика ҳузурда Фарангистон ва Туркистон аҳволи ва маишатидан сўз очилиб қолганида ибодат вазираси, шайтонга ўхшаган алвасти бир кампир бизнинг одатларни масхара қилганча, “Бундай мамлакатнинг келажаги войдир!” дея қичқира кетди. “Эркакдан ҳам аскар бўладими? Эркакка бош кесишни ким қўйибди?! Бола боқишу овқат пиширишдан бошқа нимага ҳам ярайди улар? Ақллари сочлари каби қисқа бўлган эркаклардан ҳам амир қиладиларми? Шу ҳам удум бўлдими? Бунинг беъманилигини барча билмоғи керак!.. Бундан барча ҳазар этмоғи лозим”, дерди. Мусъё Мартин эса, қари алвастининг ушбу сўзларига жилмайганча, ҳалига қадар шамчироқ яратишга ақли етмаган қавмнинг энг сўнгги цензура усули билан оғзимизга оғзоқ солиб қўйганлигига кулиб ўтирар эди.

Авалли мактубимда ёзганим ибодат вазираси алвасти кампир эркакларда ҳам севги бўлиши, аёллар устидан ҳукм юрита олишлари хусусидаги бизнинг фикр-қарашларимизни яқин йўлатмас, ислом мамлакатларида, Оврупода жорий тартибларни айтишга рухсат бермоқни истамас эдилар. Ўз юртларида бу одатнинг тарқалишидан хавотирланиб, оғзимизни боғлашдан ташқари бизнинг турмуш усулимиз ва ўзаро муомаламиз хато ва беадаблиқдан иборат эканлигини зўр бериб тушунтиришга уринарди. Назари эътиқодининг ҳақлигига заррача шубҳа қилмасдан, бизларга турли-туман назарий-амалий далиллар келтириб, аёлларнинг ҳукмрон, эркакларнинг тобе-итоаткор бўлишлари лозимлигини исботлашга тиришарди.

Бу бадбахт алвастининг гапига кўра, гўё эркаклар аёлларнинг доимий бир кули, лозимандаси сифатида яратилган.

Хотинлар эркаклардан қувватли, меҳнат ва машаққатга чидамли эмишлар. Сочларининг узунлиги камол ва қувватларига далилдир. Болани булар турса, сут буларда ҳосил бўлса... Нозик, нозик, ночор эр киши бу қувватлардан маҳрум яратилган ва соҳибалари бўлмиш аёлларга ёқмоқ, севилмоқ учун бетларига соқол-мўйлов чиқади. Хотинларнинг юзи тоза ва силлиқ бўлиши эса, қувватларининг қўл ва оёқларига кўчиб, гўзаллик ва ёқимликка ортиқча ҳожат йўқлигига далолатдир...

Ҳайвонат оламида ҳам худди шундайдир. Ургочилари кўримсизроқ бўладилар. Эркаклари басавлат. Масалан, арслон, бабақ хўроз ва ҳоказо. Хуллас, эрлик ҳусни жамол ила, хотинлик аёллик қуввати билан фарқ қилади. Лекин Сизнинг юртларингизда табиат ва хилқатга тескари бир аҳвол майдонга келиб, хотинлар эрлик, эркаклар хотинлик мақомига кўчганлар. На қадар буюк хатолик, на қадар буюк гуноҳ! Бас, маълум бўляптики, сизнинг ёқларда на адаб бор, на ҳаё! Эр кишилар соқол-мийиқларини ҳаммага кўрсатиб, очиб юрсалар, бу эркакнинг нозик, ҳафиф вужуди қаёқда қолди? Ҳар бир хотин бу очиқ юзларни кўриб, тамошо этар эмиш. Ҳолбуки у қамчин мийиқлар, у ипақдан мулойим ва нозик соқоллар ҳар бир эркакнинг низоман ва қонунан соҳибаси бўлган хотиннинг хусусий мулки-ку. Фақат ўша соҳиба аёлгина булардан кайф ва лаззат олмаққа ҳақлидир!

Эй пирлар, девлар, жинлар! Бу қадар адабсизликка қандай сабр этмоқдасиз? Дунёни оташда ёқиб юрганларнинг нега жазосини бермайсиз?!

Одоб ва қонун биргина биз учун экан-да. Аёлларнинг ҳаққи-ҳуқуқи биздагина қолипти-да!...

Кампирнинг ихлос ва камоли эътиқод билан айтган бу сўзларини дўстларимга таржима қиларканман, сабр-тоқат билан эшитдилар. Энг кулгили ҳолларда ҳам бир сўз демай, ўзларини тутдилар. Бироқ мусъё Мартин бу дафъа ҳам ўзини сақлай олмади ва жиддий туриб: — Бугунги дарсимиз чакки эмас... Лекин... Масалан, Аббосбей, қамчинмўйлов, ипаксоқол хусусидаги бу мулоҳазаларни тошкентлик дўстлар эшитсалар, кўзлари косадек бўлмаса ҳам пиёладек очилса керак! У муборак соқолларнинг, у арслон нухса мўйловларнинг бу бадбахтона ишқ савдосига олат этилишидек “шарофат”ларидан ҳеч бир хабарлари йўқ...

Шунинг учун ҳам айтадилар: ҳар одатнинг ўз вақти бор, ҳар вақтнинг ўз одати...

Ибодат вазираси нутқининг таъсирини англамоқ учун мусъё Мартин, яъни “бу гўзал ўғлон” на дер экан, деб унга боққанида мен:

— Афандим, сизнинг фикру далилларингизга ҳамма ҳайрон. Парижда Улманё Удвор номли бир олима айтган фикру мулоҳазани илгари сурган бўлмаса-да, эр ва хотин тенг ҳуқуққа эгадилар, бир-бирларига ҳоким ёхуд ҳокима бўлишлари, табиат ва инсонликка хилофдир дея даъво қилишларини айтдим.

— Гапирма, гапирма. Бу ҳаммасидан ёмон! Иккисидан бири ҳукмрон бўлмай, эру хотин тенг турсалар, маишатнинг асос-ўзаги йўқ бўлади! Адабнинг оти, жами-

ятнинг номи қолмайди. Бутун инсоният фалокатга учрайди. Хотинлар ҳокима бўлмаганга яраша, эркаклар ҳукмрон бўлса ҳам бир гўр эди, амал-тақал қилиб эпладилар. Ҳар қалай бошсизликдан афзал эди. Барча эрларнинг раҳбарлиги ва хотинларга нисбатан баланд қўйилиши ҳақсизлик, адабсизлик, зулм бўлса-да, лекин тенглик буюк балолар ва қазоларни олиб келадики, бунга шубҳа йўқ.

Ушбу гап-сўзлардан сўнг вазира кампир фикру мулоҳазаларини ўйлаб кўришимизни, ёмон ишларимиз, осий эътиқодимизни тарк этишни таклиф қилиб, шериклари ёнига кетаётган эди, мусъё Мартиннинг сабри чидамай:

— Эй, шайтонлар руҳонийси, қора эчки! Бизга айтаётганларинг энгилгина иш эканда-а? — дея франсуз қизларидек нозик бир муҳом қилди.

— Нима деяпти? — дея кампир ажабланиб сўраганида:

— Бош устига, афандим, бош устига! — деяпти деб таржима этдим.

Ўз мажлисимизга қайтиб, бу фаройиб аҳволдан қутулиш чораларини изладик.

Мусъё Мартин сўз бошлаб, деди:

— Дўстларим! Маълум бўляптики, қиз боладек уятчан, мусулмон аёлидек итоатли, франсуз хонимидек пардозини ўрнига қўядиган бўламиз. Бу ўлкада эр кишиларнинг адаб ва тақвосига мос тушадиган тикиш-нақшларни ўрганамиз... Зўр мамлакатга тушдик. Охири бахайр бўлсин-да. Лекин қайғурманг, аҳволимиздан сабоқ ва ибрат оламиз. Биз тарафдаги хотин-қизнинг ҳоли, ҳиссиётларини, бошдан кечирганларини биз ҳам кечириб, англаймиз. Бу ҳам шундай илм ва таҳсил бўладики, на Тошкент мадрасасида, на франсуз дорилфунунида ўқитилади. Қора қамишдан ясалган саройда анча-мунча дарс оладиганга ўхшаймиз...

Мартиннинг латифадек туюлган, аслида латифа бўлмаган сўзлари тугар-туғамас, сарой маъмураларидан бир хотин кириб, менга деди:

— Адолатли, марҳаматли, муҳаббатли малика ҳазратлари бу оқшомни мусъё Мартин билан ўтказмоқни орзу этадилар. Шунга кўра, мусъё жаноблари ҳаммомга бориб, топ-тоза бўлиб, баданларига хушбўй атир-упалардан сепиб, ҳозирланган ипак қўйлақларни кийиб, малика ҳузурларига марҳамат қилсинлар.

Сарой маъмураси олиб келган фармонни шерикларимга таржима қилиб берганимда бамисоли зилзила бўлгандек таъсир қилди. Мусъё Мартиннинг эса кўзлари косасидан чиқиб, безрайиб қолди.

— Маликанинг матлаби ибодат вазирасининг матлабидан зўр чиқди, қариндошлар, — деди муҳандис мусъё Марк ва сўнг Мартинга қараб деди:

— Маликанинг сенга ҳурмати ва ҳусни назари хусусида нима дейсан, дўстим?

Мартин бир оз ўзини қўлга олиб:

— Нима ҳам дердим, дўстлар. Бу оқшом бу мамлакатнинг амири-ҳокими бўладиганга ўхшайман... Лекин ушбу салтанатни ким хоҳласа, инъом этар эдим!

— Ёху! Амир ё ҳоқим бўлсайдиқ, қанийди. Кулми, жориями, нима бўлганда ҳам шунга яқин бир нарса бўлсак кераг-ов... Не бўлажagini айтишга сўз ҳам тополмайсан, бу бадбахт ўлкада ҳар нарсанинг боши оёқда, оёғи бошда, — деди Марк.

— Тамом, дўстларим, ҳолимизга вой!.. Ҳар ҳолда қора шайтоннинг биринчи бўлиб, мени чақиршида нима сир бор экан, ажабо?

— Бўлганича бўлар. Ундай эмасдир... Сени чақирди нима, мени чақирди нима, фарқи йўқ. Лекин бир нарса қилмоқ керак. Нима қилганда ҳам бу адабсиз даъводан қутулмоғимиз керак, гап шунда, — деди табиб Жан.

— Тўғри, тўғри, қардошларим, бир чора топайлик, бўлмаса, бу қора таппи менинг номусимга жабру зулм қилгудек бўлса, сабрни тарк этиб, бошини сагчадек узиб ташлайман!

— Бу мушкул ҳолимизга чора кўрмаяпман. Ё жория мисоли номус ва эрликни барбод этмоқ ё қўлга қурол олиб, эрлик ва йигитликни ижро қилиш, — дея Маркнинг аччиқланганини кўриб ва бир томондан франсузларнинг бундай пайтларда қазо ва ажалдан кўрқмасликларини билганим учун аҳволнинг ғоят нозиклигини англадим. Номус даъвоси ўртага тушиб, қон тўкилиб, барчамизнинг ҳалокатимиз кундай равшан бўлганидан бу балойи азимни ҳийла ва тadbир билан бартараф қилмоқни бир синаб кўриш, ҳеч иложи қолмаган тақдирдагина пешонага битилганига кўниб, бўйсунини таклиф этдим.

— Жуда яхши, зўр! Мулла Аббос афанди, лекин қандай йўли бор? Қандай ҳийла топасиз, — деди Жан.

— Фикримча, оғир сафардан сўнг қаттиқ чарчаганимизни ва тил билмаслигимизни сабаб қилиб, бир андак муддат таклифотдан озод этишларини сўрасак... Балки беш-ўн кун муддат олиб, бир иш чиқарармиз...

Франсузлар бу фикримни тўғри ва ўринли топиб, уни етказиш учун мен маликага борадиган бўлдим. Амрини бажариш ва жаҳлини чиқармаслик учун мусъё Мартинни эса, ҳаммомга юбордик. Сўкина-сўкина кетди. Илож қанча? Мен ҳам малика томонга йўл олдим. Ётоқхонасига кирдим (шукурки, сарой одатлари содда экан, ҳадеб тўхтагишавермас экан), жаноби олия қат-қат тўшалган тўшақлар устида ястаниб ётибди.

— Нега келдинг?

— Бизга кўрсатган ҳурмат ва муҳаббатларингиз ташаккурига келдим. Фақат бир-оз тил билмаймиз, маликам. Шунинг учун кўнглингизни олишга қийналиброқ турибмиз. Кейин йўл ҳам чарчатди. Ҳорғин бир ҳолда сизни мамнун эта олармиканмиз, деб кўрқиброқ турибмиз... Шунга қарамай Мартин ҳаммомга кетган... Умуман, бизга беш-ўн кун дам берсангиз яхши бўларди-да... деганимни биламан, қора шайтон ўрнидан тура солиб, кулиб: — Сан бизнинг тилимизни қаяқдан биласан?.. Ҳам яна шу қадар чиройли гапирасанки, ҳар қанча айбинг бўлса, кечирмоқ мумкин, — деса бўладими.

Мартиннинг ўрнига мени олиб қоладиган бўлди-да, деган фикрдан томирларимда қон тўхтаб қолгандек бўлди. Рангим оқариб кетди. Маликанинг бундан завқи келиб, бўйнимга осилди. Соқолимни сийпалаб, эркалай бошлади! Ўзим-ўзимдан уялиб, хижолат тортиб, уёғи нима бўлганини билмайман.

Ахир бу қандай гап! Шунча йиллардан буён кўз қорачиғимдай асраб-авайлаб келган соқолим айш-ишратга, кайфу сафога олат бўлса? Эй худо, ўзинг ёрдам бер! Илон чаққан одамдек кучоғидан отилиб чиққанимни кўриб, малика кулимсираб кўйди ва таажжубланган ҳолда амирона оҳангда деди:

— Амрим шу. Ҳеч нарса ўзгармайди. Бор, шерикларингга айт... Биринчи Мартин келсин... Менга тили керак эмас. Сийёсат ё мазҳабдан баҳс қилмоқчи эмасман. Кўз билан керагини гаплашаварамиз.

Ҳайдалган элчидек ғоят паришон бир аҳволда шерикларим ёнига келдим. Худога шукурлар бўлсинки, соқолим бу қора аждаҳо домидан саломат қайтди.

Элчилигимдан бир фойда чиқмай, маликанинг гапларини шерикларимга етказганимда маънос тортиб қолдилар.

— Демак, бу оқшом Мартиннинг маликага бориши шарт, — деди Жан.

— Ҳа, оч қашқирдек кутиб ўтирибди, — дедим.

— Нақадар аянчли ҳол! Кўришга тоқатинг йўқ бир аёлга асир бўлиб, ўзинг истамаган эркалатмоқ, севмоқ мажбуриятида қолиш қанчалар азоб!..

Аммо на чора?

Қаршилиқ кўрсатиб, мудофаага ўтилса, жаҳли чиқиб, балки оғир жазоларга дучор қилар. Гап шу, дўстларим. Аҳволимизга қараб бизнинг ўлкалардаги юзларча хотин-қизларнинг аҳволи, ўзи истамаган, севмаган одам қўлида чорасиз ва нажотсиз қолиб келишларининг нақадар изтиробли эканлигини тўла англаб турибман.

Қора малика бизнинг кўнглимизга қулоқ солмай, “олиб келинг” деганидек, қанчадан-қанча қиз-жувонлар бизда ҳам кўнглисизлик жабрини тортиб келадилар. “Балки кўнгли йўқдир”, “ёқтирмас” деган гап мутлақо хаёлимизга келмайди. Олиб келинг — тамом!..

Дарвоқе, биз асирмиз. Асирда кўнгли бўладими? Ҳақ бўладими? Истак бўладими?.. — дея мусъё Марк сўлиш олганида ватаним Туркистон кўзимга кўриниб кетди. Айрим нодон кимсаларнинг аёлларга қилаётган жабр-зулмлари, номуносиб муомалалари хотирга тушиб, шеригимнинг сўзлари бадан-баданга ботди.

— Дўстим, шикоятингиз ўринсиз, — дедим. — Фарангистон аёлларининг ҳурмати осмонда. Ҳоллари ҳеч ҳам бизнинг бугунги мушкул аҳволимизга ўхшамайди. Ислом хотинлари эса, шариати муҳаммадия билан муҳофаза қилингандирлар, бинобарин, жабру зулмдан эминдурлар: хоҳлаган кишиларига турмушга чиқадилар, биров зўрлаб ола олмайди. Эрга теккач, кўнглига қаралади, ҳеч бир эр рафиқасига жабр қилмайди, қила олмайди, меҳру муҳаббат билан умрини ўтказишга ҳаракат қилади... Аммо орадан уч-тўртга нодон, тарбиясиз, на дўст, на хотин қадрини билмайдиган, нозу назокат лаззатини англамайдиган, бақир-чақирдан бошқани тушунмайдиган чиқиб қолиши мумкин. Улар ҳисобга кирмайди... Лекин жорияларнинг аҳволи ҳам бизнинг аҳволимиздан яхшироқдир.

Гапларимни тинглаб турган табиб Жан деди:

— Аввал ўзимизни ўйлаб, жонимизни қутқариш пайидан бўлайлик. Фаранг ва турк хотинларининг баҳсини кейин қилсак ҳам бўлар. Ҳозир Мартин ҳаммомдан келади. Малика ёнига киради, жорияга айланади...

... Йўқ, Мартин бунга чидай олмайди. Бир кори ҳол қилади. Қон тўкилади. Ва бу кеча барчамиз балки қатл қилинармиз.

Жаннинг бу сўзларидан таъсирланиб, фикрланиб турганимизда, Мартин келди. Қанчалар мушкул аҳволда бўлмайлик, ясан-тусанини кўриб ўзимизни кулгидан тўхтата олмадик... Бошида қизил ипак рўмол, устида тўпиғигача тушадиган оқ ҳарир кўйлак. Унинг устидан зарҳал гулли яшил нимча...

— Ҳа, дўстим, бу қиёфангда қора малика у ёқда турсин, ўзимизнинг хотинлар ҳам ўзларини томдан ташлаган бўлардилар... Аммо-лекин, жуда келишган йигитсан-да, — деди Жан.

Мартин унинг гапларига парво қилмай, буларнинг энди фойдаси йўқ дегандек менга боқди.

— Мендан фойда йўқ, қардошим! Элчилик иш бермади. “Келсин!” дея қатъий амр этди, — дедим.

— Ҳа! Ундай бўлса, жуда соз! Бадбахтнинг паймонаси тўлган экан, — деди-да, Мартин жаҳл билан деворда осиелиқ турган ханжарни олиб, кўйлаги ичига тикди.

— Сабр қил, қардошим, сабр қил! У ишни биргаликда қиламиз. Ҳозир эса бирор ҳийла топиш керак, — дея табиб Жан Мартиннинг қўлини ушлади. Ҳаммамиз чувиллашиб: — Қандай ҳийла бор? — дедик. Жан тушунтира бошлади. Маслаҳатга киришдик. Шу орада сарой маъмураси келиб, Мартинни малика хузурига бошлаб кетди.

Кун ботар вақт. Мамлакатдаги тартиб-одатга кўра, бир соатга қолмай жумла халқ уйқуга кетади. Чунки шамчироғ каби нарсалардан беҳабар бўлганлари учун кун билан ётиб, кун билан турадилар.

Шеригимизни маликага топширган маъмура хотин эшик вазифасини бажарувчи пардани тушириб, ичкари чекилди. Барча хизматчилар ва маъмурлар пастки қаватдаги хоналарга кириб кетдилар. Юқорида бизлар, малика хонасида Мартин иккалалари. Бошқа кимса қолмади.

Мусъё Мартин маликанинг ётоғига киргач, ранглари оппоқ оқариб, нима қиларини билмай туриб қолди. Малика кулиб, назокат билан ёнига чақирди, рўпарасига ўтказиб, бир пас юзларига тикилиб турди. Сўнг сочларини силаб, яноқларига юзини босиб, қучоқлаб ўпди... Бечора франсуз шошиб қолди. Бор кучини йиғиб, ўзини қўлга олиб, бирор нарса емоқ-ичмоқ ишоратини қилди. Малика бунга жавобан шарт ўрнидан туриб, хонанинг қаеридандир бир коса қаймоққа ўхшаш бир нарсадан тайёрланган ичимликни олиб, икки қадаҳга тўлдириб, курси устига қўйди. Бир-бирларининг юзларига боқишиб, “Соғ бўлинг!” дегандек кўз ишорати қилдилар, ичдилар. Шу таҳит бир-икки қадаҳ қаймоқ шарбати ичилди. Ичимлик ҳам тотли, ҳам ўткир эди. Шу сабаб аёлга ҳам, эркакка ҳам тез таъсир қилди. Малика завққа тўлиб, Мартиннинг юз-кўзларидан ўпиб иккинчи хонага чиқиб кетди. Шу орада Мартин ёнидан бир шиша чиқариб, эпчиллик билан ундан бир чой қошиғи миқдоридан олиб, маликанинг қадаҳига ташлади. Малика қайтиб кирганида Мартин ўрнидан туриб, хотинни бағрига босди. Бу ҳам ҳавасмандликни кўрсатиш мақсадида қилинган бир ҳийла эди. Қувончдан маликанинг оғзи кулоғида, кўзлари шамдек ёнади. — Ол! Есанг-чи! — деб Мартиннинг атрофига турли емиш ва ичимликларни териб ташлайди. Ниҳоят қора малика франсузни тиззасига ўтказиб, бетларидан ўпиб, мўйловини ўйнашга киришди. Бу хил истиғнолар франсузга қанчалар оғир ботмасин, чидаб берди. Бирор қадаҳдан қаймоқ шаробидан яна отишгач, малика янада сархушланиб, Мартиннинг бўйнига илондек чирмашиб олди-да, бироз солланиб тургач, уйқу забтига олиб, ҳўкиздеқ хириллаш бошлади. Мартин бир амаллаб, маликани кўтариб тўшагига ётқизди.

Франсуз маликага уйқу дори берганини фаҳмладингиз, албатта. Қора хотиннинг таклиф ва зиёфатидан бундай осон қутулганидан мусъё Мартин ғоят хурсанд эди. Оқшомдан уч соат ўтгач, ойнинг нурида хоналарнинг ичигача кўринди.

Бу пайтда жумла халқ уйқуга бўлганлиги, маликанинг хоналарида ҳеч ким йўқлигидан фойдаланган Мартин хоналарни аста-секинлик билан бирма-бир ўрганиб чиқди. Саройнинг энг чеккасидаги бир бўлмада, отхонага олиб чиқадиган эшик ва

нарвон борлигини аниқлади. Лекин пастда, нарвон бошида, бир қоровул қиз бўлиб, бошини нарвонга қўйган ҳолда ухлайди. Умуман, саройнинг шу томони одамдан ҳоли, тинч эканлиги маълум бўлди. Вазиятни яхшилаб ўргангач, Мартин маликанинг ёнига келди. Ҳайвондек ялпайиб, хуриллаб ухлаётганини кўриб кулди. Сўнг эса, хонанинг ўртасига чўзилиб, бу оқшом ўз номусини ҳимоя қилганига суюниб, уйқута кетди.

Эрталаб куёш чиққанида, ташқаридаги карнай-сурнай товушлари Мартинни уйғотиб юборди. Маликага кўз ташлаб, унинг уйғонмаганини кўргач, бу ҳам ёта-верди. Бир оздан сўнг сарой йўлагига отлиқ аскарлар тўплангандек олатасир шовқин, ноғора ва сурнай овозлари эшитилди.

Сарой йўлагига тўпланган узун сочли аскарлар сафарга кетишяпти экан. Улар бу ёқларга катта карвон келаётганлиги хабарини етказишлари билан малика шошилинич тайёргарлик кўриб, суворийларини саҳрога ўзи бошлаб кетди. Улар минг чоғлик эдилар. Маликанинг булардан ташқари энг кучли ва энг гўзал қизлардан сараланган аскари ҳам бор эмиш. Уларнинг отлари, кийим-анжомлари, қуроллари, пардоз-андозлари ҳам бошқача дейдилар.

Маликанинг сафарга отланганини эшитишимиз билан шу орада қочиш режасини амалга ошириш маслаҳатини қилдик.

Кум саҳросига қочиб чиқмоқ, ажални ўз хоҳишинг билан излаб чиқмоқ бўлса-да, аёлларга асир ва қул бўлмоқ, наздимизда ўлимдан ҳам оғирроқ эди. Баъзи қоровул қизлар ва хотинлардан бошқа саройда ҳам одам қолмаганлигидан, пойлоқчиларни қора дори бериб ухлатиб, зарур қурол-аслаҳаларни туяларга ортиб, эрта оқшом қочмоққа маслаҳат қилинди.

Суданга Маҳдийга бориш фикридан воз кечишга тўғри келди. Шу келаётган карвонга қўшилиб ва у кетган томонга бирга бориш маъқул топилди. Малика ушбу карвонни босиш учун йўлга чиққанидан, олдинроқ уни топиб, хабар бериш керак эди. Гаплашмоққа ҳаваскор хотин-қизлардан аниқлашимизга қараганда малика ўлканинг кунботиш, яъни ғарб томонидан юриб, карвонга ҳужум қилмоқчи, уни доғда қолдирмоқчи эмиш. Карвоннинг ўз йўлини ва унга қайси томондан кесиб чиқилса, тезроқ етишиш мумкинлигини ҳисоблаб чиқдик. Шундан сўнг биз билан ўтиришга ҳавасманд хотин-қизларни чақириб, бизга қоровул хизматчи аёллар иштирокида бир ўтириш уюштирдик. Ҳамма жам бўлди. Сарой ва отхонанинг эшикларини маҳкамлаб, кун бўйи базм қилдик. Оқшомга яқин табиб ҳақдори солинган шарбатларни ғофилларга босиб-босиб ичирди. Анча-мунча сархуш бўлиб олган қоровулларимиз бирин-бирин уйқута кетиб, саройнинг дуч келган жойида думалаб қолдилар. Биз керакли нарсаларни ҳозирлаб, энг зарур ашёларимизни ўн тойга жойлаб, шай қилиб қўйдик. Мумкин қадар порох ва қурол-аслаҳалардан олиб, қочиш тадорикини кўрдик. Куёш ботиб, оқшом қоронғулиги тушиши билан молхонадан етти туяни олиб чиқдик. Ҳар биримиз учун биттадан яхши от эгарладик-да, буёғини худодан кўриб, йўлга тушдик. Карвон келадиغان тарафга олиб борадиган энг қисқа йўлни белгилаб, от-уловни аямай, азонгача мўл йўл босдик. Малика ғарб томонга пистирма қўйган эди. Биз жанубга кетдик. Чунки карвон, бизнингча, шу ёқдан келаётган бўлиб, ҳисобимизга кўра, оқшомгача бир-биримизга дуч келмоғимиз керак эди. Чунки қоқ ярим тунда карвон аёллар мамлакатининг ғарбига етиб боради. Ва пистирмадаги душман ҳужумига дуч келади. Агар йўлни кесиб, оқшомга қадар карвонга тўғри бўлсак, марра бизники. Акс ҳолда сувсиз бу кум саҳросида ҳалок бўлишимиз аниқ. Лекин бу ўлим назаримизда асирликдан аълороқ эди.

Туячиликдан табибга дарс бераётган Мартин, тўпчи ва мен олдинга тикилганча, қорама-қора, жадал кетмоқдамиз. Найзаларимиз учига боғланган қизил рўмолча билан бир-биримизга ишора қилиб, хабарлашиб боряпмиз. Қанчалар тез юрмайлик, на қадар атрофга синчиклаб боқмайлик, ҳеч бир жонзод кўринмайди. Ҳамма ёқда кум, тош, тош, кум. Ҳатто қуш ҳам кўринмайди. Махлуқотдан ёлғиз йирик-йирик илонларгина кўзга чалиниб қолади. Улар ҳам бизни кўриш билан нишонлаб қочиб қоладилар.

Ярим кун тўхтамай кетдик. Куёш тепага келиб, ҳарорат авж нуқтасига чиққанда, бир кум ариқ бўйида тўхтаб, от-уловга бир пас дам бердик. Ўзимиз ҳам озгина хордиқ чиқариб, аҳволимизни мулоҳаза қилиб кўрдик. Икки соатлардан сўнг яна

йўлга тушиб, олдинги мўлжал билан от сурдик. Худога шукурлар бўлсинки, ҳисобимиз хато чиқмади. Оқшом бўлмай, бир гала туя изига дуч келдик. Баъзи аломатларига кўра, карвон бу ерлардан икки соатча бурун ўтган эди. Барчамиз карвоннинг изидан тушдик. Лекин карвонга эртароқ бормоқ лозимлигидан ва менинг отим ҳамманикидан яхши бўлганлиги учун шерикларимдан айрилиб, уларни қувиб етиш ва тўхтатиб туриш менинг зиммамга тушди.

Остимдаги тулпор олдинда карвон кетаётганлигини сезиб, қушдай учди. Оз фурсат дўстларим кўринмай, орқада қолиб кетдилар. Саҳрода тамом ёлғиз қолгандай бўлиб, қўрқувга тушдим. Даҳшатлар, фалокатлар қаърида ўзимни якка-ёлғиз сездим. Иншоолло, охири бахайр бўлар, деган умид билан чор атрофга тўрт кўз боқаман. Ногоҳ остимдаги от қулоқларини динг қилиб, тиккайтирди-да, бошини чап томонга буриб бир пас боққанидан кейин мамнун кишнаб юборди. Унга жавобан кум тепаликлари ортидан ҳам от кишнагани эшитилди. Бу нимаси бўлди, ажабо? деб отнинг бошини буриб тепаликка диққат қилганимда, кўлида найза ушлаган бир отлиқ аёлнинг мен томон келаётганини кўрдим. Маликанинг пистирмага қўйган аскарларидан бири гумон қилиб, дарҳол елкамдаги милтиқни олиб, мудофаага ҳозирландим. Аскар хотин мўлжалга келганида кўрагини нишонга олиб, бир ўқ билан отдан қулатдим. Оти ёнимга келган эди, юганидан тутиб, хотиннинг тепасига бордим. Ўлганига, ён-атрофда бошқа душман йўқлигига ишонч ҳосил қилиб, яна карвоннинг изига тушдим.

Оқшомга ярим соат қолар-қолмас, карвонга етишиб, карвонбоши билан кўришиб, бор гапни айтдим. Карвондагиларнинг барчаси бизнинг ҳолимизга таажжубланиб, ҳаққимизга дуо ва шукурлар айтдилар. Карвон тўхтади. Бир оздан кейин шерикларим етиб келиб бизга қўшилдилар. Қаттиқ ҳориганидан икки туя жон таслим қилди. Юкларини бошқаларига улашдик. Олдинда душман борлигини ҳис этиб, барчамиз кенгашиб олдик, мудофаа маслаҳатини қилдик.

Пистирмани узокдан айланиб ўтиш имконсиз эди. Бу саҳроларда сув ва ўт-ўлан йўқ даражада бўлгани учун душмандан қочиб, йўлдан чиққан киши кум тепалар ичида ҳалок бўлиши аниқ эди. Шунга кўра тонгга қадар шу ерда қолиб, нима бўлганида ҳам йўлни йўқотмаслик учун эрталаб йўлга тушишга қарор қилдик. Бизнинг қўлимизда икки сандик шаспу милтиги бор эди. Бу ажойиб қўшотар франсуз милтиқлари билан минг беш юз аршиндан уриб йиқитиш мумкинлигини карвонбошига маълум қилиб, йигирма кишини бу қурол билан қуроллантирдик. Қандай ишлатишни ўрганиб, йигирма араб ва биздан уч киши бир бўлинма ҳосил қилдик. Эски милтиқлар билан қуролланган ўттиз одам карвонда яна бир бўлинма ташкил қилди. Ўткир найза ушлаган ўн чоғлик йигитдан учинчи бир бўлинмани ҳосил қилдик. Биринчи бўлинмага франсуз тўпчи, иккинчига карвонбоши раҳбар ва командир қилиб тайинланди. Учинчи бўлинма от-уловга қарайдиган ва зарур ҳолларда ёрдамга келадиган бўлди.

Янги милтиқлар билан қуролланиб олган бадавлат араблар осмонга пала-партиш ўқ бўшатиб, ёш боладек қийқиришар, қўлларидаги аслаҳаларини силаб-силаб қўйишар, душманларини қўйдай олдиларига солиб ҳайдашларини айтар эдилар.

Йўлимизда бир-икки соат юрилса, сувлик жой чиқар эди. Шундан бошқа яқин-атрофда сув ва ўтлоқ йўқлигидан ўша ерга боришга маслаҳат қилинди. Шунга биноан эрта тонгга сувни мўлжаллаб йўлга тушдик.

Атрофимиз саҳро. Тош, қум ва осмондан бошқа нарса кўринмайди. Атрофда душман борлигига далолат қиладиган бирор аломат йўқ. Лекин ўтлоққа яқинлашганимизда кўплаб от изларига кўзимиз тушди. Аёллар шу атрофда эканлигига ишонч ҳосил қилдик.

Туяларнинг юкларини тушуриб, ҳар бирига қоровул қўйиб, тўпчи франсуз бошчилигида чашма бўйида девор тиклаб, истеҳком қуришга киришдик. Ёш-қари барчамиз ишладик. Ҳандақ қазиб атрофимизни мустаҳкам қилдик. Нарсаларни ичкарига олдик. Қум ва тошдан ясалган қалъамиз мудофаа учун жуда мос бўлиб, душман қайси тарафдан келса, шу томонга уюшиб қўриқлаш имконини берар эди. Унинг ижодкори тўпчи франсуз билан муҳандис иккиси эдилар. Минг аршин масофадан одамни бехато урадиган шапсу милтиқлари биз учун тўп вазифасини бажарар эди. Шунинг учун улар ҳарб тартибига кўра алоҳида бўлинма қилинган эди.

¹ 0,68-0,75 м узунлик ўлчови.

Ош-сув амири карвонбоши Саид Аҳмад эди. Қалъа бошлиғи тўпчи франсуз, умумий таржимон қилиб мен тайин этилдим. Қалъа мудофаага тайёр бўлгач, ҳарбий кенгашга йиғилдик. Карвонимиз олтмиш эр ва ўн икки хотиндан иборат эди. Хотин-қизлар ош-сув ҳозирлашга киришдилар.

Мажлисида шу нарса маълум бўлдики, бу чашмадан бошқа сувлик ер йиғирма соатлик масофада йўқ. Шунга кўра душман ё шу яқин-атрофда пойлаб турибди, ё чопқин фикридан воз кечиб, қайтиб кетган. Чунки бу сувсиз саҳрода отлиқ одам бир ёки икки кундан ортиқ чидай олмайди. Бинобарин, душман кечаси тўсатдан ҳужум қилиши мумкин. Тундаги ҳужумнинг биз учун оғир ва хавфли бўлишини ўйлаб, оқшом тушмасдан душманни пистирмадан чиқариб, ҳужумга мажбур этиш режаси қилинди. Кундузи душманни узоқдан шапсу милтиқлари билан кўпини отиб олиш мумкин, кеча қоронғулигида эса франсуз милтиқларидан фойда бўлмаслиги кундай равшан эди.

Одамларимиз ва отлар бир миқдор дам олгач, ушбу қароримизга кўра атрофни кўриб ва билиб келмоқ учун тўрт-беш отлиқ чиқардик. Мусьё Мартин ҳам улар билан бирга кетди. Бир соатча саҳрони кезиб, бир қум дараси ичида уч юз атрофидаги аскар хотинларни, улар орасида турган маликаларини кўриб қоладилар. Пистирмалари фош бўлган аёллар ҳаракатга келадилар. Хабарчиларимиз ҳайё хўй қилиб, отларини орқага бурдилар. Душман қувишга тушди. Ҳар биримиз белгиланган жойимизни эгаллаб, қуролларимиздан душманга отишга шайланиб турдик. Душман уч сафга тизилиб, секин-аста келмоқда. Отлари йўрғалайди, яқин қолганда йўрттириб ҳужумга ўтсалар керак. Масофа минг аршин қолганда шапсучилар, ундан ўтгандан кейин бошқалар отишни бошлашлари лозим. Мартин эса яхши овчи, моҳир мерган бўлганлигидан маликани отдан уриб йиқитишга сўз берган. Ҳозирланган қалъани кўриб, аскар хотинлар тўхтадилар. Малика беш-ўн отлиқ билан олдинга ўтиб, бизни эринмай кўздан кечира бошлади. Икки тарафида икки отлиқ хотин. Бирови маликанинг бошига қизил кунлик (зонт) тутиб турибди. Уруш ва чопқин усулларида яхши хабардор бўлган малика қалъани ҳар тарафдан боқиб кўрар, қайси томонидан ҳужум қилиш қулай ва осон кечишини ҳисоб-китоб қиларди. Тўрт тарафимиз ҳам девор бўлиб, чашма ва ўтлоқ унинг ичида эди. Малика вазиятни тушунди. Лекин қайтиб кетишнинг ҳам ҳалокатли эканини англаб, аскарларини ҳужумга солди. Қалъадан роса минг аршин масофада бир кўримсизгина хурмо дарахти бор эди. Душман шунинг тўғрисига келиши билан тўпчи франсуз “Отинг!” буйруғини берди. Милтиқлар қарсиллаб, ўқлар қора хотинлар танасига кириб, ҳар дафъада ўн-ўн бешти отдан қулаб туша бошлади. Бундай узоқ масофадан милтиқ билан отиб йиқитиш душманга қаттиқ таъсир қилиб, бир тўхтаб олиб, орқага қайта бошлади.

Шапсу милтиқлари бир минг беш юз аршингача уриб йиқитганидан, душманни шошириш мақсадида, у чекинганидан сўнг ҳам отишни давом эттирдик. Натижада отиш масофасидан чиққунча яна кўп аскар хотинлар ўққа учди. Лекин гоят жасур ва ёвқур бўлганликлари учун бизнинг милтиқлардан қўрқмай, дадил ҳужумга ўтдилар. Уларнинг от чопиб, қуюндек бостириб келаётганини кўрган мусьё Мартин “Қўрқманг, дўстлар, бу ёғини худога топшириб, ўқни беҳато ураверинг!” — деди. Шу орада хотинлар найзаларини қўлларидан маҳкам тутганча, қалъамизга тўғри бўлдилар. Уч юз отлиқ бўрондек бостириб келмоқда. Ҳаммаларининг тилида битта ном — маликалари! Шиддатида ғайрат ва жасорат барқ урган бу қора қуюн лаҳза ўтмай, қалъамиз тепасида пайдо бўлди. Франсуз милтиқларидан кетма-кет ўқлар ёғилди. Қора қуюн эликдан ортиқроқ аскарни барбод бериб, яна орқага чекинишга мажбур бўлди. Малика ғазабга миниб, қанчалар аскарларини курашга ундамасин, фойда чиқмади. Ҳеч ким қайтиб қалъага тўғри бўлмади. Ниҳоят, ўзи ҳам отини орқага буришга мажбур бўлди. Мусьё Мартин маликасини отиб йиқитишга астойдил бел боғлаганига қарамасдан, бу жасур аёлга бирорта ўқ тегмагани аниқ эди.

Қизларнинг бу жасоратига франсузлар лол-ҳайрон бўлиб, “Офарин! Браво!” дея кузатиб қолдилар.

Дарҳақиқат, бу хотинларнинг ва улар идора қилган мамлакатнинг аҳволи чиндан ғаройиб эди. Хотинлар эркаклар ўрнида, эркаклар эса аёллардек қўрқоқ, сертаманно ва ожиз эдилар. Озгина мулоҳаза қилинса, бу ҳол турмуш ва тарбиянинг, одатларнинг инсон ҳаётига кўрсатадиган буюк таъсирига ёрқин ибрат эди.

Бу юртнинг хотинлари мамлакатни бошқариш ва жанг қилишга, эркаклар эса ичкарида бўлиб, кир ювиш, овқат пишириб, бичиш-тикишга одатланганлари учун

уларнинг ўринлари алмашиб қолгандай эди. Тарбия на қадар буюк нарса экан! Одатнинг роли ва ўрни-чи?! У ҳам беқиёсдир. Ўсимлик ва ҳайвонларни жойини янгилаш, об-ҳавони алмаштириш билан анча ўзгартириш мумкин. Инсон боласини эса, айниқса, шу жумладан ахлоқ, табиат, одат, вужуддаги қувват, юракдаги жасорат кабиларнинг ҳаммаси турмуш ва тарбиянинг самараси эканлигига хотинларнинг тақдири далилдир.

Душманнинг қочиши бизнинг қутулишимиз эди. Атрофга бир-икки отлиқ юбориб, қизларнинг ўз ўлкаларига қайтиб кетганларини билгач, қалъамиз атрофда нобуд бўлганларни йиғиб кўмдик. Тўрт ярадор қизни ичкарига олиб, яраларини ювиб, малҳам боғладик. Бизнинг бу марҳаматимиздан улар таажжубда эдилар. Чунки бу бадбахтлар душманга марҳамат ва адолат қилиш нималигини билмас эдилар. Карвонимиздаги бадавий араблар ҳам бундай марҳаматдан тамом беҳабар бўлиб, жароҳатланган душманларга дўстона муносабатда бўлиб, яраларини боғлаганимиздан ҳайрон қолдилар. Жумла махлуқотга, хусусан инсон авлодига ҳар ҳолда марҳамат ва адолат лозимлигини баён қилиб, биз билан бирга бўлган бадавийларга дарс бердим. Карвонбоши ила маслаҳат...¹

Мартин Хейли латифалар айтиб, маликага саломлар йўллади. “Минбаъд франсуздан асир олмасин, бошига мана шундай бало келади”, — деди.

Эртаси кун тонгда асир қизларни йўлга отлантириб, карвонимиз чашма бўйида қурган қалъамиздан узилиб, йўлга равона бўлди. Суданга етишмоқ, Маҳдийи Муҳаммад Аҳмадга қўшилмоқ фикридан воз кечишга мажбур бўлдик. Ушбу карвон билан Тунисга йўл олдик. Шунисига ҳам минг шукур.

Ўттиз етти кун қум дарёсида у сувлоқдан бу сувлоққа минг бир азоб билан етишиб, ахийри Тунисга кириб бордик.

Маҳдийи Муҳаммад Аҳмаднинг вафотини ва Суданда қаҳатчилик ва бузғунлик юз берганини шу шаҳарга келиб эшитдик.

Франсуз дўстларим Тунисдан Францияга кетдилар. Каминалари эса Истанбулга йўл олди. Францияга, Парижга, тўғрироғи, Марғаритага бормоқ менинг ҳам кўнглимда бор эди. Лекин Ватан, юрт ҳасрати ва соғинчи зўрлик қилганидан Истанбулга жўнамоқчи, ундан Ҳижозга бориб, сўнг тўғри Тошкентга қайтмоқ фикрига келдим.

Чеккан ҳасратим, ғурбатдаги кунларим етар! Аммо Тошкентга борганимда, ажабо, нималарни кўраркинман?

Кетганимга кўп вақт бўлди. Ота-онамнинг дўстларидан Бобораҳим Парвоначи, Маҳмудбой Хўжабоев, Салимбой Муслимбоев ва бошқалар соғ-омонми эканлар?

Тамом

Бегали ҚОСИМОВ таржимаси.

¹ Матнда 8 ҳаттор ўчган.

Жамол КАМОЛ,

Ўзбекистон халқ шоири

Юлдузларга уланар юрак...

(САККИЗЛИКЛАР)

* * *

Кўк саҳнида ёнган митти юлдузга,
Етиш-чун эҳтимол минг йиллар керак.
Бир зумда шуъласи тушади кўзга.
Бир зумда юлдузга уланар юрак...

Олам мўъжизага макондир, эй дўст,
Мўъжиза бормикан оламда сўздек?
Баъзида бир зумда айтилган бир сўз
Минг йилларга етар митти юлдуздек...

* * *

Бир эшикка бориб, салом бермасдан,
Дафъатан бир нима сўрарми киши?
Шундоқ бўлсин дейлик, шундоқ бўлганда
Ўйлаб кўр, кишининг битарми иши?

Баъзан “Худо!” дейсан бир кунда юз бор,
Лекин “салом” дейиш сенга кўп қийин.
Саждага бош қўйиб аввал салом бер,
Сўрайдиганингни сўрайвер кейин...

* * *

Ватан озод бўлди, Ватан — мустақил,
Йўқ энди юракка чўкиб ётган тош,
Ташвиш, қийинчилик... Лекин бари бир,
Бир кун булут бўлса, бир кун куёш...

Ватан озод бўлди, Ватан — мустақил,
Энди пинҳон-пинҳон тўкмайман кўз ёш.
Гоҳида бир алам... Лекин бари бир,
Бир кун булут бўлса, бир кун куёш.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

168

* * *

Муҳаммадни Оллоҳ сийламиш тугал,
Карамлар ичида энг олий карам:
Саждага бошини қўйганда ҳар гал
Ўзни унутаркан Расули Акрам...

Эй бандайи мўмин, тириксанки, бас,
Бир юзинг оқ эса, бири қародир.
Саждага бошингни қўйиб, бир нафас
Ўзни унутишга бўлдингми қодир?..

* * *

Бултур бир ой кезиб Американи,
Кўрдимки, кино кўп, китоблар қалаш.
Ажабо, ким кўрар шунча кинони?
Китоб дўконида китоб ҳам талаш...

Бунга изоҳ берди бир кун бир доно,
Деди, билганини ҳар ким тўқийди.
Камбағалга эрмак — ур-йиқит кино,
Бойга ақл керак, китоб ўқийди...

* * *

От турибди, от устида чавандоз,
Лекин от ёнида жанжал беаёв,
“От меники!” — дейди биттаси рўй-рост,
“От меники!” — дейди бошқа бир яёв...

Улар қичқиришар етганча кучи,
От сеники эмас, от меники деб,
Чавандоз бедовга босади қамчи,
От деган жонивор минганники, деб...

* * *

Еру кўкка солиб совуқ бир ларза,
Гулдирак келади қўрқинч гулдираб.
Катта йўл бўйида увоқ бир майса
Дам менга, дам кўкка боқар мўлтираб...

Қўрқма, жоним, яйраб ола бер нафас,
Қўрқма осмондаги гулдураклардан.
Фақат қисмат ўзи омон берса, бас,
Ердаги беомон гилдираклардан...

* * *

Аскар уйқусида ҳамон инграйди,
Кечалар бағрига босиб ёстиқни.
Баъзида чироққа солиб қарайди
Бир замон кўксига қадалган ўқни...

Отган ўқинг — менга абадий ёдгор,
Токчага қўйибман, қутига солиб,
Гоҳида юрагим санчганда такрор,
Салмоқлаб кўраман қўлимга олиб...

* * *

Итлар уришишни истамас, фақат
Бир-бирин ҳидлашар, бир-бирин ялар.
Одамлар қўйишмас, шунда ириллаб,
Бир-бирга ташланар, бир-бирин талар...

Нега аямайди одамни одам,
Уриб, синдиради дил шишасини?
Баъзи бировларга бермабсан, Эгам,
Ҳаттоки итларнинг андишасини...

* * *

Чархпалак шўрлик кун-тун демасдан,
Айланиб туради мудом, муттасил.
Ҳар сафар эгилиб, катта ариқдан
Бир ҳовуч сув олса, муроди ҳосил.

Мен ҳам сенга ўхшаш бандаман, фақир,
Бисотим — эски шим, янги жужунча.
Чархпалак эмас, одамсан ахир.
Эгилиб-букилиб айланма мунча...

* * *

Мавлоно Румийнинг дил сўзларидан
Ажаб сархуш бўлиб кечди кунларим.
“Маснавий”нинг ҳикмат юлдузларидан
Ёришди, чароғон бўлди тунларим...

Ажаб денгиз кўрдим, гавҳарлари мўл,
Лекин туб-тубида олмос тушунча:
“Ҳар қанча бор эсанг, шунча монанд бўл,
Қанча монанд эсанг, бор бўл ўшанча...”

* * *

Намозни тугатиб, шукрона айтиб,
Қўл очдим тилакка хайри дуога.
Қаршимда тўлин ой турарди балқиб,
Мен эсам ёлворар эрдим Худога...

Шошма, дедим ойга, шошма, дедим, ҳой,
Лекин кетолмадим қисматдан ўзиб.
Дуойим битгунча ботиб кетди ой,
Мен-чи, қолавердим қўлларим чўзиб...

* * *

Коинотда, дерлар, жимжитлик ҳоким,
Қоронғулик баҳри жимдир беадо.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

170

Чексиз қоронғулик ичра, ўйлаким,
Тиқ этган товуш йўқ, на сас, на садо...

Қилармиз барчамиз бир кун томоша,
Қабр — коинотнинг гулдарчасидир.
Балки, қабрдаги жимлик ҳам ўша —
Кўкдаги сукутнинг бир парчасидир.

* * *

Кун ора Чотқолга етиш қасдида
Булутлар ўтади... Сел қуяр шаррос.
Эртаси кун тагин Дўрмон устидан
Булутлар қайтади... Яна гулдирос.

Бир учи Тошкентда, тоғда бир учи,
Кам эмас, кўп эмас — карвон йўли бу.
Боғларни тоғларга туташтирувчи
Кумуш карвонларнинг осмон йўли бу...

* * *

Тонг шафағи айлар хаёлимни маст,
Келинчак юзидек шаффоф ва гулгун.
Бир нафас яшайди, фақат бир нафас,
Кейин кун келади, жазирама кун.

Шом шафағи айлар хаёлимни маст,
Она нигоҳидек мунис ва майин.
Бир нафас яшайди, фақат бир нафас,
Кейин хуфтон келар, тун келар кейин...

* * *

Кўйингда неча бор айланди бошим,
Ёмғир кечиб юрдим, кийимларим ҳўл.
Айтиб бермадим сенга сирдошим,
Остонангга бориб туташувчи йўл?..

Унсиз фарёд чекдим, кўрсат деб висол,
Еру кўкни тутди исминг, овозанг.
Неча бор суяндим ҳорғин, бемажол,
Айтиб бермадим сенга дарвозанг?..

* * *

Дунёлар ичида дунёлар бисёр,
Фикр дунёси бор, туйғу дунёси.
Лекин ҳаммасидан ажиб, бетақроп
Уйқу дунёсидир, уйқу дунёси...

Уйқуда қаҳ-қаҳлаб куламиз гоҳо,
Гоҳида йиғлаймиз... ёстиғимиз ҳўл.
Уйқу дунёси бу — ғалати дунё,
Ўлим дунёсига етакловчи йўл...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

171

* * *

Саҳар уйғонасан, келмайди уйқунг,
 Дейсан, дуоларим бўлсин ижобат.
 Ҳовлида чироқни ўчирасан сўнг,
 Тонг ёришиб қолган, чироқ не ҳожат...

Охират етганда тугайди дунё,
 Худди кеча тугаб, тонг отгансимон.
 Охират тонгига етишган асно
 Умр чирогини ўчирар инсон...

* * *

Қорин қўйиш эмас эркакнинг иши,
 Бу гап — Пайғамбарнинг маломатидир.
 Эркакларнинг қорин қўйиб юриши —
 Охир замоннинг бир аломатидир.

Қорин осилтириб юрма, биродар,
 Бу ишни ўзинга сира кўрма эп.
 Токи кўча-қўйда кўрсатмасинлар
 Сени, қиёматнинг даракчиси, деб...

* * *

Олашақпақ шақиллади ногаҳон,
 Атрофда бир жон йўқ... Жинними бу қуш?
 Яна шақиллайди, боқаман ҳайрон,
 На бир ит, на мушук, балки калламуш...

Йўқ, калламуш эмас, кўча тарафдан
 Биров чиқиб келди гандираклаб, маст.
 Қушим, шақиллашга юз бор ҳақлисан,
 Шумқадам келди, деб айтабер рўй-рост...

* * *

Кўзингни каттароқ очгил, оғайни,
 Кўргайсан дунёнинг сариштасини.
 Фаришта одамлар ерда яшайди,
 Кўп кўрдим одамнинг фариштасини.

Кўзингни каттароқ очгил, оғайни,
 Кўргайсан, қаршингда не турфа олам.
 Одамнинг иблиси ерда яшайди,
 Мен кўрдим иблисдек одамларни ҳам...

* * *

Бола эдим, ҳаяжондан энтикиб,
 Чақмоқ чақиб, осмон гумбурлаган дам —
 Далага чопардим, кўкка кўз тикиб,
 Ортимдан ҳай-ҳайлаб қоларди онам...

Ҳозир ҳам осмоннинг гулдиросини
Тингларкан, далага талпинар кучим.
Онамнинг “болам, қайт!” деган сасини
Ҳойибдан бўлса ҳам эшитмоқ учун...

* * *

Жаноби Пайғамбар ҳовуч-ҳовучлаб
Сочди ҳар сўзида ҳақиқатларни.
Исмоил Бухорий битта-битталаб
Терди у гавҳарлар — маърифатларни.

Кейин хуржунини кўтарди-да даст,
Елкасида олиб келди Туронга.
Йиққани Арабу Ажамга эмас,
Йиққани етарди жумла жаҳонга...

* * *

Аҳмад Ал-Фарғоний — Турон фарзанди
Ўлчади Нил суви миқёсларини.
Оврупо кам эмас, минг йил ўрганди
Унинг Осмон илми асосларини.

Юртига қайтиши бўлди кўп қийин,
Не-не ўлкаларда қилди иқомат.
Минг икки юз йиллик ҳижратдан кейин
Яна Фарғонада кўтарди қомат...

* * *

Бировни тинглаш ҳам — буюк ҳодиса,
Англай олиш эса — юксак эътибор.
Кўкда икки юлдуз сирлашиб қолса,
Буни англайдиган инсонлар ҳам бор...

Биз эса икки дўст, номимиз улуғ,
Бир-бирни англамай ўтамиз, ҳайҳот.
Мени тингламоққа сенда сабр йўқ,
Сени англамоққа менда йўқ сабот...

* * *

Бухоронинг тўйи бўлди... Ҳашарга
Келган-келмаганнинг эсланди номи.
Лекин эсламадик қадим шаҳарга
Биринчи тош қўйган Эларслонни...

Бухоронинг тўйи бўлди... Эл билган
Неча бир зотларни айтиб, толмадик.
Лекин душманларга қарши жанг қилган
Туркон хотинни бир эсга олмадик...

* * *

Яраддию ерга эгилиб боши
Тангрини қутлади Ҳазрати Одам.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Саломдан бошланди Одамнинг иши,
Саломдан бошланди одамлиги ҳам...

Баъзи бир ёш-яланг, ҳаттоки қўшни
Безрайиб ўтади сизни кўрганда.
Салом берганда-чи, мол бўлмас эди,
Одам бўларди у, салом берганда...

* * *

Ғалати ошнам бор, ювошдир жуда,
Нукул “дўстим” дейди, тиллари чучук.
Ўзини кўзичоқ санар, аслида
Қабристондан суяк судраган кучук...

Неча бор тишлади, оёқдан олди,
Неча бор панд едим мен бу кучукдан.
Хотирамда битмас жароҳат қолди,
Шунинг-чун кўрқаман тили чучукдан...

* * *

Бир авлиё ўтган экан қадимда,
Ҳақ зикридан мудом кўнглида сурур.
Ичида бир ўт бор эканки, тунда
Гапирса, оғзидан чиқар экан нур...

Сен ҳам авлиёга ўхшайсан, ошнам,
Билмадим, ичингда нечук бир ўтин?
Куну тун гапирсанг, гапирмасанг ҳам,
Оғзингдан бурқираб чиқади тутун...

* * *

Донолар бор эмиш, бир дуо ўқиб,
Қодирмиш ҳаттоки истаса шу дам.
Оқаётган сувни таққа тўхтатиб,
Ортига қайириб оқизмоққа ҳам...

Мен ҳам дуоларни биламан алҳол,
Ҳар гал дуо ўқиб, этаман ҳужум.
Лекин бир чакакни ақали бир бор
Гапдан тўхтатишга етмайди кучим...

* * *

Ҳомиджон Жалолов — санъатимизнинг
Заҳматкаши эди, ажиб найнавоз.
Ота Жалол деган буюк ҳофизнинг
Ўгли эди, нафис санъатда мумтоз.

Аламдан фалакнинг кўнгли бузилди,
Ҳажрида юраклар қолди зор қақшаб.
Саҳнада най чалиб, жони узилди,
Майдонда жон берган жангчига ўхшаб...

* * *

Қўшним Мирза ака ерда ишлайди,
Саҳардан то оқшом қаддини эгиб.
Далада ёзлайди, балки қишлайди,
Ҳар куни манглайи тупроққа тегиб.

Сен ҳам деҳқондирсан сўз даласида,
Гоҳо бир нималар ёзишга моҳир.
Лекин шеър дустон ҳафсаласида
Манглайинг тупроққа тегдими, шоир?..

* * *

Вафо ойинида кўрдим жафони,
Кулларим гоҳида ўкситиб ўтди.
Қисмат кам кўрмади менга вафони,
Ҳар нокас бир туртиб, камситиб ўтди...

Пишдим, кўравериб турфа ишларни,
Ўзни юпангирдим, дилни хушладим.
Лекин инсондаги товланишларни
Кўрганда ҳар сафар ёқа ушладим...

* * *

Ажаб махлуқотлар авлоди Одам,
Ўздан ҳеч қачон қўнгли тўлмайди.
Ўзи-ку майли-я, бошқалардан ҳам
Рози бўлган эмас, рози бўлмайди...

Балки юзга кирар, юздан ошар у,
Яна яшай, дейди, нафси ўлмайди.
Азалдан инсоннинг табиати шу,
Рози бўлган эмас, рози бўлмайди...

* * *

Кўрганда эгилиб, салом берардинг,
Ва дердинг жонажон оғамсиз, акам.
Ҳар сафар эринмай суриштирардинг
Ҳаттоки итимнинг соғлиғини ҳам...

Ажаб, сўрашишга хушинг йўқ бугун,
“Тузук, тузук” дейсан сўрасам аҳвол.
Кечаги қуллуғу саломларинг-чун
Қасос олмоқдасан, майли, ола қол...

* * *

Бир қоя устида ёвуз бир бўри
Уввос солиб, қилар юракларни ғаш.
Мана менман, дейди, дунёнинг зўри,
Важоҳати қўрқинч, кўзи қонталаш...

Эртаси кун пастга тушди, ажабо,
 Ювош тортиб қолган кўзлари мунчоқ.
 Бириси кун боқсам, бўримас асло,
 Мултираб боқувчи маъсум кўзичоқ...

* * *

Баъзида билмаймиз: ким ҳақ, ким ноҳақ,
 Фақат Оллоҳгадир биринчи салом.
 Оламда Оллоҳдир воҳиди мутлақ,
 Қолган ҳамма нарса — нисбий бир калом.

Дунёнинг ишига қайғурма мунча,
 Эсим кирмади, деб ўртанма, болам.
 Сенинг нодонлигинг — нисбий тушунча,
 Менинг ул оқилу донолигим ҳам...

* * *

Фалсафа илмида бу бир шиорким,
 Сабаб туғилади сабабиятдан.
 Оламда неча бир фалокат борким,
 Ҳаммаси асабдан, асабиятдан.

Оллоҳ, дегил ҳар кун уйғониб барвақт,
 Руҳга руҳдан баланд ҳоқимлик даркор.
 Теран, улғувор руҳ сокиндир ҳар вақт,
 Кўзга ҳам, сўзга ҳам сокинлик даркор...

ШОИР

Султондан сўрдилар: шоир зоти ким,
 Унинг табиати не иқлимга эш?
 Аввал мийиғида кулди-да, кейин
 Дедиким, ҳар шоир ўзича дарвеш...

Дарвешдан сўрдилар, шоир зоти ким,
 Унинг кўзгусида не сир намоён?
 Аввал мийиғида кулди-да, кейин
 Дедиким, ҳар шоир ўзича султон...

Султонлар наздида дарвешсан магар,
 Дарвешлар наздида балки султонсан.
 Лекин аслида-чи, шоир, кўп маҳал
 Бир ожиз бандасан, битта инсонсан...

Томас ВУЛЬФ

Бир роман тарихи

Эссе

Бир йил бурун менинг яқин бир адабий муҳаррир дўстим ҳамкорлигимиз ҳақида кундалик ёзиб бормаганлигидан афсусланиб гапирганди. Унинг фикрича, ушбу кундаликда менинг дастлабки романимнинг ёзилиш жараёни тўлалигича, яъни жами изланишларим, руҳий ҳолатларим, матн устидан тинимсиз ўчириб ёзишларим, фавқулодда топган ташбеҳларимдан туйган лаззатларим ва аксинча, бир донагина сўз излаб тунларни бедор ўтказганлариму тушкун ҳолатларимгача ўз аксини топган бўлиши мумкин эди. Муҳаррирнинг айтишича, ўша дамдаги ҳолатлар нақадар ҳаёлий бўлишига қарамай, ҳамма-ҳаммаси ажойиб ва тотли лаззатлар эканлигини, у шу пайтгача бундай ижодий жараёни қўрмаганлигини, бундай ҳузурбахш оромни ҳис этмаганлигини, ўша лаҳзалар ўзининг йигирма беш йиллик муҳаррирлик фаолиятидаги энг унутилмас дақиқалар, сониялар, энг мазмунли кечинмалар бўлиб қолганлигини ҳеч иккиланмай изҳор қилганди.

Мен ҳозир айнан ушбу неҳбин кечинмалар ҳақида ҳикоя қилиб бермоқчиман: қандай қилиб китоб ёзиш кераклиги, босмадан чиққан китобини кўришдек бахтга муяссар бўлганидан шодмонлик ҳисси ёхуд мўмайгина қалам ҳақи тўлайдиган журналга асарининг қабул қилинишини адабиёт деб биладиганлар мени асло қизиқтирмайди ҳамда уларга маслаҳат ва йўл-йўриқ кўрсатишдек бемаъни истакдан ҳам йироқман.

Аслини олганда мутахассис эмасман, ҳатто айтиш мумкинки, ёзувчи ҳам эмасман. Моҳир ёзувчиликка даъвом йўқ; аксинча, бу соҳада мен ҳам бир шогирдман, ўз ишимни ўзим хоҳлагандек бажаришим учун ўша жонли, тотли тилнинг моҳияти, услуб, оҳангини кашф этмоқчи бўлган оддий ёзувчиман. Ушбу истак йўлида барча имкониятларим, бор қувватим, бутун истеъдодимни сарф қилаётганимни кўрсатиш учун ушбу суҳбатни бошламоқчиман, холос. Бу суҳбат айнан ўзим, ўзимгагина тегишли бўлган ҳиссиётлар ва ҳиссиётларимга таъсир қилган ҳамда менга боғлиқ ёки боғлиқ бўлмаган муносабатлар ва йиллар давомида ҳаётимдаги ўзгаришлар, умримнинг асосий қисми нимага сарф қилингани ҳақида бўлади. Бу ерда адабиёт ҳақида деярли сўз юритилмайди, азоб-уқубат, тушкунлик, дарду алам ва айтишга арзигулик ҳисобланса, озгина ютуқлар тилга олинади. Мен ҳали роман ёзишни ўрганганимча йўқ, роман дейман-у, ҳали ҳикоя ёзишни-да уддалолмайман; бу ерда ўзим, ўзлигим, оғир, бироқ ёзувчининг шарафли меҳнатини татиган ва шу қора меҳнатга озгина лаёқати бор киши сифатида ёзишнинг машаққатли лаззати ҳақида сўз юритаман.

Ёзувчилик мени қачон ром қилган, тўғриси, билмайман. Балки кўпчилик тенгқурларим ва юртдошларим қатори ёзувчи бўлиш улкан бахт эканлигини ўйлаган лаҳзадандир, зеро, мен ёзувчи деганда лорд Байронни, лорд Теннисонни, Лонгфелло ёки Пирс Шеллини кўз олдимга келтирардим. Ёзувчи дегани ана шулардай бўлиши шарт деб ўйлардим: улар фавқулодда истеъдод соҳиблари эдилар. Улар бизнинг

одатий яшаш тарзимиздан юксакроқ, турмуш ташвишларидан холи, бадастир ҳаёт кечирган ўқимишли кишилар эдилар. Бироқ ўша пайтлардаёқ америкалик эканлигимни англаганим сайин қўлим калталиги туфайли улар эришган юксакликка ҳеч қачон эришолмаслигимдан надоматлар чекиб, ёзувчилик оламига қадам босолмасам керак, деган ўйга боргандирман.

Бундай кечинмаларни ҳамма, хусусан ҳар қандай америкалик бошидан кечириши мумкин. Ахир биз америкаликлар ер юзидаги ўзга халқлардан фарқли ўлароқ сиру асрорга тўла ёзувчилик хунарини бошқа касблардан юқори қўйишга одатланганмиз. Балки шу туфайли ҳам оддий одамлар — меҳнатқашлар, фермерлар мен каби ижодкор-ёзувчиларга нисбатан чуқур ҳурмат билан ёндашсалар керак. Ёзувчи ҳам фавқулодда шахс эмаслигини, лорд Байрон ҳам, Тенниси ҳам бошқа оламдан келмаганлиги, улар ҳам ўзлари каби оддий одамлар эканини тасаввур этишолмайди. Аслзода америкаликлар, яъни ўқимишли зиёли киборлар эса гўзаллигу ҳашамга ўч бўлишади-ю, бироқ кўзни қамаштирувчи ёзувчилик шуҳрати машаққатли меҳнат ёвазига юзага келишини ўйлаб кўришмайди. Улар фикрлашда ҳам, яшашда ҳам европаликларга тақлид қилмоқчи бўлишади. Улар Флобер даражасига этишолмаслигини билишса-да, бироқ Флобер каби шон-шуҳратга кўмилиб яшашни исташади. Улар турли хил кичик журналлар, газеталар ташкил қилишади, у ерда ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган тартиб ўрнатадилар ва ўзлари ҳам ана шунга бўйсундилар. Уларнинг бу тартиб-интизомларидан ҳатто қадим маданиятнинг меросхўрлари ва давомчилари бўлиш европаликлар ҳам ҳайратга тушишади. Улар: “Ё худо, бундай нафосатбоз америкаликлар қаердан пайдо бўлишди?” — деб ёқа ушлашади. Нима қилайлик, бўлганимиз шу, санъатпарастлик америка касалиги. Алаҳхусус, истаган америкалик ёзувчиликка қўл урад экан, уни ҳалол, сидқидидан бажарасди, лекин улар биз таърифлаган ўша икки хил тоифадаги ҳалол, аммо адашган одамлар орасида қолиб кетиши аниқ. Мабодо ёзувчилик қисмат экан, ундан қочиб қутулиб бўлмайди, ҳамма гап ана шу қисматни шараф ила яшаб ўтишда!

Тўғриси айтсам, қандай қилиб ёзувчи бўлиб қолганимни билмайман. Эҳтимол, бу ҳис мен билан бирга туғилган, сўнг эсимни таниганим сайин бутун вужудимни аста-секин эгаллаб олиб, қисматимга айлангандир. Ота-боболарим оддий меҳнатқаш инсонлар эди. Отам тош ўймакори, адабиётнинг катта ихлосманди эди: адабиётга чуқур ҳурмат ва муҳаббат билан қарарди. У зукко, хотираси ўткир, диди баланд киши эди, айниқса, мумтоз шеърятни жон-дилидан севарди. Умуман, отамга ўхшаш кишиларнинг деярли барчаси учун бундай фазилатлар туғма бўлса керак деб ўйлайман. Сирасини айтганда ҳам мумтоз шеърят чиндан гўзал эди — Ҳамлетнинг монологи, “Макбет”, Марк Антонийнинг қабр устида сўзлаган нутқи, Грейнинг “Элегия”си ва ҳ.к. Буларнинг бари болалигимдан қулоғимга қуйилиб, ёд бўлиб кетган.

Отам мени штат дорилфунунига ўқишга юборди. Мактаб давридан дилимни забт этган ёзиш истаги янаям алангаланди. Дорилфунун газетаси ва журналига муҳаррирлик қилдим, талабалик давримнинг охириги икки йилида яқинда ташкил қилинган драматик тўғарақларда қатнашдим. Аввалига бир кўринишли пьесалар ёзиб юрдим. Шунга қарамай, ўша пайтларда мендан ёзувчидан кўра ҳуқуқшунос ёки газета ходими чиқса керак, деб ҳисоблардим. Келажакда ёзувчи бўлишни ҳаёлимга келтирмасдим. Кейин Гарвард университетига ўқишга кирдим. Яна бир неча пьесалар ёздим, ўзимни ўзим драматург бўлишим керак, деган ишонч билан ўқишни битирдим. Пьесаларимни қайтаришди. Ва ниҳоят, 1926 йилнинг кузида — ўзим ҳам ҳозиргача сабабини тушунолмайман, ичимдаги ўша қайноқ куч ниҳоят ташқарига чиқишга йўл топган шекилли — Лондонда биринчи китобимни ёзишга киришдим. Ўша йиллари ёлғиз яшардим. Челси шаҳрининг туманидаги меҳмонхонаю ётоқхонадан иборат икки хоналик уйда истиқомат қилардим. Бу шаҳардаги уйлар худди Лондондагидек пишиқ риштдан қурилган бўлиб, деворлари сариқ рангга бўялганди. Бу уйлар икки томчи сувдек бир-бирига ўхшар эди.

Бу ерга нега келиб қолганимни, ҳаётим бундан буён қай тарзда давом этишини тасаввур қилолмасдим, бир сўз билан айтганда, ёлғизликдан бошқа ҳеч нарсам, на мақсад, на маслагим бор эди. Ана шундай ҳолатда китоб ёзишга ўтирдим. Менимча, ҳаммасидан оғири бошлаб олишдир. Ҳали услуб шаклланмаган, устига-устак, бировга ўқитиб, фикрини билиш имконияти ҳам йўқ пайтда нимадан бошлашни билмай қоласан. Фақат кундузи ёзар эдим, атайлаб дафтарлар сотиб олгандим.

Кечалари эса қўлларимни ёстиқ қилиб олиб, кундузи ёзган нарсаларимни ўйлар эдим: деразам тагида полициячининг оғир қадам ташлаб ўтаётганини эшитиб ётар эканман, Шимолий Каролинада туғилганим ёдимга тушар, Лондонга келиб қолганим, энди кундузи ёзиб, кечаси совуқ тўшақда ағанаб, ана шу ёзувлар ҳақида қайғуришим лозимлигидан безовта бўлардим. Булар ҳаммаси тушга ўхшарди. Шундай лаҳзаларда баҳайбат, тубсиз, худди сароб каби бир ҳиссиёт вужудимни аста-секин чулба оларди. Ўрнимдан сагчиб турардим у чироқни ёқиб кундузи ёзганларимни ўқишга киришардим, сўнгра яна ўқишдан тўхтаб: “Нега мен бу ерданман, бу ерга мени нима бошлаб келди”, — деган савол билан юзма-юз бўлардим.

Эрталаб куз ойларига хос оятин рангларга бурканган шаҳар қучоғида хомуш ва хазин ҳолатда уйғонар эдим. Одамларга лиқ тўла, худди ўргимчак инига ўхшайдиган қадимий ва маҳобатли Лондон! Мен бу шаҳарни севар ва айни чоқда ундан нафратланардим. Бу шаҳарда ҳеч кимни танимас эдим. Кечагина Шимолий Каролина кўчаларида иштончан югуриб юрган ёш бола эдим, энди бўлса, минг оёқли ўргимчак саноқсиз тўрларига чирмашиб ётган қудратли шаҳардаги икки хонали уйда ёлғиз яшамокдаман. Бу ерга мени нима бошлаб келганини тушунолмасдим. Нега бу ерданман деган савол мудом мени қийнарди.

Ана шундай иккиланишу жавобсиз саволлар оғушида тинмай ёзавердим. Қишда Америкага қайтиб келдим ва яна ёзишда давом этдим.

Энди кундузлари ўқитувчилик қилиб, кечаси ёзардим. Ва ниҳоят Лондонда бошлаган китобимни икки ярим йилдан сўнг Нью-Йоркда тугатишга муваффақ бўлдим. Яна бир нарсани алоҳида таъкидлашни истайман. Ўша пайтлари ёш, навқирон, бақувват эдим, ишлаб чарчамасдим. Китоб ёзиш тамомила ўзига асир қилиб қўйди, бор вужудим билан унга боғландим. Назаримда мен эмас, китоб мен орқали ўзини ўзи ёзаётгандек туюларди. Барча ёш қаламқашлар каби ўша пайтдаги атоқли ёзувчилардан кучли таъсирланганимни тан олмай иложим йўқ. Айниқса, “Улисс” романининг муаллифи, Жеймс Жойснинг гоҳ хайрихоҳ, гоҳ жиддий нигоҳи мени таъқиб қилиб юрарди. Илк китобимнинг ёзилишида ва озми-кўпми шухрат қозонишимда “Улисс”нинг турткиси бўлса ажаб эмас. Бундан қатъий назар, шуни дадил айтоламанки, илк китобим энг навқирон, энг жўшқин палламда ёзилди ва ундан ёшликнинг беғубор ҳарорати, тетик руҳияти, покиза муҳаббати уфуриб турарди. Мен ҳам Жойсга ўхшаб ўзим билан одамлар, ўзим кўрган, кузатган воқеалар ҳамда болалигимда қалбимда суратланиб қолган кечинмалар ҳақида ёзган эдим. Аммо менда Жойсдаги адабий тажриба, ҳаёт ҳақидаги қатъий фалсафий хулосалар йўқ эди. Ҳали бирорга ҳам китобим эълон қилинмаган, умуман, ёзувчиларга, ноширларга, китобга ёхуд адабий муҳит ва унинг яратувчиларига муносабатим ўзга сайёра ҳақидаги хаёлий тасаввурлар ёки болалик орзуларидек ширин ва мавҳум эди. Буни ҳис қилмоқ учун болаликнинг беғубор дамларини эслаш кифоя. Шундай бўлса ҳам ўзим яратган одамлар, муҳит ва бадий олам бутун шууримни қамраб олган, мени тинимсиз ёзишга ундар, саробдек ўзига чорларди. Шу сабабли бетўхтов ёзавердим, ёзган сайин сўзлар, жумлалар мени сеҳрлаб олаверди. Назаримда, бетакрор гўзаллик намуналарини яратаётгандай, меҳрга, чиройга зор дунёга гўзаллик улашаётгандай сезардим ўзимни; бу эса мени янада илҳомлантирарди. Бу ҳолатни сўз билан тушунтириш мушкул, англаш учун эса бошдан кечирмоқ шарт. Шу боисдан, ана шундай машаққатли, айни замонда энг тотли лаҳзаларни фақат чинакам ёзувчиларгина ҳис эта оладилар. Қўлда қалам, юракда иштиёқ билан дақиқаларни, лаҳзаларни ёзувларимга бўйсундирардим, бўйсундирганим сайин шон-шухрат шоҳсупаси яқин қолгандай туюлар, бироқ у олим юлдуз каби ўзига чорларди-ю, сира яқин келмасди.

Китобимни йигирма саккиз ёшга тўлганимда ёзиб тугатдим. На ноширлар ва на ёзувчилар билан алоқада бўлмаганлигим учун 350 минг сўздан иборат китобимни таниш аёл ўзига яқин бир муҳаррирга олиб борди. Бир неча кунлардан сўнг, балки бир ёки икки ҳафтадир — аниқ эслолмайман — китобимни нашр қилиб бўлмаслиги ҳақида ундан хат олдим. У мактубида нашриёт бултур менинг асаримга ўхшаш бир неча китобни босиб чиқаргани, бироқ биронтаси ҳам яхши фойда келтирмагани ёзганди: устига-устак, унинг фикрича китобим, жуда паст савияда ҳаваскорларга хос, ўта шахсий услубда ёзилган бўлиб, уни босиб чиқариб таваккал қилолмаслигини билдирганди. Китоб ёзиш жараёнида жуда толиққан, ижод деса кўнглим

айнайдиган даражада эдим, шунингдек яратувчилик туйғуси бирдан сўниб қолган эди. Ноширнинг гаплари дард устига чипқон бўлди. У пайтларда Нью-Йоркдаги йирик бир дорилфунунда муаллимлик қилар эдим. Ўқув йили охирида чет элга кетдим. Ярим йилдан сўнг, хорижда юрган пайтимда, мен яна бошқа бир америка ноширидан хат олдим. У қўлёзмамни ўқигани, юртга қайтишим биланоқ мен билан учрашмоқчилигини маълум қилганди.

Янги йил арафасида уйга қайтдим. Келган кунимнинг эртасигаёқ ношир билан кўнгироқлашдим. Ношир ўз ишхонасига таклиф қилди ва суҳбатлашиб олишимиз лозимлигини таъкидлади. Ўша заҳоти унинг ҳузурига қушдай учиб бордим. Шу ернинг ўзида шартномага қўл қўйдим ва беш юз доллар аванс ҳам олдим.

Ўшанда ўз қўлим билан ёзган ва сайқал берган сўзларимни қадрлайдиганлар ва бунинг учун ҳақ тўлайдиганлар борлиги мени қувонтирганди. Қувончим ичимга сизмай нашриёт биносидан чиқибман-у, хаёл ва орзу оғушида бошим оған томонга кетиб қолибман. Нечта кўчаю, нечта авенюни яёв босиб ўтганимни ўзим билмайман. Кўчаларда тўлиб оқаятган одамлар тўлқини мени қандай қилиб “110 — авенюга” олиб келиб ташлаганини пайқамай ҳам қолибман.

Етти-саккиз ой университетда дарс бериб, муҳаррир билан қўлёзма устида ишладим. Ва ниҳоят интиқиби кутган кунларим етиб келди — 1929 йил октябрь ойида китобим босилиб чиқди. Буларнинг бари менга худди ширин тушдай туюлар, ҳам ҳаприқтирар, ҳам ваҳимага солар, шунда мен буларнинг ҳаммаси қўлимга қалам ушлаган кунимдан ўша Лондондаги хонамда қўлларимни бошимга қўйиб ётган ва ўз-ўзимга “Мен нега бу ердаман?” деган саволни берган маҳаллардан буён мени ҳануз тарк этмаган тотли бир туйғу эканини ҳис этардим. Шу билан бирга матбуот сўзининг фош этувчи қўрқинчи дақиқалари кун сайин яқинлашиб келаётганини ҳам ҳис қилар эдим. Мен ўзимни ўзим машҳурлик ва шармисорлик тегирмонига ташлаб бўлгандим; ич-ичимда мени савалаб чиқадиган бирон тақриз чиқишини истамадим, бироқ эътироф этишларини хоҳлардим ва бу истик худди илонинг аврашидек мени ўзига ром қилиб олганди ва энди орқага чеканишнинг иложи йўқ эди. Қисқаси, мен билан ҳамкорлик қилаётган, мени ёзувчи сифатида кашф этган муҳаррирдан, “олдинда мени нималар кутаётибди” деб сўрадим. У саволимга жавоб беришдан бош тортди: “фол очишни хоҳламаслиги, китоб босилиб чиққач, менинг қисматим қандай кечишини тасаввур этолмаслигини айтди. Фақат бир нарсага аминманки, китоб эътибордан четда қолиб кетмайди, уни назар-писанд қилмасликлари мумкин эмас, босилиб чиққач, барибир ўзига йўл очиб олади” деб айтди.

Худди у айтгандек бўлди ҳам. Яқинда мен ўша китобим қандай қабул қилинганлиги ҳақида, яъни “танқидий фикрлар орасида кескин шов-шув содир бўлгани” тўғрисида ўқиб қолдим. Аслида эса бундай эмасди. Ростданам китобимга бир нечта ажойиб тақризлар ёзилди. Шу билан бирга салбий фикрлар ҳам айтилди, лекин барибир муаллифнинг биринчи китоби сифатида уни яхши қабул қилишганлиги аниқ эди. Қувонарлиси эса вақт ўтган сари китобимнинг мухлислари кўпайиб, ўқувчилар доираси кенгайиб борарди. Биринчи нашр тўрт-беш йил давомида талабларга мувофиқ босилиб турди. Ундан кейин эса “Замонавий кутубхона” нашриётида ҳам босилиб чиққач, янги ҳаёти бошланди. Энг муҳими, 1929 йили китоб босилиб чиққандан сўнг, ёзувчи бўлганимга буткул ишондим. Шундан кейингина ёзувчилик қисматим эканлигини тушуниб етдим, ҳамда дастлабки сабоқлар ҳам чиқардим.

Шу пайтгача мен ҳамма қатори оддий ёш йигит эдим. Ҳамма қатори мен ҳам дунёда ёзувчи бўлишни орзу қилардим. Биринчи китобимни ўша орзум ва ҳиссиётимнинг кучли алангаси яратган эди, ҳолбуки, бундай жўшқин ҳиссиётсиз биронга ёш ёзувчи мавжуд бўлолмади, юзага чиқолмайди, чунки ёш ёзувчини ёлғиз ўз кучига бўлган ишончигина ҳаракатга келтиради, унга қатъият бағишлайди, холос. Энди вазият бошқача эди. Авваллари мен орзу ва умидлар оғушида яшовчи ҳаваскор бўлсам, энди эса чинакам ёзувчига айлангандим.

Бунга бир мисол, китобим босилгач, тақризларда мени “ёш америкалик ёзувчи” деб атай бошлашди. Танқидчиларнинг фикрига кўра, мен эътибор бериш керак бўлган ёзувчилар қаторида турардим. Аввалги беғам-беташиви ёшлигим бари орда қолганди. Энди янги китобимни ҳам қизиқиш ва ҳам жиндек хавотир билан

кутишмоқда эди. Буни ҳис этгач, менда яна бошқа мажбуриятлар ҳам пайдо бўлди. Жамоатчиликнинг мен ҳақимда очикдан-очиқ айтган фикрларни тоқат қилиб тинглашга ва айна пайтда бефарқ бўлишга ўзимни ўргатдим. Бу эса ўйлаганимдан кўра анча қийинроқ кечди. Кўпинча ўзимни йўқотиб қўяр, довдираб қолар, ўзимни айбдор ҳамда жавобгардек ҳис этардим. Биринчи китобимдан сўнг мендан жиддий нарсалар кутишлари, келажагимга энди бефарқ қарамасликлари табиий эди: мен яна нималар ёзаман, ўша ёзганларимдан бирор нарса чиқармикин, ўқувчиларга яна нечта асар тақдим қилаоламан? Шундай куч борми ўзи менда? Биринчи китобимдаги камчиликлар яна қайтарилмасмикин? Ўзимни такрорламасликка, биринчисига нисбатан яхшироқ ёзишга қурбим етармикин? Балки ҳамманинг орзу-умидларини чиппакка чиқариб хашаки ёзувчилар қаторидан ўрин олишдек тақдир пешонамга ҳам ёзилмаганмикин? Машаққату қийинчиликларни енгиб ўтиш кўлимдан келармикин? Хуллас, бундан буёнги тақдирим қандай кечади? Ҳақиқатданам бундай чигал саволлар мени ҳар дақиқада чуқур ўйга толдирар, азоб берарди. Оқшомлари уйимга қайтиб, хонамни кузатар эканман, эрта билан кофе ичган пиёламнинг ювиқсизлигини, ерда сочилиб ётган китобларни, кеча алмаштириб кетган кўйлагимни, тўзғоқ ва бетартиб кўлёмаларимни, яна бошқа мен учун жуда таниш ва оддий нарсаларни кўриб ўйланиб қолардим: буларнинг бари мендан кутишаётганларидек “Американинг ёзувчиси” никига сира ўхшамас, шу ҳолатнинг ўзиёқ танқидчи-ю ўқувчиларни алдаётгандай туюлар, негаки кийилмаган кўйлагимдан ҳам, ўрин-тўшагимдан ҳам, ерда сочилиб ётган китоблардан ҳам — ҳаммасидан улар кутаётган фавқулоддалик эмас, оддийлик уфуриб турарди.

Бироқ, тўғриси айтсам, ўзимни намоён қилиш истаги аста-секинлик билан шууримдан, тафаккуримдан жой ола бошлади.

Танқидчилар иккинчи китобим қандай бўлиши кераклиги ҳақида ўзларича мунозара бошлаб юборишган эди. Натижада бу ҳақда мен жиддий ўйлашга мажбур бўлдим. Аслида мен иккинчи, ўттиз иккинчи, эллик иккинчи китобим ҳақида ҳар лаҳза ўйлагим келарди. Ўша пайти мен юзта бўлса ҳам китоб ёзишга қодирдек сезардим ўзимни ва уларнинг ҳаммаси яхши асар бўлишига ва бу асарлар менга шухрат келтиришига ҳам негадир ишончим комил эди. Бироқ ғайришуурий бир шубҳа бу ҳавойи орзулару пуч умидларга, шухратпарастлигу манманликка бўлган иштиёқимга сув пуркар, бирдан кўз олдимдаги сеҳрли жимжималар йўқолиб ёлғиз ҳақиқатнинг ўзи қолди. Биринчи китобимни ўқиган ўқувчию танқидчилар энди тилларини қайраб, пайт пойлаб туришгандай туюлади ва мен энди уларнинг қаршисига яна бир-бир чиқишим мумкинлигини эслаб қўрққанамдан эмас, ўзимни ўтиб бўлмайдиган деворга рўпара келгандек ҳис этганимдан. Энди мен ёзувчи эдим, мажбурият ва масъулиятим ҳам шунга яраша; энди орқага йўл йўқ; фақат олдинга қараб ҳаракат қилишим керак эди. Ваҳоланки, мен нимадан бошлашни билмасдим. Одатда биринчи китобдан сўнг иккинчиси ҳам пайдо бўлиши лозим эди. У нима ҳақида бўлиши керак? У қаердан пайдо бўлади?

Бу ниҳоясиз саволлар борган сари қаршимда қад ростлаётган бўлса-да, негадир ичимда хавотир сезмасдим. Ундан кўра биринчи китобим чоп этилгандан сўнг пайдо бўлган ташвишлар менинг бутун вақтимни банд қилиб олганди. Ҳар доимгидек, нимадан бошлашни билмай бошим қотганди. Умуман мен асарим қай тариқа давом этишини олдиндан билмасдим. Буни фақат китоб ёзиб бўлганимдан сўнг тасаввур қиламан, ундан олдин эса кўз олдимда фақат сирли бир рўё турарди. Буни шунинг учун айтаяпманки, китоб эслаб юриш, у билан бирга яшаш учун эмас, аксинча, унутиш учун ёзилар экан. Китобимни босмаҳонага жўнатилиши биланоқ мен уни унута бошлагандим, ростданам уни унутишни хоҳлардим, китобим ҳақида одамлар менга гапиришини, у ҳақида мендан сўрашини сира-сира истамасдим. Шу билан бирга китобимнинг шухрат қозонишига ташна ҳам эдим. Китобимни ўзим хоҳлагандек нуфузли асарлар даражасида кўришни истардим, ростини айтсам, ичичимдан муваффақият қозонишни ва шону шухратга эришишни хоҳлардим, бу шон-шухрат ва муваффақиятни бошқалардан эшитишни эмас, ўзим ҳис этишни истардим.

Бундай истак мени деярли одамови ва касал қилиб қўйганди, зеро ёлғиз ўзимгина ўзимни ютуғу камчилигимни жуда яхши кўриб турардим. Китобимни озми-кўпми шахсий тажрибаларимга таянган ҳолда ўзимни ошкор этиш, мавжудлигимни, эъти-

роф эттириш учун ёзгандим, бу эса бошловчи ёзувчиларнинг барчасига хос ҳолат эди. Қандай бўлган тақдирда ҳам, мен ҳақиқатданам олдиндан нима бўлишини билолмасдим. Китобимга мамлакатдаги адабиётшунос, танқидчи ҳамда оддий ўқувчиларнинг акс-садосидан ташқари, ҳамшаҳарларимнинг муносабатлари ҳам хайратга солганди. Тахминимча, борингки, юз киши китобимни ўқиган бўлса (негрлар, кўрлар ва оми халқ бу ҳисобга кирмасди), ҳўп, шундай деб ўйлай қолайлик. Азбарои худо, унда нега бунча оммавий нафрат пайдо бўлди? Қарийб бир ой давомида она шаҳрим гўеки тўс-тўполон бўлиб кетгандай эди. Бундай бўлишини ҳатто тасаввур ҳам қилмагандим. Китобимни черков минбарларидан туриб лаънатлашарди. Одамлар унга ҳукм чиқариш учун кўчаларда тўпланишарди. Бир ҳафта мобайнида — хотин-қизлар клуби, қиморхоналар, меҳмонхоналар, тунги оромгоҳлар, қабулхоналар, кутубхоналарда — бутун жамоатчиликда ғалати норозилик ҳукм суради. Мен ҳақорат ва сўкишларга тўла имзосиз хатлар олар эдим: баъзи хатларда туғилган шаҳримга қайтмаслигимни, агар қайтсам мени ўлдиражаклари ҳақида пўписа қилинса, бошқаларида тўғридан-тўғри устимга мағзава ағдаришганди. Болалигимдан таниш бир мўтабар хоним йўллаган хатида шундай деб ёзганди: аслида ўзи ўлим ҳукмига қарши эмиш, аммо мабодо оломон менинг жонсиз жасадимни шаҳар бўйлаб судраб ўтишса, бу уни фақат хурсанд қилар экан. Хатининг давомида, онам шармандаликини кўтаролмай ётиб қолгани, бундан буён ҳеч қачон кўчада бош кўтариб юролмаслигини ҳам шама қилиб кўйганди.

Ҳамшаҳарларимдан бошқа ҳақоратларни ҳам эшитишимга тўғри келди, ана ўшанда мен ёзувчиликнинг биринчи сабоғини олдим; бу ҳар бир ёш ёзувчи яхшилаб билиб олиши шарт бўлган сабоқдир. Бу сабоқ — матбуотнинг кўр-кўрона гиж-гижловчига айланиб қолгани ҳақида эди. Ўша пайтда бундай вазият елкамга оғир юк тушгандек довдиратиб қўйди. Китобимдан туйган муваффақият ҳисси, ҳамшаҳарларимнинг аламли акс-садоси остида қолиб кетди. Бироқ ана шу тажриба ҳам мени бир нарсага ўргатди. Ҳаётимда биринчи мартаба мен нохуш ҳодиса билан юзма-кўй турардим ва мени “Ижодкор ўз асарларига қаердан манба олади” деган савол қийнади. Ушбу манбадан фойдаланиш, уни қўллай билиш чегаралари ҳамда жамоатчилик олдидаги бурч нимадан иборат? Бу жиддий муаммо, ҳозир ҳам бу муаммони мен тамомила ҳал қилганман деб тўлиқ айтолмайман. Балки мен уни ҳеч қачон ҳал қилолмасман, аммо-лекин ўз пайтида кечирган азоб-уқубатларим ва мен туфайли бошқалар ҳам азоб чекканлиги оз бўлсаям менга сабоқ бўлди, ҳамда баъзи бир хулосалар чиқаришга мажбур қилди.

Мен ёзган китобга ўхшаш асарларни кўп ҳолларда “афтобиографик роман” деб баҳолашади. Китобимнинг муқаддимасида бундай иборага қарши раддия билдиргандим, ҳар бир жиддий санъат асари мажбурий равишда, муаллиф ихтиёридан ташқари, афтобиографик бўлишини таъкидлаган ва жаҳон адабиётида “Гулливернинг саёҳатлари”дек ортиқ автобиографик асар топилмаса керак деган фикрни баён қилгандим. Ўша муқаддимада мен доктор Жонсоннинг сўзларини, яъни инсон ўзига керакли китоб яратиши учун шахсий кутубхонасидаги китобларнинг ярмисини “алғов-далғов” қилиб ташлаши зарур, деган иқтибосни ҳам келтиргандим: худди шунга ўхшаб романчи ҳам кенг кўламли образ яратиш учун ўзи яшайдиган шаҳар аҳолисининг деярли ярмисига қадар ҳар бир кишини кўздан кечириб, ўрганиб чиқиши лозимдир. Аммо менинг бу сўзларим ҳамшаҳарларимни қониқтирмади, ҳатто уларга заррача таъсир ҳам қилмади: нафақат улар, бошқалар ҳам ҳар тарафдан асаримни ўта шахсийликда айблашар эди.

Юқорида айтганимдек, ўша пайти ҳар бир жиддий асарнинг тағ мазмунида афтобиографик асос ётади ва ҳақиқий санъат асари ҳаётий тажрибаларни кўрган-кечирганларни тасвирлашни талаб қилади деган хулосага келгандим. Бироқ, шу билан бирга, кўп ҳолларда ёш ёзувчи тажрибасизлиги оқибатида ўзи бошидан кечирган ҳаётий воқеаларни тўғридан-тўғри бевосита асарида қўллаш ҳоллари учраб туради. Ёш ёзувчи ҳаётий воқеани реализм билан алмаштиришга мойил бўлиб, шу тарафга оғиб кетади. У ўзи билмаган ҳолда воқеаларни асл ҳолини ўзгартирмай тезроқ қоғозга туширишга ҳаракат қилади, бу эса менинг бошимга тушгандек савдоларни бошлаб келади. Масалан бир одамнинг Кентуккидан келган енгил табиатли гўзал аёл билан дон олишгани кундалик ҳаётда унча аҳамиятга эга эмас. У айдоҳалик, техаслик ёки Янги шотландиялик ҳам бўлиши мумкин. Адабиётда эса ўша

енгил табиатли гўзал аёлнинг ички дунёсини иложи борича ёрқинроқ очиб бериш керак. Лекин ҳали эркин ёзишга одатланмаган ёш ёзувчи тажрибасизлиги оқибатида: “Аёл кентуккилик эди” деб ёзишга мойил бўлади, эътироз билдирсангиз “Ҳақиқатданам ўша ердан келган-ку!” деб сўзида туриб олади.

Аслида ёзувчи ўз кўрган-кечирганларини сўзма-сўз, номма-ном тасвирлаши шарт эмас. Санъат асари шундай ҳодисаки, ижодкорнинг шахсиятидан келиб чиққан ҳолда ҳамма нарса ҳақиқатлаштирилади ҳамда умумийлаштирилади, яъни асардаги ўринларига қўйиб чиқилади. Хусусан менинг китобимни оладиган бўлсак худонинг ҳам, бандасининг ҳам олдида айтаманки, асардаги биронта воқеа ҳаётда айнан бўлмаган. Ҳолбуки, китобимда ҳаёт айнан кўчириб олинган бўлмаса-да, асарда мен туғилиб, яшаган она шаҳарнинг ҳаёти тасвирланган ва айни пайтда унда умуминсоний ҳаёт тажрибаси ҳам акс этган эди. Келинг, ҳаммасидан кўра, энг яхшиси, қуйидагича тушунтира қолай. Мен ўзимни бир ҳайкалтарош ўрнига қўяй. У ўз асари учун зарур сифатли тупроқ топган ва ўша тупроқдан лой қилиб, ҳайкал ясамоқчи. Лойнинг тупроғи қаердан олинганлигини яхши биладиган бир фермер, ҳайкалтарошнинг ёнидан ўта туриб “Сиз лой қилиб ишлаётган тупроқ қайси фермадан олинганлигини ҳам ва ўша фермани ҳам яхши биламан” дейиши мумкин ва у бунга ҳақли. Аммо-лекин сўзининг давомида агар “Сиз ҳайкал қилиб ясаётган одамни ҳам биламан” деб қўшимча қилса, албатта у янглишади. Уйлашимча, ҳамшаҳарларим ҳам ана шу фермернинг аҳволига тушиб қолишган кўринади: ўзларига таниш тупроқни кўришган захоти, ҳаммаси бараварига “Ҳайкалдаги одамни ҳам билемиз!” деб хулоса чиқаришган, оқибатда бу англашилмовчилик шу даражада аҳмоқона ва аламли бўлдики, ҳатто бу ҳақда сўзлашга ҳам журъат этолмайсан.

Ҳамшаҳарларим романимдаги ҳақиқатга қисман тўғри келадиган ҳодиса ва қаҳрамонларни кўриб, менга ҳақиқатга тўғри келмайдиган ижодий тафсилотларни ҳам билишларини рўқач қилишарди. Масалан, романда бир эпизод бор. Бир ўймакор кўп йиллар давомида кўз қорачиғидек авайлаб-асраб келган фариштанинг мрамор ҳайкалини шаҳарда донғи кетган суюғоёқ аёлга сотади. Билишимча, аслида бундай воқеа ҳаётда содир бўлмаганди, шунга қарамай, одамлар менга мазкур воқеани жуда яхши эслашларини, ҳатто олди-сотди жараёнида гувоҳ бўлишганини айтишарди. Буям ҳали ҳаммаси эмас. Қайсидир газета ўз репортёри ва фотомухбирларини қабристонга йўллашган, кейин газетанда фотосурат босилиб чиққан, унинг остида изоҳ ҳам турарди, бу изоҳда тушунтирилишча, қабр устида бир фаришта ҳайкали ўрнатилган экан, гўё ўша ҳайкал тош ўймакорнинг уйи ёнида анча йиллардан буён турган ва ана шу ҳайкалтарош романимга ном берган эмиш. Энг қизиғи, ўша фаришта ҳайкалини кўрган ҳам, эшитган ҳам эмас эдим. Аслида бу ҳайкал шаҳар черковида хизмат қилган марҳума аёл қабри устига қўйилган экан, аёл эса китобим ёзилмасидан бир неча йил бурун қазо қилган. Хуллас, ўша марҳума аёлнинг қариндошлари норозилик билдиришиб, романдаги фаришта тасвирини олиб ташлашни талаб қилиб чиқишди. Уларнинг бу даъволарида ана шу аёлнинг бундай фариштага, яъни китобимга аҳмоқона ном берган бемаъни ўймакорга ҳеч қандай алоқаси йўқлиги ҳақида гап борарди. Китобим босилиб чиққач, ана шундай ҳаёлимга келмаган айбловларга учрашимга тўғри келди.

Ой кетидан ойлар ўтиб борарди, шубҳа йўқки, китобим муваффақият қозонганди. Мен учун гўё ҳамма йўллар очиқ эди. Лекин бу хилма-хил йўллардан фақат биттасини танлашим керак эди, — бу йўл тинимсиз меҳнат қилиш йўли эканлигини ҳис қилар, бироқ вақтимни беҳуда ўтказар, нафрат ва аламдан ўзимни ўзим толиқтирар, она шаҳримда китобимга бўлган муносабат мени иззатпараст ва эҳтиёткор қилиб қўйган, умрим танқидчи ва ўқувчиларнинг оғзини пойлашдек бемаъни одатга сарф бўлар, таҳқир ва масхаралардан аламли тушқунликка тушар эдим. Ўшанда бошимга оғир қисмат синови тушган, уни енгиш ёки енгилиш фақат ўзимга боғлиқ бўлиб қолганди. Мен биринчи марта ижодкор ҳамма одамлар қатори яшаши, ҳис қилиши, изтироб чекиши, роҳатланиши ҳамда шу одамларга ўхшаб меҳнат қилиши, бошига қандай мусибат тушмасин, ташвиш ва ҳақоратлар гирдобиде айланмасин, барибир у охиригача ёзувчи бўлиб қолиши, ёзиши зарурлигини англагандим. Бир қарашда бу оддий ҳақиқат эди, бироқ мен шу хулосага келиш учун озмунча азобни бошдан кечирмадим. Бу ҳақиқатни тушуниб етиш учун мен ҳақорат ва масхара зиналаридан кўтарилишим шарт бўлди. Ижодкор ҳаётдан узи-

либ, бўшлиқда яшолмайди, мутлақ ижодий вакуум йўқ, ташвиш ва азобдан холи бўлган вақтнинг ўзи йўқ, агар шундай ҳудуд бўлганда ҳам барибир мен ундан ўз ихтиёрим билан воз кечган бўлардим ва бошқа ижодкорларга ҳам шуни маслаҳат берардим.

Вақт ўтган сари, бутун куч-қувватим биринчи китобимга боғлиқ ташвишларга сарфланиб, иккинчи китобни ёзиш ишлари олдинга силжимасди. Бироқ булар менга ўзига хос сабоқ бўлди; агар ёш ёзувчининг яна ёзиш нияти бўлса булардан ҳам хулоса чиқариб олиши зарур. Хўш, қандай ёзмоқ керак? Сўз устида қандай ишлаш зарур, бир сўзни неча марта ўзгартириш керак? Қайси услубдан (ўша услуб мавжуд бўлса агар) фойдаланмоқ зарур? Тасодифан мен бешафқат бир ҳақиқатни англаб етдим, яъни мен ҳар куни ва ҳар доим ёзиш зарурлигини англадим. Бундай янгилик арзимас кўринсаям, аммо мен бу нарсага ҳали тайёр эмасдим. Тажрибасиз ёш ёзувчи ҳали зиммасидаги масъулиятни сезмайди, тажрибали ёзувчига қараганда у вақтнинг ўтиб бораётганини ҳис қилмайди, ваҳоланки, барча тажрибали ёзувчилар вақтга жуда талабчан бўлишади, кейинги китобини чоп этиш, уни ўз вақтида тугатиш ҳақида ўйлайди. Тўсатдан мен биринчи китобим босилиб чиққанига олти ой ўтиб кетгани, бу вақт мобайнида — майда-чуйда лавҳаларни ҳисобга олмаганда — арзирли ҳеч нарса ёзмаганимни англаб қолдим. Қалбимга чуқур хавотир чўкди. Ўша пайтда китобим бир меъёрда сотилиб турарди. 1930 йил февраль ойида, китобим чиққанидан беш ойдан сўнг мен Нью-Йорк Университетидаги ўқитувчилигимни ташлаб, иккинчи китобимни ёзишга аҳд қилдим. Бирдан омад кулиб боқди — баҳорда мен Гутенкейм стипендияси билан мукофотландим. Ушбу мукофот пулига бир йил давомида хорижда яшаб, ижод қилишим мумкин эди. Июлнинг ўрталаригача Парижда яшадим. Ҳар куни ўзимни беш-олти соатлаб қоғоз устида ўтиришга мажбурласам ҳам, ишим тартибсиз ва самарасиз эди. Бўлажак китобимнинг асосий йўналишини аниқлай олмаган эдим. Йирик шаҳар ҳаёти одатдагидек мени ўзига жалб этган, шу билан бирга, биринчи китобни ёзишдаги ҳиссиётларим яна қайта уйғона бошлаганди. Ёлғизлигим, қариндош-уруғларимдан узоқдалигим ва бошқа юрак-бағримни эзувчи ҳиссиётлар Парижда менга доимий ҳамроҳ эди. Нима бўлганда ҳам бу шаҳар менга Ватанимни янада кўпроқ эслатувчи шаҳар бўлиб қолаверди: дунёнинг бошқа шаҳарларига қараганда одам Парижда кўпроқ ватанини эслайди ва бу шаҳарда одам ўзининг ёлғиз эканлигини чуқур ҳис қилади. Шу сабабли Париж қанчалик гўзал ва мафтункор бўлмасин, ишлашим учун менга тўғри келмади. Шу ўринда ёзувчининг ижод қиладиган жойи ҳақида бир-икки оғиз гапирмоқчиман. Негаки, жой ҳам ижод қилиш учун муҳим муаммолардан биридир, жой ҳам ёзувчида, менинг назаримда — иккиланиш, гумонсираш, ўзини йўқотиб қўйиш, бесамарлик каби кайфиятларни уйғотади.

Мен бундай ҳолларни бошимдан кўп кечирганман. Парижга биринчи маротаба юқорида баён қилинган воқеалардан олти йил бурун келгандим. Энди йигирма тўртга тўлган ёш йигит, ўша романтик ва ҳавойи туйғуларга берилиб, Парижни биринчи бор кўрганимдаёқ ҳамма ёш ёзувчилар каби руҳим илҳомли ҳаяжон билан тўлиб-тошганди. Мен бу ерга албатта ишлаш учун келдим (ўзимча шундай ўйлардим), “Париж” деган сўзнинг ўзи шу қадар жозибали ва мафтункор эдики, ҳатто мен ҳақиқатданам ёзиш учун дунёда ундан бошқа яхши жой йўқ деб ишониб қолгандим: Бу ернинг ҳатто ҳавосиям бошқача, илҳомлантирувчи ҳис-туйғуларга тўлиб-тошгандек туюларди, гўёки бу ерда ижодкор тўла-тўқис бахтли ҳаётга эришиши мумкин, Америкада эса бу амри маҳол нарса эди. Аммо-лекин мен ўша маҳалдаёқ янгилаётганимни тушуниб етгандим. Ўша пайтлари биз, яъни ёзувчи, расом, мусиқачи, хуллас, ижодкорларнинг кўпчилиги чет элларда ўзларига қўним жой топиш мақсадида Она юртини тарк этишарди, аслида эса ишлаш учун эмас, аксинча ишдан қочиб учун ўзларига жой қидиришарди. Сўзимизда, “биз мешчанлиқдан, дағал материализм ҳамда американинг мажруҳ ҳаёт турмушидан қочиб, ўзимизга паноҳ қидириш ниятидамиз” дер эдик, аслида эса биз ҳаммамиз, мен ва менга ўхшаганлар ўз-ўзи билан аёвсиз курашиш мажбуриятдан қочар эдик.

Ишлаш жойи! Хўш, Париж ўша ишлаш жойи эди, ўша жой Испания ҳам эди, Италия ҳам, Капри ороли ҳам, Портленд ҳам, Мэн штати ҳамда Денвер ҳам, Колорада штати, Жерси қараргоҳи, Шимолий Каролина штати ҳамда ер юзининг истаган нуқтаси ишлаш жойи бўлиши мумкин эди, албатта ёзиш иштиёқи ўзимизда

бўлса агар. Европага қилган саёҳатимдан шу хулосани чиқарган бўлсам ҳам, ҳамма сарсон-саргардонлигим, тентирашларим оқибатида атиги ягона шу сабоқни орттирган бўлсам ҳам, барибир буларнинг ҳаммаси бунга арзирли эди, бироқ бу ҳали ҳаммаси эмас, ўша йиллари мен бир нарсани, яъни она юртни теран англаш учун уни тарк этиш кераклигини ҳис қилгандим, Американи кашф этиш учун энг аввало уни ўз қалбингда, ўз хотирангда, ўз руҳингда англаб етишинг ва албатта ўзга ерларда бўлишинг шарт.

Очиқ айтишим мумкинки, ўша йиллари хорижда яшаб, ўзимча Американи кашф этдим, зеро, мен бунга жуда муҳтож эдим. Бундай улуғ неъмат балки айрилиқ натижасида йўқотиш ҳиссиёти тўфайли менга олло-таолло томонидан насиб қилингандир. Европага беш маротаба қилган сафарларим ортда қолди: ҳар гал у ёққа жўнаб кетар эканман, юртимга яна қайтишни ўйласам, қалбим шоду хуррамлик ва чексиз қувончга тўлиб-тошар эди, аммо шу билан бирга ҳар сафар, айрилиқнинг аччиқ мевасини тотиб кўрар эканман, Американи соғиниб, алам ва чуқур қайғуга ботган ҳолда тезроқ уйга қайтсам дер эдим.

Ўша йили Парижда уйимни соғиниш иштиёқи бошқа йиллардагидан кўра кучлироқ бўлганди. Кейинги йиллари мен ёзаётган китобларимнинг хомаки нусхалари айнан ана шу туйғуларим, яъни истак ва хотираларимнинг доимий галаёни натижасида юзага келганди.

Инсоннинг хотираси бошқа белгиларга қараганда сезги таассуротларининг фаоллиги, ҳаётдаги ранглар, товуш, ҳид, шакл ва ҳис-туйғу сезгиларини айнан қайтадан жонлантириш қобилиятига эга. Бас, шундай қилиб, менинг хотирам ҳам қайта тирилиди. У кечау кундуз шундай ишлар эдики, ҳатто аввалига тафаккуримда зиё сочаётган фикрларни назорат қилишга улгиролмасдим. Ортда қолган ҳаётимнинг ўтмиш онлари ҳеч нарса билан тўсиб бўлмас қудратли тўлқин каби миллион ажойиб кўринишларда оқиб келаверарди — бу менинг ҳаётим, бу Америка эди. Париждаги Авенью дел Операндаги очиқ кафеда ўтириб, атрофимда содир бўлаётган хилма-хил ҳаёт манзараларини кузатар эканман, шу лаҳзанинг ўзида Атлантик Сити пляжидаги тахта ўриндиқларни бир-бирдан ажратувчи темир панжараларни хаёлимда кўришим мумкин эди. Ўша манзара ҳатто майда икир-чикирларигача кўз ўнгимда яққол намоён бўларди: оғир темир панжаралар, уларни бир-бирига боғловчи мустаҳкам занжирлар — буларнинг ҳаммаси хаёлимда шу даража очиқ-ойдин кўринар эдики, ҳатто ўша панжара устунларини қўлларим билан ушлаб, темирнинг оғирлиги, шакли, чизиқларигача сезиб тургандек бўлардим. Шу онда тўсатдан миямга бир фикр келарди: бундай тахта ўриндиқларни Европанинг ҳеч бир ерида кўрмаган эдим. Ана шу жуда таниш ҳамда ўта содда, оддий бир буюм ногаҳон қалбимда, мўъжизакор ҳиссиётлар уйғонишига сабаб бўларди. Бошқа пайтда эса Америкадаги бирор-бир дарё устига қурилган катта темир кўприк ёдимга тушади. Шунда ана шу кўприк устидан ўтиб бораётган поезднинг шовқин-сурони темир устунларнинг оғир ва салмоқли зириллашини аниқ эшитишим: соҳилнинг ахлатга тўла кўримсиз манзараси, саргимтир, қуюқ дарё сувининг сокин оқими, ярмигача сувга чўккан эски қайиқнинг сув сатҳида бир маромда чайқалиб туришини кўришим мумкин. Баъзан бу Америка шаҳарлари кўчаларидаги эрта тонгда илк нурлар билан биргалликда таралган сут ташувчи соябонли араванинг товуши ҳам бўлиши мумкин, бу мен эшитган товушларнинг энг узун ва давомлиси эди, ёлғиз отнинг бир маромда юриб келаётгани, шиша идишларнинг шақир-шуқури, тўсатдан ерга тушган бидоннинг даранглаши: сутчининг шошилинч қадам босишлари, яна шиша идишларнинг шарақлаган овози, сут ташувчининг отига бир нима деб пичирлаши, кейин эса от туёқларининг шахдам дупури, сўнгра ўша қадам товушларининг аста-секин узоклашиб, сўниб бориши, буларнинг ҳаммасидан кейин кўчалардаги сокинлик тикланиши ва қушларнинг сайраши. Ёки хотирамда яна бошқа манзара намоён бўларди, бу нарса ёғоч будка бўлиши ҳам мумкин эди: ўша будка шаҳардан икки мил нарида, мен туғилиб ўсган жойда, одамлар трамвай келишини кутиб ўтирадиган бекатдаги оддий ёғоч будка тарзида гавдаланарди. Хотирамда ўша будканинг девор ва ўриндиқларига ўйиб ёзилган саноқсиз белги ва ёзувлар аниқ-таниқ намоён бўларди ва мен ўша тўқ сарғиш мой бўёқнинг рангини кўрар, ҳидини сеза олардим. Мен илиқ ва ёқимли, шу билан бирга сассиқ, димоқни қитиқловчи, ёнаётган қора сақичнинг ҳидини эслатувчи, инсон кўкрак қафасларига фарах берувчи, шу

билан бирга, ҳанузгача ҳис қилинмаган ғалати ва тушунарсиз туйғулар ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олар эдим, бекатга яқинлашаётган трамвайнинг шовқинини эшитардим, бу шовқин кишини ҳаёлга толдирувчи ва мудроқ келтирувчи сокинлик билан алмашиб кетарди, саратоннинг уфураётган иссигини ҳис қилардим, ўт-ўланларни ҳидларини, бедапоярларнинг кишини маст қилувчи тафтини ҳис қилардим-у, сўнгра тўсатдан бир зумда буларнинг ҳаммаси кўздан ғойиб бўларди, гўё трамвай ўтиб кетган заҳоти ийлик ва мужмал ялқовлиқдан бошқа ҳеч нарса қолмагандек, вужудимни фақат ёлғизлик ва айрилиқ туйғулари қамраб оларди...

Нима бўлгандаям ўша пайтга келиб яқин тўрт ярим йил давомида ёзилажак учта китобимнинг асосий мазмун ва ғояси шаклланиб бўлган эди. Назаримда гўё ичимда борган сари кенгайиб, катталлашиб бораётган қора булут ҳануз яшаётгандек, қудратли портловчи кучга тўйинган ўша булут энди бу ёғига жиловланган ҳолатда ортик туролмайдигандек эди: портлаш дақиқалари яқинлашиб келаётганди. Хуллас, фақат бир нарсани айтишим мумкинки, ўша бўрон бошланганди. Вужудимда бошланган бу кучли бўрон ҳанузгача тўхтамаганди.

Китобни ёзиб бўлдим деёлмайман. У мени ўзига ром этган, ўз ичига ютиб юборганди. Китобимни ҳали тугатмасимдан, яъни биринчи қисм ҳали тугамасданоқ у мени адои-гамом этганини сездим. Ҳаммаси шундай содир бўлдики, ўша улкан қора бўрон, охир-оқибатда тўфонга айланганди. У чақмоқ чақар, қаъридан улкан, тўхтаб бўлмас оқим отилиб чиқарди. Ана шу оқим дарё каби ўз йўлидаги бор нарсани ютиб юборарди. Ва мен ҳам ўша нарсалар қаърига ғарқ бўлгандим.

Олдинига роман деб айтгулик ҳеч нарса йўқ эди. Мен Америкадаги тун ва зулмат, минглаб шаҳарларда ушлаб ётган одамларнинг кўриниши, туш ва дарё сувларининг зулматда тинимсиз оқиши ҳақида ёзар эдим. Американинг ўн минг мил соҳилидаги денгиз тўлқинлари қирғоққа урилиши, ой ёдуси мушукнинг совуқ сариқ кўзларида акс этиши ҳақида ёзар эдим. Мен ўлим ҳақида, тушлар ҳақида ва биз шаҳар деб атовчи ҳаётнинг сирли қояси ҳақида ёзардим. Мен яна октябрь ойи ҳақида, туллари гумбирлаб ўтувчи улкан поездлар, тонгдаги кемалар ҳамда эрта-лабки вокзаллар, қирғоқдаги одамлар ва кемаларнинг сузиб ўтиши ҳақида ёзардим.

Ўша йилнинг қишини — октябр ойидан мартгача Англияда ўтказдим. Англия турмуши ватанимдаги ҳаётни шунчалар эслатар ва ишим учун тартиб, хотиржамлик туйғуларини бахш этардики, натижада мен бошланишида ҳамма нарсани ғарқ қилувчи чалкашликлардан узоқлашган ҳолда олдинга қараб яна бир қадам ташладим. Биринчи маротаба ишимда тартиб ва тузилма қирралари кўрина бошлади. Унинг чизиқлари ҳалиям тартибсиз ва қинғир-қийшиқ, баъзи ҳолларда умуман узилиб қолишига қарамай, ниҳоят мен улкан мрамор тошни ўйиб, шакл яратаётганимни, бу нарсани эса ҳозирча Оллоҳдан бошқа ҳеч ким кўролмаслигини, аммо ўша шакл борган сайин янада аниқ чизгилар касб этаётганигини ҳис қила бошлагандим.

Китобимда ифода этмоқчи бўлган ғоя, асосий афсона аввалдан бошлаб ўзгармаган — айнан ана шу нарса тушқунлик пайтларимда менга куч бағишлаб, иродамни мустаҳкамларди.

Шунга қарамай, ҳамон китобимни амалда тугатиш онларидан анча узоқда эдим — қанчалик узоқдалигимни ҳатто мен тасаввур қилолмасдим ҳам. Ўша маҳалда ёзаётган туркум китобларимнинг биринчиси босилиб чиқиши учун ҳали тўрт йил вақт ўтиши керак эди. Агар ўшанда бу тўрт йил ўнлаб ўлимлар ва қайта тирилишлар, умидсизлик, мағлубият ва ғалаба, тоқат қилиб бўлмас зерикарли дамлар ва умуман азоб-уқубатдан иборат бўлишини олдиндан билганимда, ёзиш машаққатини давом эттиришга ўзимда шижоат топаолармидим ёки йўқми? Бироқ мени ёшликдаги ҳаёт-бахш шиддат ушлаб турганди. Ҳаётдаги кўп нарсаларга пессимистик муносабатда бўлганимга қарамай, доимий равишда вақтга нисбатан ғалати ишонч билан қарардим. Аммо-лекин келаси йилнинг баҳор ёки кузига бориб китобим ёзилиб тугашига қаттиқ ишонардим.

Ўша пайтда, мен, озми-кўп даражада Кекса денгизчига¹ ўхшаб кетардим, ўша денгизчи Тўйга келган меҳмонга бутун вужуди қўрқув исқанжасида қолганини ай-

¹ С. Т. Кольдрижнинг “Кекса денгизчи ҳақида ҳикоя” (1798) достони назарда тутилмоқда. Унинг қаҳрамони тўйга келган уч йигитдан бирини тўхтаб, ўз фожиали қисматини гапириб беради.

тиб, ундан кутулиш учун, бошимдан кечирганларимни сўзлаб беришим шарт, деганди. Менинг ҳаётимда шундай “тўй меҳмонлари” вазифасини тоғдек келадиған қоғозлар бажаришар, уларни ёзиш учун ишлатар эдим. Ушбу қоғозларга сўзлаб бериләдиған воқеалар эса, агар ўқувчи бирон маротаба хитойликларни кўрган бўлса, худди уларнинг табиятига ўхшаш ноаниқ эди. Бу ўринда мен қанчалик куч-қувватимни йўқотганим ҳақида тасаввур беришга уринмайман ҳам, зеро, бу китобларга умримнинг уч йили ҳамда бир ярим миллионга яқин сўз сарф бўлди.

Асар ҳаётимнинг бир бўлаги эди; неча йиллар давомида умрим мазмунига айланиб қолганди; ундан кутулишининг бирдан-бир йўли, уни адо этиш эди. Мен ҳали тўла-тўқис ниятларимга етолмагандим, бироқ унга шунчалар яқинлашиб қолгандимки, авваллари ҳатто бу ҳақда тасаввур ҳам етолмасдим. Гап ижодкор ҳақида борар экан, шунга амин бўлдимки, ижодкор учун инсон тажрибаларининг чексизлиги эмас, балки энг муҳими, торгган изтиробларнинг қанчалар чуқур ва кучли эканлигида эди. Мен яна шунга ҳам амин бўлдимки, ижодкор учун Нью-Йоркдаги етти миллион аҳолини кўчада кўриб ёки ёнидан ўтиб, ё бир бора суҳбатлашгандан кўра юзта аёл ва эркакни таниб, уларнинг ҳаёти турмуш тарзини билиб, уларнинг феъли-атворига хос чуқур қирраларигача кириб борган минг маротаба афзалдир. Танлаган йўлим ҳақида яна қуйидагиларни сўзламоқчиман: барча тажрибаларим қанчалар аҳмоқона ёки хато кўринган бўлса ҳам, унинг умумий мақсади, маъноси, натижаларини самарасиз деб бўлмасди.

1931 йилнинг баҳорида Америкага қайтиб келганимда 300 ёки 400 минг сўз ёзилган эди-ю, аммо ҳали роман йўқ эди. Биринчи китобим босилиб чиққанига бир ярим йилча вақт ўтиб қолганди, одамлар менга тез-тез савол беришарди, ўз-ўзидан бу саволлар яхши ниятда эди-ю, аммо вақт ўтган сари улар мени худди мазах қилишаётгандек, юрагимга оғир бота бошлади: “Сиз кейинги китобингизни ёзиб бўлдингизми? У қачон босилиб чиқади?”

Ўша пайтлари китобимни тугатишим учун атиги бир неча ой машаққатли меҳнат қилсам кифоя деб ўйлаган эдим. Мен ўзимга бошпана — жанубий Бруклиндаги кварталдан ижарахона топдим, — ўша жойда ишга киришдим.

Баҳор ёзга айланди, ёз эса — кузга. Бошимни кўтармай тинимсиз, тўхтамасдан ҳар куни ёзар эдим, шунга қарамай, китобимни тугалланган яхлит асар шаклига келтиролмасдим. Шу пайтга қадар китобимни босиб чиқариш муаммосига дуч келмаган эдим. Чуқур тушкунлик мубталосига фарқ бўлган кишига ўхшардим, вужудимни умидсизлик ва гумонсираш ҳислари қамраб олганди. Уч йил шу аҳволда қолдим. Ўйлаган мақсадим тахминимдан анча улкан ва кўламли эканлигига энди аста-секин тушуна бошлагандим. Ўша пайтлари, эндигина Европада қайтганимда, китобим тахминан икки юз минг сўздан иборат бўлади, деб чамалагандим, ҳалиям шундай деб ўйлардим. Аммо-лекин эпизод кетидан эпизодлар, янги қаҳрамонлар пайдо бўлаверар, борган сари ўйлаб қўйган фикрларимга чуқурроқ кириб борар эканман, аста-секин мен ўйлаган ҳажм етарли эмаслигини англаб етдим.

Мен жиддият билан ёзардим, мендаги илҳом берувчи қувват батамом сўниб битгунга қадар ёзавердим. Ўша вақтга келиб ёзганларим икки юз минг сўздан ортган, буларнинг ҳаммаси узундан-узун асарни ташкил қилиши мумкин эди, бироқ қанчалик аччиқ бўлмасин, ёзганларим китобимнинг атиги бир қисми эди, холос.

Вужудимни аста-секин руҳий тушкунлик ҳамда умумий ёлғизлик ҳиссиёти қамраб олди — бу ҳиссиётни ҳар бир ижодкор бошидан ўтказиши ҳамда уни албатта енгиб ўтиши шарт, зеро, у — кейинги ҳаётнинг гаровидир. Шу пайтгача ажойиб муваффақиятга эришиш хом хаёли менга қудрат бағишлаб келганди, бу нарса ҳам-манинг бошидан ўтгани аниқ, сабаби, асар ёзиш ўрнига, ёзишимиз керак бўлган китоблар ҳақида хаёл суриб юрамиз. Бироқ ўша хом хаёл тарқаб кетди; аммо бутун ҳаётим, бутун вужудим ўша ёлғизлик туйғуси билан курашишга шунчалар қоришиб кетган эканки, бу олишувда менга ягона йўл қолганди, биттаси: ё мен уни енгимиз ёхуд ўзим ҳалок бўлишим керак эди. Мен ўз ишим билан яккама-якка қолдим ва тушуниб етдимки, ёлғизлик мен учун зарур экан, уни енгимиз учун, қанчалик уринмасин, ҳеч ким менга ёрдам беролмасди. Умримда биринчи маротаба мен очиқдан-очиқ факт билан юзма-юз келиб қолгандим, яъни; ижодкорнинг меҳнати на фақат ҳаёт, балки ўлим уруғларидан ҳам униб чиқар экан; мен яна бир нарсага тушуниб етдимки, ичимиздаги қўллаб-қувватлайдиған яратувчи куч худди мохов

касалига ўхшаб бизни ҳалок қилиши ҳам мумкин экан. Табиийки, ҳаёт учун зарур ички азоларимизга ўша куч ўз таъсирини ўтказишига йўл қўйиб берсак, албатта. Қандай бўлмасин бу моховни ичимдан қувиб чиқаришим зарур эди. Ана ўшанда мени биринчи мартаба даҳшатли қўрқув қамраб олди. Агар моховни йўқотишим учун умрим етмаса-чи, мен қўл урган нарса шунчалар улкан ва мислсиз эдики, уни амалга ошириш учун инсоннинг ўнта умри ҳам етмаслиги мумкин ахир.

Аммо тақдир тақозоси билан ўзимга бебаҳо таянч топиб олдим. Бу таянч дўст сифатида пайдо бўлди. Бу дўстим оқил ва доно ҳамда катта сабр-бардошга эга бўлган; жуда одобли, шунингдек, бир сўзда муқим турувчи ажойиб инсон эди. Фақат шу инсоннинг қахрамонлиги ва сабр-бардоши туфайлигина, хаёлимдаги улкан романларимни ҳаётга татбиқ этиш жараёнидаги ожиз бир тушкун ҳолатларга бардош бера олганим учун унга миннатдорчилик билдиришим керак. Таслим бўлмаслигимнинг бирдан-бир сабаби, у бунга йўл қўймаганилигидадир, зеро, ўша пайтлари унинг кузатувчанлик хислатлари қўл келганди. Гўё у жанг майдонида содир бўлаётган воқеаларни донолик кўзи билан кузатаётгандек эди. Ўша пайтлари у мени назорат этган ҳолда ҳар хил йўллар билан ишни давом эттиришга даъват этишдан бошқа нарса қила олмасди, албатта: У ўз вазифасини сездирмай, билинтирмай, ажойиб равишда муваффақиятли амалга оширарди.

Мен ўз ишимга жуда қаттиқ берилгандим, ёзувчи қалби ва тафаккурининг энг чуқур қаърида яширин ҳолатда пишиб етилган меҳнат мевасини охиригача чиқармагунча ва уни дунёга намойиш этмагунча, ҳатто дунёдаги энг буюк муҳаррир ҳам ҳеч қандай ёрдам беролмаслиги аниқ. Менинг дўстим, ўша муҳаррирнинг ана шу оғир дамлардаги ҳолатини худди океан қаърига шўнғитган китнинг қанотини ушлаб олган одамга ўхшатиш мумкин эди. У худди шунга ўхшаб романни сақлаб қолди. Мен романни тугатишга фақат унинг матонати орқали эришганимни тан олишим керак, албатта.

Вақт ўтган сари куч-қудратим сўниб борарди. Баъзи ҳолларда тугатишдан умидимни узиб, фақат қора тушкунлик ҳиссиётида ёзардим, — шундай бўлгандаям ёзаверардим ва яна ёзаверардим, ўзимни тўхтатолмасдим. Назаримда мана шу қора тушкунликнинг ўзи менга ёрдам бераётгандек бўлиб туюларди, зеро, бу нарса ҳатто тугатишга умид қолмаган пайтларда ҳам мени ёзишга мажбур этарди. Назаримда, Бруклиндаги ҳаётим, у ерда атиги икки йил яшаган бўлишимга қарамай, бу вақт мобайнида, унинг чуқурлиги эса оддий вақт ўлчамида ўлчаб бўлмайдиган қора тубсиз тажрибалар океанига ўхшар, ҳамда саноксиз асрларни ўз ичига олгандай туюларди. Баъзан мендан: “Ўша пайтларда сизга нима бўлган эди?” деб сўраб қолишарди. Яна мендан ер юзида содир бўлаётган воқеалардан қандай воқиф бўлганимга (ўз ишимдан бошқа ҳамма нарсани унутиб қўйган эдим-да) ҳайрон қолишарди. Нима қилардим, бундай ҳол ишонарсиз туюлса ҳам, аммо аслида шундай бўлганди. Шу вақтгача ҳеч қачон бу даражада тўлақонли мазмундаги ҳаёт кечирмаган эдим. Ишимдаги улкан муаммолар билан жанг олиб бораётган ўша уч йил мобайнидагидек инсоният ташвишларини бу қадар кўнглимга яқин олмаган эдим.

Барча ҳиссиётларим, англаш ва эзгулик қобилиятим, энг оддий тинглаш сезгиларим ва ҳаммасидан кўра хотирлаш имкониятларим таранглашган эди. Куннинг охирида, ит азобидаги меҳнат натижасида миям гўё чўяндек қизиб кетганга ўхшаб туюлар, ҳеч қандай машғулот — китоб ўқиш, шеърят, муסיқа, ичкилик ёки бошқа бирор ёқимли кўнгилга хуш келадиغان нарсалар уни яна ўз ҳолига қайтаришга ожизлик қиларди. На уйку, на ором деган нарсаларни билардим, бир дақиқа бўлса ҳам ҳаяжонларимни тўхтатишнинг иложи йўқ эди. Натижада шу уч йил давомида тунлари кўчаларни кезиб, гўё ўргимчак тўри остида сўрилаётган миллион бошли шаҳарни кузатиб, уни олдингидан кўра анча яхшироқ ўрганиб-билиб олдим. Бу вақт ҳаётимдаги қора кунлар ҳисобида бўлиб, касаллик ва машъум из қолдирганини айтмасам ҳам бўлаверади.

Ўша кезлари атрофимдаги кўплаб оғир мусибат ва вайронагарчиликларга шохид бўлгандим. “Депрессия”¹ деб ном олган инқирозли танглик пайтларида, ота-онам, уруғларим бир умр ҳалол меҳнат қилиб йиққан пулларидан батамом айрилишди. Бундай кўргилик мен билган кўп одамларнинг бошига тушганди. Бундан ташқари,

¹ 1929 йил 24 октябрда Нью-Йорк биржасидаги инқироз назарда тутилмоқда (тарж.).

ўргимчак тўри исканжасидаги шаҳар бўйлаб тинимсиз тунги тентирашларим оқиба-тида инсон бошига тушган бу даҳшатли фалокатнинг нақадар мусибатли ва оғир эканлигини ўз кўзим билан кўришга, қадрдонларим билан биргаликда бу мусибат-ни ўз бошимдан ўтказишга тўғри келганди.

Мен бошидан-оёғигача бит босган, энида кийим ўрнига жулдир-жулдир йир-тиқ латталарни осиб олган одамларни ҳам учратгандим; гадоилар иссиқ жой ахта-риб, эшиги йўқ, совуқ ғуриллаб уриб турган жамоатчилик ҳожатхоналарида бир-бирларига ёпишиб ўтиришган ҳолда совуқдан жон сақлашарди; атрофда эса, худди ўша жойнинг ёнгинасида бойваччаларнинг ҳашаматли дангиллама иморатлари ки-шини гўё ютиб юбормоқчидек гўдайиб турарди. Мен бойларнинг ҳайвоний зўрлик ва зуғумини, камбағал ва қашшоқларни даҳшатга солиб, ожиз, ҳимоясиз қолган-ларни янчиб ташлашларини кўрдим. Одамларнинг бир-бирларига биродарлик қилиш ўрнига бу даражада ёвуз муносабатда бўлиши, зулмат манзарасининг аламли оғир юки, зулм, очлик, алам ва мусибат, қашшоқликнинг чексиз авж олиши, бойлар-нинг талтайиб фақш ва маишатга янада муккасидан кетиши — бу нохуш манзара-ларнинг узлуксиз акс-садоси юрагимда бир умрлик жароҳат қолдирганди.

Инсоннинг сабр-қаноати, мусибатларга бардош бериши, мустақкам иродаси ёрқин хотира тимсоли бўлиб хизмат қиларди. Шунинг учун ҳам ўтмишдаги ўша қора кунларни хиёл бўлсаям аллақандай қувончли туйғулар билан хотирлайман, акс ҳолда шу пайтларда мен бундай ҳолатни тасаввур ҳам қилолмас эдим, зеро, айнан ўша маҳалда ҳаётим мазмун ва маънога эга бўлди, бошимдан кечирган азоб-уқубатлар, тирикчилик кўйидаги меҳнатим туфайли атрофимдаги инсонларнинг мусибатларини, руҳий ҳолатларини тушуниб етдим. Бу тушунча мени балоғатга етказди, ҳар қандай ижодкор ўз асарига яқун ясашда бундай туйғуларни бошдан кечиради. Шундан кейин ўз кучимга ишона бошладим.

Ҳадемай, 1933 йилнинг қиши, унинг кетидан эса, назаримда, аламли мағлубия-тимнинг охириги дақиқалари ҳам етиб келди. Мен ҳалиям ёзардим ва ёзаверардим, лекин ёзишим кўр-кўрона, умидсизликка тўла эди, худди тинимсиз бир жойда ай-ланавериб, ҳаёт фақат шундан иборат деб ўйлайдиган жувоз ҳайдовчи қари отга ўхшаб қолгандим. Тунлари ухлаганимда ҳам, қип-қизил олов кўринишидаги даҳ-шатли нарсалар эртаю кеч дам олмай доим ишлаётган, касалланган миямдан алах-сираш каби ўтиб турарди. Уйғонган заҳоти ўзимни батамом ҳорғин аҳволда сезар-дим ва яна ўша умидсиз иш гирдобига ўзимни ташлаб, кунни бўйи шиддат билан ёзаверардим, кейин яна тун қоронғуси тушганда, ҳар галдагидек, яна шаҳарнинг мингдан ортиқ кўчаларида тентирашимни давом эттирардим, сўнгра уйимга қай-тиб, ўрнимга ётар эканман, яна ўша уйқусизлик азоби давом этар, миям ранг-баранг чалкашликлар карнавалида мажбурий томошабин рўлида иштирок этишга маҳкум эди.

1933 йилнинг куз ойларида қай аҳволда эканлигимни юқорида изҳор қилдим. Айнан шу маҳалларда буни ҳали ҳис қилмаган бўлсам ҳам, улкан меҳнатим кўри-нарли даражага келиб қолганди. Декабрнинг ўрталарида азоб-уқубатли, машаққат-ли, қийин аҳволга тушганимда ўзининг хотиржамлиги, сабр-тоқатлиги билан дои-мо менга далда бериб турган ўша муҳаррир ўз уйига таклиф этди ва совуққонлик билан китоб тугалланганлиги ҳақида менга хабар берди. Мен фақат ҳангу манг ҳолда унга ўта ҳайрат билан қарадим, сўнгра тўла умидсизлик туйғусига берилган ҳолатда, уни янглишаётганлиги, китоб ҳали тугалланмаганлиги, у энди тугамаслиги, даво-мини ҳечам ёзолмаслигимни айтолдим, холос. У яна ўша хотиржамлик билан, мен тушунамани ёки йўқми, бундан қатъий назар, китоб тугалланганини, уйимга қай-тиб, яқин ҳафталар ичида қўлёзмаларимни — икки йиллик меҳнатимни тартибга келтиришим зарурлигини айтди.

Мен муҳаррир кўрсатмалари бўйича иш тутдим. Ҳали ҳам ҳеч нарсага ишонма-ётганимга қарамай, олти кун мобайнида мен ўтириб олиб, атрофимда тоғдек қала-шиб ётган қўлёзмаларимни тартибга келтиришга уриниб кўрдим. Ҳафта охирида биринчи қисмни йиғиб олишга улгурдим ҳам, янги йил киришидан бир кун бурун “Октябрь ойидаги ярмарка” номли қўлёзмамни муҳаррирга етказдим, яна бир неча кундан сўнг “Тепаликлар ортида” номли қўлёзмани ҳам олиб бордим. “Ярмарка” бир миллионга яқин сўзлардан иборат эди. Кейинги кунлар мобайнида муҳаррир ушбу қўлёзмани бошидан-охиригача кўздан кечириб чиққанди, қўлёзма бир-бири-

га боғланмаган алоҳида-алоҳида бўлимлар ҳолатида бўлса ҳам, маълум даражада тартибга солинганди. Уни ўқиб чиқиш мумкин эди. Бу гал ҳам муҳаррирнинг сез-гирлик ҳисси алдамаганлиги маълум бўлди. Рухим ажойиб, шу билан бирга илгари кўрилмаган қувончли туйғуда парвоз этганди, миям толиққан, танамда мадор қолмаган бўлишига қарамай, шу онларда мен ўзимни дунёдаги энг қудратли инсонлардан бири деб ҳис қилардим.

Олдимизда ҳали анча муаммолар бўлса ҳам, энди қўлимизда китоб бор эди. Биз ушбу китоб устида дадил; хурсандчилик билан ишлай бошладик. Авваламбор китобнинг улкан ҳажми кишини хижолатга соларди. “Октябрь ойидаги ярмарка” оддий романдан ўн карра каттароқ ва “Уруш ва тинчлик”дан икки баробар узунроқ эди. Ўз-ўзидан равшанки, бу ҳолатдаги қўлёмани бир жилда чиқариб бўлмасди, уни бир неча китоб қилиб чоп этган тақдирда ҳам улканлиги ўқишни қийинлаштирарди.

Бу муаммога дуч келганимиздан кейин муҳаррир зудлик билан ишга киришди. “Октябрь ойидаги ярмарка” қўлёмаси ичига чуқур кириш натижасида у китобда ўзича тугалланган ва бир-биридан мустақил икки ҳаётий туркум борлигини аниқлади. Биринчисида қаҳрамоннинг ёшлиги, очарчилик йилларидаги кечинмалари тасвирланар эди. Иккинчисида ўша қаҳрамоннинг вояга етгани, ўз олдига қўйган жиддий мақсадлари сари интилишлари ҳақида сўз борарди. Ўша вақтда иккинчи туркум маълум миқдорда тугалланган бўлишига қарамай, олдинга биринчисини яқунлаб, босиб чиқариш мантиқан мақсадга мувофиқ эди. Биз худди шундай йўл тутдик.

Дастлаб, биринчи қисмни битиришга киришдик. Мен дарров аниқ лойиҳа тайёрладим. Ушбу лойиҳада асарнинг биринчи саҳифасидан то охиригача умумий сюжети ҳамда тугалланган, қисман ёзилгану лекин тугалланмаган ва ҳали умуман ёзилмаган боблар тартиб билан белгилаб чиқилганди; ана шу лойиҳа ёрдамида биз китобни босиб чиқаришга тайёргарлик кўра бошладик. 1934-йил мобайнида мен шу иш билан шуғулландим. 1935-йилнинг бошларида китоб тайёр бўлди, ўша йилнинг март ойида “Дарё ва вақт ҳақида” деган номда босилиб чиқди.

Биринчи навбатда, қўлёмна ҳали тугалланмаган бўлишига қарамай, жиддий қисқартирилиши зарур эди, қўлёмани яратилиш жараёни ҳамда ўша пайтда ўта оғир толиққанлигимни ҳисобга олганда, бир ўзим бу ишни бажаролмас эдим.

Қисқартириш ёзувчилик ишимдаги энг мушкул ва ёқимсиз жиҳатларидан бири ҳисобланар эди; мен ҳар доим қисқартиришдан кўра ёзишни яхши кўрар эдим. Бундан ташқари, ўз ишимга нисбатан танқидий ҳиссиётларим ўша тўрт йиллик машаққатли меҳнат натижасида жуда сусайиб кетганди...

Асл нусхадаги биринчи боб, ҳатто муҳаррир ёзганларимнинг ичида ҳаммасидан яхши деб ҳисоблаган боб шафқатсиз равишда ташлаб юборилди — у китобнинг муқаддимаси бўлиши керак эди, аслида эса шунга яқин нарсага айланиб қолганди. Шу сабабли, бу қисмни рад этишимиз даркор эди ва биз бошидан охиригача саҳифасигача уни олиб ташладик. Эллик минг сўздан иборат боблар, ўн, ўн беш минггача сўзлар қисқартирилди. Бундай оғир кўргиликка дуч келишим натижасида, ўзимда ҳам шафқатсиз бир туйғу пайдо бўлди. Ҳатто ўзим ҳам бир-икки мартаба катга қисмларни қисқартиришга журъат этдим, албатта, муҳаррирнинг розилиги остида.

Ижоди жараёнида доимий равишда қийинчилик туғдирувчи яна бошқа бир муаммо ҳам бор эди. Кўп ҳолларда мен ҳаётий вазиятларни ипидан-игнасигача оқизмай-томизмай акс этиришга ҳаракат қилар эдим. Масалан, китобимнинг бир жойида тўртга одам тўрт соат давомида тўхтамай суҳбат қилиши тасвирланганди. Уларнинг тўртгови ҳам суҳбатни ёқтиришади, ҳаммаси бараварига гапиришмоқчи бўлишади. Суҳбат жуда қизиқарли ва жонли акс этганди, менга бу одамларнинг ҳаёти, табиати, тили яхши таниш бўлиб, ёдимда яхши сақлагандим. Ёш бир аёл, машина ичида эрини қолдириб, ўзи онасининг уйига кирганди. Ташқарида қолган эрининг чақирқ овозига у ҳар гал: “Ҳаммаси жойида, ҳаммаси жойида. Беш дақиқадан сўнг олдинга тушаман” деб жавоб бераверади. Ушбу беш дақиқа, тўрт соатга чўзилиб, ана шу вақт мобайнида бечора эр хотинини чақиргани-чақирган, хотини эса қариндош-уруғлари билан, уй ичида ўтирган ҳолда, шаҳардаги деярли ҳар бир кишининг келиб чиқиши, насл-насаби, ўтмиши, ҳозирги кунда гимирлаб юриши, келажақда

нима қилиши мумкинлиги ҳақида узундан-узун суҳбат қуриб ўтираверишарди. Бу тасвир фақат шундан иборат эди, холос. Мен бу саҳнани ҳаётда кўрганим, эшитганимдек, юз мартаба ҳис қилган ҳолда ёзгандим. Шунга яраша, суҳбат мазмуни, жонлилиги, иштирокчилар тилининг ўзига хослиги, ҳаётийлиги худди дарёнинг табиий оқимидек жуда ажойиб чиққан эди. Бироқ ўша тўрт киши суҳбатига саксон минг сўз сарф бўлганди — бу дегани ёзма машинкада бир интервал ораллигида босилган икки юз саҳифа эди, албатта, қанчалик яхши ёзилган бўлмасин, бу қисмдан воз кечишга тўғри келди.

Кўлёма устида ишлаш жараёнида биз тортган асосий қийинчиликлар ана шулардан иборат эди. Шунга қарамай, китоб босилиб чиққандан сўнг ҳам кўпчилик янада кескинроқ қисқартирилса асар кўп жиҳатдан ютган бўларди деган фикрни изҳор қилди.

Буни устига ўша кезларда мен ўйлаб қўйган умумий режаларимни тугатишга батамом берилгандим. Асардаги тугалланмаган қисмларни ёзар, боғловчи муносабатларни ахтарар эдим. Бу эса ўта машаққатли меҳнат эди, бунинг учун мен бир йиллик умримни сарфладим. Шу ерда яна ўзимнинг ашаддий камчилигимга рўпара бўлдим. Ҳамон ҳаддан ташқари кўп ёзардим. Китобимга фойдаси тегмайдиган нарсаларни тикиштирар, ижодий меҳнат жараёнининг энг қизгин палласида ҳаёлга бирдан келиб қоладиган сеҳрли кўринишларга такрор-такрор берилган ҳолда ёзардим. Ўзи шундоғам аёвсиз равишда ихчамлаштиришга муҳтож бўлган китобимнинг умумий ғоясига ҳеч нарса қўшмайдиган эпизодларга яна минглаб ортиқча сўз сарф этардим.

Йил давомида чамаси ярим миллиондан ортиқ сўз ёзган бўлсам, булардан фақат озгина бир қисмидангина фойдаландик.

Асаримни тўсатдан тугатдим — беш йиллик азоб-уқубатли меҳнатга яқун ясалди. Октябр ойида — ўша йили биринчи мартаба — икки ҳафтага дам олгани Чикагога кетдим. Қайтиб келгач, муҳаррир кўлёмамни босмаҳонага юборганини билдим, ҳарф терувчилар аллақачон ишга тушиб кетишган, саҳифалар ҳам етиб кела бошлаганди. Буни кутмаганим учун нима қилишимни билмай довдираб қолдим. “Нега бундай қилдингиз? — дер эдим мен унга. — Китоб ҳали тугагани йўқ-ку. Менга яна олти ой вақт керак эди”.

Муҳаррир эса; китоб тугаганини айтди. Яна олти ой китоб устида ишласам, тузатиш учун тагин олти ой керак бўлади, ундан сўнг яна олти ой таҳрир учун кетади, оқибат, иш мана шу зайлда кетаверса, китоб ҳеч қачон ёруғ дунёни кўролмайд қолиши ҳам мумкин. Бундай меҳнат услуби мен учун ярамас ва зарарли экан. Назаримда, у ҳақ эди. Унинг айтишича, мен Флобер типидagi ёзувчилар, яъни ишини аъло даражага етказадиганлар қаторига кирмас эканман. Менинг ичимда йигирмата, ўттизта, худо биледи, яна қанча китоб бор эмиш, вазифам бу китобларни аъло даражага етказиш эмас, балки уларни тезроқ ёзиб чиқариш экан. У китоб устида яна олти ой ишлаш кераклигини инкор қилмасди, албатта, бу нарса китоб фазилатини ошириши мумкин эди, бироқ ўзим ўйлаганимдек, етарли самара бермас эди, қисқаси, олти ойлик меҳнат эвазига олинадиган мукофот арзимас эди. Бошқа ишларга келсак, муҳаррирнинг фикрича, китобни босиб чиқаришга ҳеч қандай аралашмаслигим керак, яъни мен ундан ўзимни батамом халос этишим, уни унутишим ва ёзилажак бошқа асар устида олиб бориладиган ижодий иш билан шуғулланишим лозим эди. У сўзининг давомида, танқидчилар китоб чўзилиб кетгани учун танқид қилиши, кераксиз ўринлари, ортиқча иборалари кўплиги учун анча қалтаклашлари мумкинлигини айтди ва бунга қаттиқ қайғурмаслигимни маслаҳат берди.

У менга ўз ишимни давом эттиришни ва сифатини яхшилашни, довдирамасдан, вақтимни зое кетказмасдан, бекорчи кўнгил бўшликка берилмасдан ёзишни жиддий ўрганишим лозимлигини, фақат шундагина келаси китобларим ҳар қандай ижодкор орзу қилганидек, мукамал ва яхлит тугалланган шаклда бўлишини уқтирди.

1935 йил январь ойида корректура тузатишларини тугатдим, дастлабки нусхалар феврал ойида чиқди. Тираж март ойининг биринчи кунларида тўла босилиб чиқиши лозим эди. Ундан бир ҳафта олдин мен Европага сузиб кетаётган кемага ўтирдим ва Америка қирғоқларидан узоқлашар эканман, кайфиятим негадир тушқунлик ҳолатининг юқори нуқтасига кўтарилиб борди. Ўйлашимча, бу вужудимдаги

зиддиятнинг асосий кўриниши, беш йиллик асаб ва эҳтиросларим, меҳнат азоблари эвазига, илҳомли дамларимнинг тескариси ҳосил бўлган эди. Тасаввуримда, ҳаётим баҳайбат пружинага ўхшаб кетар, гўё бу пружина бир неча йил давомида ташқаридан сиқилган, энди бўлса, у аста-секин олдинги ҳолатига қайта бошлагандек туюларди. Китоб ҳақида ўйлар эканман, мени чуқур ёлғизлик ҳиссиёти чулғаб олар эди. Шу пайтгача китобим менга нақадар яқин эканлигини, ҳаётимнинг бир бўлагига айланиб, руҳимга чуқур ўрнашиб олганлигини билмай юрган эканман, энди уни мендан айиришганди, ҳаётим бўм-бўш идишга ўхшаб қолганди. Китобимдан айрилганлигим, энди ҳеч нима қилолмаслигимни ўйласам, вужудимни гариблик ва мағлубиятга ўхшаш кўрқув қамраб оларди. Мен доим ўзим тушунмаган ҳолда аслида ҳамма ҳаракат ва интилишларим фақат шунга қаратилган бўлса ҳам матбуот сўзидан кўрқар эдим. Мен ёзган нарсалар билан доим шундай ҳолат содир бўлар эди! Асарим босилиб чиқишга тайёр бўлган пайтда ўзимни кўярга жой тополмас эдим. Негадир ноширдан китобимни босиб чиқаришни кейинги мавсумга қолдиришни ялиниб сўрар эдим, ҳикояларим босилганда ҳам худди шундай ҳол юз берарди, журнал муҳаррирдан ҳикояларим чоп этилишини бир-икки ойга қолдирилишини илтимос қилардим, ҳикоямни яна бир озгина ишлашимга имконият беришларини, яна бирор нарсалар қўшмоқчи эканлигимни айтгар, аслида ўзим нима қўшишни билмасам ҳам, баҳона ахтарар эдим. Уялганимдан ўзимни-ўзим еб, адои тамом қилар эдим. Ҳеч қандай истеъдоди йўқ бечора бир телба каби жамоатчилик олдида ўзимни-ўзим шарманда қилгандек, биринчи китобим босилиб чиққан кезлари танқидчиларнинг “ниятларимизни оқлолмаган яна битта омадсиз тақдирли ёзувчи”лар қаторига қўшиб олдиндан мен ҳақимда чиқаришган ҳукмларини гўё ўзим буткул оқлаётгандек бўлиб туюларди. Ана шундай руҳий аҳволда 8 март кuni Парижга етиб келдим, айнан шу кuni Америкада китобим чиқиши керак эди. Мен атайлаб уни унутиш учун уйдан кетгандим, лекин уни унутиш ўрнига қайтага доим эртаю кеч ҳаёлим китобимда эди. Эрта тонгдан шом қоронғусигача кўчаларда кезиб юрар эдим, икки ҳафта мобайнида ўн икки маротаба Сант-Кёр ибодатхонасига маъруза эшитгани кирдим, сўнг кўчаларда кеза бошладим; соат ўнларда меҳмонхонага қайтиб, ўрнимга ётар, аммо уйку келмас эди.

Шу тариқа бир неча кунни ўтказгач: саёҳатлар бюросига боришга ўзимни мажбур қилдим, менга аталган мактублар бўлиши лозим эди. У ерда мени телеграмма кутиб турган экан. Телеграмма ноширдан бўлиб: “Ажойиб, матбуот мақтамоқда, ҳамма танқидий фикрлар биз кутганимиздек” деган мазмунда ёзилганди. Матнни чексиз қувонч билан ўқиб чиқдим, кейин уни яна ўқидим, шундан сўнг яна ўша эски қора гумонсирашлар онгимга кириб кела бошлади. Кечаси эса, бу ажойиб телеграмма қатлим учун чиқарилган ҳукмнинг ўзгинаси, муҳарририм ўта раҳмдил одам бўлгани сабабли, шу тариқа китобим инқирозга учраганлиги ҳақида хабар бермоқда деган ўй мени ҳол-жонимга қўймасди.

Уч кун мобайнида худди кутурган ҳайвондек Париж кўчаларида изғидим. Кейинчалик мана шу уч кундан хотирамда зигирча эсдалик қолмади. Учинчи кuni муҳаррирга ваҳимали телеграмма юбордим, унда мен нақадар оғир бўлмасин, фақат тушуниб бўлмайдиган, мавҳум мазмундаги телеграммадан бошқа ҳамма нарсани кўтара олишимни, шу билан бирга қанчалик аччиқ бўлмасин, бор ҳақиқатни ёзиб юборишини ўғиниб сўрадим. Телеграммага жавоб келди, унинг мазмунидан тушундимки, бундан буён китобим Америкада яхши қабул қилинишидан сира шубҳаланмаслигим лозим эди.

Эслашимча, китобнинг ёзилиш тарихи, якуни ҳамда муаллиф бошидан ўтказган ички кечинмалар шу тарзда содир бўлганди. Бу воқеа жуда узоқ, мен бунни биламан, яна шуни ҳам биламанки, кимгадир бу воқеа бир инсоннинг ички галаёни ва кулгули даражадаги янгилинишлари тасвири бўлиб кўриниши мумкин, холос. Бироқ, билишимча, китобнинг ҳақиқий қиммати айнан ана шунда. Бу воқеа ижодкорнинг заҳматкашлиги ва инсоний бурчи ҳақида. Бу воқеа оддий оиладан чиққан, бир инсон умри давомида кечирадиган барча алам кўргуликларни, барча янглишиш, йўқотишларни бошидан кечирган оддий бир ижодкор ҳақида.

Санъаткорнинг ҳаёти инсоният тарихи давомида ҳеч қачон енгил бўлмаган. Америкада эса, менинг назаримда, унинг ҳаёти умуман чидаб бўлмас даражада оғир бўлса керак. Мен санъаткорнинг ҳаётига зид ва уни шаклланишига тўсқинлик қилув-

чи Америка ҳаётидаги ўзига хос машаққатни, ўзига яраша маънавиятсизликни, зериқарли машаққатни назарда тутиб гапираётганим йўқ. Мен буларни назарда тутатганим йўқ. Ҳолбуки, бу нарсанинг мавжудлигига қачонлардир бўлганидек, ҳеч қачон ишонгим келмайди. Мен реал ижодий тажрибанинг аниқ шароитлари ҳақида унинг олдида турган ўша ўзига хос масаланинг моҳияти ҳақида бошдан-охиригача сўз юритмоқчиман. Назаримда бу ерда, Америкада ушбу масаланинг табиий ўлчалари, дунёнинг бошқа жабҳаларига қараганда анча улкан, масаланинг ўзи эса анча мураккабдир. Гап америкалик санъаткор асарларини ҳаққонийлиги ва мустаҳкамлигини таъминлаши мумкин бўлган Европа ёки Шарқ маданияти анъаналаридан, услубий тузилмаларидан ўзи учун манбалар топа олмаслиги ҳақида эмас. Гап Америка санъаткорининг ўз ғоявий қурилмасини яратиш, ўзининг шахсий ҳаёти бепоян Америка кенгликлари ва америкача ҳаётинг заминга асосланган ўзига хос янги анъана яратиши кераклиги, шу муаммоларга рўпара келишга мажбурлиги ҳақида ҳам эмас; унинг олдида турувчи муаммо буларнинг ҳаммасидан анча мураккабдир; сўзга сайқал бериб, жарангдорлигига интилади, у янги бир бутун коинот кашф этади ва янги жозибador тил яратади.

Бундан буён ўзимизни бахшида этишимиз лозим бўлган курашнинг асл моҳияти ана шулардан иборат. Америка турмушининг миллиард шаклларида, унинг қайноқ ҳаёти мазмунини ташкил этувчи қаҳр ва зулм ҳамда зулматга тўла чигалликлардан, бу ўлканинг такрорланмас ноёб ҳамда ягона табиатидан ва шахсий ўзлгимиздан, жарангдор нутқларимиздан куч ва қудрат олган ҳолда санъатимизнинг моҳиятини келтириб чиқаришимиз лозим. Зеро, айнан ана шу машаққатли ҳамда шарафли йўлдагина, менинг назаримда, фақат шундагина биз ўз тилимизни ҳамда ўз нутқимизни, ўз тафаккуримизни топа олишимиз мумкин — бу нарсалар ҳамма инсонлар, санъаткорлар, умуман, ҳаммамиз учун зарурдир. Бу йўлда — ким нимага қодирлиги, нимани билиши, кимлигидан қатъий назар — ўзи учун Америка очиши шарт. Ҳозир айнан мана шу соатлар мобайнида, ҳаётимнинг айнан шу дақиқаларида мен ўз Америкамни изламоқдаман.

1936 йил.

Алишер МАҲСУМОВ
таржимаси.

Муҳаббат ШАРАФИДДИНОВА

XX аср адабиётида абсурд ҳаёт руҳи

ёки Вл. Набоковнинг “Қатлга таклиф”
романига бир нигоҳ

Ўтган асрнинг қоқ ниҳояси (1899 йил)да Петербургда дунёга келиб, 1977 йили ўзининг Монтрё (Шветсария)даги қўрғонида оламдан ўтган Владимир Набоков бугунги кунга қадар ноёб бир феномен¹, ечилмаган синоат ва асримиз адабиёти осмонида жилоланиб турган сирли, ўзига хос юлдуз ҳисобланади.

Владимир Набоков, шубҳасиз ҳодисадир, ҳодиса бўлганда ҳам бирваракайига икки адабиётда: русча ва инглиз адабиётида аёнлик бераётган ҳодиса, ўзгача бир бадний оламнинг яратгучиси, новатор-стилистдир.

Набоковлар оиласи 1919 йилда Россияни тарк этади. Ўша йилдан бошлаб бўлажак ёзувчи учун умрининг охиригача давом этган муҳожирлик даври бошланади. 1922 йилда Набоков Кембриж университетига француз ва рус адабиёти бўйича таҳсилни тугатади. Сўнг Берлинга келиб, муҳожирларнинг адабий нашрларида ўз шеърларини, “Машенька”, “Жасорат”, “Қатлга таклиф”, “Лужин ҳимояси” романларини бостиради. Кейинроқ (1937 йил) у Германиядан Францияга, у ердан 1940 йилда Америкага жўнайди ва инглиз тилида ижод қиладиган машҳур ёзувчи бўлиб шаклланади. 1959 йилдан Набоков Шветсарияда яшайди. Улимидан сўнг ўн йил ўтибгина, унинг асарлари ўз ватанида чоп этила бошлади.

Владимир Набоков асарларида ўз ватани адабиёти намёндаларининг бошини қотирган жумбоқлар, ижтимоий му-

аммолар, дунёни қайта қуришга ўхшаш лойиҳалару, XIX аср охирлари, XX аср бошларида кенг тарқалган диний, рамзий мавзулар деярли учрамайди. Ундан ташқари, танқидчилар фикрича Набоков ҳар томонлама умумлашмалар яшаш қобилиятини ижод “қавси”дан ташқаридаги бир нарса, деб билади. Шу хислати билан у онгли равишда замонасига қарши чиқади, алоҳидалиқни, бетакрорликни, тасодифийликни умумийлик ва универсалликдан афзал деб тушунади.

В. Набоков ўздан улкан мерос қолдирди. Рус тилида саккиз роман, ўнлаб ҳикоя, юзлаб шеър, қатор пьесалар яратди. Ундан ташқари, инглиз тилида “Себастьян Найтнинг ҳақиқий ҳаёти”, “Панин”, “Ада”, “Лолита” каби романларни ёзди.

Рус тилида битган “Машенька”, “Лужин ҳимояси”, “Қатлга таклиф” ва бошқа асарлари чоп этилгач, муҳожирлар адабиётида Сирин (Набоковнинг тахаллуси) ижоди жуда кўп шов-шувларга сабаб бўлди. У ҳақда Ю. Айхенвалд, М. Осергин, Н. Бицилли, Г. Иванов, З. Гиппиус, Г. Адамович, М. Алданов ва бошқалар мақолалар ёза бошлашди. “Сирин ҳеч вақт ўз мавзуларига бўйсунмайди, беихтиёр ва зўр бериб мавзулар билан ҳазиллашади, ўз воқеаларини гаройиб тарзда ва инжиқлик билан авра-астарилини ағдариб кўради”, деб ёзганди Г. Струве 1930 йилда. Мазкур баҳо умуман Набоков ижодига ни: Јатан қўлланиладиган

¹ Бу ерда рамзий маънода қўлланган “феномен” ибораси фан оламида гаройибот, ақл тушунтириб беролмайдиган ҳодиса, табиат синоати маъносига ишлатилади.

асосий таъриф бўлиб қолди. Рус муҳожирлари Набоков асарлари тилининг “тиник образлилиги”, “шиддатлилиги”, “қуруқлиги”, “ғаройиб даражада кескинлиги”ни таъкидлашади. Тасвирларнинг маҳорат билан яратилганига, уларнинг маънодорлигига, ранго-ранглигига алоҳида эътибор беришади.

Айни вақтда Набоковга хилма-хил айблар ҳам қўйишарди. Булар:

а) Набоков ижодининг инсонпарварлик анъаналаридан узилиб қолгани;

б) ёзувчилик маҳоратини беҳуда намойиш қилиши;

в) ёзувчи мақсадининг мавҳум, тасвирлаётган воқеа-ҳодисаларга аниқ муносабатининг мавжуд эмаслигидан иборат эди.

Ушбу мақолада В. Набоков бадиий оламига хос хусусиятларни “Қатлга таклиф” романи мисолида ёритишга ҳаракат қиламиз.

Бошиданоқ “Қатлга таклиф” романи турлича: экзистенсияга хос эстетик, ижтимоий-маданий руҳдаги асар деб талқин этилган. Бунақа талқинлар ҳозирги кунга қадар давом этиб келмоқда.

В. Варшавский “Кичик муҳожир адибларнинг насрий асарлари ҳақида” мақоласида Набоков асарини ижтимоий-маданий жиҳатдан таҳлил этишни таклиф этди. Унинг нуқтаи назарига кўра, роман тоталитар давлатда шахснинг бўғиб ташланишини фош этадиган сиёсий сатира сифатида изоҳланади. Танқидчи фикрича, асар қаҳрамони Цинциннат “жамоа зулмига қарши турган замонавий зиёли”дир. Унинг жинояти ҳам гўё, ана шу қаршилик кўрсатишида эмиш. Цинциннат — бу бош йўлдан боришни рад қиладиган ва умумий оламни ягона воқелик деб тан олмайдиган “ўз дунёсининг ички муҳожирини”дир. Асардаги зиддият эса — бу қандайдир ғалати руҳият, юксак иқтидор соҳиби бўлмиш якка-ёлғиз кишининг оломон билан, тор фикрлайдиган, тўпори кишилар олами билан тўқнашувидан иборат. Фикримизча, бундай талқин романни юзаки мутолаа этиш натижасидир. П. Бицилли “Мажознинг тикланиши” мақоласида куйидаги нуқтаи назарни баён этади: Набоков ижодининг ҳукмрон ғояси экзистенциал кўрқув, ноаёнлик ҳисси, ҳаётнинг маъносизлигини туйишдир. Цинциннатни кўрқув ҳисси қамраб олган, у ўзи билган нарсаларнинг бариси ортида турган ниманидир ғира-шира илғайди. Бицилли

фикрича, роман инсоннинг ақл етмайдиган абадий сир эканлиги ҳақидаги мавзуга мажоз тарзида яратилган. Бинобарин, Цинциннат характер эмас, ғоялар уйғунлиги, мажозий шахс, абадий инсоний хислатлар ҳосиласидир.

В. Ходасевич романни эстетик жиҳатдан ёритади. Унинг фикрига кўра, романда ғоявий бирлик эмас, балки эстетик яхлитлик ҳукмрондир. Асарда Цинциннатдан ташқари асл ҳаёт, асл иштирокчилар йўқ. Ҳаммаси оддийгина тасвирий ўйин — усуллар ва тасвирлар ўйинидир. Бу ўйинлар тугагач, дейди Ходасевич, асар ҳам узилиб қолади. Бундай ёндашувда роман интиҳоси икки хил маъно касб этганлиги масаласи четда қоладикки, бу ҳақда деярли барча танқидчилар ёзишган эди. Ходасевич ғоясига кўра Цинциннат қатл этилмаган, чунки бутун асар давомида унинг хаёлий оламда юрганини кўрамиз, бу оламда эса асл воқеалар содир бўлиши мумкин эмас. Ҳатто асар охирида Цинциннатнинг икки хил оламдан иборат дунёси емирилади. Асарнинг ғоявий эмас, услубий бирликка бўйсундирилган Ходасевичнинг куйидаги сўзлари билан тасдиқланади: “Сириннинг бутун ижодига калит шуки, унинг асарларида ҳаракатдаги шахслар эмас, балки турли-туман усуллар яшайди, улар иштирокчилар орасида парилар, митти одамчалар янглиф сукулишиб юрадилар ва катта ишларни бажарадилар, яъни нималарнидир арралашади, қирқишади, михлашади, оқлашади... Улар асарда тасвирланган оламни кўришади, ўзлари эса ўта муҳим иштирокчилар бўлиб чиқишади”.

Энди бевосита асарнинг ўзига мурожаат қилайлик. Романнинг бош қаҳрамони Цинциннатга ўлим жазоси беришади. Биз уни ўлимни кутаётган бир вақтда учратамиз. Асарда олам бахтсиз, ғамгузор қаҳрамон идроки орқали кўрсатилиб, парчаланган онгга хос қийшиқ кўзгуда акс эттирилади. Шу туйғули мазкур олам сохта, маъносиз, тўпори оламдир. Унда амалга оширилган ҳар қандай иш, ҳаракат жирканч бир майнавозчиликдир. Набоков асарига Цинциннатнинг дафттарини киритади. Унда қаҳрамон ўзи эришмоқчи бўлган озодлик ҳақидаги фикрларини ёзган: кунлардан бир кун “уйғониб”, янада аслроқ бошқа бир оламда бўлиб қолиш ҳақидаги орзусини баён этган. Кўриб турганимиздек, адиб ижтимоий табақаланишлар

ни эстетик табақаланишларга бўйсундириб, тасвирлаётган оламининг аслигига шубҳа билан қарайди: “У ерда инсон назари бетакрор ақл-заковат ила нур сочиб туради, у ерда бу дунёдаги жафокаш гаройиб инсонлар эркинликда сайр қилиб юришади, у ерда вақт истакка бўйсунди... у ерда ҳамма нарса мафтункор равшанлиги, яхшиликлар мўллиги билан ҳайратга солади, у ерда ҳамма нарса болалар қадрлайдиган мароқли ўйинлар кабиدير, у ерда шундай бир кўзгу нур таратиб турадики, ундан баъзида бу ёққа куён боласи сакраб ўтиб қолади”.

“У ерда” — иккинчи бир воқелик тимсолидирки, у фақат санъатдагина яратилади, бу эса ижтимоийликнинг эстетикага бўйсунушидан далолат беради. Айни вақтда қаҳрамон сохта воқеликка жуда боғланиб қолган, “Оламининг ҳақиқий ўлчовини” англаб олиш учун тўсиқ бўлган ўлимдан ғоят қўрқади. У қамокда ёзган фикрлар ўзига ачиниш, қўрқув, “Тамара боғларини” соғиниш хисси билан сугорилган.

Асарда фикримизча, тақдир, қисмат бош мавзудир, булар эса инсон ҳаётини бошқариб туради. Шунга кўра тақдир ҳукми билан унга қарши курашувчи ва ҳалок бўлувчи инсон ўртасидаги тўқнашув асар қурилмасини ташкил қилади. Цинциннатнинг бутун куч-ғайрати тақдирни бир илож қилиб ўзгача ҳал этишга қаратилган. Цинциннат қамокдан қутилиб чиқиш йўлини топгунига қадар, у жуссаси кичик ва заиф бўлиб қолаверади (ҳатто пойафзали шунчалик мўъжаз эдики, Марфинкага ҳам торлик қиларди, ўзи эса шунчалик митти эдики, тоғорага бемалол сигарди), атрофидаги ҳамма нарса кўзига катта ва кучли бўлиб кўринади. У айлана чизиқ бўйлаб адашиб юришга маҳқум эди (ҳатто у турмадан “қочганда” ҳам директорнинг хонаси олдидан чиқиб қолади). Ҳаёл билан воқеликнинг қўшилишига куйидаги парча мисол бўла олади: “Улкан кўрғонни ортда қолдириб... Ц-т шаҳарга кириб келди. Ифор ислар димоққа урилиб, Тамара бошларининг яқинлигидан далолат берди... Ц-т зинага югуриб чиқди, эшикни итарди ва ўзининг ёруғ қамоқхонасига кирди. Орқасига ўгирилди, аммо эшик зич ёпиб қўйилган эди”.

Афсуски, озодлик учун курашдаги ҳар бир зоҳирий ютуқ янада катгароқ мағлубият билан тугайди: Цинциннат ўз қамоқхонаси атрофида қанчалик айланмасин (айтмоқчи, унга ҳеч ким халақит

бермайди), ундан ташқарида қўйган ҳар бир қадами муқаррар равишда яна ўша қамоқхонага олиб боради, яъни ҳар гал у бошланғич нуқтага қайтиб келаверади. Фақат қатл олдидаги сўнгги дақиқада “ичидаги инсон” кўкқисдан “турма”дан озодликка чиқиш қўлидан келмаслигини тушуниб қолади; шу ондаёқ атрофидаги олам абадий кўлам касб этади: атрофдаги нарсалар кўп марта қисқариб, ўзи эса қўрқувдан халос бўлади ва “овозларига қараганда ўзи каби мавжудотлар турган томонга” йўл олади. Ниҳоят, роман якунида айлана чизиққа жон кириб, спирал шаклини олади, спирал эса яна, янги бир ўрамда бизни санъатдан воқеликка қайтарди.

Табий равишда романда ҳаёт уйқу демақдир, деган мавзу ҳам пайдо бўлади. Мазкур мавзунинг ёритиш учун ёзувчи туш кўриш шаклидан фойдаланади, “Мен кўрган тушларда дунё маънавий жиҳатдан юксак, руҳан баланд эди...” Набоков бу ўринда туш кўришнинг муҳим руҳий хусусиятини таъкидлайди, яъни тушда иродага ўрин йўқ. Цинциннат воқеаларни ўз иродасига бўйсундира олмайди (тақдир, қисмат, ҳаёт — уйқудир, деган мавзулар бир-бири билан қўшилиб кетади). Цинциннат, “Бироқ ўзгалар ёрдамисиз уйғона олмайман, бундай ёрдамдан эса ўлгудай қўрқаман”, дейди. Адабиётдан маълумки, тақдир, туқун инсон, қамоқхонага ўхшаш дунё каби мавзулар айтарлик янгилик эмас (улар Бодлер, Лермонтов, Камю, Достоевский, Солженицин ва бошқаларнинг асарларида кўп учрайди). Яъни бу мавзулар кўп марта турлича тасвирларда ёритилади, лекин Набоковники каби алоҳида мавзуга айланмаган ва бу қадар моҳирлик билан ишланмаган. Ўз навбатида мазкур ғояни ишлашда ҳам Набоков изчил. Ёзувчининг фикрича, ҳаёт — уйқу демақдир, уйқу эса ўлимнинг туғишган биродари. Набоков шу йўналишда охиригача боради. Шунинг учун ҳам роман икки хил маъно касб этиб тугайдики, асар ниҳоясида қатл майдончасида учта Иллатдан бири ўз қўлларида Цинциннатни эмас, “жажжи жаллод”ни уруғча янглиғ кўтариб учди.

Энди бевосита “Қатлга таклиф” романининг поэтикасига ўтайлик. Набоков “Ўзга қирғоқлар” асарида шундай фикр билдиради: “Ёзувчининг санъат асарларида чинакам кураш қаҳрамонлар ўртасида эмас, балки романапис билан китобхонлар ўртасида боради”. Чиндан ҳам

Набоковнинг бутун ижоди, жумладан, “Қатлга таклиф” романи ўйин муҳити, ўйин эътиқоди билан суғорилган. Америка танқидчиси марк Лилли “ўйин одами” жумласини тўла асос билан Набоковга менгзаган.

Мазкур услуб асарда қандай рўёбга чиқарилади? Аввало, шу нарса эътиборимизни тортадики, романда воқеа чўзилган. Бутун асар кутиллаётган воқеа-ҳодисалар билан чиндан ҳам содир бўладиган воқеа-ҳодисалар ўртасидаги зиддият замирига қурилган. (“Машенка” романида бу қоида бир оз ўзгача тарзда кузатилади). Цинциннат ўлимга ҳукм қилинган. Қамоқхона ходимининг қамоқ эшигини очиши жуда узоқ кечади. Ҳукм эълон қилинганидан сўнг бир кун, икки кун, ҳатто бир-икки ҳафта ўтади, аммо қаҳрамон қатл қилинмайди. Ҳатто қатл кунинда ҳам ҳукми ижро қилиш соати кечиктирилади. Соат мунтазам занг уриб туради, шу пайт ҳаракат суръати орта боради, соат неча бўлгани доим эслатиб турилади. Қаҳрамоннинг кайфияти китобхонга таъсир этади. У Цинциннат қайси жинояти учун ўлим жазосига ҳукм қилинганини аниқлашга уриниб ҳам кўради. Устига-устак, воқеа ривожи давомида китобхон ҳукм ижро қилинишини хоҳламай қолади. Аммо сира кутилмаган дақиқада ҳукм ижро этилади. Воқеа бошидан-охиригача ўйин қоида-си асосида қурилади — асарнинг хусусияти ана шунда.

Набоков сўзни жонлантириш, унинг оҳангини маъноси билан ўзаро боғлашга ҳаракат қилиб, қуйидаги ёзув усуллари билан фойдаланади, ўткир мажозларни кенг қўллаш, яъни “моддий” сифатларни руҳий ҳолатни ифодаловчи тушунчаларга нисбатан ёки бир тоифадаги идрок маҳсули бўлмиш тушунчаларни бошқа тоифадаги тушунчаларга нисбатан ишлатади. (Бицилли таърифи). Масалан: “либоснинг духобага хос сукунати пастга қараб кенгайиб, қоронғулик билан қўшилиб кетарди”, “қондаги шовқин қарсақларга айланарди”, “ёз осмони кўзни қамаштирадиган даражада ланг очилди”, “ээзиланган товушлар аста-секин текислана бошлади”, “беҳушликнинг дўстона қўл қисиши” ва бошқалар.

Ёки романда бир хил бўгинли ва қофиядош сўзлар бирикмасини қўллаш, бир оҳангдаги сўзлар ўйинидан фойдаланиш каби усуллари учратиш ҳам мумкин. Масалан: “Ундан эркакнинг, тамакининг, чеснокнинг ҳиди анқиди”. Фик-

римизча, бундай услуб адибга яхлит бир тасаввур ҳосил қилиш учун зарур бўлган. Ундан ташқари, шуни ҳам таъкидлаш лозимки, бу каби сўз бирикмалари Гоголь, Салтиков-Шчедрин, Булгаков асарларида ҳам қўлланилади, демакки, бундай усул рус адабиёти учун янгилик эмас. Аммо Набоков учун уларнинг бажарилган вазибалари ўта муҳимдир. Аввало, улар бизни кутилмаганда ишлатилиши билан ҳайратга солади. Бунда мазкур бирикмалар лирикада эмас, балки бутун эътибор “оддий”, “турмуш” воқеа-ҳодисаларига қаратиладиган ҳикоя жанрида ишлатилади. Масалан: “Фусункор тонг! У бемалол, аввалгидек ишқаланмай, кеча Родион артган панжарали ойна орқали оқиб кирарди”. Ёки: “Цинциннат руҳининг тузилиши менга унинг бўйни тузилиши каби аёнди”.

Бу сингари усуллардан фойдаланиш роман қурилмаси билан ҳам боғлиқдир. Унда фантастика, ўйлаб топилган воқеалар ҳеч кутилмаган жойларга сукулиб киради (яъни, кутилмаган ўйин усули қўлланилади). Ҳикоя қилиш оҳанги эса, атайин “пастлашади”, оддий воқеалар ҳақида ҳикоя қилинган пайтдаги каби хотиржам тус олади. Бу усул ҳам адабиёт учун янгилик эмас (Булгаков, Гоголь ва бошқа ёзувчиларнинг асарларида буни учратасиз). Аммо ўйлаб топилган воқеа, асарда пайдо бўлиши билан биринчи даражали ўринни эгаллайди: фантастик мавзу ҳикоянинг ҳар бир бўлагиде батафсил ёритилади, бинобарин, оддий воқеа фантастика учун гўё қолип вазифасини ўтайди. Набоков асарларида воқелик билан фантастика учун гўё қолип вазифасини ўтайди. Набоков асарларида воқелик билан фантастика унсурлари атайин аралаш-қуралаш ҳолда келади; бунинг устига айни мумкин бўлмаган воқеа ҳақида йўл-йўлакай, диққат-эътиборни унчалик тортмайдиган турмуш икир-чикирлари каби ҳикоя қилинади. Масалан: “хизматкорлар... хўрандаларга таомларни чаққон-чаққон тарқатишар, баъзан қўлларида таом билан дастурхон устидан учиб ўтишарди”. Бу эса ўз навбатида воқеликни уйқусираш каби идрок этишдек туюлади, яъни ҳамма нарса алғовдалғов бўлади. Асёл ҳодиса уйдирма каби, уйдирма эса воқелик билан идрок этила бошланади: “Қоронғулик билан сукунат қўшилиб кетган пайтда Цинциннат ўз аҳволини аниқ илғади”.

Деярли барча ёзувчиларга хос бўлган ранго-ранглик асарда ажойиб бир тарз-

да қўлланилган. Набоков ўз ўлимини кутаётган кишининг “аҳволи” билан ҳеч нарса кутмаётган бошқа қаҳрамонларнинг ҳолатлари орасидаги қарама-қаршиликни тасвирлайди. Қамоқхона эшиги очилади. Цинциннат, мени қатл қилиш учун олиб кетгани келишди, деб ўйлайди, аммо бирдан оқловчи кириб келади ва: “Илматугмамни йўқотиб қўйдим”, дейди. Цинциннат энгилгина инграб яна ўрнига ётади. Доимий қўрқув, эзилиш ҳолатида кун кечирган Цинциннат эмас, балки гўё эри ҳақида ташвишланаётган ва айни вақтда эса ўз жазмаларини ҳам унутмаётган хотини Марфинка хушидан кетади. Бу ўринда Флоберни эслаш ўринлидир: “...Мен ўз ҳолича услубининг ички қуввати билан яшайверадиган... ҳеч нарса ҳақида бўлмаган китоб ёзишни истардим”. Набоков гўё ана шу фикрни амалга оширади, аммо у ачинарли ва мудҳиш ҳеч вақонинг ижиргантирувчи, алғов-далғов оламини яратади. Булар Пиер, Марфинка, қамоқхона бошлиғи, оқловчи ва бошқалардир.

Танқид оламида “Қатлга таклиф” романида афсурда театрга хос усуллар қўлланилганлиги таъкидланди. Чиндан ҳам асарда диалогларнинг узилиб-узилиб туриши, фикр маъносининг атайин бузилиши, телба-тескари нарсаларнинг кенг қўлланилиши каби театрга хос унсурларни учратиш мумкин. Ундан ташқари, роман саҳифаларида театрдаги бошқа унсурлар мавжуд — қаҳрамонларнинг кийими, грими, ниқоблари, ролларнинг алмашилиб туриши, қаҳрамонларнинг томошабин ва ижрочиларга бўлиниши, саҳнани эслатувчи кунда турадиган майдонча ва ниҳоят, “тамоша” дек уюштирилган қатлнинг ўзи. Ҳатто Цинциннат роман ниҳоясида: “Уч сония танаффус эълон қилинг, кейин беъэни пьесани охирига етказаман”, дейди.

Набоковга афсурда театрининг усуллари нега керак бўлдийкин? Улар одадий “реаллик” билан қандайдир тарзда ниқобланадиган воқеликни яратиб учун зарур бўлган бўлса керак. Қаҳрамонлар суҳбатининг узилиб қолганлигига эътибор берайлик. Цинциннат қуйидаги саволни ўртага ташлайди: “Бу дунёда умуман қандайдир таъминот борми, нимададир кафолот бўлиши мумкинми? Бу саволга қамоқхона бошлиғи савол билан жавоб беради: “Эшитдиларингми, бизнинг бечора Роман Виссарионович ўринтўшак қилиб ётибди, шамоллаб қолибди, касали жиддийга ўхшайди”. Яъни

бошлиқ билан Цинциннатнинг ўзаро суҳбати зоҳиран суҳбат, холос, аслида эса бу — парчалаб ташланган иккита мустақил дил изхоридир.

“Қатлга таклиф” романида қўлланилган яна бир афсурда усули — жонли, “ақлли” фикрдан жонсиз автоматизмга ўтишидан иборатки, у пировардида беъмаъниликка айланади; “Маъмурият йўқолган нарсаларга ҳам, маҳкумнинг ўзига ҳам жавобгар эмас” ёки: “Маҳбуснинг мўминлиги қамоқхонанинг зийнатидир”. Яна, қамоқхона хўжайинининг нутқи ҳам телба-тескариликнинг ўзгинаси: “Маҳбус! Ҳамма сенга қараб турган ва ҳакамларинг қувончи ичига сиғмаётган мазкур танганали соатда сен, бошингдан жудо бўлганингдан сўнг ихтиёрсиз равишда гавдангни ҳаракатга келтириш учун ҳозирлик кўра экансан, сенга оқ фотиҳа бериб мурожаат қиламан. Шуни ҳеч қачон унутмайманки, менинг зиммамга қамоқхонадаги турмушингни қонун йўл қўядиган қулайликлар билан таъминлаш вазифаси тушган эди. Шу боисдан ҳам мен сенинг ҳар қандай миннатдорчилик билдиришингни, аммо уни ёзма равишда, қоғознинг бир томонида ёзган ҳолда билдиришингни диққат-эътибор билан кутаман”.

Қаҳрамонларнинг нафақат нутқи, ҳатто хатги-ҳаракатлари ҳам афсурдаҳолдир. Масалан, оқловчи Цинциннат олдига кириб: “Сизда бирон-бир қонуний истак, масалан, судда айтилган сўзларни ёзма ҳолида олиш истаги йўқми?”, деб сўрайди. Шаҳар отахонларининг жаллод ва қурбон ҳузурига бориши, жаллод билан қурбон ўртасида меҳр уйғотишга ҳаракат қилиши ҳам афсурд усулидир. Пиер бундай дейди: “Сенинг жаллод кундасига кўтарилишингга етти ёт бегона одам эмас, балки меҳрибон дўстинг кўмаклашиб юборади”. Бу каби мисолларни давом эттириш мумкин. Ёзувчи афсурдага хос усулларни қўллар экан, ҳаётининг ўзида мавжуд бўлган мантиқсизлик, беъмаъниликни мантиқий ниҳоясига етказди. Табиийки, афсурдалик телба-тескариликни тақозо ётади. Булар романда муттасил учраб туради. Набоков оддий фикрлаш мантиқини кулги остига олиб, тил воситалари билан эмас, балки қурилма воситалари билан мақсадга ва бунда гап қурилишига хос боғланишларга путур етмайди. Набоков ўткир пародияга хос “сўз ўйинларини тўқийди, бунда сўз ва ибораларнинг маъноси доимо хиралашади. Масалан: “В песьей

маске с марлевой пастью”. Набоков фикрича, воқелик — сўнгсиз-ниҳоясиз қадамлар силсиласидир, уни англаш даражасидир, бинобарин, бунга эришиш мумкин эмас. Шу боисдан ҳам Набоков: “Бизни маълум даражада сирли нарсалар қуршаб олган”, дейди. Тил эса, адиб фикрича, нарсаларни истаган кўйга солишга қодирдир, у жонсиз буюмларни тирилтира олади ва аксинча, жонли одамларни қўғирчоққа айлантириб қўяди. Шу боис Набоков учун ўзига тенг воқелик йўқ, яъни мутлақ воқелик мавжуд эмас. “Воқелик” билан эркин “муомала” қилишга оид мисолларни “Қатлга таклиф” романида ҳам учратасиз: “Шу онда қамоқхона деворлари ўзининг чайқатилган сувдаги акси каби эгилиб-букилиб тура бошлади. Каравот қайиққа айланди. Ц-т ағдарилиб кетмаслик учун унинг бир четига ёпишди, аммо эшкак қулоғи қўлида қолгани сабабли, у сузиб кетди... “Ёки: “Нурга, кўёшга бир нима бўлганга ўхшаб, аҳвол чатоқ эди ва осмоннинг бир бўлаги силкиниб турарди...” Яна: “Чаккам кўзларини пирпиратиб қисади ва яна телбаларча — разм солиб қарайди”.

Набоковнинг ўзига хос тарзда дунёни шоирона ҳис этиш хусусияти яна шундан иборатки, у алоҳидаликнинг бе-ниҳоя хилма-хиллигини, айни бетакрорлиги билан кишини мафтун этувчи ўнлаб ва юзлаб бўлакчаларни кўра билар эди.

Шу тариқа кўйидаги хулосага келишимиз мумкин: Роман қаҳрамонлари ва уларнинг хатти-ҳаракатлари, қанчалик телбанамо ва мантиқсиз бўлса, асарнинг ўз тузилиши шунчалик аниқ ва мантиқийдир, ундаги иш-ҳаракат суръати ва мароми ҳам шунчалик ўлчоғлидир. Набоков романда оддий воқеликни мутлақо бемаъни нарсаларнинг бутун бир туркуми сифатида тасвирлайдики, бу нарса ёзувчининг қийшиқ ойнани излаб топишга ва “тушунарсиз, кўримсиз буюмни бу ойнада акс эттириб, ажойиб, мукаммал образга айлантиришга” интилганидан далолат беради. Н. Берберова ўзининг “Курсив меники” асарида таъкидлаганидек, “Набоков янгича услубда ёзибгина қолмайди, балки китобхонни янгича мутолаа қилишга ҳам ўргатади”.

Ҳазрат Хожа Аҳрор тарихи

Буюк ёзувчимиз Абдулла Қодирий айтганидек, мозийга қайтиб иш кўриш хайридир. Бу ибора замирида чинакам ҳикмат бор. Дарҳақиқат, узоқ тарихимизга назар ташлайдиган бўлсак, унда ҳақиқат эшиги очилишини кутиб ётган не бир воқеа-ҳодисалар, давр, замон ва бошқа кучлар таъсирида шахсияти топталган ва руҳи ҳамон адолат излаб юрган не-не алломаларга, тарихий шахсларга дуч келамиз. Ана шундай тарихий воқеа-ҳодисалар ва шахслар ҳақида ўйлаш, мулоҳаза юритиш, улар ҳақидаги бор ҳақиқатни адолат тарозиси билан ўлчаш кони савобдир.

Самарқандлик таниқли олим, ЎзРФА мухбир аъзоси Ботирхон Валихўжаев кўгдан бери ана шундай хайрли ишларни бажариб келмоқда. У XV асрнинг йирик сиймоларидан бири, ислом тарғиботчиси, зукко сиёсий арбоб Хожа Аҳрор Вали шахсияти ва фаолияти ҳақида тарихий ҳақиқатни ёритиб берди. Бу борада олимнинг 1993-1997 йиллар оралигида бирин-кетин ўзбек ва тожик тилларида "Хожа Аҳрор Вали" номли рисола ва китоби, "Чақидаҳои қалам", "Хожа Аҳрор тарихи" номли асарлари майдонга келди. Шуниси кувонарлики, домланинг ушбу рисоласи 1997 йилда эронлик адабиёт ихлосмандлари томонидан форс тилига таржима қилинди ва Техрондаги "Дафтари фарханги исломия" нашриётида босилди. Асарнинг "Беш йил ичида олти марта чоп этилганлиги унинг ўқувчилар томонидан қандай кутиб олинганлиги ва диққатни жалб қилганлигидан далолат беради" деб ёзади Эроннинг "Kelk" маданият ва санъат журна-

ли¹. Ушбу китобларни мутолаа қилар экансиз, бу улуғ зот шахсияти нотўғри талқин этилиб, шаънига нолайиқ бўхтонлар ёғдирилиб келинаётган вақтларда ҳам у ҳақидаги ҳақиқат уфори уфириб турган тарихий-бадий асарлар бўлганлигини, аммо улардан кўр-кўрона кўз юмилганлигини беихтиёр ҳис этасиз. Хожа Аҳрор шахсини ўрганиш, унинг тарих олдидаги хизматларини тиклаш гоёси ўша вақтлардаёқ фидойи олимлар диққатини тортган эди. Марҳум олим академик В. Абдуллаев бу эзгу гоё қачонлардир рўёбга чиқишини ният қилган эди. Ботирхон Валихўжаев томонидан бу мақсаднинг амалга оширилиши устоз руҳига садоқат тимсоли сифатида ҳам қадрлидир.

Ботирхон Валихўжаев "Хожа Аҳрор тарихи" номли асарини ёзиш учун бу йирик аллома шахсияти ва фаолияти ёритилган қўлёзма асарларни синчиклаб, қунт ва сабот билан ўрганиб чиқди. Булар, жумладан, Хожа Аҳрор вафотидан кейин унинг яқин сафдоши ва дўсти Муҳаммад Қози Шоший томонидан яратилган "Силсилат ул-орифин", мухлисларидан Али Сафийнинг "Рашоҳат айн ал-ҳаёт", Роқим Самарқандийнинг "Тарихи касира" ва бошқа асарлардир. Олим Хожа Аҳрор ҳаёти ва фаолияти ҳақида мулоҳаза юритишда эса асосан Муҳаммад Қози Шоший рисоласига таянади. Муаллифнинг таъкидлашича, унда "Хожа Аҳрорнинг ўзидан ҳамда у билан яқин муносабатда бўлганлардан эшитган воқеа-ҳодисалар, ҳаёти ва фаолиятининг лавҳалари ва китоб муаллифи бевосита шохиди бўлган воқелар баёни ўрин олган". Ботирхон Валихўжаев

¹A. Review of Alt Culture 1997. 89-93 and (555-557).

ушбу китобдан олинган қисқа парчалар орқали Хожа Аҳрорнинг буюк хислатларини, гўзал фазилатларини топа олади. Масалан, китобда Хожа Аҳрор тилидан айтилган қуйидаги нақл келтирилади: “Ёшлигимда ҳазрати шайх Абубакр Каффолнинг нурли мозорини зиёрат қилганимда ҳазрати Исо ни туш кўрдим. У ҳазрат менга илтифот қилиб, шундай дедилар: ...Сенинг тарбиянгни биз ўз зиммамизга олганмиз. Ҳазрати Исо каминани ўз тарбиялари остига олганликлари туфайли бу фақирда ўлган қалбларни тирилтириш сифати аён бўлди”. Олим Хожа Аҳрор шахсига қарши гап-сўзлар бўлаётган вақтларда ҳам халқ орасида унинг обрў-эътибори баландлигича қолаверганлиги, мақбарасини табаррук тутувчи зиёратчилар сони камаймаганлигини қайд этади.

Хожа Аҳрорнинг она томонидан бобоси шайх Ҳованди Тахурга отаси, шайх Умар Богистоний қуйидаги гапларни уқтирган экан: “Тахур, мулла бўлма, шайх бўлма, сўфи бўлма, мусулмон бўл”. Ботирхон домла асарда таъкидлаганидек, “Мулла, сўфи ва шайх мусулмон эмасми? Унда мусулмон ким? “Бу муаммо ҳар бир китобхонни ўйлантириши аниқ. Унинг ечимини валиуллоҳ Хожа Аҳрор ҳам жуда кўп вақтлар қидирган ва ўз фаолияти давомида “мусулмон бўлмоқ — фуқаро манфаатлари учун яшамок эканлигини кашф қилган эди”. У бу ҳақиқатга осонликча етишган эмас. Илм ва маърифат излаб Тошкент, Самарқанд, Ҳиротдаги даврининг забардаст уламолари, машойихлари билан суҳбатда бўлди. Саъдиддин Кошғарий, Амир Сайид Қосим Анвар, Хожа Файзуллоҳ Абуллайс, Зайниддин Хавофий, Баҳоваддин Умар каби сиймолардан сабоқ олди. Ниҳоят Хожа Аҳрор ўзи излаган илмлар калитини Чағониёндаги Хулғуту мавзеида турувчи Хожа Баҳоваддин Нақшбанднинг шогирди Ёқуб Чархийдан топишга муваффақ бўлади ва уни ўзига пир, муршид деб тан олади. Демак, Хожа Аҳрор бир вақтлар бизга таърифланганидек, золим, маккор, одамларни йўлдан оздиргувчи риекор шайх бўлмаган. У ўзининг билими, заковати, бор имкониятини фуқаро манфаатлари учун сарф қилган улўф бир сиймодир. Асарда Ботирхон домла Хожа Аҳрор фаолиятининг мана шу томонларини ҳам етарли далиллар асосида исботлаб бер-

ган. Жумладан, у шундай ёзади: “Чунончи, бу даврга келиб, Мовароуннаҳрга ва Хурсоннинг турли шаҳар ва қишлоқларида Хожа Убайдуллоҳга қарашли мол-мулк, ер ва катта бойликлар майдонга келади. Буларнинг айрим қисми сотиб олинган бўлса, айримлари назр қилиш йўли билан унинг номига ўтказилган. Деҳқонларнинг ихтиёридаги ерларни Хожа Убайдуллоҳ номига ўтказилиши — назр қилинишининг сабабларидан бири шунда эдики, Абу Сайид Мирзонинг фармони билан Хожа Убайдуллоҳга қарашли ер ва мулкдан ушр (ўндан бири) миқдоридан солиқ олинарди, холос. Бошқаларнинг ери ва мулкларидан эса яна бошқа солиқлар ҳам ундириларди. Бу эса, деҳқонларни ниҳоятда қийин аҳволга солиб кўярди. Шунинг учун кўпчилик деҳқонлар ерларини Хожа Убайдуллоҳга назр қилиш йўли билан унинг номига ўтказардилару, ўзлари ўша ерларда ишлашни давом эттирардилар. Бунинг натижасида улар ортиқча солиқларидан холос бўлишарди.” Ҳа, Ботирхон домланинг бу асарида Хожа Аҳрор шахси ўзининг янги қирралари билан намоён бўлади. Амир Темур вафотидан кейин темурийзода подшоҳ ва шаҳзодалар маънавий таянчга, зукко раҳнамога муҳтож эдилар. Хожа Аҳрор эса ана шундай хислатга эга бўлган донишманд зот эди. У бундай мартабага маънавий поклиги, чуқур илмий билими ва эътиқоди туфайли эришган эди. Хожа Аҳрор Валидек сиймонинг тарих сахнасига чиқishi ўз даврининг маънавий талаби, файласуфлар тили билан айтганда, ўша давр зарурати эди. Уни пир тутиб, қўл берган шаҳзодалар хато қилмадилар. У қонли урушлар фуқаро манфаатларини қаттиқ туриб ҳимоя қилди. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Хожа Аҳрор Вали ўз маблаглари ҳисобига Тошкент, Самарқанд, Ҳирот шаҳарларида мадрасалар қурдирган, талабалар ва мударрисларга ҳомийлик қилган, ҳукмдорларни ҳамиша адолатга чорлаган эди. Юксак ҳимматли олижаноб бу шахс Умар Шайх Мирзо томонидан Тошкент (Шош) вилоятига солинган 250 000 динор солиқни ўзи тўлаган, солиқ ундирувчиларга кўшимча яна 70 000 динор берган эди. Унинг талаби билан тамға (бож) солиғи ҳам бекор қилинади. Бундай мисоллар Хожа Аҳрор

Валининг нақадар халқпарвар, фидойи зот бўлганлигини очик кўрсатади. Бутун тарих давомида умрини халққа бағишлаган бундай фидойи сиймоларни жуда кам кўрамиз.

Ботирхон домла Хожа Аҳрор шахси ва фаолияти ҳақида эълон қилинган илмий мақолалари теран таҳлиллари билан илмий жамоатчилик ва ўқувчилар эътиборини тортди. Бундай мақолаларида у "Хожа Аҳрор илм ва маданиятнинг душмани, Улуғбек расадхонасини буздирган, ҳатто унинг ўлимига бош сабабчи бўлган" деган уйдирма, ҳақиқатдан узоқ фикрларни кескин рад этди. Чунончи, Хожа Аҳрор ўзига маънавий пирни топиш, билим ва заковатини ошириш мақсадида 1428 йилда Самарқанддан Ҳиротга келганлигини ва Улуғбек Мирзо қатл қилинган вақтларда Самарқандда бўлмаганлигини, 1450—1451 йилларда Султон Абу Саид Самарқандга ҳукмрон бўлгач, уни Тошкентдан кўчириб келганлигини "Силсилат ул-орифин", "Рашоҳат айн ул ҳаёт", "Тарихи касира" ва бошқа шу каби асарларда келтирилган далиллар асосида исботлаб берди. Ботирхон домла Улуғбек расадхонасининг бузилишида Хожа Аҳрор Валининг қўли бўлмаганлигини, ҳатто бу расадхона Хожа Аҳрор яшаган даврда ва ундан кейин ҳам мавжуд бўлганлигини Алишер Навоийнинг "Хамса", Бобурнинг "Бобурнома", Дарвеш

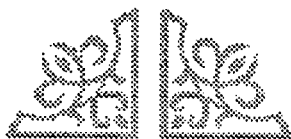
Али Чангийнинг "Тухфат ус-сурур" (XVI асрнинг аввали) каби бадиий ва тарихий асарлардан келтирилган далиллар асосида исботлайди. Расадхона XVII асрдан сўнг қаровсиз қолганлиги туфайли бузилиб кетган эди.

Собиқ Совет тарихчилигида Хожа Аҳрор мустақил асар ёзган эмас, деган сохта фикр ҳам мавжуд эди. Б. Валихўжаев бу даъво асоссизлигини ҳам пухта далиллар асосида рад этади ва буюк алломанинг бизгача етиб келган "Фикрат-ул орифин" (баъзи манбаларда "Воридот"), "Рисолаи Волидия" ёки "Мухтасар" (Бу асар Заҳририддин Бобур томонидан таржима қилинган), "Рисолаи ҳавроия" ҳамда Алишер Навоий томонидан альбом шаклида сақлаб қолинган мактублари ("Руқоат") ҳақида ҳам батафсил маълумот беради. Булар Хожа Аҳрор Валининг илмий-маънавий мероси ҳақидаги тасаввурларимизни бойитади.

Буюк ватандошимизга қизиқиш кундан-кунга ортиб бораётган ҳозирги кунларда Б. Валихўжаевнинг рисола ва илмий ишлари чет элларда ҳам эътибор қозониб, нашр этилганлиги катта воқеадир. Бу соҳада олим эришган илмий ютуқлар, валиulloҳ Хожа Аҳрор ҳазратларининг ислом дунёсида, Ўрта Осиё халқлари тарихида ўйнаган ролини янада чуқурроқ очишга ёрдам бериши шубҳасиз.

Раҳмонкул ОРЗИБЕКОВ,
СамДУ профессори,

Гулбаҳор РАҲИМОВА,
СамДУ илмий ходими.

Василий ЗУБКОВ

Одамхўр император

Олис ва иссиқ мамлакатлардан бирининг ҳукмдори ўз вазирлари учун ҳукумат нонушта зиёфати берди.

Нонуштага ўн икки меҳмон тўпланди. Одатда, ана шундай маросимларда қатнашадиган ўн учинчи вазир бу сафар даврада кўринмасди. У дастурхонда эди. Ўша куни кечқурун у овқатга солинган гўшт сифатида дастурхонга тортилганди.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, вазирлар ўз ҳамкасбини ейишаётганини билишмасди. Меҳмондўст ҳукмдор уларга бу ҳақда бечора вазирни еб бўлишгандан кейин айтди.

Шундан кейин вазирларнинг ҳоли не кечгани номаълум. Лекин шу воқеадан кейин менинг ҳамкасбим — Франциянинг “Франс Пресс” агентлигининг муҳбирига нима бўлганини мен яхши билман. Уни ўша давлатнинг ҳукмдорини ҳақорат қилганликда айблашиб, мамлакатдан чиқариб юборишди.

Афсуски, бунинг бариси одамхўрлар ҳақидаги даҳшатли эртак эмас, балки бор гапдир. Ўша давлат Марказий Африка Республикаси (МАР) дейилади, ҳукмдор эса, унинг собиқ президенти Жан-Бедел Бокасса эди. Кейинчалик у ўзини император деб эълон қилиб, Бокасса Биринчи бўлди. У ўзининг ўн етти хотинидан туғилган қарийб олтига боласидан биттаси Бокасса Иккинчи бўлади деган умидда шундай қилган эди.

Марказий Африка Республикаси пойтахтидаги қонун-қоидалар билан таниш бўлганлар “Франс Пресс” муҳбири соф ҳақиқатни ёзгани учун мамлакатдан қувгин қилинганини яхши билишади. Анча

кейинроқ, тахтдан туширилган императорни суд қилаётган пайтда (иккинчи марта) залга гангиб қолган Филипп Ленгиссни олиб киришди. У императорнинг одамхўрлик зиёфатларида ошпазлик қилган чоғи бошидан кечирган даҳшатлардан довдираб қолганди. Агар одам гўшtidан овқат тайёрлашдан бош тортса, кейинги сафар ўзингни пиширамиз, деган пўписида остида бу ишни қилганини ба тафсил гапириб берди.

Бокассанинг одамхўрлик билан мутасил шуғуллангани ҳақидаги айбловни судда унинг аммакиваччаси Давид Дако ҳам қўллаб-қувватлади. Унинг ўзи бир вақтлар МАРнинг президенти бўлгач, шахсий садоқатига қараб команда тузаркан, аммакиваччасини мамлакат армияси Бош штабининг бошлиғи қилиб тайинлаганди. Армияда эса аскар бармоқ билан санарлик даражада эди. Ўзини генерал деб эълон қилиш, кейин маршал бўлиб олиш ва ниҳоят ўз саховатпешаси бўлган амакиваччасининг ўрнини эгаллаш учун Бокассага шунинг ўзи кифоя эди. Шундай қилиб, 1966 йилда у ўзини президент деб эълон қилди. 1972 йилда ўзини мамлакатнинг умрбод президенти, яна тўрт йилдан кейин эса император деб эълон қилишдан ҳам тоймади. Бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз.

Жан-Бедел 1939 йилда, ўн тўққиз ёшида, Франциянинг мустамлакачи қўшинига ҳарбий хизматга кирди, иккинчи жаҳон урушида қатнашди. Кейин кичик зобит, тагин кейинроқ эса зобит сифатида Сайгондаги мустамлакачи батальонда хизмат қилди. Французларнинг

вьетнамликларга қарши жанговар ҳаракатларида қатнашгани учун фахрий легион хочи ва медаллар билан тақдирланди ҳамда истеъфодаги капитан сифатида ҳарбий нафақа ола бошлади. Худди шу пайтда мамлакат президенти бўлиб қолган амакиваччасининг таклифи жонига ора кирди. Бироқ Бокасса амакиваччасига нонкўрлик қилди. Уни тахтдан четлатиб, ўзини президент деб эълон қилди. Кейин “умрбод” президентга айланиб, парламентни тарқатиб юборди, амалдаги конституцияни бекор қилди. Бир француз профессори ёрдамида ўз конституциясини “ёзиб” жорий этди. Янги чиққан “маршал” мамлакатдаги ягона “МЕСАН” (Қора Африканинг эволюцион равнақи учун ҳаракат) партиясининг “мангу” раиси бўлиб қолди. МАРдаги барча оммавий жамоат ташкилотларига, шу жумладан, хотин-қизлар ва ёшлар ташкилотларига ҳам унинг ўзи раҳбарлик қилди.

Давлат газнасини тинимсиз ўмара бориб, Бокасса аста-секин барча йирик миллий компанияларни эгаллаб олди, мамлакатдаги мавжуд маҳаллий ва аралаш банклар бошқаруви таркибига кирди. Маршал кофе ва қимматбаҳо навли дарахт ёғочини экспорт қилиш ва олмос қазииш ишларига якка хўжайин бўлиб олди. Уран ишлаб чиқариш шартномаларини саноатчилар ўртасида тақсимлашга шахсан ўзи бошчилик қилди. Шу боисдан ҳам унинг ва сон-саноксиз оиласининг даромади кундан-кунга ўсиб борди. 70-йилларнинг охирига келиб Марказий Африка Республикасининг ўзида Бокассанинг даромади бир миллиард долларга етди. Ҳолбуки, айни ўша пайтда аҳоли ўта қашшоқ кун кечирар, мамлакат ер юзидаги энг ночор давлатлар сафида эди.

Мен уни биринчи бор қўшни Африка мамлакатига сафари пайтида кўрган эдим. Пакана бўйли, сийрак соқол, чақноқ кўзли, ҳаёт бўронларидан бужмайган юзли “маршал” кийимидаги бу одамхўр менда унча “даҳшатли” таассурот қолдирмаганди. Аксинча, у кулгили кўринган эди. Унинг турли-туман орден ва медалларига қараб туриб, ўша пайтдаги бизнинг мукофотлар ва фахрий унвонларга ўч бўлган раҳбаримиз билан беихтиёр таққослагим келиб кетганди.

Маршалнинг паст бўйи уни ёнидаги гўзал хотини олдида янада кулгили қилиб кўрсатарди. Бокасса рафиқаси — ёш ва баланд бўйли румин аёли Габриэлла ёни-

да тагин ҳам пакана бўлиб кўринарди. Оқбадан румин артисткасини Марказий Африка Республикаси президенти илк дафъа Габриэлла ўз эстрада-цирк гуруҳи билан Бухарестдан Бангига келган пайтида кўрган эди. Ушанда Бокассанинг эҳтироси жўш урди. Шунда унинг фуқаролари уларнинг янги президент хонимлари бўлажанини ҳис этдилар.

Габриэллага уйланиш учун Бокассанинг Руминия билан шошилинч равишда дипломатик муносабатлар ўрнатиши ва “эзилган халқларнинг улкан дўсти” Николае Чаушескудан оқ фотиҳа олишига тўғри келди. Габриэлла ҳисоб бўйича ўн олтинчи “Бокасса хоним” бўлди. Лекин сўнггиси эмасди. Бу пайтга келиб маршалнинг эллиқдан зиёд меросхўри бор эди.

Бокассани илк бора кўрганим қабул куни журналистлар орасида МАР президенти ботинкаси ипининг учларига жавоҳир қадалгани ҳақида гап тарқалди. Қабул маросимида ҳозир бўлган барча журналистлар қатори мен ҳам президент шимининг почаси тагини бир кўрсам эди, ростдан ҳам ботинкасига марварид таққанмикин деган ўйда эдим. Аммо ўша куни ҳаддан ошган диктаторнинг нодонлигини исботловчи бу далилни кўролмадик. Лекин тез орада Африкада ишловчи бизлар ҳам, бутун дунё аҳли ҳам унинг бундан баттар аҳмоқлигидан далолат берувчи воқеанинг гувоҳи бўлдик.

Бокасса Биринчи ўзини император деб эълон қилиб, ўзи ва хотинига тож кийдиришга қарор берди. У бунинг бир вақтлар Наполеон Бонапарт қилганидай ўта дабдабали суратда амалга оширди. Бу маросимга тайёрланаркан, дунёни яна бир карра лол қолдирди. Ҳе йўқ-бе йўқ, кутилмаганда у диний эътиқодини ўзгартириб, мусулмонликка ўтишини эълон қилди. Бу ўринда унинг Ливия раҳбари Муаммар Қаддафий билан яқинлашуви катта роль ўйнаган бўлиши эҳтимол. Ўзининг насроний исми Жан-Бедел ўрнига Салоҳиддин Аҳмад Бокасса номини олди.

Энди тож кийдириш қолганди. Маросим соҳиби бунинг ҳам осон йўлини топди. У Наполеон давридаги тож кийдириш билан боғлиқ ҳужжатларни топдирди. Наполеон Версалда бу тадбирни қандай амалга оширган бўлса, маршал Бокасса ҳам шундай йўл тутди.

Бу тантаналарга тайёргарлик бир йилдан ошиқ вақтга чўзилди. Аввалига одамлар кулиб юришди. Чунки ярим қашшоқ

мамлакатда миллионлаб маблағ талаб қилувчи бу тадбирни ўтказиш ақлга сиймайдиган ишдек кўринарди. Аммо Бокасса ўз сўзида туриб олди.

Бундан фақат император саройи буюртмасининг паришлик ижрочилари чинакамига қувонардилар. Бўлмасам-чи, миллионлаб пулга буюртма олган бу устаси фаранглар тилла буюмлар ясашни жуда ўрнига қўйишарди-да.

Шундай қилиб императорнинг тилла каровати газнага 13 миллион долларга тушди. Тожлар эса бундан ҳам қиммат эди. Бокассанинг ўзига мўлжалланган тожни “империя” худудида топилган энг катта ва энг қиммат олмос (138 карат) безарди. Бу олмосни қабул қилиб оларкан, Бокасса гердаийб: “Менинг халқимнинг келажаги худди мана шу ажойиб тош сингари порлаб туришини истайман”, деган эди. Император хотинининг тожига ҳам ана шундай олмослар қадалган эди.

Олтин билан безалган тахт, ҳашаматли карета¹, император гултожи ва салтанат ҳассаси, шунингдек, тантанали маросимда иштирок этувчиларга мўлжалланган минг бир бало буюртма қилинган эди. Ҳатто, тождор ҳукмдорларни кузатиб бориш учун махсус норманд отлари келтирилган эди.

Шуниси қизиқки, ана шу бемаъни дабдаларга тайёргарлик ишларида дунёнинг энг нуфузли мамлакатларидан кўплаб мўътабар кишилар иштирок этдилар. Ўша кунни пойтахтдаги Мпоко аэропорти тантаналарга келувчиларни кутиб олишга зўра улғурарди. Магбуот, радио, телевидения ходимлари, император оиласи ҳақида рангли фильм олишга келган киночилар сон-саноксиз эди. Франция 120 мусиқачидан ташкил топган ҳарбий-денгиз оркестрини ҳамда маросимга хизмат қилувчи ходимларни ажратган эди. Байрам нонуштасига роса 450 фахрий меҳмон таклиф қилинган эди (худди Наполеон сингари). Францияга императорнинг бронза ҳайкаллари ҳам буюртма қилинганди. Уларнинг энг каттаси Бангининг марказий майдонига ўрнатилди.

Тождор ҳукмдорни ўз халқига тақдим этиш маросими стадионда бўлиб ўтди. Император ва унинг хотинини стадионга Наполеон гвардияси кийимидаги фахрий суворий ҳарбий эскорт кузатиб борди. Шаҳарнинг қарийб барча аҳолиси

тиржайиб турган ҳукмдор сурати тасвирланган матодан тикилган кийимда эди. Дарвоқе, Африкада бой-бадавлат кишиларга ҳурмат ва эҳтиром изҳор этишнинг бундай бемаъни шакли энди ҳеч кимни ажаблантирмайди.

Шу тариқа 1977 йилнинг 4 декабрида маршал Салоҳиддин Аҳмад Бокасса худди Наполеон сингари тожни бошига ўзи кийдирди ва салтанат рамзи бўлган ҳасани қўлига олди. Кейин эса худди Наполеон Жозефинага кийгазгандай тожни хотини бошига ўзи кийдирди. Лекин императорнинг хотини энди Катрин исмли аёл эди.

Ҳўш, Габриэллага нима бўлди? Ахир императорнинг тождор хотини ўша бўлиши керак эди-ку! Башанг кўйлақлар Габриэллага мослаб тикилганди-ку?! Гап шундаки, императорнинг содиқ қўриқчилари Бокассанинг тўрт нафар шахсий соқчисини ҳибсга олди. Улар хизмат бўйича бўлажак император хонимга зарур яқинликни суиистеъмом қилган эдилар. Ҳибсга олиш пайтида уларнинг ёнидан президент хотини ва унинг канизакларидан бирининг қалтис вазиятда тасвирланган фотосурати топилган эди. Соқчилардан учтасини ўша заҳоти қатл этишди. Канизакни ҳам ўлдиришди. Тўртинчи соқчини қамоқхонага умрбод айғоқчилик қилишга тайинлашди. Серҳашам ва гўзал Габриэлла эса ғойиб бўлди. Унинг ўрнига Бокасса қора танли Катринга тож кийдирди.

Умуман императорнинг тахтга ўтириш маросимининг ўзи МАР халқига 20 миллион доллардан қимматга тушди. Яна Банги яқинидаги Аббатуюар (Кушхона) деган ғаройиб қишлоқдаги “Колонго” саройи учун бир талай пул тўланди. Бунинг устига император Европада — Франция, Швейцария, Белгияда янги-янги саройлар, қасрлар ва бошқа кўчмас мулкларни сотиб ола бошлади. Мустабид ҳокимнинг гаражида уч юздан зиёд ҳашамдор лимузинлар тўпланиб қолди.

Тож кийиб олганидан кейин Бокассанинг иштаҳаси тагин ҳам очилиб кетди. У миллий газнани чинакамига ўмара бошлади. Давлат секторининг барча корхоналарига мислсиз ўлпон солинди. Улар “хоқон”га ҳафтасига “кўнгилли” равишда 83 минг доллардан зиёд пул тўлаб туришди. Давлат хизматчиларига тўлаш учун қарз сифатида олинган 700 миллион доллар ҳам изсиз йўқолди. Фақат кофе

¹ Карета — тўрт гилдиракли соябонли арава.

ишлаб чиқарувчи давлат корпорациясининг ўзидан Бокасса ўз ҳукмронлиги даврида 3 миллиондан зиёд маблағни тортиб олди. Императорнинг шахсан ўзининг “ёрдами” билан Саддам Ҳусайн ҳада қилган 200 минг тонна нефт беиз йўқолди.

Бокассадан ташқари, МАРнинг бутун ҳукмрон доиралари мамлакатнинг ғарб монополиялари билан иқтисодий алоқалардан мисли кўрилмаган бойлик орттирдилар. 1978 йилнинг августида Бокасса Европада яна бир қадимий қасрни сотиб олди. Париждан 43 километр масофадаги бу қаср Ардикур номи билан машҳурдир. Императорнинг пойтахт Бангига туташ “Колонго” саройи яқинидаги Франция президенти Валери Жискар д’Эстен меҳмон бўлган галереяда осифлик металл ёрликда: “Менинг ягона мажбуриятим — Марказий Африка Республикаси қолақ мамлакат бўлиб қолишига йўл қўймасликдир” деган сўзлар битилган. Фахрий меҳмонларга мўлжалланган ана шу галерея орқасида эса, маълум бўлишича, ҳалиги одамхўрлик ошхонаси ва музхона жойлашган экан. Кўрган одамлар таъкидлаганидек, одам гўшти ана шу музхонада сақланар, император ўз меҳмонларини ўша гўшт билан сийлар экан.

Бокасса ошхонасида гўшти ейилган ўшал шўрлик вазиннинг даҳшатли қисмати, албатта, истисно эмас. Ўзини император деб эълон қилган ҳукмдор саройида одатдаги ҳол деб ҳисобланган нарсани ваҳшийликдан бошқача аташ қийин. У ҳар қандай мухолифларни йўқ қилиб юбориш билан кифояланмас, унга қиттак бўлса ҳам ишора қилиб гапирган одамларни ҳам жисман қуритарди. Сўсий мухолифлари, улар аниқми ёки уйдирмами, жаллодлар томонидан “Нгарагбе” турмасида йўқ қилиб юбориларди.

Унинг саройларида махсус қурилган ғайрирасмий қамоқхоналарда Бокасса ўз тутқунларини, шу жумладан, ёш болаларни ҳам шахсан қийноққа солар, азоб берарди. Бу ерда ҳам у ўтмишнинг буюк императорларига тақлид қиларди. Қадимги Рум қайсарларига ўхшаб у ўз саройларининг бирида маҳаллий исёнчиларни оч шерлар қафасига, бошқасини эса тимсоҳлар тилка-пора қилиши учун ҳовузларга итариб юборарди.

Шунга қарамай, халқ орасида норозилик кучайиб борарди. 1979 йилнинг январида Бангида аҳолининг, асосан ёшлар ва ўқувчиларнинг шиддатли чи-

қишлари бўлиб ўтди. Ўқувчилар қимматбаҳо мактаб кийимини кийишдан бош тортдилар. Бокасса хотинларидан бирининг фабрикасида тикилган бу кийимлар унга катта даромад келтирарди. Бу кийимни сотиб олиш учун ўртача хизматчи иш ҳақининг ҳаммасини сарфлаши керак эди.

Кўчага чиққан намоийшчиларни бостириш чоғида Бокассанинг махфий полицияси ўн учта болани ўлдирди. Ҳибсга олинган уч юздан зиёд ўқувчиларнинг юздан кўпроғи “Нгарагбе” қамоқхонасида қалтақлашлардан, қийноқлардан ва иссиқликдан ҳалок бўлдилар.

Ўқувчилардан ўн егитасини императорнинг ўзи ўлдирганлиги исботланган. Дарвоқе, Миллий армия намоийшчиларни тарқатишда иштирок этмади. Ҳукмдор армиядан кўрқиб, аскарларга қурол бердиртирмади. У намоийшда ёшлар фалолроқ қатнашган қашшоқлар маҳаллаларига ўт қўйишни буюрди.

Яхшиямки бундай ваҳшийона фармоийшни бажаришга улгуришмади. Маъмурлар болаларга қилинган ваҳшийликни яшира олмадилар. Халқро жанжал юз берди. Ноилож қолган император африкалик таниқли ҳуқуқчилар комиссияси ва “Эмнисти интернейшнл” ташкилоти вакилларининг мамлакатга киришига розилик беришга мажбур бўлди. Расмий Париж Бокассанинг хурмача қилиқларига панжа орасидан қараб келишга чек қўйди. У ердагилар бу мамлакатда нималар бўлаётганини яхши билардилар. Аммо Франциянинг Африкадаги стратегик манфаатларини ҳисобга олиб индамай келардилар. Мустақил давлатнинг ички ишларига аралашмаслик баҳонасида дипломатик сукут сақлардилар.

Лекин ҳар бир нарсага чеку чегара бор. Ниҳоят, собиқ мустахлакчи давлат пойтахтидагилар бу жинни — император ўз ҳомийларини обрўсизлантира бошлаётти деган хулосага келишди. 1979 йилнинг 20 дан 21 сентябрга ўтар кечаси “Барракуда” операцияси амалга оширилди. 11-француз парашют десантчи дивизиянинг бўлинмаси юк самолётларида Бангига ташланди. Бу жараёнда иштирок этган “Қизил қалпоқлар” Габон, Чад ва Франциядаги ҳарбий базалардан олиб келинган эди. Марказий Африка Республикасининг ички ишларига аралашшига у ерда яшаётган минглаб французлар хавфсизлигини таъминлаш баҳона қилинди. Французлар ўша кунларда Ливияда сарф қилиб юрган Бокассани тахтдан ту-

ширилди, деб эълон қилдилар. Унинг ўрнига Давид Дакони тахтга ўтқаздилар. 1966 йили қаллоб император Бокасса тахтини тортиб олган амакиваччаси Давид Дако шу тариқа яна ўз ўрнини эгаллади.

Халқ шод-хуррам эди. Ҳамма жойда ёвуз ҳукмдорнинг ҳайкаллари ағдариб ташланди, унинг саройлари талон-торож қилинди.

Француз десантчилари Бокассанинг шахсий сейфи қопқоғини бузиб, унинг архив ҳужжатларини Францияга олиб кетишди. Бу архивда франциялик олий мартабали амалдорлар Бокасса билан алоқалари ҳақида анча-мунча маълумотлар бўлиши мумкин. Шу боисдан бўлса керак, бу ҳужжатларнинг матбуотчилар қўлига тушиши, улан сиёсий жанжалга айланиб кетиши мумкин эди. Аммо императорнинг француз арбобларига совғасаломлари ҳақидаги гаплар кенг тарқалди. Лекин бундай жанжалга йўл қўйишмади. Бироқ кўпчилик Валери Жискар д'Эстеннинг президент сайловларидаги мағлубиятини ағдариб ташланган император билан "дўстлиги" туфайли юз берди, деб ҳисоблашмоқда. Зўравоннинг ўзи эса сўнгги расмий хорижий сафаридан ватанига қайтмади. Уни ўша ерда суд қилишди ва ўз халқига қарши қилган кўплаб жиноятлари учун сиртдан ўлим жазосига ҳукм қилишди. Унинг энг яқин ёрдамчиларидан олтитаси ўшандаёқ қўлга олинди ва 1980 йилда қатл этилди.

Кейинчалик маълум бўлишча, император ўзига қарши тайёрланаётган фитнадан хабардор экан. Бокассанинг ишончли кишилари Франция президентининг Африка ишлари бўйича маслаҳатчиси Журниак билан Франсвилл (Габон)да монархнинг сиёсий саҳнадан кўнгилли равишда воз кечиши ҳақида яширинча музокаралар олиб боришган. Лекин келиша олишмаган. Шундан сўнг "Барракуда" операцияси ўтказилганди.

Қизиги шундаки, тахтдан французлар томонидан ағдарилган диктатор Франциянинг ўзидан бошпана топишга уриниб кўрди. Бокасса Триполидан Парижга қараб учди. Лекин Франциядаги аэропортлардан ҳеч қайси бири унинг "Каравелла"сининг қўнишига рухсат бермади. Самолётнинг ёниги тугаганидан кейингина унга Нормандиядаги Эвра аэродромига қўнишига розилик беришди.

Бокассанинг одамлари француз маъмурлари билан музокаралар олиб бори-

шаркан, икки юз жандарм диктаторнинг самолётини икки кеча-кундуз қўриқлашди. Чунки оммавий норозилик намоишларидан хавфсирардилар. Ниҳоят, учинчи куни собиқ ҳукмдор Франция самолётида Абиджанга олиб бориб қўйилди. Зеро, Парижнинг кўплаб илтимосларига фақат Кот д'Иву-ар республикаси гина қувғиндаги диктаторни ўз "бағри"га олишга рози бўлди.

Собиқ император у ерда бир неча йил яшади. Унга доир шов-шувлар анча пайсайданидан кейин "инсонпарварлик нуқтаи назаридан" ва унинг икки давлат фуқароси эканлиги ҳисобга олинаиб, Бокассага Францияга қайтишга рухсат этилди. У бу ерга ўзининг ўн тўрт хотини ва эллик тўрт фарзанди ҳамроҳлигида етиб келди. Мелен шаҳри яқинидаги Ардикур қасрига ўрнашди. Унинг 55-фарзанди шу ерда туғилди. Унга отаси шаарафига Жан-Бедел деб исм қўйилди.

Франция маъмурлари ўзларининг собиқ эркатойларини диққат билан кузатиб турардилар. Унга қасрдан чиқиб кетиши ман этилганди. Бокасса француз журналистини ёллаб, унга ўз мемуарини ёздирмоқчи бўлди. Чунки бори вақти кўп эди. Лекин қўлидан ҳеч иш келмасди. Маҳаллий матбуот бундай мемуарнинг катта шов-шувларга сабаб бўлиши мумкинлигини сезиб қолди. Франциянинг олий доиралари ҳам аралашган жанжал етила бошлади. Шунинг учун ҳам улар Бокассанинг китобини чиқармаслик чораларини кўришди. Валера Жискар д'Эстен кўлэзма муаллифини судга бериб китобнинг ман этилишини талаб қилди. Франциянинг собиқ президентининг адвокати Эрве Крен Бокасса француз раҳбарини йўлтўсарлар тўдасининг йўлбошловчиси сифатида тасвирлаганини гапирди. Суд бўлиб ўтди. Унинг ҳукмига биноан кўлэзма ёндириб ташланди.

Лекин Бокасса ҳам бўш келмади. У ҳам халқ томонидан рад этилган француз қироллари мисол ҳеч нарсани тушунишмади ва ҳеч нарсани ўрганмади. Ҳар қанча кулгили ва фалаги кўринмасин, Бокасса тахтни қайта эгаллайман деб ҳамон ишонарди. Бу борада унинг янги француз дўстлари катта рол ўйнадилар.

Ҳамма юз ўтирган ва ўз қасрида ярим тутқун ҳолида яшаётган собиқ император "Миллий жабҳа" деб аталувчи француз ултра ўнг партия арбоблари таъсирга тушиб қолди. Собиқ императорнинг Вьетнам урушидаги оғайниси Роже

Олейндер унга бу борада раҳнамолик қилди. Бокассага мемуарлар ёзишда ҳам айнан шу одам ёрдамлашганди. “Миллий жабҳа” таркибига кирувчи “Серакл насионал де комбатанг” ташкилоти Бокассадан унинг Шер департаментидаги қасридан фойдаланиш ҳуқуқини олиб, у ерда ёш неофашист кадрларни тайёрлаш билан шуғулланади.

Унинг айнан шу “дўстлари” Бокассани МАР халқи уни интизорлик билан кутяпти, у худди Наполеон сингари мағлубиятдан кейин ҳам қайтиб бориши мумкин, деб ишонтиришган бўлишса, ажаб эмас. Шу тариқа, 1986 йилнинг 23 октябрида собиқ имератор Кристиан Соул деган сохта ном ҳамда хотинларидан бири Катрин Соле билан “Эр Африк” самолётида Бангига учиб келди. Ўзларини қўриқлаб турган француз соқчиларини алдаш учун улар машинада Бельгия чегарасини кесиб ўтиб, Брюсселда Римга учадиган самолётга чиқишди. У ердан Африкага қараб учишди. Самолётда уни таниб қолишди шекилли, ерга хабар қилишди. Аэродромда собиқ ҳукмдорни аскарлар гуруҳи кутиб олди. У шу ерда ҳибсга олинди ва суд қилинди.

Америкада чиқадиган “Ньюсуик” журналининг ёзишича: суд жараёни ваҳимали тушларга ўхшаб ўтди. Сўзга чиққан ўнлаб гувоҳлар, шу жумладан биз юқорида айтиб ўтган, ўзи гўшт бўлишига сал қолган ҳалиги ошпаз ҳам бир-би-

ридан қўрқинчли нарсаларни гапириб беришди. Прокурор Гаризэл Мбоду Бокассани қонхўр телба деб атади. Расмий Франция ўша кунлари ваҳший ҳукмдорнинг қад ростлашида ўзининг ролини хаспўслашга ҳарчанд уриниб кўрди. Лекин, барибир, икки француз ва уч маҳаллий адвокатнинг қонхўрни оқлашга зўр бериб қилган уринишларига қарамай, суд собиқ императорни ўлим жазосига ҳукм этди. Бироқ тезда бу ҳукмни умрбод қамоқ жазоси билан алмаштиришди. Бокасса бу жазони ҳозир унча оғир бўлмаган шароитларда ўтаяпти.

МАРнинг ҳозирги президенти соқчиларининг бошлиғи, француз подполковниги Мансьоннинг ҳикоя қилишича, у мазкур юксак мартабали маҳбус билан ҳар кун кўришиб, ҳаёт ҳақида суҳбатлашиб тураркан. Бокассанинг саломатлиги ва кайфияти яхши, қаригани унчалик сезилмайди. Собиқ ҳукмдор қилган жиноятлари ҳақида сира афсусланмайди.

Айтишларича, унга берилган жазони Бокасса ҳаддан ташқари қаттиқ, ҳатто адолатсиз деб ҳисоблайди. Худди француз бурбонлари сингари у ҳеч нарса тушунмади ва ҳеч қанақа сабоқ чиқармади. Бундан ташқари, у шу нарсага иқрор бўлдики, ҳокимият тепасида турган ва ҳатто тахтдан четлатилган жиноятчиларга нисбатан барча мамлакатларнинг Адолат тифи бошқа оддий кишиларга қараганда анча мурувватли бўларкан.

*“Интерпол — Москва”
журналининг 1991 йил
3-сонидан олинди.*

Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржимаси.

